

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI**

**SİYASAL İSLAM VE MİSİR'DA MÜSLÜMAN
KARDEŞLER'İN DÖNÜŞÜMÜ**

Doktora Tezi

Ecehan SOMUNCUOĞLU

Ankara-2019

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI**

**SİYASAL İSLAM VE MİSİR'DA MÜSLÜMAN
KARDEŞLER'İN DÖNÜŞÜMÜ**

Doktora Tezi

Ecehan SOMUNCUOĞLU

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Melek M. FIRAT

Ankara-2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

**SİYASAL İSLAM VE MİSİR'DA MÜSLÜMAN
KARDEŞLER'İN DÖNÜŞÜMÜ**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Melek M. FIRAT

Tez Jürisi Üyeleri

Adı Soyadı:

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınav Tarihi:.....

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

Tezi Hazırlayan Öğrencinin:

Adı ve Soyadı

Ecehan Somuncuoğlu

İmzası

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMAN KARDEŞLER'İN KURULUŞU.....	15
A. Müslüman Kardeşler'in Doğuşu ve İlk Yılları	15
1. Kuruluşu Önceleyen Mısır Ortamı	15
2. Genel Mürşid Hasan El-Benna ve Müslüman Kardeşler'in Kuruluşu.....	20
a. Taşra Örgütünden Toplumsal Bir Harekete Doğru: İlk Kurumlar ve Örgütlenme Yapısı	26
b. Entelektüel Temeller ve Genel Mürşid Hasan El-Benna'nın Dini ve Siyasal Programı	36
B. Müslüman Kardeşler'in Siyasal Bir Aktöre Evrilmesi ve Radikalleşme	47
1. Filistin Sorunu	47
2. İkinci Dünya Savaşı Koşullarının Radikalleşmeye Etkisi.....	54
a. İlk Ayrılık: Muhammed Gençliği Örgütü'nün (Cemiyet'ül Eş-Şabab El- Muhammediyya) Kurulması.....	60
b. Şiddetin Temsili: Gizli Örgüt'ün (En-Nizam El-Hass) Kurulması	65

İKİNCİ BÖLÜM

1952 DARBESİ VE MÜSLÜMAN KARDEŞLER'İN TASFİYESİ.....	74
A. 1952 Darbesinin Aktörü Olarak Müslüman Kardeşler ve Hür Subaylar İktidarı.	74
1. 1952 Darbesine Yol Açan Siyasal Karışıklık Dönemi.	74
2. 1952 Darbesinde Müslüman Kardeşler'in Rolü.....	85
3. Genel Mürşid Hasan El-Hudeybi ve Yeni Rejimle İlişkiler: İşbirliğinden Çatışmaya	93
a. El-Hudeybi'nin Gizli Örgüt ile Mücadelesi	100
b. Mart Krizi ve Baskı Dönemi.....	102
B. Müslüman Kardeşler'in İç Mücadelesi ve İdeolojik Tartışmalar	108
1. Cezaevi Deneyimi ve 1965 Örgütü	108

2. Seyyid Kutub'un Cezaevi Tartışmalarındaki Rolü ve İdeolojik Etkisi.....	118
a. Radikal İslami Düşüncenin Sistemize Edilmesi	118
b. Yoldaki İşaretler'de "Cihadcı" Davet Misyonu: Hakimiyye ve Cahiliyye Kavramsallaştırması	122
3. Seyyid Kutub Eleştirisi: Davetçiyiz, Yargılayıcı Değil! (Duat'un, La Kuddat!).....	128

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜSLÜMAN KARDEŞLER'İN HAYATTA KALMA MÜCADELESİ VE DÖNÜŞÜMÜ	136
A. Enver Sedat Rejimi: İslami Açılım Politikası ve Cezaevi Tartışmalarının Müslüman Kardeşler'in Toparlanmasına Etkisi	136
1. "Nasırsızlaştırma" Politikası: Bir Söylem ve Muhalefet Alanı Olarak İslamcılığın Güçlenmesi	136
2. Kamusal Alanda İslamcılığın Yükselişi: İslami Öğrenci Dernekleri, Bağımsız Vaizler, Selefi Örgütler	142
3. Yeni Cihadcı Hareketler ve Şiddete Dayalı Muhalefet	150
4. El-Hudeybi'nin Yolu: "İlmî" Müslüman Kardeşler'in İnşası.....	158
a. Yeni Genel Mürşid'in Denge Politikası	163
b. Öğrenci Birlikleri ile Etkileşim.....	169
c. Sedat Rejimi ile Barış İçinde Bir Arada Yaşama Politikasının Sınırları ...	172
B. Hüsnü Mübarek Rejimi: Müslüman Kardeşler'in Siyasal Sisteme Eklemlenmesi ve Dönüşümü	177
1. Parlamento Deneyimi: 1984 ve 1987 Seçimleri	177
2. Müslüman Kardeşler'in "Arka Bahçesi": Sivil Toplumun Merkezindeki Sendikalar Aracılığıyla Hegemonya	188
3. İkinci Ayrılık: Merkez Parti'nin (Hizb'ul Vasati) Kurulması	196

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BAHARI İLE MÜSLÜMAN KARDEŞLER'İN İKTİDAR DENEYİMİ VE YENİDEN TASFİYESİ 209

A. Arap Baharı'na Giden Süreç: Baskı ve Reform Çağrılarını Altında Müslüman Kardeşler'in Siyasal Sürece Katılımı	209
1. 2000 ve 2005 Seçimleri	209
2. Mübarek Rejimi'nin Son Dönemi	218
a. Mart 2007 Bildirisi ve Siyasal Sisteme Meşru Yollardan Katılma Beyanı	222
b. Yenilikçiler ve Gelenekçiler Arasındaki Mücadele	225
B. Arap Baharı ve 3 Temmuz Darbesi: Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Tasfiyesi.....	230
1. 2011 Tahrir Ayaklanmalarının Aktörlerinden Biri Olarak Müslüman Kardeşler'in İktidar Deneyimi	230
a. Mübarek Rejiminin Yıkılması ve Ordu ile İşbirliği	236
b. Geçiş Döneminin Zorlukları: Hürriyet ve Adalet Partisi'nin Kuruluşu ve Müslüman Kardeşler'in Bölünmesi	241
2. Yasaklı Örgüt'ten (Cemaat'ul Mahzura) İktidara: Parlamento Deneyimi ve Cumhurbaşkanlığı Zaferi	252
a. Yüz Gün Planı ve Nahda/İslami Rönesans Projesi	260
b. Devletin İhvanlaştırılması (İkhvanat Ed-Devle)	267
3. Uzun İktidar Hedefinin Kısa Ölümü: 3 Temmuz Darbesi ve Müslüman Kardeşler'in Tasfiyesi	277

SONUÇ 286

KAYNAKÇA.....298

ÖZET 350

ABSTRACT 351

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın en önemli İslami hareketlerinden biri olan Müslüman Kardeşler (Cemiyetu'l İkhvanu'l Müslimin), Avrupa sömürgeciliğinin ve düşüncelerinin doğrudan etkilediği ülkelerden biri olan Mısır'da, 1928'de kurulmuştur. Kuruluşundan iktidara yükselişine kadar geçen zamanda ve Mısır'a özgü koşullar çerçevesinde Müslüman Kardeşler'in yaptıkları ve/veya yap(a)madıkları, örgütü siyasal İslam (El-İslam Es-Siyasi) tartışmalarının merkezine yerleştirmiştir. İsmi İslam'dan alan bir ideoloji olan ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni bir içeriğe bürünen siyasal İslam veya İslamcılık, Müslüman Kardeşler'in ideolojisinde ve faaliyetlerinde somut bir nitelik kazanmıştır.

Bu çalışma, Müslüman Kardeşler'in kuruluşundan 3 Temmuz 2013'te darbe sonucu iktidardan düşürülmesine kadarki tarihini incelemektedir. Doksan yıllık köklü geçmişinde Mısır siyasetinin dikkat çeken bir aktörü haline gelen, etkisi ülke sınırlarını aşan, Mısır rejimi tarafından iki kez kapatılarak yasaklanan, Arap Baharı'ndan sonra hızla iktidara yükselen ve kısa bir süre sonra alaşağı edilerek üçüncü kez yasaklanan Müslüman Kardeşler'in dönüşümü siyasal ve toplumsal gelişmelerin ışığında araştırılmaktadır. Siyasal İslam'ın "sürekliliği" tezinin doğruluğu sorgulanarak Müslüman Kardeşler'in dönüşümü ve bu dönüşümle birlikte ortaya çıkan tutarsızlık ve çelişkiler ortaya konmaktadır. Müslüman Kardeşler'in söylemindeki dönüşümün taktiksel olmaktan çok ideolojik olduğu ve koşullar değiştikçe bu ideolojinin giderek bulanıklaştığı iddia edilmektedir.

Müslüman Kardeşler'in kuruluşunu, siyasal bir aktör haline gelmesini ve dönüşümünü şekillendiren etkenler neydi? Ağır baskı koşullarında varlık yokluk mücadelesine girmesi mi, toplumun sosyo-ekonomik ve siyasal sorunları dolayısıyla yabancılaşmış kesimlerin isteklerini dile getiren bir örgüt olması mı ya da Mısır

rejiminin İslami politikalarına meşruluk kazandırmak için işbirliği yapacağı bir aktör olarak kabul edilmesi mi? Mısır rejiminin, Müslüman Kardeşler'e uyguladığı baskı politikasının sınırı nedir? Müslüman Kardeşler'in dönüşümünde diğer İslamcı aktörlerle girdiği güç mücadelesinin etkisi var mıdır? Müslüman Kardeşler, rejim tarafından izin verilen sınırlar içerisinde ne ölçüde meydan okuyan bir siyasal güç olmuştur? Baskı karşısında Müslüman Kardeşler, şiddeti tamamen reddederek "insanları İslam'a çağıran barışçıl davetçiler" olduklarını kanıtlamaya çalışırken, aynı kökten beslenen radikal örgütlerin şiddeti temel araç olarak benimsemesi, aynı amaca farklı yollardan ulaşma eğilimine mi işaret etmektedir? Bu sorular, Müslüman Kardeşler'in dini bir dernekten siyasal bir aktöre evrilmesinin, yıllarca yasaklı statüsünün devam etmesinin, Mısır siyaseti ile karmaşık etkileşiminin ve örgüt içi anlaşmazlıkların açıklanmasında araştırmaya temel oluşturmuştur.

Müslüman Kardeşler'in ortaya çıkışı ve ideolojik temelleri, İslam düşüncesinde meydana gelen kırılmaları ve temel İslami ilkelerin yorumlanmasında ortaya çıkan değişiklikleri yansıtmaları açısından önem taşımaktadır. Aynı zamanda Müslüman Kardeşler, örgütlenme ve halkın desteğinin sağlanması bakımından Mısır toplumuna ve siyasetine derinlemesine nüfuz etmiş durumdadır. İlk modern İslami kitle hareketi olarak Müslüman Kardeşler, diğer İslami örgütlerin merkezi konumundadır. Müslüman Kardeşler'i önemli kılan bir başka husus, varlığının büyük bir bölümünü yasal bir statü elde edemeden geçirmesidir. Bütün bunlar, Müslüman Kardeşler'i siyasal İslam tartışmalarının merkezine yerleştirmektedir. Genel anlamıyla siyasal İslam veya İslamcılık, İslami öğretilerin siyaseti ve toplumu kapsayacak şekilde uygulanmasına, dolayısıyla Müslüman Kardeşler gibi "İslami düzen/devlet" kurmayı amaçlayan hareketlere ve ideolojilere vurgu yapmaktadır. Yaklaşık iki yüz yıldır Müslümanların içinden geçtiği tarihsel deneyimde İslamcılığın amaç ve hedefleri, geliştirilen entelektüel tavır ve uygulamalar, yirminci yüzyıla gelindiğinde, İslam düzeninin veya

bir İslam devletinin kurulması hedefi yönünde şekillenmiştir. Aradan geçen çok uzun tarihsel döneme rağmen ilk Müslüman toplumun yeniden canlandırılmasına odaklanan siyasal İslam tartışmaları, siyasetin ve toplumun Kur'an ve hadis hükümleri ile bu hükümlerin yorumlanmasını içeren İslam hukuku yani şeriata göre düzenlenmesini, böylece "Allah'ın yönetiminin" kurulmasını öngörmektedir.

Siyasal İslam tartışmalarını tetikleyen ve İslami bir düzen kurma tepkisine yol açan temel iddia, içinde bulunulan siyasal ve toplumsal düzen bozukluğunu, İslam ile aynı anlama geldiği düşünülen bir devletin kurulması ile sona erdirmektir. Bu iddia, geleneksel kurum ve düşüncelerin sömürge döneminden (ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan) önce ideal bir düzeni temsil ettiğine, Avrupa etkisiyle yeni kurumların ortaya çıkmasının bu ideal düzeni yozlaştırdığına dayanmaktadır. Bu açıdan İslamcılık, siyasal ve entelektüel anlamda İslam'ın yeniden canlandırılmasına giden yolu açan ve Müslümanların içinde bulundukları dünyanın "tehditlerine" bir cevap olduğu kadar, "gerçek" İslam'ı yeniden ortaya çıkarmak için İslami hareketlere yetki veren bir "davet" misyonu olarak da öne çıkmıştır.

İlk İslam devletinin ortaya çıkmasından beri din, devletin kendine mal ettiği bir alan olarak kabul edilmiştir.¹ Ancak devlet İslam adına söz söylemede belirgin bir role sahip olmamıştır. On dokuzuncu yüzyılda İslam'ın siyasal söylemi, Avrupa tarafından yenilgiye uğratılmış bir dünyanın, Avrupa tarzı dönüşümünü de içeren bir anlayışla şekillendiğinden geleneksel İslam anlayışında bir kırılma yaşanmıştır.²

Siyasal İslam söylemi, klasik Müslüman toplumun ekonomik, siyasal ve kültürel değişimine karşı bir tepki olduğu kadar, ortodoks İslam düşüncesinde İslam'ı değişen koşullara uyarlamaya yönelik bir çaba da olmuştur. Evrensel bir din olarak İslam,

¹ Nazih Ayubi, **Arap Dünyasında Din ve Siyaset**, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Cep Düşün Yayınları, 1993, s. 15.

² Bernard Lewis, **İslam'ın Krizi**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Literatür Yayınları, 2003, s.35; William E. Shepard, "Islam and Ideology: Toward a Typology", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 19, Issue 3, August 1987, s. 310-312.

anlamını dışsal bir saldırıya karşı m¼cadele etmek y¼n¼nde genişleterek, klasik İşlam tarihinden farklı řekilde³ k¼lt¼rel ve siyasi bir kimlik değişimini ifade etmiştir. İşlam'ın yalnızca bir inanç değil, siyaseti ve toplumu şekillendirme iddiası bulunan bir ¼đreti olduğuna ilişkin yaklaşımlar, Avrupa literat¼r¼nde, İşlamizm ya da uyumsuz bir ¼n eke rağmen yaygın olarak Pan-İşlamizm kavramı ile tanımlanmıştır. Pan-İşlamizm veya İşlamlık, genel olarak İşlam d¼ř¼ncesinde ortaya ¼ıkan değişimi ifade etmiştir.⁴ Osmanlı/Arap d¼nyasında ise bu kavramın karşılığı, İşlam Birliği olmuştur. İşlam Birliği dar anlamıyla sekiz ve dokuzuncu y¼zyıllara kadar geri giden ve kutsal kitabın ilk yorumu ve peygamberin hayatı ¼zerinden toplumu d¼n¼řt¼rmeyi ama¼layan bir anlayışa g¼ndermede bulunmaktadır.⁵ Avrupa yayılmacılığına karşı, M¼řl¼man-Arap n¼fusunu bir arada tutmak amacıyla, daha genel anlamıyla İşlam birliği ve ¼zel olarak Osmanlı'yla b¼t¼nleřme politikası ile daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu d¼ř¼nce bir y¼zyıl sonra Orta Doğu coğrafyası i¼in hem s¼m¼rgecilik hem de yeni M¼řl¼man ulus-devletin kuruluş sorunlarıyla ele alınmıştır.⁶

Siyasal İşlam veya İşlamlık, Birinci D¼nya Savaşı'ndan sonra ve halifelik kurumunun kaldırılmasıyla yeni bir aşamaya ge¼miřtir. İşlam'ın, y¼netimle ve siyasetle olan ilişkisi on d¼rt y¼zyıllık İşlam tarihi i¼inde ¼ok eski bir konu olmakla birlikte, İşlam devleti s¼ylemi yirminci y¼zyılda, ulus-devletin kuruluş s¼recinde dernek ve siyasi partiye d¼n¼řen bir yapılanma ¼er¼evesinde muhalif hareketlerin kontrol¼nde g¼ndeme getirilmiştir. İşlamlılığın İşlami d¼zen ve şeriatın uygulanması s¼ylemleri,

³ Bkz. Patricia Crone, **Orta ¼aę İşlam D¼nyasında Siyasi D¼ř¼nce**, ¼ev. Hakan K¼ni, İstanbul, Kapı Yayınları, 2007.

⁴ Pan-İşlamizm tartışmasına ilişkin kapsamlı bir ¼alıřma i¼in bkz. N. Rahman Farooqi, "Pan-Islamism in the Nineteenth Century", **Islamic Culture**, Vol. LVII, No. 4. October, 1983, s. 283-287. Ayrıca bkz. Dwight E. Lee, "The Origins Of Pan-Islamism", **American Historical Review**, Vol. 47, Issue 2, January 1942, s. 278-281; Jacob M. Landau, **Pan-İşlam Politikaları, İdeoloji ve ¼rg¼tlenme**, ¼ev. Nigar Bulut, İstanbul, Anka Yayınları, 2001, s. 15-25; Albert Hourani, **Batı D¼ř¼ncesinde İşlam**, ¼ev. Celal Kanat, İstanbul, Babil Yayınları, 2001, s.180.

⁵ Hamid İnayet, **¼aędař İşlami Siyasi D¼ř¼nce**, ¼ev. Yusuf Ziya, İstanbul, Y¼neliř Yayınları, 1988, s.132.

⁶ Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", **The Journal of Modern History**, Vol.41, No.1, 1969, s. 19.

modern öncesi İslam devletine dönüşü değil, ulus-devletin dönüşerek İslamlaşmasını ve yönetimde söz sahibi olunmasını hedeflemiştir. Bu hedefi açıkça ortaya koyan ilk İslami hareketlerden biri olan Müslüman Kardeşler'in önemi ve etkisi, 1928'de Hasan El-Benna (1906-1949) tarafından kurulduktan kısa bir süre sonra, ülke sınırlarını aşarak başka ülkelerde benzer örgütlerin kurulmasına esin kaynağı olmasından ve İslami hareketlerin ana gövdesini teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır.

Müslüman Kardeşler'in tarihi ve dönüşümü incelenirken, literatürde siyaset ve İslam'ın bir araya getirilmesiyle genelleyici tanımların kullanılmasına sıkça yer verildiği görülmektedir. Örneğin, Bernard Lewis, Gilles Kepel, Panayiotis Vatikiotis, Ernest Gellner, Emmanuel Sivan gibi yazarlar⁷, farklı şekillerde de olsa İslam'ın başlangıçtan beri süreklilik gösteren tarihsel bir öze sahip olduğuna, toplumsal ve siyasal uygulamaların dinle bağlantılı olduğuna, sekülerlik ve demokrasiyle çatışma halinde olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Böyle bir yaklaşım kaçınılmaz olarak ve yine farklı şekillerde İslam'ın değişmez, meydana gelen yapısal dönüşümlerle ve moderniteyle⁸ uzlaşmaz olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Bu düşünce sistemi, Müslüman toplumun/kültürün türdeşliğini ve sürekliliğini bir gerçeklik olarak ele almaktadır. Literatürün İslami cephesinde de benzer bir eğilim

⁷ Bernard Lewis, **İslam'ın Siyasal Söylemi**, çev. Ünsal Oskay, Ankara, Phoenix Yayınları, 2007, s. 36-62; Gilles Kepel, **Allah'ın Batısında**, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Metis Yayınları, 1995; Panayiotis J. Vatikiotis, **İslam ve Ulus Devlet**, çev. Enis Arslanoğlu, İstanbul, Pınar Yayınları, 1998; Ernest Gellner, **Postmodernizm İslam ve Us**, çev. Bülent Peker, İstanbul, Ümit Yayıncılık, 1994; Emmanuel Sivan, **Radical Islam Medieval Theology and Modern Politics**, Binghamton, Vail-Ballau Press, 1985.

⁸ Modernizm, modernleşme, Batılışma veya reform süreci genel olarak Avrupa'da doğan düşünce ve pratiklerin dünyanın geri kalanına yayılması süreci olarak tanımlanır. Latince modernus'tan (modus-tarz, biçim) gelen modern kelimesi, mevcut veya yakın zamanı vurgulayan, geleneksel biçimleri sürekli sorgulayan ve bu zamana özgü olan anlamlarına gelir. Modernizm, yeni bir dünya tasarımı, geçmişin reddi, geleceğin inşasının önkabulü ile ucu açık bir nitelik taşır. On sekizinci yüzyıl Aydınlanma dönemi ve Sanayi Devrimi ile şekillenen, on dokuzuncu yüzyılın Avrupa merkezli dünya tasarımına uyan, (Batı) Avrupa'nın hegemon güç olmasını meşrulaştıran bir kültürel hareket ve söylemler bütünü olarak da tanımlanır. Bkz. Krishan Kumar, **Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, çev. Mehmet Küçük, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1995, s. 88; Madan Sarup, **Post-yapısalcılık ve Postmodernizm**, çev. Abdülbaki Güçlü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2004, s. 186-187; Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 400-402.

görülmektedir.⁹ İslam dünyasının işgal karşısında bağımsızlığa ulaşmak üzere giriştiği mücadele ve tartışmalar ile mücadelenin henüz hedeflenen amaçlara ulaşmaması, İslam'ın siyasal söyleminin sürekliliğini besleyen bir etmen olmuştur. İşgal ve Batılılaşma süreci bir yandan eski/yeni, geleneksel/modern gibi karşıtlıklar üzerinden tartışmaları şekillendirirken diğer yandan yeniye karşı direniş, İslam ümmetinin dinsel olarak geçmişe bağlılığını arttırarak muhafazakar bir tepkinin güçlenmesine yol açmıştır.¹⁰ Bu tepki, halifeliğin kaldırılmasıyla sembolik de olsa kurumsal bir değer kayb edilmesi gerçeğinden ötürü savunmacı bir içeriğe bürünmüştür. Müslüman düşünürlerin çoğu, gerileme gerekçesiyle ve İslam'ın kapsayıcı, mükemmel ve tartışılmaz bir sistem ve yol olduğu özcü yaklaşımı ile geçmişi yücelten ideal bir toplum ve devlet modeli geliştirmeye çalışmışlardır.¹¹

Söz konusu devlet modelinde dinin gerekliliğini ve temel sorunları tecdid-yenileme, teceddüd-yenilenme, ihya-yeniden canlandırma, cihad, ümmet, şura gibi geleneksel İslami terminolojiyle açıklanmakta¹², kutsal metinlere bağlılık, Batı karşıtlığı, İslam'ın siyasi söylem ve sloganlara indirgenmesi, sloganlara kutsallık atfedilmesi, hatta ideolojiye göre İslam'ın tanımlanması gibi¹³ dışlayıcı ve araçsal bir İslam anlayışı ortaya çıkmaktadır. Bu söylem, zaman içinde Müslüman Kardeşler'in

⁹ Modern Arap-İslam düşüncesinin on dokuzuncu yüzyıldan itibaren içinden geçtiği süreç, pek çok Arap düşünürün de üzerinde durduğu konu oldu. Seçilmiş kaynaklardaki tartışmalar için bkz. Muhammed Abid El-Cabiri, **Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma**, çev. Ali İhsan Pala, Mehmet Şirin Çıkar, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2011; Abdullah Laroui, **İslam ve Modernlik**, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1993, s. 81-125; Abdulvahap El-Messiri, **Hamburger Medeniyeti**, çev. Turan Kışlakçı, İstanbul, Mana Yayınları, 2010, s. 245-289; Hasan Hanefi, Muhammed Abid El-Cabiri, **Doğu Batı Tartışmaları**, çev. Muhammed Coşkun, İstanbul, Mana Yayınları, 2011; Muhammed Said Al-Ashmawy, **İslama Karşı İslamcılık**, çev. Sibel Özbudun, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1993.

¹⁰ Roderic H.Davison, "Osmanlı İmparatorluğu Hükümetinde Temsil İlkesinin Ortaya Çıkışı", **Orta Orta Doğu'da Modernleşme**, William R.Polk, Richard L. Chambers (Ed.), İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s.134.

¹¹ İbrahim M. Ebu-Rabi, **Modernlik ve Çağdaş Arap Düşüncesi**, çev. Fahrettin Altun, Nurcan Hınık Yavuz, Özgür Oral, Ünal Çağlar, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2003, s. 134-137.

¹² Bkz. Asaf Hüseyin, **Batının İslamla Kavgası**, çev. Mesut Karaşahan, İstanbul, Pınar Yayınları, 2006; Münir Şefik, **İslam Düşüncesinde Değişim**, çev. Vahdettin İnce, İstanbul, Dünya Yayıncılık, 1996; Fehmi Şinnavi, **Siyasal İslam'a Doğru**, çev. İlyas Arslan, İstanbul, Şura Yayınları, 1998, s.129.

¹³ Jacques Berque, "Hangi İslam", **Hangi İslam**, Ali Coşkun (Ed.), çev. Neslihan Er, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015.

ideoloji ve eylemlerinde görüleceği üzere siyasal İslam'ın yetersizliklerini, eksikliklerini ve çelişkilerini gün yüzüne çıkarmıştır.

Marshall Hudgson, Olivier Roy, John Esposito, John Voll, Fred Halliday gibi Batılı¹⁴ ve bunların dışında Asef Bayat, Aziz El-Azmeh, Mahmud Taha, Malik Bin Nebi, Hişam Cuayit gibi Doğulu yazarlar¹⁵ da tartışmanın diğer tarafını temsil etmişlerdir. Bu yazarlar, koşullardan bağımsız, değişmez olarak sunulan, dolaysız biçimde siyasal olarak kabul edilen İslam algısını reddetmektedirler. Araştırmada, Müslüman Kardeşler tarihi üzerinden İslam'ın hem din hem devlet olarak kabul edilmesi düşüncesinin yeni ve modern bir düşünce olduğu, Müslüman Kardeşler'in zamanla siyasi konularda dönüşüm yaşamasına rağmen şeriatın uygulanması yönünde kararlı bir duruş sergilemesinin ise rejimle ve diğer İslami örgütlerle yaşadığı rekabetin sonucu olduğu, dolayısıyla içinde bulunulan koşullara göre muhafazakar veya gerici tepkilerin verildiği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, Müslüman Kardeşler, yasaklı statüsünden ötürü rejimle ilişkilerinde meydan okuyan ve mücadeleyi benimseyen bir aktör değil, uzlaşma stratejisine bağlı kalan, ancak şeriata bağlılığı dolayısıyla muhafazakarlığı benimseyen bir aktör olarak ele alınmıştır.

Siyasal İslam'ı yirminci yüzyılın başında temsil eden ilk örgütlerden biri olan Müslüman Kardeşler, yirminci yüzyıla özgü yeni ve modern İslami düşüncenin temsilcisi olmakla birlikte savunmacı bir tutumla Hz. Muhammed ve onun ilk takipçilerinin düşünce ve hareketlerini taklide dayanan on dokuzuncu yüzyıl anlatısına

¹⁴ Marshall Hudgson, **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**, çev. Ahmet Kanlıdere, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2001; Olivier Roy, **Siyasal İslam'ın İflası**, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, Metis Yayınları, 1994 ve Olivier Roy, **Küreselleşen İslam**, çev. Haldun Bayrı, İstanbul, Metis Yayınları, 2003; J. Obert Voll, **İslam Süreklilik ve Değişim I**, çev. Cemil Aydın, Cengiz Şişman, Mehmet Demirhan, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1991; Fred Halliday, **İslam ve Çatışma Miti**, çev. Umut Özkırımlı/Gülberk Koç, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1998.

¹⁵ Asef Bayat, **Post İslamcılık Siyasal İslam'ın Değişen Yüzü**, çev. Emek Ş. Ataman, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2016; Malik Bin Nebi, **İslam ve Demokrasi**, çev. Ergun Göze, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992; Aziz El-Azmeh, **İslamlar ve Moderniteler**, çev. Elçin Gen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003; Mahmud Muhammet Taha, **İslam'ın İkinci Mesajı**, çev. Hasan Aslan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011; Hişam Cuayit, **Avrupa ve İslam**, çev. Kemal Kahraman, İstanbul, İz Yayıncılık, 1995.

sahip çıkmıştır. Böylece yaşanan toplumsal değişimi İslami terminolojiyle ifade ederek, içinde bulunulan koşulların kabulü gerekçelendirilmiştir. Geçmişin ihtişamı, yani asr-ı saadet söylemi bir araç olarak kullanılarak siyasetin kutsallaştırılmasına dayanan bir siyasal düzen ortaya çıkarılmıştır. Müslüman Kardeşler'in kurucusu Hasan El-Benna'nın ana hatlarını şekillendirdiği İslami hareketin ve onun siyasal hedefinin belirleyici özelliği, önce bireylerin eğitilerek toplumun ahlaki yapısının değişeceğine, sonra devletin İslami bir nitelik kazanacağına yönelik belirsiz bir program sunmasıydı. Bu program, Müslüman Kardeşler'in uzun tarihinin ana eksenini olarak sürekli canlı tutulmuştur. Bunun yanı sıra siyasal İslam'ın kapsamında yer alan iktidarın (şiddete dayanarak) ele geçirilmesi düşüncesi de örgütün kurulduğu günden itibaren tartışma yaratan gündemlerden biri olmuştur. Cihad tartışmaları gerek El-Benna gerekse ona muhalif kesimler tarafından İslami düzenin kurulmasında bir aşama olarak kabul edilmekle birlikte, uygulamada açık bir hedef olarak ortaya çıkarılmaması, ana akım Müslüman Kardeşler'in ayırt edici özelliklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Müslüman Kardeşler geleneksel İslam anlayışını sürdürerek yöneticilere açıktan karşı çıkmamayı kabul etmiştir.

1970'lerden sonra Müslüman Kardeşler'in (ve diğer İslami hareketlerin) muhalif yapısı İslamileş(tir)me ya da İslamlaş(tır)ma süreciyle toplumun derinlerine nüfuz etmiştir. İslamlaşma, İslamileşme, İslamlaş(tır)ma, İslami diriliş/uyanış gibi daha çok 1970'lerden sonra kullanılan kavramlar, toplumda dini ritüellerin ve simgelerin görünürlüğünün artması, ayrıca hükümetlerin hem hukuksal hem de toplumsal hayatı İslami ilkeler doğrultusunda değiştirmek için izlediği politikalara işaret etmektedir.¹⁶ Bir olgu olarak İslamcılık ve bir süreç olarak İslamlaş(tır)ma/İslamileş(tir)me, İslam'ın yozlaştırıldığına inanılan ya da özgün olarak İslami bir devletin ortadan kalkmış olduğuna hükmeder, dolayısıyla İslam'ı kendi geçmişi üzerinde "yeniden" inşa etmeye

¹⁶ Halliday, **a.g.e.**, s. 264.

gönderme yapar. Böylece yozlaşmış, bozulmuş, unutulmuş bir dini düzenin yeniden kurulması hedefi, başka bir bağlamda sürdürülmeye devam etmiştir. Müslüman Kardeşler'in ve diğer İslami hareketlerin "İslam'a dönüş" çağrısı karşısında devletin de İslam'a sahip çıkma refleksi, yukarıdan aşağıya İslamileştirmeyi ve toplumda genel olarak dinin daha görünür hale gelmesini teşvik ederek İslami hareketlerin faaliyet alanını genişletmiş, belirli bir özerklik kazanmalarına neden olmuştur.

Çoğunlukla Müslüman Kardeşler içinden çıkan radikal örgütler de bu ortamda etkili bir güce evrilmiştir. Bu durum, orta erimde siyasal düzenin sorgulanmasına ve paradoksal olarak İslami hareketlerin devlete karşı İslam'ı daha güçlü bir araç olarak sahiplenmesine alan açmıştır. Toplumda karşılık bulan İslamcılığın hızlı yükselişi, ekonomik ve toplumsal koşulları düzeltmede başarısız kaldığı açık olan devlete karşı bir öfke söylemiyle, bir başka deyişle İslam'a yöneliş, bir protestonun işareti olarak da güç kazanmıştır. Rejimin başarısızlıkları, alternatif politik kanalların bulunmayışı ve İslam'ın "yerli" bir ideoloji oluşu, İslamcı söylemin ön plana çıkmasında belirleyici olmuştur.

Siyasal İslam'ın ön plana çıkması, sadece rejime karşı çıkan muhalif söylemi güçlendirmekle kalmamış; rejimin bizzat kendisi tarafından İslami sembollere eskisine oranla daha fazla vurgu yapılması, Müslüman Kardeşler'in güçlenmesini sağlayan koşulların yaratılmasına neden olmuştur. Devletin kendini İslami düşünce ve uygulamalar karşısında bir üstünlük yarışına sokması, İslami söylemlerin devlet tarafından sürekli kullanılması, zaten sahnede olan siyasal İslam'ın daha geniş ölçekte kabul edilmesini beraberinde getirmiştir.¹⁷

¹⁷ Salah Chouaki, "Siyasal İslam ile Uzlaşmak İmkansızdır." <https://dunyadanceviri.wordpress.com/2014/09/20/siyasal-islam-ile-uzlasmak-imkansizdir> salahchouaki/ (Erişimi Tarihi: 12.11.2014)

Devletin muhalif İslami hareketlerle rekabeti, Mısır'ın 1970'lerden itibaren terörist eylemlerden dolayı yaşayacağı travmayı göstermesi açısından önemlidir. Bu travma, bir yandan rejimin daha fazla İslamileşmesi diğer taraftan İslamcı muhalefete karşı ağır baskı politikasını hayata geçirmesiyle sonuçlanmıştır. 1979'da Şii karakterine rağmen İran devrimi Sünni eylemcilere İslami çözümün yalnızca teorik ve uzlaşmacı temellere sahip olmayıp, ayrıca pratik uygulamalarının da ortaya çıkabileceğini göstererek yeni bir enerji kazandırmıştır. Ancak, İslami tartışmaların en yoğun olduğu dönemde, İran devriminin devrimci yönü değil, kadınların giyimi ve alkol gibi konularda duyarlılığı arttıran bir etkide bulunmuştur.¹⁸ Radikal örgütler İran örneğini benimsemeye devam ederken, Müslüman Kardeşler devletin devrim yoluyla yıkılması düşüncesine karşı çıkmıştır. Çalışmada, İslami bir devrimin Mısır'da başarılı olmamasının altında yatan nedenler araştırılmakta, radikal grupların ideolojik ve örgütsel yetersizliklerinin yanı sıra Müslüman Kardeşler'in uzlaş stratejisinin ve Mısır rejiminin İslami politikalarının örgütün muhalif olma gücünü yitirmesine olan etkisi sorgulanmaktadır.

Müslüman Kardeşler gibi köklü bir geçmişe sahip İslami bir örgütün tarihi gelişimini kavrayabilmek için karşısında durduğu devletin davranışı, ideolojisi ve yapısı önem taşımaktadır. Devletin İslami hareketlere yönelik zaman zaman baskıcı zaman zaman hoşgörülü politika izlemesi, Müslüman Kardeşler'in konumunu büyük ölçüde belirlemiştir. Devletin, İslam'ın hegemonyasını kabul etmekle birlikte dinin ahlaki ve bireysel inanç yönüne ağırlık vermesi, rejimin yıkıcı baskısını deneyimledikten sonra dinin ahlaki yönünü öne çıkaran Müslüman Kardeşler'in güçlenmesine neden olmuştur. Aynı zamanda 1970'lerden sonra El-İnfitah politikasıyla neo-liberal sisteme eklemlenen Mısır'da, devletin ekonomideki aktif rolü azaldıkça toplumsal hizmetlerin karşılanması yönündeki işlevi zayıfladığı için, Müslüman Kardeşler okullar, işyerleri, sağlık

¹⁸ Kemal A. Faruki, "Güçlenen İslam: Beklentiler ve Eksiklikler", **Güçlenen İslam'ın Yankıları**, John L. Esposito (Ed.), çev. Erol Çatalbaş, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1989, s. 307.

merkezleri ve camiler aracılığı ile geniş çaplı yardım kuruluşları ağlarını geliştirmek konusunda elverişli bir ortam bulmuştur. Bu da Müslüman Kardeşler ideolojisinin yayılması ve yeni katılımlar için yeni mekanların ve enerjinin yaratılması, devlete rağmen ve devletin bilinçli olarak geri plana çekilmesiyle olmuştur.

Müslüman Kardeşler devletin ağır baskısı ile karşılaşp yeraltına çekildikten bir süre sonra serbest kaldığında, geçmişin ideal toplumunun canlandırılmasına dayanan temel söylemini yeniden yorumlama sürecine tabi kılmış ve gerek devletle gerekse rekabet halinde olduğu diğer siyasal aktörle karşılıklı etkileşim sürecinde siyasete ilişkin görüşlerinin sınırlarını giderek bulanıklaştıran koşullarla karşı karşıya kalmıştır.

1990'lı yıllarda siyasal İslam literatüründe tartışılmaya başlayan "post-İslamcılık" kavramı/süreci Müslüman Kardeşler'i ve Mısır'ı da içine almıştır.¹⁹ Kavram, devrimci gündemi olan İslami hareketlerin zaman içinde ve pek çok unsurun etkisi altında devrim düşüncesinden vazgeçerek uzlaşmacı bir aktöre dönüşmelerine vurgu yapmaktadır. Post-İslamcılığın diğer yönü, temel dini kaynaklara, kavramlara çözümlemelere dayanan İslami söylemin meşruluğunun, Müslüman kamuoyu tarafından sorgulanmasına izin verilmesi, dini düşünce ve yargıların günün koşullarına göre yeniden yorumlanmasını kapsamaktadır. Çalışmada, rejimin, Müslüman Kardeşler'e belirli bir özerklik sağlayarak İslami değerleri, kurumları ve hizmet ağlarını genişletme

¹⁹ Post-İslamcılık, siyasal İslam'ın geçirdiği değişimlere gönderme yapan bir kavramdır. 1979 İran Devrimi'nden sonra İslami örgütlerin ılımlılaşmaları, terör eylemlerine dayanan cihad görüşünü terketmeleri, böylece devrimci dinamiklerini kaybetmeleri ve zararsız, sıradan aktörler haline gelmeleri üzerine İslamcılığın başarısızlığı veya sonunun geldiğine ilişkin tartışmaları karşılayan bir kavram olarak kullanılmıştır. Ancak 1990'larda, İslami hareketlerin terör eylemlerine devam etmeleri, İslamcılığın sonu ya da post-İslamcılığın, siyasal İslam yorumlarından sadece biri olarak kabul edilmesine neden olmuştur. İran Devrimi ile siyasal İslam'ın yönetimdeki deneyimleri, zaman içerisinde siyasal İslam'ın temel iddialarının etkisizleşmesine, yozlaşmasına neden olduğu için post-İslamcılık, muhafazakar veya katı dini düşüncede yerleşik yargıların aşılmasını, çoğulculuğun ve hoşgörünün kabul edilmesini, liberal bir İslam düşüncesine yönelimi karşılayan bir kavramsallaştırma olarak öne çıktı. Post-İslamcılık, İslam dışı anlamına gelmemektedir. Hem iç çelişkiler hemde toplumsal ve siyasal baskı karşısında İslami düşüncenin temel ilkelerinden uzaklaşması ya da kendini yeniden inşa etmesi olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla siyasal İslam'ın devleti, ekonomiyi, toplumu İslami çizgide yeniden dönüştürme, yöntem konusunda program ortaya koyma girişimidir. Bkz. Roy (1994), **a.g.e.**, s. 41-45. Karş. Asef Bayat, "Islam and Democracy What is the Real Question?", **ISIM Paper 8**, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2007, s. 6-7; Asef Bayat, **İslam'ı Demokratikleştirmek Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş**, çev. Özgür Gökmen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 42-49.

fırsatı tanınmasının, Müslüman Kardeşler'in kendi iç düzenlerinde, söylemlerinde ve ideolojilerinde açılıma yol açıp açmadığı, katı dindarlık anlayışının sürdürülüp sürdürülmediği, kısaca post-İslamcılık sürecinin Müslüman Kardeşler'in dönüşümüne ışık tutup tutmadığı gibi soruların cevabı aranmaktadır.

Müslüman Kardeşler ve esinlediği İslami hareketler, bugün Orta Doğu'nun içinden geçmekte olduğu dönüşümü anlamlandırabilmek için önemli bir çalışma alanıdır. Uzun tarihi ve ayakta kalma gücü dolayısıyla aynı zamanda en etkileyici İslami hareket olan Müslüman Kardeşler'in, bugün her biri kendine özgü yerel koşullarda, farklı amaç ve stratejilere sahip, ancak hepsinin ortak bir düşüncede birleştiği onlarca ülkede şubesi bulunmaktadır. Örgütlenme gücü ve politik nüfuzu açısından da geleceğe ilişkin öngörülerde önemli bir tartışma alanı yaratmaktadır. Ayrıca Müslüman Kardeşler'in davranış kalıplarını ve örgütsel yapısındaki değişimleri ortaya koyabilmek, diğer İslami hareketlerin nasıl davrandığına ve zaman içerisinde nasıl değiştiğine ilişkin de ipuçları sunmaktadır. Bütün bunlar dikkate alındığında, değişen koşullar altında Müslüman Kardeşler'in stratejileri, aldığı kararlar ve siyasi adımları da farklı olabilmektedir. Bunun en önemli yansımasını, 2011 ayaklanmalarından sonra örgütün ve siyasi parti olarak Hürriyet ve Adalet Partisi'nin izlediği siyasette ve aldığı risklerde gözlemlemek mümkündür.

Çalışmanın birinci bölümünde, Müslüman Kardeşler'in kuruluşu ve ideolojisinin Mısır tarihi içindeki bağlamı sunulmaktadır. Hasan El-Benna'nın yaşamına odaklanılarak bir kitle hareketine evrilen örgütün entelektüel temelleri açıklandıktan sonra, Müslüman Kardeşler'in giderek siyasallaşmasına yol açan iç ve dış etkenler ele alınmaktadır. Birinci bölüm, siyasi cinayetlerin baş aktörlerinden biri haline gelen örgütün, Mısır rejimiyle yaşadığı çatışmanın yanı sıra örgüt içi anlaşmazlıkların nedenlerini ortaya koyarak, Mısır siyasetinden tasfiye edilmesiyle sona erecektir.

İkinci bölümde, 1952 darbesine giden süreçte Müslüman Kardeşler'in yeniden etkili bir aktöre evrilmesi, darbedeki rolü ve yeni yönetimle ilişkileri incelenmektedir. Hür Subaylar iktidarı ile çatışma ortamına girilmesinin nedenleri ve örgütün izlediği stratejiler sunulmaktadır. Bu dönemin son on yılı, Müslüman Kardeşler'in, rejimin devrimci bir öncü grup tarafından şiddet yoluyla yıkılmasını savunduğu radikal görüşlerinin öne çıktığı yıllardır. Bir önceki dönemden daha ağır baskı koşullarıyla karşılaşan, El-Benna'dan sonra yeni liderin yönetimi altında hayatta kalma mücadelesi veren örgüt, radikallik ve geri çekilme arasında kalmıştır. Dolayısıyla bu bölümde, iktidar savaşının örgüt içinde var olan anlaşmazlıkları derinleştirmesinin ve ideolojik tartışmaların, özellikle cezaevi koşullarında, örgüt içerisinde yaşanan ayrışmaya etkisinin ana hatları ortaya konulacak, Seyyid Kutub öncülüğünde radikal İslam düşüncesinin, Müslüman Kardeşler'in ideolojik dönüşümüne etkisi incelenecektir.

Üçüncü bölüm, 1970'lerden sonra Enver Sedat rejimi altında kamusal alanda İslamcılığın yükselişi ile birlikte gücünü ve örgütsel bütünlüğünü kaybetmiş bir örgüt olarak Müslüman Kardeşler'in toparlanma sürecine odaklanmaktadır. Bir önceki dönemde cezaevlerinde yaşanan ideolojik tartışmaların sonucu Müslüman Kardeşler'den ayrılarak farklı isimler altında ortaya çıkan radikal grupların terör eylemlerinin, Müslüman Kardeşler'in pragmatik politikalarla ılımlılaşma çizgisi izlemesine olan etkileri sunulacaktır. Mısır rejimi ve radikal örgütlerin yarattığı baskı ve ihtilafın, Müslüman Kardeşler'in demokratikleşme eğilimini nasıl etkilediği ve dönüşüm süreci ele alınacaktır.

Son bölüm, Hüsnü Mübarek yönetimi altında Arap ayaklanmaları ile iktidarı ele geçirmesi ve kısa bir süre sonra yeniden tasfiye edilmesinin tarihini anlatmaktadır. Mübarek yönetiminin radikal örgütlerle mücadele etmek ve kendi meşruiyetini sağlamak için Müslüman Kardeşler'e yönelik siyasi açılım politikasının, örgütün hem Mısır siyasetinde hem de iç işleyişinde bir dönüm noktası olduğu vurgulanmaktadır.

1980'lerden itibaren seçim siyasetine katılan, sivil toplumda güçlü bir aktöre evrilen, kampüslerde önemli bir tabana sahip olan Müslüman Kardeşler'in aynı zamanda kurumsal değişiklikleri hayata geçirme gerekçeleri ele alınacaktır. 2011 yılında başlayan kitlesel ayaklanmalar ve iki yıl boyunca süren siyasi karışıklıkların, Müslüman Kardeşler'e yansıması incelenecektir. Geçiş döneminde Müslüman Kardeşler'in başlangıçta izlediği uzlaşma siyasetinin daha sonra çatışmacı bir içeriğe dönüşmesinin altında yatan nedenler ele alınacaktır. Sonuç olarak Mısır rejiminin değişen biçimlerinin bir taraftan Müslüman Kardeşler'in ılımlılaşması, diğer taraftan baskı altına alınmasının nasıl kritik etkileri olduğu gösterilecektir. Böylece siyasal İslam, Müslüman kimliği ve devlet arasındaki karmaşık ilişkiler üzerine düşünmek gerekliliği ortaya konulacaktır.

Bu araştırmada, Müslüman Kardeşler'in kurulduğu 1928'den 3 Temmuz 2013 darbesine kadar Mısır yönetimi ile ilişkileri ve geçirdiği ideolojik dönüşüm tarihsel bir perspektiften ele alınmıştır. Örgütün dönüşümünün pek çok etken altında ve karşılıklı etkileşim içinde, uzun ve kapsayıcı bir süreçte şekillendiği gösterilmektedir. Müslüman Kardeşler'in programının, söyleminin ve hareket tarzının uzun süreli değişimi incelenmektedir. Bu doğrultuda Müslüman Kardeşler'in dönüşümüne ilişkin genel bir çerçeve sunmak amaçlanmaktadır. Bu uzun süreç, Müslüman Kardeşler'in geçirdiği evrelerdeki süreklilik ve kopuş noktalarının belirlenmesinde yardımcı olacaktır. Araştırma, Mısır'ın siyasal tarihini ve Müslüman Kardeşler'i farklı açılardan inceleyen ikincil kaynaklardan yararlanılarak, aynı zamanda Müslüman Kardeşler'in yayımladığı resmi belgelere, örgütün kilit isimlerinin eserlerine, konuşmalarına ve röportajlarına dayanılarak hazırlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMAN KARDEŞLER'İN KURULUŞU

A. Müslüman Kardeşler'in Doğuşu ve İlk Yılları

1. Kuruluşu Önceleyen Mısır Ortamı

Bir ilkokul öğretmeni olan Hasan El-Benna tarafından 1928 yılında kurulan Müslüman Kardeşler, İsmailiye kentinde faaliyetlerine başladı. Müslüman Kardeşler, modern Mısır tarihinin karmaşık bir döneminde radikal olmaktan çok geleneksel İslami söylemin içinden gelen bir hareket olarak kendini gösterdi. Yirminci yüzyılın başında, El-Benna'nın öncülüğünde ve küçük bir çevrede İslam'ı öğretme amacıyla faaliyetlerine başlayan Müslüman Kardeşler, zaman içerisinde dini, temel siyasal mücadele aracı olarak gören bir programı hayata geçirdi. Müslüman Kardeşler'in ortaya çıkış amacı ve ideolojisi, Birinci Dünya Savaşı boyunca Mısır'ın siyasal, toplumsal ve ekonomik koşulları bağlamında şekillendi. Daha geniş bağlamda ise on dokuzuncu yüzyılın başlangıcına kadar giden kriz ortamında, Avrupa'nın siyasal ve ekonomik dinamiklerinin Mısır'a yansımaları, İslam tarihinin entelektüel geleneğinde yaşanan yapısal dönüşüm ve bunun en güçlü simgesi olan halifeliğin kaldırılması gibi gelişmeler, Müslüman Kardeşler'in kuruluşunda ve ideolojisinde belirleyici bir rol oynadı.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde siyasal ortam, Mısır siyasetinin gelişimi ve Müslüman Kardeşler hareketinin ortaya çıkışı ve ideolojik dayanakları açısından bir dönüm noktasıydı. İngiliz işgalinin Mısır'ın siyasal, ekonomik ve toplumsal hayatındaki etkisi ülkede toplumsal huzursuzluğu perçinleyen başlıca etmendi. Bununla birlikte, 1900'lerin başında Mısır'da örgütlü bir ulusal hareket yoktu. İngiliz yönetimine karşı olan muhalefet, uzun zamandır yasaklıydı ve çoğu muhalif lider sürgüne gönderilmişti.

Hareketin çekirdek kadrosu yeraltına inmiş veya dağıtılmıştı. Savaş koşullarının ekonomik yükü, sıkıyönetimin ilan edilmesi, İngiliz yönetiminin ülkedeki varlığına ilişkin derin hoşnutsuzlukla birleşince bağımsızlığa yönelik ulusal hareketlilik yeniden ortaya çıktı. 1919 devrimi bu ortamda patlak verdi. Bağımsızlık talebiyle başlayan kitlesel gösteriler, kısa zamanda Mısır tarihinin en önemli halk ayaklanmalarından birine dönüştü.²⁰

İngiliz yönetimi, 1919 olaylarını takip eden üç yıl boyunca kamu düzeninin bozulmasını önleyemediği için 1922 yılındatek taraflı ilan ettiği bildiriyle Mısır'ın bağımsızlığını kabul etti. Aynı bildiride siyasi ve askeri varlığını sürdürecekt koşullara da yer verdi. Mısır, 1922 yılında İngiliz idaresi altında yarı bağımsız bir devlet oldu. 1923'te ilan edilen anayasa ile Mehmet Ali (1769-1849) hanedanlığına²¹ dayanan güçlü bir monarşi ve halk tarafından seçilen bir parlamento kuruldu.²² Mehmet Ali iktidarı

²⁰ Modern Mısır tarihinde "1919 devrimi" olarak anılan, yirminci yüzyılın ilk ayaklanması olan kitlesel protestolar ile Mısır, Osmanlı'nın ardılı ülkelerin çoğunda anti-sömürgeci ayaklanmalar dalgasının fitilini ateşleyen ülke oldu. Her ne kadar Mısır tarihine devrim olarak geçse de ayaklanma, ekonomik ve toplumsal dönüşümü hedeflemiyordu. Ayrıca siyasal anlamda İngiliz varlığı sona ermemişti. Ancak kentlerdeki protesto ve grevler, Kahire'de ulaşımı ve yönetimi durma noktasına getirdi. Kitlesel protestoların tekrarlanmaması için İngiliz yönetimi bağımsızlık görüşmelerine başladı. Bu yüzden 1919 ayaklanması, savaş sonrasında yeni bir siyasal düzen için elverişli bir ortam yarattı. Aynı zamanda Mısır ve İngiliz yönetimine karşı muhalif hareketlerin güçlenmesine etkide bulundu. Bkz. Jacques Berque, **Egypt: Imperialism and Revolution**, çev. Jean Stewart, London, Faber and Faber, 1972, s. 316; Israel Gershoni ve James P. Jankowski, **Egypt, Islam, And The Arabs, The Search For Egyptian Nationhood, 1900-1930**, New York, Oxford University Press, 1986, s. 40; Ellis Goldberg, "Peasants in Revolt: Egypt 1919", **International Journal of Middle Eastern Studies**, Vol.24., No.2, 1992, s. 261; Reinhard Schulze, **A Modern History of the Islamic World**, çev. Azizeh Azodi, New York, I.B. Tauris Publishers, 2002, s. 54.

²¹ Mehmet Ali, Fransız işgalinin sona ermesinin yarattığı siyasi boşluktan yararlanarak iktidarı ele geçiren bir Osmanlı askeridir. Mehmet Ali iktidarı, Mısır'ın Osmanlı yönetiminden bağımsızlaşma sürecinin hızlandığı dönemi imler. İmparatorluğun görece özerk eyaletlerinden biri olan Mısır, Mehmet Ali yönetimi zamanında siyasal ve kurumsal modernleşme girişimlerinin merkezi oldu. "Modern" Mısır'ın kurucusu olarak anılan Mehmet Ali hanedanlığının üyeleri, 1952'de Cemal Abdülnasır'ın iktidarına kadar Mısır'ın modernizasyonunun mimarı oldular. Mehmet Ali ve hanedanlık yönetimi tarihi için seçilmiş kaynaklar olarak bkz. Robert F. Hunter, **Egypt Under The Khedives 1805-1979 From Household Government to Modern Breaucracy**, Cario, The American University Press, 1999; Özge Özkoç, **Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı Modernleşme Merkezileşme ve Özerklik**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015; Gilbert Sinoue, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa**, çev. A.C. Akkoyunlu, İstanbul, Doğan Kitap, 1999; Khaled Fahmy, **Paşa'nın Adamları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

²² Bağımsızlık ilanının ardından 1922'de Kral unvanı alan Fuad (1868-1936), 19 Nisan 1923 yılında, Mısır Anayasası'nı ilan etti. Literatürde Birinci Dünya Savaşı sonrası Orta Doğu'da çoğu devletin, anayasalcılık ve parlamenter sistem yoluyla yeni rejim inşasına girişimleri, o dönem için liberal ve demokratik ilkelerin zaferi olarak yorumlanmıştır. Bernard Lewis, **ModernTürkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 27. Ayrıca bkz. Clark B. Lombardi, **State Law as Islamic Law in Modern Egypt, The Incorporation of the Sharia into Egyptian**

döneminde başlayan modernleşme hamleleri, siyasi sembollerin ve örgütlenmelerin değişen yapısı içinde yeni bağlılık merkezleri ortaya çıkardı. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Avrupa'nın baskısı altında siyasal ve bürokratik reformlarla askeri alandan eğitim ve yargı sisteme kadar uzanan kaçınılmaz modernizasyon süreci, devletin görece özerkliğinin artması ve bürokratik-otoriter rejimlere dönüşmesini beraberinde getirdi.²³ Reformlar merkezi devleti güçlendirerek, bir yandan Avrupa karşısında gerilemeyi engellemek bir yandan da geleneksel/dini yapıların etkisini kırmak amacını güdüyordu. Avrupa'dan esinlenen kanun, siyaset ve eğitim sistemlerinin kabulü, ulus-devletin kuruluş sürecinde ekonominin modernleşmesini, devlet ve sınıf yapılarındaki değişimleri, yeni entelektüel tabakanın ortaya çıkmasını ve laik-milliyetçi ideolojiler başta olmak üzere modern ideolojilerin benimsenmesini teşvik etti. Bütün bu gelişmeler, siyasal düşüncelerde uzun tartışmaları başlattı. İslami söylem de bu tartışmanın bir parçasını oluşturuyordu. Modernleşme deneyimi ile ulema, siyasal alandaki rolünü kaybetti ve sivil-askeri bürokrasinin dışına çıktı; "heterodoks İslam" olarak tanımlanan popüler halk İslamı güçlendi. Bununla birlikte din, bağımsızlığın kazanılmasında, sömürge karşıtı bağımsızlık hareketlerinin başlatılması ve sürdürülmesinde milliyetçilik ile aynı dili paylaştı. Bu bağlamda, Müslüman Kardeşler, savaş sonrası dönemde aynı zamanda İngiliz işgaline karşı mücadele etmek için dini öne çıkaran propagandaları ile bir örgüt olarak kuruldu. Mısır siyasal hayatında saray, İngiltere, siyasal partiler arasındaki mücadelenin yoğunluğu ve başarısızlığı, Müslüman

Constitutional Law, Netherlands, Koninklijke Brill NV, 2006, s. 102; Nazih Ayubi, "The Political Revival of Islam: The Case of Egypt", **The International Journal of Middle East Studies**, Vol.12, December 1980, s. 486; Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, **Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne**, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 83; Nadav Safran, **Egypt in Search of Political Community, An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt 1804-1952**, London, Cambridge University Press, 1961, s.109-110.

²³ Leonard Binder, **Liberal İslam**, çev. Yusuf Kaplan, Kayseri, Rey Yayıncılık, 1996, s. 21.

Kardeşler'in, özellikle 1930'lardan sonra siyasal bir aktör haline gelmesinde önemli rol oynadı.²⁴

Kriz dönemi olan on dokuzuncu yüzyıl, savunmacı ve mücadeleci bir İslam algısı yaratmıştı. Müslümanların geri kalması, kontrolü yitirışı ve genel İslami çerçevenin ortaya koyduğu düşüncelere karşı meydan okuyan Batılı düşüncelerin etkileri, İslam'ın siyasal söylemini ön plana çıkardı. Bu söylem, İslam'ın Batı karşısında "yeniden" üstün kılınması ve Avrupa'nın bilimsel ve teknik özelliklerinin kabulünün bir sentezini yapma girişimiydi.²⁵ Yirminci yüzyıla gelindiğinde ise İslam, siyasallaşan içeriği ile hızla değişen koşullara nasıl tepki verilebileceği soruna odaklandı. Türkiye'de 3 Mart 1924 tarihinde halifeliğin kaldırılması bu bağlamda bir kırılma noktasıydı. Söz konusu değişiklik, Mısır'da hem kurumsal hem toplumsal alanda yankı buldu. Bu durum, yaklaşık yüz yıldır devam eden modernleşme girişimlerinin yarattığı gerilime yeni bir boyut kattı. Mısır gibi İngiliz işgalinin ve ekonomik krizin uzun erimli toplumsal sonuçlarının görüldüğü bir ülkede, bu tartışmalar eşliğinde rejime yönelik ortaya çıkan hayal kırıklıkları, Müslüman Kardeşler başta olmak üzere pek çok kesime hitap eden çeşitli örgütlerin ortaya çıkmasını tetikledi.

²⁴ Birinci Dünya Savaşı sırasında Mısır'ın bağımsızlığını kazanması için mücadele eden ve bağımsızlıkla özdeşleşen Heyet Partisi (Hizb'ul Vefd) 1952 darbesine kadar Mısır'ın siyasal hayatının merkezinde yer aldı. Heyet Partisi, bütün ülkeyi kapsayan sürekli bir örgütlenmenin (en azından 1930'ların sonuna kadar popüler bir parti özelliği kazandı) gerçekleşmesini başarmıştı. Heyet Partisi dışında çok sayıda azınlık partisinin yanı sıra komünist gruplar, kadın dernekleri ve dini örgütler, Mısır'ın siyasal kültürünün şekillenmesine katkıda bulundular. Ancak söz konusu gruplar, parlamenter yaşamın dışında kaldılar. Bu durum en dramatik şekilde Müslüman Kardeşler tarihiyle kendini gösterecektir. Bkz. Selma Botman, "The Liberal Age, 1923-1952", **Egypt: Modern Egypt From 1517 to the End of the Twentieth Century**, M. W. Daly (Ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 287; Jacob M. Landau, **Parliaments and Parties in Egypt**, New York, Frederick Praeger, 1954, s. 11-117.

²⁵ Cemaleddin Afgani (1837-1897) ve Muhammed Abduh (1865-1925), on dokuzuncu yüzyılda İslam düşüncesinin şekillenmesinde ilk kuşak Müslüman entelektüeller olarak önemli rol oynamışlardır. Avrupa'nın askeri, ekonomik ve kültürel baskısı altında kalan İslam dünyasının kurtuluşu için bağımsızlık mücadelelerini destekleyen bu düşünürler, aynı zamanda bununla çelişkili biçimde İslam toplumunun gerilediği, yozlaştığı ve dini ve manevi durgunluk içinde olduğu tespiti üzerinden İslam dininin reforme edilmesini vurgulayarak eleştirel bir söylem benimsemişlerdir. Bu eleştirel söylem, Avrupa kültürünün etkisinde kalmış veya Avrupa üstünlüğünden etkilenmiş bir ruh halinin yansımasıdır aynı zamanda. Afgani ve Abduh, yirminci yüzyılın ilk evresinde Mısırlı entelektüel kuşağın ve Müslüman Kardeşler'in ideolojik öncülleri kabul edilmekle birlikte İslam'ı teolojik açıdan ele almalarından ötürü Müslüman Kardeşler'den farklı bir konumu temsil etmektedirler. Bkz. Charles C. Adams, **Islam and Modernism in Egypt: A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammed Abduh**, New York, Russel&Russel, 1968, s. 29-34; Safran, **a.g.e.**, s. 62-75.

Mısırlı entelektüel ve siyasetçilerin dünya görüşleri de on dokuzuncu yüzyılın son yirmi yılından bu yana değişen toplumsal, siyasal ve dinsel söylemi yansıtıyordu. Mısır'ın bağımsızlığını kazanması öncelikli sorun olarak tanımlanıyordu. Bununla birlikte İslam'ın, eğitimde ve kamusal alanda etkisi devam ediyordu. Bir yanda Mısır milletinden (El-umma El-Mısriyya) diğer yanda ümmetten (El-umma El-İslamiyya) söz ediliyordu. Bu bağlamda saray ve parlamento, Sünni dünyanın en önemli dini ve kültürel merkezi olan El-Ezher'i (El-Camiat'ul Ezher) ve İslami eğitimin kalesi olarak bilinen Küttab'ı (Kur'an eğitimi veren ilkokul), topluma rehberlik edecek "toplumsal çimento" rolü oynayan kurumlar olarak kabul etmeye devam ettiler. Bu yüzden din, toplumda yeni kimlikleri ve devleti meşrulaştırmada önemli bir unsur olarak varlığını korudu.²⁶ Dinin oynadığı rol, modernleşme girişimlerinin bir sonucu olarak zayıflamış görünmekle birlikte yabancı işgalin devam ettiği bir ortamda yönetici kliğin siyasal meşruiyet ihtiyacı, İslam ile karmaşık ve dinamik bir ilişkinin sürdürülmesine neden oldu. Bu durum, bir yandan Richard Tapper'in deyimiyle "devlet dini"²⁷ yani devletin dini alanları kontrol altına alması modelinin güçlenmesine yol açarken diğer yandan resmi ulemaya ve onun statükodan yana konumunu temsil eden devlet dinine karşı çıkan yeni ekollerin doğmasına neden oldu.²⁸ Bu ekollerin başında Müslüman Kardeşler geliyordu.

²⁶ Meir Hatina, **Identity Politics in the Middle East, Liberal Thought And Islamic Challenge**, London, I.B. Taurus&Co Ltd, 2007, s. 14.

²⁷ Richard Tapper, "Giriş", **Çağdaş Türkiye'de İslam**, Richard Tapper (Ed.), çev. Özden Arıkan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1993, s. 14-15.

²⁸ Mehmet Ali iktidarından itibaren reform programları ile etkisizleştirilen ulema, 1923 anayasası ile şekillenen, halkın parlamento yoluyla yönetime katıldığı ve ulusal egemenlik anlayışının üzerine kurulduğu varsayılan ulus-devletin, dini kurum ve kurallara karşı duruşuna itirazda bulunacak konumunu kaybetmişti. Bununla birlikte 1923 Anayasası'nın 149. maddesinde İslam, "devletin resmi dini" olarak tanımlanmıştı. 153. madde de benzer şekilde sorunluydu. Şöyle ki krala, başta El-Ezher olmak üzere bütün dini kurumlarla ilgili atama ve denetleme yetkisi verilmişti. Bu yetki, kralı siyasi bir güçle donatarak hem dinin hem de hukukun, devlet kontrolüne girmesine imkan tanıyordu. Ülkenin resmi dini makamı olan El-Ezher'in devletin kontrolü altına girmesi, Müslüman Kardeşler gibi dini örgütlerin ortaya çıkışını tetikleyen faktörlerden biriydi. Bkz. Gabriel Baer, "Islamic Political Activity in Modern Egyptian History: A Comparative Analysis", **İslam, Nationalism and Radicalism**, Gabriel R. Warburg ve Uri M. Kupferschmidt (Ed.), New York, Praeger, 1983, s. 44-45.

2. Genel Mürşid Hasan El-Benna ve Müslüman Kardeşler'in Kuruluşu

Müslüman Kardeşler, yirminci yüzyılın ilk yıllarında dönüşüm sürecini deneyimleyen Mısır'da, İslami içerikteki örgütlerden biri olarak İsmailiye gibi küçük bir kentte kuruldu. 1928 yılında kurulan örgütün kurucusu ve ilk lideri Hasan El-Benna'nın karizmatik liderliği ve dünya görüşü örgütün şekillenmesinde, büyüme ve gelişmesinde belirleyici bir rol oynadı. El-Benna, suikast sonucu öldüğü 1949 yılına kadar Müslüman Kardeşler'in politikalarını oluşturmaktan ve örgütsel yapısını düzenlemekten sorumlu olan tek kişiydi. Kısaca, Müslüman Kardeşler'in kazandığı itibarda El-Benna'nın (ruhani) liderliği, hem ana örgüt Müslüman Kardeşler'in hem de pek çok ülkedeki şubelerin ve diğer İslami hareketlerin başlıca esin kaynağı oldu.

El-Benna'nın büyüdüğü çevre, Müslüman kimliğinin ideolojik düzeyde bir meşruiyet ölçüsü olarak etkinliğini koruduğu taşranın bir parçasıydı.²⁹ Bu çevre, 1920 ve 1930'lar boyunca resmi statü sahibi olan ulemanın dışında kalanlar tarafından temsil ediliyordu. Bu kesime, yani geleneksel İslami eğitim ve deneyime sahip insanlara "min el-meşayih" deniliyordu. Meşayih, toplumda saygı duyulan, idari sorumlulukları olan (ve bazen mistik özelliklere sahip) din adamları olarak kabul edilirdi.³⁰ Meşayih'in

²⁹ El-Benna, İskenderiye yakınlarında bir köy olan Mahmudiyya'da 1905 yılında doğdu. Geleneksel dini eğitim veren Küttab'da eğitimini tamamladı. O dönemde lise dengi okullar kapatıldığı için Demenhur'da öğretmen yetiştiren okulda eğitimine devam etti. Mezun olduktan sonra Kahire'de üniversiteye başladı. El-Benna'nın, ilkokuldan sonra seküler eğitim kurumlarında öğrenim görmesi, yirminci yüzyılın değişen koşullarının bir yansımasıdır. On dokuzuncu yüzyılın hızlı modernleşme sürecinde İslam'ın yeniden yorumlanması ihtiyacı, din adamlarının tekelindeydi. Zaman içerisinde ulemanın da reform girişimlerinin bir parçası olması sonucu din adamları etkisini yitirmeye başladı. Dolayısıyla El-Benna gibi dini eğitim sürecini tamamlamayan kişiler, ulemanın yerini almaya başlayan farklı bir kuşağın temsilcileriydi. Hasan El-Benna'nın çocukluk ve gençlik dönemine ilişkin bilgiler, (Türkçeye farklı tarihlerde ve farklı isimlerle yayımlanarak çevrilmiş olan) Hasan El-Benna'nın kendi hayatını kaleme aldığı otobiyografisine dayanmaktadır. Daha geniş bir anlatım için bkz. Hasan El-Benna, **Hatıralarım (Müslüman Kardeşler)**, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Beka Yayınları, 2007, s. 21-44; Hasan El-Benna, **Dava ve Davetçinin Hatıraları**, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, İşaret Yayınları, 1997, s. 19-37. Müslüman Kardeşler tarihi açısından bir başucu kitabı olarak kabul edilen Richard Mitchell'in eseri, El-Benna ve örgütün ilk yıllarını detaylı bir şekilde ele alan zengin bir anlatıma sahiptir. Richard Paul Mitchell, **The Society of the Muslim Brothers**, Oxford, Oxford University Press, 1969. Ayrıca bkz. Brynjar Lia, **Müslüman Kardeşler'in Doğuşu 1928-1942**, çev. İhsan Toker, İstanbul, Ekin Yayınları, 2012.

³⁰ Şeyh (çoğulu meşayih), yaşlı kişi anlamına gelir. İslam tarihinde saygınlık ifadesi olarak kullanılagelmiştir. Aynı zamanda eğitim alanında otorite kabul edilen kişilere de şeyh denilir. Örneğin El-Ezher yöneticisi *Şeyh'ul El-Ezher* olarak anılır. Arap toplumunda, aşiret/aile liderleri veya

etkileri, yirminci yüzyıla gelindiğinde azalsa da çoğu Mısırlının gözündeki, dini lider olarak önemini korumaya devam etti. El-Benna'nın babası da çiftçi-köylü kökenli, dindarlığı ile saygı duyulan meşayih İslamı'nı temsil eden bir kişiydi. El-Ezher'den mezun olan baba El-Benna, İslami çevrelerle de yakın temasta olmasının bir sonucu olarak yerel bir otoriteye sahipti. Bu durum, El-Benna'nın dini eğitimine, dolayısıyla düşünce yapısının şekillenmesine yansıdığı gibi taşralı bir genç olarak üniversite eğitimi boyunca Kahire'nin siyasi ve dini çevrelerine girmesinde kolaylaştırıcı bir etken oldu.³¹

Meşayih İslamı'nın etkisi altında bir çocukluk geçiren Hasan El-Benna, İngiliz işgaline karşı yükselen milliyetçi hareketlerin de etkisi altındaydı. İngiliz işgaline karşı protesto gösterileriyle başlayan ve aylar süren siyasal karışıklık dönemini içeren 1919 olayları, El-Benna (ve kuşağı) için sembolik bir değere sahipti. Henüz on dört yaşında bir çocuk olmasına rağmen sokak gösterilerine katılan El-Benna'nın zihin dünyasında, gösteriler ve protestolar belirleyici rol oynadı. El-Benna'nın dini dünya görüşünü Mısır'ın bağımsızlığı ile içselleştirmesinde ve Müslüman Kardeşler'in giderek bir mücadele hareketine dönüşmesinde 1919 olaylarının etkisi yadsınamazdı. Dolayısıyla Mısır'ın bağımsızlığını kazanması, dini yardımseverlik derneği olarak kurulan Müslüman Kardeşler'inde önceliğini oluşturuyordu. 1919 olaylarına rağmen beklenen değişikliklerin yaşanmaması ve 1922 yılında bağımsızlığın ilan edilmesine rağmen İngiliz askerlerinin Mısır'da kalmaya devam etmesi, El-Benna'nın söylemlerinde bağımsızlık konusunu daha fazla vurgulamasına, halk arasında giderek popüler

topluluğun önde gelenleri de şeyh unvanı alır. Örneğin bir köyün siyasi liderine şeyh el-balad denmesi gibi seküler içerikte kullanılsa da çoğunlukla dini çağrışımı olan bir kelimedir. Mısırlı entelektüel Taha Hüseyin (1889-1973), yaşam öyküsün anlattığı ünlü kitabı *Günlerin Kitabı*'nda (*Kitab'ul Eyyam*) taşra ulemasının, köy ve kasabalarda Kahire'nin entelektüel çevrelerinde görülmeyen bir saygınlığa sahip olduğunu, halkın gözündeki sevgi ve hayranlık uyandırdıklarını, hatta hukuki konularıda fetva verecek düzeyde bilgili olduklarını vurgular. Bu bağlamda min el-meşayih, dini mahkemelerde kadılık ve katıplık, camilerde imamlık gibi görevlerde bulunanların yanı sıra terzi, çiftçi, bakkal gibi küçük ölçekte ticaretle uğraşan kişileri de içine almaktadır. Bkz. Taha Hüseyin, *Günlerin Kitabı*, çev. Ayşen Gür, İstanbul, Belge Yayıncılık, 1994, s. 54-58. Ayrıca bkz. Afaf Lütfi Al-Seyyid Marsot, "The Ulama Of Cairo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries," *Scholars, Saints And Sufis: Muslim Religious Institutions In The Middle East Since 1500*, Nikki Keddie (Ed.), Berkeley, University of California Press, 1972, s.157.

³¹ Lia, a.g.e., s. 42; Tarık Ramazan, *İslami Yenilenmenin Kökenleri Afgani'den, el-Benna'ya Kadar İslam İslahatçıları*, çev. Ayşe Meral, İstanbul, Anka Yayınları, 2005, s. 192.

olmasına ve Müslüman Kardeşler'in on dokuzuncu yüzyıl İslam düşüncesindeki "ümme" anlayışı yerine öncelikle Mısırlı bir hareket olarak çekiciliğini arttırmasına zemin oluşturdu.

Mısır'ın içinde bulunduğu çalkantılı yılların etkisinde olan El-Benna, pek çok İslami grup ve toplulukların ya kurucusu veya üyesi olarak faaliyet gösterdi.³² İslami bir nitelik taşıyan bu grupların neredeyse hiçbiri siyasi değildi. Bunlar, bulundukları yerel koşullarda, sınırlı düzeyde ve tanıdık çevrelerle iletişim halinde faaliyet gösteriyorlardı. Amaçları, çevrelerindeki insanları dindar bir hayat sürmeleri konusunda uyarmak ve işgal aleyhine halkı bilinçlendirmektir. El-Benna, üniversite eğitimine Kahire'de başladığında³³, cübbesi ve sarığı ile Mısır'ın (ve İslam dünyasının) içinde bulunduğu durumun yarattığı toplumsal ve kültürel dönüşümlere karşı İslami semboller aracılığı ile mücadele edilmesi gerektiğini düşünen meşayih İslamı'nın bir temsilcisiydi. El-Benna, dört yıl boyunca kaldığı Kahire'de İslam'a, Mısır'a ve dünyaya bakış açısını şekillendirmeye başladı. Kahire, geleneksel örüntülerin belirleyici olduğu taşradan farklıydı. El-Benna'nın hem taşrada hem de dindar ailede yetişmiş olması, Kahire'deki entelektüel tartışmaların dışında kalmasına yol açmıştı. Bu yüzden geleneksel İslami örüntülerin savunuculuğunu yapmaya devam etti. Örneğin, El-Benna üniversitedeyken "fes-sarık" tartışması yaşanıyordu. Bu süreçte, sarık ve cübbe benzeri geleneksel kıyafetler okullarda yasaklanmıştı. El-Benna, yasağa rağmen sarığı ve cübbesi ile

³² El-Benna, dini bir ilkokulu bitirip ortaokula başladığında, hadislerin çoğunu ve Kur'an'ı ezberlemişti. Bu evrede, Ahlak ve Edeb Cemiyeti (Cemiyet'ul El-Ahlak El-Edebiyyah) ve Haramların İşlenmesini Önleme Cemiyeti (Cemiyet'ul Men-i Muharremat), Öğretmen Okulu'na devam ederken Hasafiyye Hayır Cemiyeti (Cemiyet'ul Hassafiyye El-Hayriyye) ve üniversite eğitimi sırasında da İslam Ahlakı Cemiyeti (Cemiyet'ul Ahlakı İslamiyyeh) ve İslam Rehberliği Birliği (Cemiyet'ul Hidaye El-İslamiyye) isimli gruplar içinde görev aldı. Bu gruplar, El-Benna'ya göre insanlara İslami kimliğe bağlanmaları ve dini yaşamın görünür kılınması yönünde etkide bulunuyordu. El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 23-25, 28, 56-58; R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 5-9; Christina Phelps Harris, **Nationalism and Revolution: The Role of the Muslim Brotherhood**, California, Mouton&Co, 1964, s. 145.

³³ El-Benna, üniversite eğitimini El-Ezher yerine Dar'ul Ulum'da (Dar El-Maarif) tamamladı. 1872'te Avrupalı program ve yöntemlere göre eğitim vermek üzere açılan Dar'ul Ulum, El-Ezher'in yüksek öğrenim tekeli kırıan modernleşme girişimlerinden biri idi. İlk kurulduğunda İlahiyat Fakültesi olan ve öğrencileri devlet okullarında ders vermek üzere eğitim programına sahip olan Dar'ul Ulum, 1946 yılında Kahire Üniversitesi'nin bir fakültesi haline getirildi. Lois A. Aroian, "Education and Employment: The Graduates of Dar Al Ulum (1873-1923)", **Journal of the American Research Service in Egypt**, Vol. 16., 1979, s. 163-164.

öğrenimine devam etti. Ancak mezuniyet gününe ve ilk görevine yeni kıyafetleriyle, yani sarık yerine fes takarak gitti.³⁴ Sarıkla okula gitmek gibi sembolik davranışları, çocukluğu boyunca içinde bulunduğu dini kültürün, İslam'ın "doğru" yaşanması konusundaki ısrarının ve İslami olarak tanımladığı şeylere bağlılık refleksinin bir sonucuydu. Bu, aynı zamanda Mısır'ın siyasal, toplumsal ve entelektüel sorunlarını, Batılılaşmanın bir ürünü olarak görmesinden dolayı geçmişi yücelten ve Batılılaşma eğilimine karşı çıkan bireysel bir protesto eylemi idi. El-Benna, 1923 Anayasası'nın seküler içeriğinden de memnun değildi ve halifeliğin kaldırılmasını da eleştiriyordu. İslam'ı görünür kılma çabası, Batılılaşmaya ve "getirdiği kötülöklere" karşı bir duruş geliştirme zorunluluğundan kaynaklanıyordu. El-Benna, hatıralarında, dinin uygulanması konusunda çoğu zaman aşırı bir tutum takındığını ifade etmekle birlikte³⁵, zaman içerisinde kaçınılmaz olarak muhafazakar bakışını yumuşattı. Müslüman Kardeşler kurulduktan sonra daha çok insana hitap edebilmek için pragmatik davranmak zorunda olduğunun bilincine varmıştı. Bu pragmatizm, özellikle siyasal kararlarında koşullara göre hareket etme şeklinde kendini gösterdi.³⁶

El-Benna, üniversiteyi bitirdikten sonra Süveyş Kanalı'nın yapımı sırasında kurulan İsmailiye şehrindeki bir ilkökula öğretmen olarak atandı. İsmailiye'de geçirdiği yıllar, Müslüman Kardeşler'in kurulması ile hayatının en önemli evresini temsil ediyordu. İsmailiye, Süveyş Kanalı dolayısıyla Avrupalıların çoğunlukta olduğu bir şehirdi. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Avrupa ve sömürgeler arasında bağlantı yolu olan Süveyş Kanalı ve çok sayıda modernleşme projeleri, Mısır'ın dönüşümünün kilometre taşlarıydı ve çok sayıda Avrupalıyı Mısır'a çekmişti. Bu bağlamda Avrupa varlığı ve etkisi, bir yandan modernleşmenin modeli olurken diğer yandan Mısırlıların

³⁴ El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 49, 89.

³⁵ El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 89. Ayrıca bkz. Lia, **a.g.e.**, s. 47; Ahmet Emin Dağ, **Çağa İz Bırakan Müslüman Önderler** Hasan El-Benna, İstanbul, İlke Yayınları, 2011, s. 37.

³⁶ El-Benna(2007), **a.g.e.**, s. 49; Alison Pargeter, **The Muslim Brotherhood From Opposition to Power**, Londra, Saki Books, 2010, s. 24; Harris, **a.g.e.**, s. 146.

ulusal tepkilerini harekete geçiren bir nitelik taşıyordu. İsmailiye, Kahire'ye göre yabancı varlığının daha çok hissedildiği bir yerdi. El-Benna, İngilizlerin kontrolündeki Süveyş Kanal şirketinin, İsmailiye ve kanalın etrafında bulunan diğer şehirlerin belediye hizmetlerini Mısır hükümetinden bağımsız olarak idare ettiğinden, şehirdeki tabela ve sokak isimlerinin bile yabancı olmasından duyduğu rahatsızlığı anılarında sürekli dile getirir.³⁷ Dolayısıyla İsmailiye, El-Benna'nın doğup büyüdüğü taşrayla kıyaslandığında, Timothy Mitchell'in Kahire'ye atıfla dediği gibi, "biri kat be kat daha cazip modern, diğeri ilerlemeye ve onun kaçınılmaz sonuçlarına karşı koyamadığı için azap çekmeye ve ölüm döşeginde kıvranmaya mahkum olan"dı.³⁸ El-Benna'ya göre toplumdaki anahtar sorunlardan biri Avrupalılardı.³⁹ Mısır'ın her kesiminden insanlar, yabancılara ve onların ekonomik ve siyasal hakimiyetine karşı tepkiliydiler. Yaklaşık yüz yıldır, "yabancı kaynaklı düşünce ve tekniklerin daha fazlasını benimsemeyi içeren ülkeyi modernleştirme isteği ile birlikte Mısır/İslami gelenek ve değerlerinin tekrar ön plana çıkarılmasını talep eden bir karşı güç de söz konusuydu."⁴⁰

El-Benna, İsmailiye'de cami ve kahvehanelerde dinin gereklerini anlatarak Müslüman Kardeşler'in temelini attı. Hatıralarında, Avrupalı gibi yaşayan Mısırlılarla çok sık karşılaştığını, bu yüzden camilerden çok dinden uzaklaşmış insanların bir araya geldiği mekanlara sürekli giderek ahlaki ilkelerin ve İslam davasının öğretilmesine ihtiyaç olduğunu vurgular. Üniversite eğitimi boyunca El-Ezher ve Dar'ul Ulum'da okuyan öğrencilerle birlikte insanların buluşma mekanlarında dini sohbetler yaparak dine "davet" görevini yerine getiriyordu. İsmailiye'de Müslüman Kardeşler'in kuruluşunda Kahire deneyimi bu yüzden yol göstericiydi. İsmailiye'nin atmosferi,

³⁷ El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 109-110.

³⁸ Timothy Mitchell, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, çev. Zeynep Altıok, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 76.

³⁹ İbrahim El-Beyumi Ganim, **Hasan El-Benna'nın Siyasi Düşüncesi**, (çev. Belirtilmemiş), İstanbul, Ekin Yayınları, 2012, s. 216.

⁴⁰ O dönemin edebi eserlerinde de Mısır'daki yabancıların varlığı konusunda olumsuz görüşler hakimdi. Örneğin, Necip Mahfuz'un Kahire Üçlemesi'nde İngiliz askerlerinin Kahire sokaklarında rahatsız edici ve hatta korkutucu varlığı hakkındaki diyaloglara sık sık rastlanır. Necip Mahfuz, **Şevk Sarayı Kahire Üçlemesi II. Kitap**, çev. Işıl Alatlı, İstanbul, Hitkitap, 2008.

halkın işgal karşıtı bir oluşuma hazır olmasına alan yaratmasının ötesinde, El-Benna'nın günlük konuşmalarına ciddi bir malzeme sağlayarak tanınırlığını arttırmasına neden oldu.

Öğretmenliğinin birinci yılını tamamladığında El-Benna'nın çevresinde çok sayıda insan toplanmıştı. İsmailiye gibi bir şehirde, alt sınıflardan pek çok Mısırlının dikkatini çeken El-Benna, öğretmenlik mesleğinin getirisi olarak, insanlara dinin teorik çerçevesinden çok pratik yanlarını öğretmeye dayalı bir yöntemle hareket ediyordu.⁴¹ Basit ve sloganlara dayanan mesajlar, özellikle alt-orta sınıfa mensup insanlar üzerinde oldukça etkiliydi. Bu ortamda Müslüman Kardeşler, El-Benna'nın verdiği derslere ve sohbetlere sürekli katılan altı arkadaşının bir araya gelmesiyle Mart 1928 yılında kuruldu. El-Benna, bir araya gelenlerin topluluğa bir isim verme konusunda yaptıkları tartışmalara "biz İslam'a hizmet etme yolunda Müslüman kardeşleriz, bu yüzden adımız zaten Müslüman Kardeşler'dir" cevabı ile El-İhvan El-Müslimin adıyla örgütün temellerini attı. El-Benna, hatırlarında arkadaşları ile birlikte "kardeşler" olarak yaşamak, İslam için çalışmak ve onun uğruna çabalamak için bir araya gelmeye söz verdiklerini anlatır. Adını İslami öğretilere dayandıran Müslüman Kardeşler⁴², hızlı toplumsal ve siyasal değişim karşısında İslam dinine bağlılığın güçlendirilmesi amacıyla hareket eden pek çok dini örgütle benzer şekilde faaliyetlerine başlasa da hem

⁴¹ İsmailiye'de, Hasan El-Benna'nın çağrısına/davetine cevap veren ilk kuşak, alt ve alt-orta sınıf mensuplarıydı. El-Benna hatıralarında, Müslüman Kardeşler'e ilk katılanların Süveyş Kanalı çalışanları, küçük esnaf ve tüccarlardan oluştuğunu belirtir. Zaten Mısırlılar "işgalcilerin hizmetçisi veya kölesi" durumunda yaşamaktadırlar. Bkz. **Hasan El-Benna'nın Hayatı ve Risaleleri**, çev. Ramazan Nazlı, İstanbul, Arslan Yayınları, 1980, s. 226. Christina Phelps Harris de ilk kuşak Müslüman Kardeşler'i, "acı Mısırlılardan oluşan ucuz işçiler, fakir köylüler, çaresiz öğrencilerin içinde olduğu sıradan ve çelimsiz sınıflar" olarak tanımlar. Bu bağlamda Müslüman Kardeşler'in ilk kuşağının, eğitimsiz ve/veya yarı-okumuş kesimi oluşturmaları, duygusal olarak rahatlık ve güvenlik sağlayıcı bir ortam izlenimi veriyor ve takipçilerin sayısını arttıran bir etkide bulunuyordu. Harris, **a.g.e.**, s. 157. Örgütün toplumsal niteliği, 1970'lerden itibaren büyük bir değişim geçirecektir. Çoğunluğu üniversite mezunu ve meslek sahibi gençler, hem ana örgüt hem de örgütten ayrılan radikal grupların çekirdeğini oluşturacaktır.

⁴² El-Benna, Kur'an'da, "İnananlar kardeşlerdir." ifadesi (onuncu sure, kırk dokuzuncu ayet) ve Peygamber Muhammed'in müminleri birbirlerine merhametle yaklaşan bütünün parçaları olarak tarif etmesine gönderme yaparak kardeşliği tanımlar. El-Benna, **a.g.e.**, s. 132-133; Hasan El-Benna, **Risaleler**, çev. Mehmet Akbaş, Recep Songül, Mehmet Eren, Ahmet Akbaş, İstanbul, Nida Yayıncılık, 2011, s. 19, 245.

dini yardım derneklerinin hem de ulemanın karşısına yeni bir anlayışla çıkıyordu.⁴³ 1920'li ve 1930'lu yıllarda ulemanın (ve tarikatların), siyasal ve ideolojik olarak devletin kontrolü altında olması, Müslüman Kardeşler gibi yeni gençlik örgütlenmeleri ve El-Benna gibi yeni bir vaiz ve öğretmen kuşağının ortaya çıkmasına alan açtı. Bu kuşak, İslami ilkeleri ve değerleri öğretmeyi, "kardeşliği" güçlendirmeyi ve bunların üstünlüğünü vurgulayan bir söylem geliştirdi. Mısır'ın siyasal ve ekonomik sorunları, zamanla Müslüman Kardeşler'in Mısır siyasetinde önemli bir rol oynamasında etkili oldu. Müslüman Kardeşler'in kuruluşunun ilk yıllarında El-Benna, Batılı değerlerin ve yaşam biçimlerinin yol açtığı iddia edilen tehditle mücadele etme amacını da vurgulayarak eğitim ve propaganda yoluyla ahlaki ve dinsel ilkeleri hayata geçirmek için insanları örgüte çağırma ve örgütlenme çalışmalarına öncelik vererek faaliyetlerini sürdürdü.

a. Taşra Örgütünden Toplumsal Bir Harekete Doğru: İlk Kurumlar ve Örgütlenme Yapısı

Kuruluşunun ilk yıllarında Müslüman Kardeşler yerel düzeyde dini bir yardımseverlik örgütü olarak tanınıyordu. Ancak, hem yoksul Mısırlıların ihtiyaçlarının karşılanması hem de önce bireyin sonra toplumun İslam'a bağlılığının güçlendirilmesi hedefine ulaşılması için bir takım kurumsal yapılara gerek duyuluyordu. Örgütün kuruluşundan birkaç ay sonra, İslami bir program çerçevesinde eğitim vermek üzere Arınma-Ahlaki Disiplin Okulu (Medresetu't Tehzib) açıldı.⁴⁴ El-Benna, bu okul

⁴³ Örgütün kuruluş amacının yabancı işgale karşı mücadele vermek olduğuna ilişkin yorumlara karşı çıkan üçüncü lider Ömer Et-Tilmisani, Müslüman Kardeşler'in kuruluşunda Müslümanları saran manevi ve psikolojik zaafın etkili olduğunu, bağımsızlık mücadelesi vermek gibi bir amacın olmadığını dile getirir. Tilimsani'ye göre insanların dine yeniden dönmeleri sağlandığında işgal başta olmak üzere Müslümanların temel sorunları ortadan kalkacaktır. Tilimsani'nin ortaya koymak istediği şey, "İslam'a davet" misyonunun Müslüman Kardeşler'in temel görevi olduğudur. Bkz. Ömer Tilmisani, **Hasan El-Benna ve Davet Mektebi**, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, Madve Yayınları, 1987, s. 25, 29, 132-133.

⁴⁴ Tehzib, arındırmak, düzeltmek, kusurlarından temizlemek, iyileştirmek gibi anlamlara gelir. Okulun ismi, örgütün misyonunu ortaya koyması açısından da dikkat çekicidir. Klasik İslam düşüncesinde olduğu gibi El-Benna da içinde bulunulan koşulların ve İslam algısının kusurlu, bozulmuş ve yozlaşmış olduğuna yönelik güçlü bir inanca sahiptir. Müslüman Kardeşler'in bireyi ve toplumu ıslah

sayesinde insanların örgüte bağlılıklarının güçleneceği ve böylece örgütün büyümesi için önemli bir adım atılacağını düşünüyordu. Din derslerinin sürdürülmesinin, insanların İslami bir bilinç kazanması için zorunlu bir ön koşul olduğuna inanıyordu.⁴⁵ Bu bağlamda Kur'an'ı, hadisleri ve İslam tarihini öğrenmek, ibadetleri "düzeltmek", isteyenleri İslam'a dolayısıyla Müslüman Kardeşler'e davet etmeye hazırlamak üzere İslami bir program oluşturuldu. Müslüman Kardeşler'in kurucu kadrosu ve ilk takipçileri kendilerini davetlerde, eğitim programlarında ve derslerde İslam'ın temsilcisi olarak tanıtıyorlardı. Örneğin, Müslüman Kardeşler'in ilk kuşak takipçilerinden ve 1970'lerde örgütün lideri olacak Ömer Et-Tilmisani (1904-1986) örgüte katılımı oldukça ideolojik bir şekilde tarif etmektedir. Ona göre, "kardeşlerin örgüte katılımı, Allah'a olan bağlılıklarının bir sonucudur ve eğer örgütten ayrılacak olurlarsa El-Benna'dan veya bir cemaatten değil, Allah'a bağlılıktan ayrılmış olacaktırlar."⁴⁶ El-Benna ve çevresindekiler, İslam'ın temel ilkelerinden uzaklaşıldığı ve çoğu İslami değer yozlaştığı bir ortamda yaşadıklarını düşündüklerinden, kendilerini "gerçek" İslam'ın temsilcisi olarak görmekte; insanları da kendi önderliklerinde "doğru" yola ulaştıracaklarına inanmaktaydılar.⁴⁷

Okul faaliyetlerinin yanı sıra camilerde, kahvehanelerde ve evlerde devam eden toplantılarla ve örgütün amaçlarının anlatıldığı "risale" adı verilen kitapçıkların dağıtılmasıyla daha çok insana ulaşmak mümkün oldu. Üye sayısı arttıkça cami ve çocuklara yönelik okul gibi farklı kurumsallaşma girişimleri için de harekete geçildi.⁴⁸

etmek ve iyileştirmek amacıyla tasarlanan her projesi, İslam tarihinin ihtişamlı günlerini yeniden diriltecek "ideal toplum" düzeninin hayata geçirilmesi için bir başlangıç olarak kabul edilmekteydi. Bkz. El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 134.

⁴⁵ Hasan El-Benna, "Yeni Rönesans (Yeniden Doğuş)", **Değişim Sürecinde İslam**, John Esposito ve John Donohue (Ed.), çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul, İnsan Yayınları, 1991, s. 82-83.

⁴⁶ Et-Tilmisani, **a.g.e.**, s. 104, 115, 118, 126.

⁴⁷ A. Abdulhalim Mahmud, **Müslüman Kardeşler'de Eğitim Metodu**, çev. Mehmet Emin Akın, İstanbul, İkra Yayınları, 2008, s. 42-44.

⁴⁸ Tehzib Okulu'nun ardından erkek çocuklar için ilkokul, dini ve teknik olmak üzere üç farklı bölümden oluşan Hira İslam Medresesi (Mahad Hira El-İslami) kuruldu. Dini bölümde verilen eğitim, öğrencilerin El-Ezher ve diğer dini okullara hazırlanmasına yönelikti. Teknik bölümde ise öğrencilere çeşitli sanat okulları ve yüksekokullara girebilmeleri için dersler veriliyordu. Eğitim masrafları ailelerin ekonomik durumlarına göre belirleniyordu. Böylece alt gelir gruplarından çok sayıda aile,

Müslüman Kardeşler'in, örgütlenme ve kurum inşa sürecinde kilometre taşlarından biri de cami projesinin hayata geçirilmesi idi. Örgütün küçük bir yardım derneğinden dikkate değer bir güce evrilmesinde ve bir kitle hareketine dönüşmesinde dini mekanların etkili biçimde kullanılmasının katkısı büyüktü. Bu yüzden cami projesinin hayati bir önemi vardı.⁴⁹ Okul projesi, örgüt nezdinde bağımsız bir eğitim sistemine yol açtığı gibi, cami projesinin hayata geçirilmesi ile de (devlete ve ulemaya karşı) alternatif meşruiyet alanı genişletilerek muhalif bir karşı güç zemini oluşturuluyordu.⁵⁰ Mısır rejiminin, dini pragmatik bir şekilde ele alması, dinin devletin meşruiyet araçlarından biri olması ve dini referansların toplumsal alanda önemli rol oynaması, caminin mekan dokunulmazlığını perçinliyordu. Camide yapılan vaaz programlarıyla ilgili olarak hükümetin sınırlı düzeyde kontrol mekanizmasına sahip olması, Müslüman Kardeşler'in propagandalarının yayılmasını ve örgüte katılımı hızlandırdı. Cami, kutsal mekan olduğu için burada yapılan propagandalar, kahvehane ve benzeri yerlere oranla Müslüman Kardeşler'e belirgin bir saygınlık ve meşruluk da kazandırmaktaydı.⁵¹ Okul ve cami projeleri aracılığı ile yardım faaliyetlerinin süreklilik kazanmasının itici gücüyle dini propaganda, İsmailiye çevresindeki kasaba ve kentlere doğru örgütün

çocuklarını bu okullara göndererek dolaylı yollardan örgütle bağlantı kurmuş oluyordu. Dağ, **a.g.e.**, s. 56; El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 169; Said Havva, **50. Yılında Müslüman Kardeşler Hareketi**, çev. Said Şimşek, Konya, Uysal Kitabevi, 1980, s. 88; El-Benna (1997), s. 97-98.

⁴⁹ İlk cami projesi, İsmailiye'de 1931'de tamamlandı. Örgüt içinde ilk tartışma da bu süreçte patlak verdi. Toplanan yardımların bir kısmının yabancılara ait Süveyş Kanal Şirketi tarafından karşılanmış olması, El-Benna ve Müslüman Kardeşler'e yönelik tepkilere neden oldu. Hatta bazı Mısırlı yazarlar, şirket bağışının kabul edilmesini, Müslüman Kardeşler'in "emperyalistlerle" bağlantılarının ilk göstergesi olarak yorumladılar. El-Benna, hatıralarında, Kanal Şirketi'nin maddi katkısını kabul eder ve eleştirilerek, "kanalın, denizin ve toprağın Mısırlılara ait olduğunu ve yabancılar tarafından Mısırlıların ellerinden alındığını" söyleyerek cevap verir. Müslüman Kardeşler'in tüm projelerinde, kendi üyeleri dışında hiç kimseden yardım almadığını vurgulamasına rağmen olay, örgütün ilk kurulduğu anda güven sarsıcı ve zayıflatıcı bir gelişme olarak kayıtlara geçti. El-Benna (2011), **a.g.e.**, s. 485-487; Lia, **a.g.e.**, s.72; Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 38.

⁵⁰ Geneive Abdo, **No God But God, Egypt and the Triumph of Islam**, Oxford, Oxford University Press, 2000, s. 62.

⁵¹ Müslüman Kardeşler, halkı harekete geçirmek için sokak gösterileri ve miting gibi yöntemlere başvurmakla birlikte camiler seferberlik için başat önemini koruduğu için, örgütün yeni şubeleri açıldıkça cami projelerinin hızla tamamlanması öncelikli faaliyet alanlarından biri oldu. Salwa İsmail, **Rethinking Islamist Politics, Culture, State and Islamism**, London, I.B.Tauris, 2006, s. 30; Mohammed Zahid, **The Muslim Brotherhood Egypt's Succession Crisis the Politics of Liberalisation and Reform in the Middle East**, London, Tauris Academic Studies, 2012, s. 73.

genişlemesine fırsat verdi.⁵² Her şubenin zekat toplama komisyonu oluşturması zorunluydu. Komisyonun görevi, ihtiyaç sahiplerini belirlemek ve biriken paraları yeniden dağıtmaktı. Dini bir görev olarak bağışların toplanması ve dağıtılması da Müslüman Kardeşler'i, İslami kültürün temsilcisi olarak insanların gözünde önemli bir yere taşıyordu.⁵³

İsmailiye'de başlayan kurumsal faaliyetler diğer şehirlere açılan şubeler tarafından devam ettirildi. Her şubenin açıldığı yerin ihtiyaçlarına göre sivil örgütlenme ve toplumsal hizmet ve dayanışma ağları geliştirildi. Örgüt için dönüm noktası, 1931'de Kahire şubesinin açılması oldu. Ekonomik ve siyasal açıdan yoksulluğun yüksek oranda olduğu İsmailiye'de örgütlenme çalışmaları çok yavaş ilerliyordu. Ancak Kahire'de açılan ilk şubenin ardından başkentteki şube sayısı hızla arttı. Bu süreçte, El-Benna'nın öğrenci olduğu sırada bağlantı kurduğu İslami derneklerin bir kısmı Müslüman Kardeşler'e katıldı veya birlikte hareket etme kararı aldı. 1932'de Kahire'deki ilk şubenin açılmasından bir yıl sonra, örgütün genel merkezi Kahire'ye taşındı. Bu durum, Müslüman Kardeşler için yeni bir döneme işaret ediyordu. Kahire'ye geldikten sonra El-Benna, El-Ezher camisi başta olmak üzere diğer dini mekanlarda çok sayıda insanı, İsmailiye'de olduğu gibidini eğitimin içinden geçenlerde gözlemlenen şiirselliğin ve hitabet yeteneğinin etkisiyle kendisine çekmeyi başardı.

⁵² 1930'ların ilk evresinde, Müslüman Kardeşler'in "kalesi" sayılan Kanal bölgesi, El-Benna'nın bağlantılarını hiç koparmadığı, sık sık ziyaret ettiği yerlerin başında geliyordu. 1930'larda Yukarı Mısır'da da örgütün şubeleri açılmaya başladı. Toplumsal yapı itibari ile Yukarı Mısır, aşiret yapısının ve dinsel dogmaların (hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar bağlamında) etkili olduğu daha geleneksel bir görünüme sahipti. İlerleyen yıllarda örgüt içindeki paramiliter gruplar, çoğunlukla Yukarı Mısır bölgesinden çıkacaktır. 1970'li yıllarda Müslüman Kardeşler'den ayrılan militan İslami gruplar da Yukarı Mısır bölgesinde (özellikle Asyut ve Minye'de) alkollü içki satışını yasaklama ve Hristiyan yurttaşları taciz etme şeklinde toplumsal baskı yaratacaklardır. İsmail, **a.g.e.**, s. 80-81; Mamoun Fandy, "Egypt's Islamic Group: Regional Revenge?", **Middle East Journal**, Vol. 48, No. 4, Autumn 1994, s. 608-609, 612.

⁵³ İslam tarihinde dinin ekonomik, siyasal ve toplumsal etkileri, zamana ve mekana göre değişen bir nitelik taşımıştır. Ancak dinin kültürel veya ahlaki içeriği değişmemiştir. Bir başka deyişle Müslümanların sınıfsal, eğitimsel, siyasal ve kişisel konumlarına göre bile İslam algısı farklı olmasına rağmen İslam'ın ahlakın garantörü, geleneksel olanın ve/veya kutsal olanın koruyucusu olduğu anlayışı değişmemiştir. Dinsel pratiklerin bir uzantısı olarak zekat yükümlülüğünün örgüt tarafından düzenli bir faaliyet kolu haline getirilmesi, haliyle örgütün insanların gözündeki saygınlığını perçinliyordu. Bkz. Maxime Rodinson, **İslamiyet ve Kapitalizm**, çev. Orhan Suda, İstanbul, Gün Yayınları, 1969, s. 149.

1934 yılında hazırlanan örgütün kurucu belgesinde örgütün liderinden "mürşid" olarak bahsediliyordu. El-Benna Genel Mürşid/Rehber (Mürşid El-Amm) veya Yüce Mürşid/Rehber (Mürşid El-Azam) olarak kabul edilerek örgütün işleyişinden sorumlu en yüksek otorite olduğu ilan edildi.⁵⁴ Örgütün kurucu belgesine göre, El-Benna artık sadece örgütün yöneticisi değil, sufizmde yaygın olarak kullanılan "mürşid" ünvanı ile itaat ve teslimiyet gerektiren dini ve ruhani bir rehber olarak kabul ediliyordu.

Müslüman Kardeşler'in genel merkezinin Kahire'ye taşınmasının en önemli sonucu, örgütsel yapının somut bir şekil alması ve siyasi bir hareket haline gelmesiydi. Örgütlenme yapısının güçlendirilmesi, yeni kurumların hayata geçirilmesini teşvik etti. Özellikle kadınlar, Müslüman Kardeşler'in eğitim ve davet misyonlarının taşıyıcısı olarak öne çıktı. Yirminci yüzyılın ilk İslami hareketi olarak Müslüman Kardeşler, o dönemde kadının toplumda geri planda kalan durumunu örgütün iç işleyişinde öne çıkaran bir anlayışla gelenekselden uzaklaşmakla birlikte kadının statüsünü (dini) eğitimiyle sınırladı. Kuruluşunun ilk yıllarında kadınlar için Mümin Anneler Okulu'nun (Medreset'ul Ummahat El-Muminun) açılması eğitimle sınırlı bir anlayışa dayalı olsa da önemli bir adımdı. Hatta Kahire'de kısa sürede popüler hale gelen okulu, Mısır hükümeti, daha sonra kendi bünyesine alarak resmi bir enstitüye dönüştürecekti. Bunun yanı sıra 1933'te Müslüman Kızkardeşler Bölümü (Fırkat'ul ahavati'l Müslumat) kuruldu.⁵⁵ 1940'lı yılların sonuna gelindiğinde Mısır genelinde farklı çalışma alanlarını

⁵⁴ El-Benna, kitlelere ulaşmak için bütün şubelere düzenli ziyaretler gerçekleştirmenin yanı sıra özellikle ünlü camilerde sürekli konuşma yapmayı hayatının sonuna kadar sürdürdü. El-Benna'nın konuşmaları, örgütün temel etkinliklerinden biri haline geldi. Özellikle 1936'dan itibaren Kahire'de, her hafta Salı günü düzenlenen konuşma programı, yani Salı Dersleri (Hadis Es-Sulasa), geniş bir dinleyici kitlesi yarattı. El-Benna'nın torunu Tarık Ramazan, 1940'lı yıllarda çok sayıda Mısırlının, El-Benna'nın konuşmasını dinlemek için Kahire'ye geldiğini ve El-Benna'nın konuşma yaptığı caminin yollarının kalabalık nedeniyle kapandığını aktarır. Ramazan, **a.g.e.**, s. 320-321; El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 255-256.

⁵⁵ El-Benna, toplumda ve eğitim alanında kadının rolüne önem veriyordu. Ancak, kadının konumunu İslami ilkeler çerçevesinde tanımlıyordu. Bu da kamusal alanda cinsiyetleri birbirinden ayırmak şeklinde bir misyona dönüştü. Açılan okullarda temel eğitim, beşeri bilimler ve din eğitimi verilmekteydi. Böylece hem eğitilmiş hem de dini açıdan "gerçek" mümin kadınların toplumsal düzene yeni bir içerikle katılması sağlanmış olmaktadır. Müslüman Kızkardeşler kolunun başkanı da El-Benna idi. "İslam adabına sınırsız sarılacağıma, gücüm yettiğince fazilete çağıracağıma Allah'ın üzerine yemin ediyorum." şeklinde yemin ritüelini yapan her "Müslüman" kadın, bu kolun üyesi olarak

kapsayan yaklaşık iki bin okulun içinde kadınlara yönelik olanlar da azımsanmayacak boyuta ulaşmıştı.⁵⁶

1933'te fiziksel eğitime dayanan Gezi Bölümü'nün (Firkatu'r-rahalat) kurulması, Müslüman Kardeşler tarihi açısından önemli bir aşamaya işaret ediyordu. Gezi Bölümü, ilk önce Genel Merkez'in, dolayısıyla El-Benna'nın diğer şubelere yönelik ziyaret programlarını düzenlemek üzere tasarlanmıştı. Şube sayısı arttıkça, ziyaret programlarının yanı sıra üyelerin dinsel, ideolojik ve fiziksel eğitiminden sorumlu birime dönüştü. On yıllık süre içinde Gezi Bölümü'nde yapılan faaliyetler, örgütün Mısır'ın geri kalan bölgelerinde yayılmasına hız kazandırdı. Özellikle yaz kamplarının sayısının artması ile Gezi Bölümü bünyesinde kurulan İzci Birliği (El-Cevvaliyye), örgüte taraftar toplanmasında ve yardım çalışmalarının yürütülmesinde büyük rol oynadı. Tek tip kıyafet, bayrak taşıma, marşlar, düzenli geçit törenleri gibi uygulamalarla milliyetçi ve dini duyguların açığa çıkarılması, özellikle gençlerin örgüte katılımında etkileyici unsurları oluşturuyordu. 1930'lu yılların sonunda izcilik ve kamplara yönelik ilgi, İzci Birliği'nin Mısır Ulusal İzci Hareketi'ne katılarak resmi bir statü kazanmasıyla sonuçlandı. Gezi Bölümü'nün sportif faaliyetleri, sempatizanların ve üyelerin bağlılıklarını güçlendirirken, ülkenin pek çok yerinde şube açılmasıyla örgütün, hükümet baskısına karşı durabilmesine de imkan sağlandı.⁵⁷

Gezi Bölümü, daha sonraki yıllarda paramiliter yapı olarak kurulacak Gizli Örgüt'ün (En-Nizam El-Hass) temelini oluşturdu. Gezi Bölümü içindeki küçük grupların devşirilmesi ile 1940'lı yıllarda oluşturulan Gizli Örgüt, işgale karşı "İslami

kabul ediliyordu. 1940'lı yıllarda Kızkardeşler Bölümü, örgütün en önemli birimlerinden biri haline geldi. Bunun yanı sıra El-Benna, kadın haklarının İslam'da açıkça vurgulandığının, ancak Mısır'ın içinden geçtiği koşullarda kadının siyasal haklarını kullanmalarının uygun olmadığını da bazı makalelerinde dile getirmiştir. Bkz. Ganim, **a.g.e.**, s. 346-347; Mahmud, **a.g.e.**, s. 47; Alev Erkilet, **Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler**, İstanbul, Hece Yayınları, 2010, s. 237; Roy (1994), **a.g.e.**, s. 83-84.

⁵⁶ Ganim, **a.g.e.**, s. 217.

⁵⁷ El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 341; Lia, **a.g.e.**, s. 226; R.Mitchell, **a.g.e.**, s. 201.

mücadele"yi telkin eden, dinsel bir askeri ruhun şekillendirildiği"⁵⁸ birim olarak Müslüman Kardeşler'in misyonunu dönüştürdü.

16 Haziran 1933'te, kuruluşundan yalnızca beş yıl sonra Müslüman Kardeşler, doğuş yeri İsmailiye'de, ilk kongrelerini düzenleyecek kadar kurumlaşmış bir topluluk haline gelmişti.⁵⁹ Örgütün karar alma organı olan İrşad Bürosu (Mektebet'ul İrşad'ul Amm) bu kongrede kuruldu. El-Benna ve kendisinin seçtiği yardımcılar, İrşad Bürosu'nu oluşturuyordu. İkinci kongre, 1934'te Port-Said'de yapıldı. İrşad Bürosu'nun ve dolayısıyla merkezi otoritenin güçlendirilmesine, ayrıca örgüte ait bir matbaanın açılmasına ve yayın faaliyetlerinin hızlandırılmasına bu kongrede karar verildi. Müslüman Kardeşler'in idari yapılanması ve çalışma sistemi, 1935 yılında Kahire'de yapılan üçüncü kongrede düzenlendi. Örgütün idari yapılanması bir yıl sonra, Müslüman Kardeşler Anayasası olarak bu kongrede kabul edildi. Böylece Müslüman Kardeşler, çalışmalarını ve yönetimini düzenleyen sistematik bir kurallar bütünü onaylamış oldu.⁶⁰ 1945 yılında yapılan değişiklikle Genel Mürşid'in yetkisinin ölene kadar devam etmesine veya görevinden çekilme durumu ile son bulmasına karar verildi. İslami literatürde, yetkileri tartışma konusu olmakla birlikte liderin/yöneticinin seçimle belirlenmesi, çoğunlukla ümmetin birliğini zayıflatan, Allah'ın yeryüzündeki yansımasını "insanileştiren" bir yol olarak görünür. Geleneksel İslami otorite anlayışına bağlı kalan Müslüman Kardeşler içinde El-Benna'nın karizmatik liderliği öyle içselleştirilmiştir ki, ölene kadar lider olması kayıt altına alınmıştır. Ancak çok uzun bir

⁵⁸ Fethi Osman, **İhvan-İslam ve Demokrasi**, çev. Aydın Ünlü, İstanbul, Endülüs Yayınları, 1991, s. 59; Lia, **a.g.e.**, s. 217; Mahmud, **a.g.e.**, s. 191-192; El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 342-343.

⁵⁹ El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 288-293; Ramazan, **a.g.e.**, s. 215.

⁶⁰ Genel Yasa veya nizamname şeklinde de ifade edilen anayasanın ilk şekli "Kanun'ün En-nizam'ul esasi El-heyret'ul İhvan'ul Muslimin El-amme" adıyla 1934'te hazırlanmıştı. 1935'te, kurucu üyeler tarafından çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. En kapsamlı değişiklik 1945'te gerçekleştirilmiştir. Müslüman Kardeşler inancı (akidesi), örgütün anayasasının başlangıç noktası olarak belirlendi. Bir başka deyişle anayasanın tümüyle İslam'dan kaynaklandığını kabul etmek ve anayasada ifadesini bulan her faaliyetin, İslam düşüncesinden ilham aldığına inanmak anayasanın temeliydi. Anayasa ile ilgili olarak dikkat çeken bir başka husus, ilk ilan edildiğinde Müslüman Kardeşler'in siyaset dışı bir örgüt olduğu belirtilmişken, 1940'lı yıllarda söz konusu maddenin çıkarılması olmuştur. Bkz. Mahmud, **a.g.e.**, s. 47; El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 300-301; Ganim, **a.g.e.**, s. 582.

aradan sonra, 1992 yılında, anayasada ilk kapsamlı değişikliğe gidilerek Genel Mürşid'in görev süresi beş yıl ile sınırlandırılmıştır. Bu değişiklik kapsamında Genel Mürşid'in görev ihlali durumunda görevine son verilmesi de karara bağlanmıştır.⁶¹ Genel Mürşid'in gücünün kuruluşundan ancak on yıllar sonra sınırlandırılabilmesi, örgütün otoriter ve hiyerarşik yapısının derinlere kök salmasıyla yakından ilgiliydi. 1990'lı yıllarda Müslüman Kardeşler içerisinde muhafazakar yönetim anlayışının dışına çıkılmasına, çoğulculuğa ve demokratik ilkelerin kabulüne direnen yönetici kadroları ile yenilikçiler arasındaki mücadele ve rekabet, örgütün yönetim anlayışında kırılmaya yol açmıştır.

Örgütün yapılanması, Genel Mürşid ve İrşad Bürosu'nun dışında, Şura Meclisi/Danışma Meclisi'nden (Meclis Eş-Şura El-Amm) oluşuyordu. Şura Meclisi ilk olarak 1932'de toplanmış ve örgütün şube temsilcileri belirlenmiştir. Meclisin görevi, örgütle ilgili bütün gelişmeleri takip etmek ve önemli konularda oy birliği ile kararlar almaktır. Ancak El-Benna'nın, İrşad Bürosu ve Şura Meclisi'nin de başkanı olması, idari yapıyı zayıflatan ve Genel Mürşid'i merkezi konuma taşıyan eğilimi güçlendirmiştir.⁶²

Örgütün idari düzeni teknik işler ve saha aygıtı olmak üzere iki yönlü bir yapıyla sağlanıyordu. Teknik işler bölümünde İşçi, Köylü, Öğrenci, Çalışanlar, Gezi, İslam Ülkeleriyle İrtibat ile Basın ve Tercüme bölümleri yer almaktadır. Kızkardeşler Bölümü de örgütün idari düzeninin bir parçasını oluşturuyordu. Saha aygıtı sırayla İdari Büro

⁶¹ Annette Ranko, **The Muslim Brotherhood and its Quest for Hegemony in Egypt State Discourse and Islamist Counter-Discourse**, Hamburg, Springer VS., 2012, s. 63. Bazı kaynaklarda, Genel Mürşid'in görev süresinin beş yıla sınırlandırılmasının daha önce gündeme getirildiği, ancak 1992'de yapılan seçimlerden sonra uygulanmasına karar verildiği aktarılmaktadır. Bkz. Mona El-Ghobashy, "Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers", **International Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 37, No. 3, 2005, s. 377.

⁶² Anayasa'da yürütme organı İrşad Bürosu'nun on üç üyeli (bazı kaynaklarda on bir) ve dört yıllığına seçilmesi kabul edilmişti. İrşad Bürosu, Şura Meclisi'nin aldığı siyasi kararları yerine getirmekle yükümlüdür. Şura Meclisi, bağlayıcı kararlar alan, yıllık rapor hazırlamakla ve bütçeyi kontrol etmekle yükümlüdür. Şura Meclisi, otuz üyeden (bazı kaynaklara göre yüz üye) oluşmaktaydı; altı ayda bir toplantı yapma zorunluluğu vardı; üyelerin görev süresi dört yıl olarak kabul edilmişti. R. Mitchell (1969), **a.g.e.**, s. 165, 242. Ayrıca bkz. Ganim, **a.g.e.**, s. 583; El-Ghobashy, **a.g.m.**, s.377; Zehra Betül Güney, **Hasan El-Benna'yı Yeniden Okumak Müslüman Kardeşler'de Söylem Eylem İlişkisi**, İstanbul, Açılım Kitap, 2017, s. 88.

(Genel Merkez), Bölgeler (Menatik), Şubeler (Eş-Şuab) ve en küçük birim olarak hücre tipi örgütlenmeyi çağrıştıran Aile'den (Usra) oluşuyordu. Kongreler ise örgütün en yüksek yasama gücünü temsil ediyordu. Bununla birlikte hem kongrede kararlaştırılan konular hem de Şura Meclisi ve İrşad Bürosu'nun aldığı kararların uygulanması, Genel Mürşid'in onaylamasından sonra hayata geçiriliyordu.⁶³

Örgüte katılma ve üyelik koşulları, son şeklini üçüncü kongrede aldı. Örgüte katılım gönüllülük bağı ile başlıyordu ve üyeler manevi eğitimle daha yüksek seviyelere dört aşamalı bir süreçte ulaşıyorlardı. Genel katılım, "tanışma formu"nu dolduran ve gönüllülük esasına göre üyelik aidatını ödemeyi kabul eden herkesin, "yardımcı kardeş (El-Musaid)" sıfatıyla üye olabildiği ilk aşama idi. Çeşitli sınavlardan geçerek El-Benna tarafından düzenlenen özel toplantılara davet edilen üyeler, "bağlı kardeş (El-Müntesib)" olarak bir üst seviyeye geçiyordu.⁶⁴ Fiili katılım, ilk iki aşamada aranan şartları yerine getirenler, Kur'an meclislerine, Hac sandığı ve zekat komisyonuna katılacağına, yaşı uygunsa Gezi Bölümü'ne üye olacağına söz verdiği takdirde gerçekleşiyordu. Bu aşamadaki kardeşlere, "aktif üye (El-Alim)" deniyordu. Son aşama ise "mücahid üye" denilen özel aşamayı ifade ediyordu. Üyeler daha zorlu ibadet şartlarını yerine getirdiğinde, İrşad Bürosu'na mali katkıda bulunduğu, öldüğünde malının bir kısmını örgüte bırakmayı vasiyet ettiğinde ve İslam dışı her şeyden uzak durduğunu kanıtladığında bu dereceye geçmiş oluyorlardı. Üye sayısı arttıkça, üçüncü derecedeki aktif üyelerin kontrolünü kolaylaştırmak üzere çeşitli birimler ortaya çıktı. Bu bağlamda üyelerin örgütlenme yapısı aile/usra (bazı kaynaklarda çekirdek/En-Navah veya hücre/El-Kaliyah) ve kataib/tabur-birlik şeklinde iki bölüme ayrıldı.⁶⁵ Beş aktif

⁶³ El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 340-341; Ranko, **a.g.e.**, s. 63; R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 204; Amr Elshobaki, "The Muslim Brotherhood Between Evangelizing and Politics", **Islamist Politics in the Middle East**, Samer S. Shehata (Ed.), New York, Routledge, 2012, s. 109-113.

⁶⁴ Örgüt anayasasında 1948'te yapılan son değişikliğe göre aday üyeler, altı aylık süreç içinde şartları yerine getirdikleri takdirde asil üye olabileceklerdir. Üye olabilmek için on sekiz yaşını doldurmak, örgütün genel ilkelerini içselleştirmek, verilen görevleri yapmak ve üye aidatını aksatmadan ödemek gerekmektedir. Mahmud, **a.g.e.**, s. 47.

⁶⁵ R. Mitchell (1969), **a.g.e.**, s. 165; Güney, **a.g.e.**, s. 78-79. Ayrıca bkz. Ganim, **a.g.e.**, s. 583.

üyenin bir araya gelmesiyle oluşan aile/usra, örgüt içi iletişim akışının daha hızlı gerçekleştirilmesine ve acil durumlarda önlem alınmasında zaman kazanılmasına önemli katkı sağladı. Her koşulda, üyelerin toplantılara ve çeşitli etkinliklere katılması zorunluydu. Aile birimleri aracılığı ile üyeler arasındaki ilişkilerin güçlenmesi, Müslüman Kardeşler'in güçlenmesi anlamına geliyordu.⁶⁶

Müslüman Kardeşler, 1930'ların ikinci yarısından sonra, en az elli şehirde şubelerinin açılarak ideolojisinin yayıldığı, aile birimleri ve Gezi Bölümü aracılığı ile üyelerinin zihinsel ve bedensel hazırlık süreçlerinin aksatılmadan yürütüldüğü, El-Benna'nın ziyaret ettiği pek çok bölgede camilerin ve okulların inşa edildiği, zanaat ve teknik üretim şirketlerinin kurulduğu, yardım komisyonları gibi daha çok insana ulaşabilecek toplumsal hizmet ağlarının gerçekleştirildiği, kısaca örgütün bir kitle hareketine evrildiği bir aşamaya geçti. El-Benna, Kahire'deki mahalleleri, köyleri ve diğer şehirleri, halkı "dava"ya davet etmek için basit anlatıma dayalı, ideolojik karmaşıklıktan uzak söylemleri eşliğinde ziyaret etmeyi yaşamının sonuna kadar sürdürdü. Dolayısıyla hem El-Benna'nın doğrudan halkla iletişim kurması hem de örgütün kamusal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik faaliyetleri, özellikle taşrada örgütün bir cazibe merkezi haline gelmesini kaçınılmaz kılıyordu. 1938 yılında şube sayısı üç yüzü bulan Müslüman Kardeşler, sıradan bir yardım derneği veya dini derneğin ötesine geçmiş, farklı bir statüye kavuşmuştu.⁶⁷ İzleyen yıllarda hareket toplumsal, ekonomik ve dinsel içerikte çeşitli programlar ve kurumları geliştirmeye devam etti. El-Benna'nın Kahire'de adını duyurması ve karizmatik liderliği, aynı zamanda dini Mısır toplumunun neredeyse her alandaki sorunları ile birleştirme becerisi

⁶⁶ Modern örgütlerin kullandığı "hücre" terimi yerine üyeler arası ilişkilerin daha yakın ve duygusal olduğuna göndermede bulunan El-Benna, aile sistemi ile her üyenin diğerini yakından tanıyarak sosyal işbirliğinin kurulmasını amaçladığını belirtir. Böylece Müslümanları "en güzel örnek" olmaya yönlendirecek bir "İslam binası"nın kurulması sağlanacaktır. Aile birimlerinde toplantılar, dini eğitim, geziler ve ibadet aracılığıyla üyeler mümkün olduğunca bir arada bulunmaya davet edilirdi. Ailelerin faaliyetleri, doğrudan El-Benna tarafından takip edilirdi. Bkz. El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 551-555; R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 197; Husaini, **a.g.e.**, s. 90.

⁶⁷ El-Benna (2011), **a.g.e.**, s. 483-485; Tilmisani, **a.g.e.**, s. 39.

sayesinde Müslüman Kardeşler hem dinsel hem de siyasal pek çok örgütü geride bırakacak şekilde büyüdü. Bu hızlı gelişmenin nedenlerinden biri de sarayla olan yakın ilişkiler ve bunların yarattığı imtiyazlardı. Bu durum Müslüman Kardeşler içinde anlaşmazlıkları da beraberinde getirdi. Örgüt büyüdükçe, El-Benna'nın siyasete katılma isteğine ilişkin tartışmalar, örgüt içi dengelerin bozulmasına yol açtı. Siyasete katılma isteği aynı zamanda Mısır rejimi ve İngiliz yetkililerin de istemediği bir durum olduğu için, özellikle 1940'lı yıllardan itibaren Müslüman Kardeşler ciddi sıkıntılarla karşılaştığı zorlu bir döneme girdi.

b. Entelektüel Temeller ve Genel Mürşid Hasan El-Benna'nın Dini ve Siyasal Programı

El-Benna'nın entelektüel birikimi pek çok araştırmacı tarafından yetersiz bulunarak eleştirilmekle birlikte⁶⁸, Müslüman Kardeşler El-Benna döneminde tamamen karizmatik liderin düşünceleri ve kişiliği ile şekillenen bir örgüttü.⁶⁹ Birbirine sıkı sıkıya bağlı bir örgüt yapısı, popüler bir İslami dilin benimsenmesi ve Mısır'ın yerel olayları ile etkileşim sayesinde ideolojik bir cemaat ortaya çıkmıştı.⁷⁰ 1954 yılında yasaklanmasından sonra örgütün faaliyetleri tamamen durmuşsa da temsil ettiği düşünce akımı önemini korumaya devam etti. Müslüman Kardeşler'in başarısı toplumun karşı

⁶⁸ Müslüman Kardeşler tarihinde özellikle Mısır'da örgütün ideolojisinin şekillenmesinde rol oynayan isimler oldukça az sayıdadır. El-Benna'nın yakın çevresinden hukukçu Abdulkadir Udeh, daha sonraki yıllarda örgütten ayrılan El-Ezherli Muhammed Gazali ve Fethi Osman, Mısırlı olup yaşamının büyük bir kısmını Körfez ülkelerinde geçiren Yusuf Karadavi ve 1950'li yıllara damgasını vuracak Seyyid Kutub, hareketin ideologları olarak kabul edilir. El-Benna'dan farklı olarak bu entelektüeller, oldukça kapsamlı ve çok sayıda eser kaleme almışlardır. El-Benna'nın otobiyografisi niteliğinde olan, aynı zamanda Müslüman Kardeşler'in gelişim sürecini detaylı şekilde anlatan bir kitabı vardır. Bunun yanı sıra kendisinin Müslüman Kardeşler'in gazete ve dergilerinde yayımlanmış makaleleri kitaplaştırılmıştır. Bunun dışında El-Benna'nın örgütün ideolojisine ilişkin teorik tartışmaları ele alan bir eseri bulunmamaktadır. Mısır dışında Müslüman Kardeşler ideolojisine önemli katkıları olan entelektüel çabalar da yadsınamaz. Örneğin Suriye Müslüman Kardeşler üyesi Said Havva ve Mustafa Es-Sibai, Sudan'dan Hasan Et-Turabi ve Tunus'ta En-Nahda lideri Raşid El-Gannuşi, şeriat, siyaset, ulus-devlet, insan hakları ve İslami hareketlerin rolü ve geleceğine ilişkin güncel tartışmalarda referans kaynağı olarak kabul edilmişlerdir.

⁶⁹ Yakın zamanlarda El-Benna'nın düşüncelerini tartışmaya açan bazı çalışmalar için bkz. A. Zeynel El-Abdin, "The Political Thought of Hasan Al-Banna", *Islamic Studies*, Vol. 28, No. 3, 1989, s. 219-234; İbrahim M. Abu-Rabi, *İslami Hareketin Entelektüel Kökenleri*, çev. M. Ali Demirci, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2001, s. 123-155.

⁷⁰ Ishak Musa Husaini, *The Muslem Brethren: The Greatest of Modern Islamic Movement*, Beirut, Khayat's, 1956, s. 88; Bayat (2015), *a.g.e.*, s. 40.

karşıya olduğu sorunları, İslami kavramlarla çözmek/anlamlandırmak üzere paralel bir düzen yaratma girişiminden de kaynaklanmaktaydı. Bu yönüyle Müslüman Kardeşler, bir önceki yüzyıla damgasını vuran İslamcılık düşüncesinin amaçlarını farklı bir bağlam içinde ele alarak Mısır tarihinde önemli bir yer edindi. Sömürge karşıtı söylemlerle birlikte İslami bir dil kullanılarak yapılan davet kampanyaları, toplumun içinde bulunduğu ekonomik, toplumsal ve siyasal kötü koşullarla birleştiği zaman köklere dönüş gibi algılanarak Müslüman Kardeşler'in destek bulmasında etkili oldu. Yoksul Mısırlıların ihtiyaçlarının İslami propagandayla karşılanması örgütün genişlemesinde önemli rol oynadı.⁷¹ Mısır toplumunu kuşatan sorunlara El-Benna'nın tepkisi başlangıçta ahlaki bir nitelik taşıyordu. Büyüdüğü çevre ve öğrencilik yıllarında küçük çaplı dini topluluklarda edindiği deneyimlerin etkisindeki El-Benna'ya göre topluma rehber olacak tek unsur dindi. Örgütün kurulmasının ardından okulların açılması, sürekli ders ve sohbetlerin devam ettirilmesi ve eğitim yoluyla "iyi bir Müslüman" olarak yaşamalarını sağlamak El-Benna'nın temel hedefiydi.

El-Benna, Müslüman Kardeşler'i kurduğunda henüz yirmili yaşlarındaydı. 1930'ların ikinci yarısından itibaren genç Mısırlıların kendisiyle birlikte siyasi eylem ve gösterilere katılmalarını teşvik edecek etkili bir lider görüntüsüne sahipti. Ayrıca gündelik yaşamın bütün yönlerine kutsallık atfetmek üzere tabandan başlayarak halkın "yeniden" İslami ilkeleri içselleştirmesini sağlamanın en uygun yol olduğunu, kendi kişisel deneyimlerinden yola çıkarak keşfetmişti.⁷² El-Benna'ya göre toplumun, özellikle gençlerin dinden uzaklaşmış olması, halkın yeniden İslamileştirilmesini zorunlu kılıyordu.⁷³ Yeniden İslamileşme, toplumun yozlaşmasının nedeni olan yabancılara ekonomik, siyasal ve kültürel açılardan bağımlılığı da sona erdirecekti. Dini

⁷¹ Safran, **a.g.e.**, s. 104.

⁷² El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 38, 41,84.

⁷³ Ghada Osman, **A Journey in Islamic Thought The Life of Fathi Osman**, London, IB Tauris&Co Ltd, 2011, s. 77; Ahmed Muhammed Zaid, "Müslüman Kardeşler Hareketinin İslam Dünyasına Etkisi", **Hasan El-Benna ve Müslüman Kardeşler, Uluslararası Sempozyum 5-6 Mayıs 2012**, Cilt I, İstanbul, Artus Basım, 2012, s. 407.

bu bağlamda güçlü bir şekilde kullanma stratejisi, Müslüman Kardeşler'in diğer siyasal örgütlenmelerle girdiği rekabeti kazanmasında belirleyici etkenlerden biriydi. Müslüman Kardeşler, İslam inancını, gündelik hayatın yanı sıra siyasette de her fırsatta gündeme getirerek oldukça basit bir yöntem benimsedi. Örneğin, büyük kentlerde önemli bir taraftar kitlesine sahip olan Genç Mısır Örgütü'nün (Cemiyet'ül Mısır El-Fatat), "Allah, vatan, kral" sloganı, dine keskin bir vurgu yapmaksızın Mısır'ın, hem Firavunlar hem de İslami geçmişini yücelten, dönemin düşünsel iklimini yansıtan eklektik bir bakış açısına sahipti.⁷⁴ Müslüman Kardeşler'in "İslam sancağımız, Kur'an anayasamız" sloganı ise tamamen İslam vurgusu ile sınırlı idi."⁷⁵

El-Benna, örgütün ilk yıllarında, İslam mesajı üzerinden ve fakat düşünsel tartışmalara girmeksizin ortaya koyduğu hedeflere hayatiyet kazandırmak istiyordu. Dolayısıyla başlangıçta, örgütün İslam ahlakını ve hayır işlerini yaymak isteyen dinsel bir dernek görünümüne sahip olması şaşırtıcı değildi. El-Benna, Müslüman Kardeşler'i ilk kurduğunda, örgütün amacının, bireysel tecdid-ıslah (canlanma-yenilenme/reform) olduğunu ifade etmektedir. Bu da örgütün amacını/davasını (tebliğ ed-da'va el-ama) sözlü olarak insanlara aktarmak ve böylece onları "gerçek" dine yöneltmek ile

⁷⁴ Genç Mısır, 1879 gibi erken bir tarihte gizli bir örgütlenme olarak ortaya çıktı. Kurucuları öldükten sonra dağılan örgüt, 1933'te Ahmad Hüseyin (1911-1982) tarafından aynı isimle yeniden kuruldu. Mısır milliyetçiliğini, dinsel fanatizm ve yabancı düşmanlığı ile birleştiren, 1938'de partileşen örgütün aşırı milliyetçi tutumu ve krala bağlılığı dikkat çekiyordu. Genç Mısır'ın örgütlenme yapısı, takipçileri ve üyelerinin ayırt edici özellikleri, Müslüman Kardeşler ile benzer bir kompozisyona sahipti. Köylü ve taşralı kitleleri, öğrencileri, çeşitli meslek gruplarını içinde barındırıyordu. Aynı zamanda, hiyerarşik yapı ve lidere koşulsuz bağlılık gibi benzer özelliklere sahip olsa da Müslüman Kardeşler kadar taban desteği yoktu. 1930'lu yıllardan itibaren Müslüman Kardeşler ile rekabet eden örgüt, Müslüman Kardeşler'i Katil Kardeşler (El-Ihvan el-Mucrimin) olarak tanımlıyordu. Ahmad Hüseyin, 1940 yılında Müslüman Kardeşler'in ve İslami söylemin gücünü fark ederek örgütün ismini, Milliyetçi İslami Parti olarak değiştirse de Müslüman Kardeşler'in gerisinde kaldı. Jacob M. Landau (1954), **a.g.e.**, s. 101-103; Eliezer Tauber, "Egyptian Secret Societies 1911", **Middle Eastern Studies**, Vol. 42, No. 4, 2006, s. 606; P.J. Vatikiotis, **The History Of Egypt, From Muhammed Ali To Sadat**, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1980, s. 318; Botman, **a.g.e.**, s. 301.

⁷⁵ Sloganın uzun hali, "Gayemiz Allah, yasamız Kur'an, önderimiz Peygamber, yolumuz mücadele, Allah uğruna ölmek en büyük arzumuzdur." El-Benna'ya göre, İslam'ın dar ve kısıtlı bir anlamı yoktur. İslam geniş anlamı ile inanç ve ibadet, kültür, kanun ve hayatın somut olan her alanını içine alan kuşatıcı bir dindir. İslam'ın kuşatıcı anlamı, İslami metodoloji ile hayata geçirilecektir. Böylece gündelik hayattan siyasete kadar bütün sorunların çözümü sağlanmış olacaktır. Hasan El-Benna, "**İslam ve Siyaset**", çev. Gamze Özden, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016, s. 27-29.

gerçekleşecekti.⁷⁶ El-Benna'nın ahlaki düzeni somutlaştırmak için ortaya koyduğu program, kendisinin ve Müslüman Kardeşler'in "gerçek" İslam'ın temsilcisi olduğu iddiası ve inancına dayanmaktaydı. El-Benna'nın "gerçek" İslam propagandası, bireysel tecdid ile İslami ilkelere bağlanıldıkça İslam'ın yeniden "güçlü" kılındığı bir topluma ulaşmaya dayanıyordu. İslami ilkelerin hayata geçirilmesi, asr-ı saadete yani "altın çağa", İslam tarihinin Peygamber ve dört halife devrine geri dönülmesini işaret ediyordu. Bu anlamda geçmişin yüceltilmesi ve o dönemin yeniden toplumda inşa edilmesi iddiası örtük siyasal bir içeriğe sahipti. El-Benna, eskiyi yücelterek kaçınılmaz olarak gelenekçi bir bakış açısını sürdürüyordu. Bu bağlamda El-Benna'nın topluma ve siyasete bakışı, "İslam'ın aynı zamanda bütünsel ve kapsayıcı bir düşünce olması" ilkesinden kaynaklanıyordu. Bunun yanı sıra El-Benna'nın Müslüman Kardeşler davası/daveti, halk İslamı'nı, yani popülist bir İslam görüşünü temsil ediyordu. Derin düşünsel temeli olmaksızın, örneğin ahlaki değerlerde bozulma, "kadınların haddi aşması", alkol, kumar, uyuşturucu gibi kötü alışkanlıkların artması ve bunların Mısır toplumunun geleceği açısından endişe verici gelişmeler olarak kabul edilmesine vurgu yapıyordu. Bu sorunlar, El-Benna'nın gençlik zamanlarından beri üzerinde durduğu ve hatta bunun için çeşitli dini dernekler içinde aktif faaliyet gösterdiği sorunlardı. Ayrıca yönetimin bozukluğu ve yabancı varlığı da El-Benna'ya göre Müslümanların içine düştükleri krizin ve yozlaşmanın nedeniydi.⁷⁷ Genel olarak Avrupa, İslam'ın geleneksel yapısının yozlaşmasından sorumlu en büyük düşmandı ve iktidarda bulunanlar da işbirlikçi durumunda idiler. El-Benna'nın, yozlaşmanın temel nedeni olarak gördüğü Avrupa etkisine yönelik entelektüel düşmanlığı, makalelerinin çoğunda yer alır ve

⁷⁶ El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 41-42; El-Benna (1997), **a.g.e.**, s. 97-98; W. Montgomery Watt, **İslami Hareketler ve Modernlik**, çev. Turan Koç, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997, s. 86.

⁷⁷ El-Benna, "Akidemiz" başlığı ile 1931'de yayımlanan ilk risalesinde, inanan bir Müslümanın, Kur'an ve Peygamber sünnetine dayalı olarak yaşaması gerektiğini vurgulayarak söze başlar. Gündelik yaşamında, İslami ilkelere uygun bir yaşam süren Müslümanın en önemli görevlerinden biri de ümmeti harekete geçirerek eski yapıya geri dönmeyi sağlamaktır. Müslüman dünyası, İslam dininden uzaklaştığı için geri kalmıştır. Müslüman Kardeşler, faaliyetleri, misyonu ve düşünce yapısı ile yeniden İslam'ın ilkelerine dönmeyi gerçekleştirecektir. Bkz. El-Benna (2011), **a.g.e.**, s. 42-43,47.

sürekli tekrar ettiği konuların başında gelir.⁷⁸ İşgal karşısında meşruiyetini dini söylemlerle kuran Müslüman Kardeşler, aynı zamanda Mısırlı Müslüman Kardeşler'i (Filistin dışında) diğer ülkelerdeki şubelerinden tamamen alakasız kılmasa da ayıran özelliklerinden biridir.

El-Benna, 1933 Mayıs ayında ilk sayısı basılan haftalık Müslüman Kardeşler dergisinde (El-İhvan El-Muslimin)⁷⁹, Müslüman Kardeşler doktrinini yayımlayarak düşüncelerini daha açık bir şekilde ortaya koydu. Doktrinde yer alan her madde, aynı zamanda Müslüman Kardeşler üyelerinin ideal "mümin" olmaları için izlemeleri gereken temel ilkelerden oluşmaktadır.⁸⁰ El-Benna, örgütün doktrininde İslam'ın emirlerini sıraladığı gibi başlangıçta sınırlı sayıdaki takipçilerine sunduğu Mısır'ın ve Müslümanların "geri kaldığına" yönelik tespitlerini ve tehlikelere karşı uyarı niteliğindeki konuşma ve yazılarını kapsayan mesajlarını da İslami terminolojiye dayandırmaktaydı. Örneğin, Mısır toplumunu bir Cahiliye toplumu olarak

⁷⁸ El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 50, 113, 204, 222-232, 305.

⁷⁹ Mısır'ın kültürel hayatında İslami düşünceye yönelik ilginin artmaya başladığı 1930'lu yıllarda, Müslüman Kardeşler, gazete ve dergiler aracılığı ile davet misyonlarını sürdürdüler. Düzenli yayın organlarının artmasının, İslami düşüncenin kitlelere yayılmasında belirleyici bir rolü oldu. Haftalık yayımlanan Müslüman Kardeşler Gazetesi (Ceride'î İhvan El-Muslimin, 1933-1937) ve haftalık dergi Ebediyet (Mecellet'ul El-Khulud, 1938-1940), yalnızca dini içerikli öğretici yazılara yer veriyordu. Uyarış (En-Nezir, 1938-1940) dergisi, sahibinin Müslüman Kardeşler'den ayrılmasına kadar El-Benna'nın, her sayısında örgütün din, eğitim, gündelik hayat ve teşkilatlanma konusundaki görüşlerini aktardığı, bir anlamda Müslüman Kardeşler'in kayıt defteri olarak faaliyet gösteren bir dergiydi. Uyarış Dergisi, aynı zamanda vatanseverlik, milliyetçilik ve İngiliz işgaline karşı siyasi mücadele yöntemleri gibi siyasi tonu oldukça belirgin bir söylem benimseyerek diğer yayınlardan farklı bir içerikte çıkarıldı. Müslüman Kardeşler Dergisi (Mecellet'ül İhvan El-Muslimin, 1938-1954) 1954'e kadar yayın hayatına devam etti. 1947'de Kıvılcım (Eş-Şihab, 1947) dergisi yayın hayatına girdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 262-373; Israel Gershoni, James Jankowski, **Redefining The Egyptian Nationalism 1930-1945**, Cambridge, University of Cambridge Press, 1995, s. 61-62; Vehbi Ecer, **Tarihte ve Günümüzde İhvan'ül-Müslimin Örgütü**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Basımevi, 1992, s. 27; Havva, **a.g.e.**, s. 162; Ramazan, **a.g.e.**, s. 213-214; Mitchell (1969), **a.g.e.**, s. 57-59.

⁸⁰ El-İhvan El-Muslimin dergisinin arka kapağına basılan doktrin, daha sonraki her sayıda yayımlanacaktır. Hasan El-Benna'nın düşünsel adımlarının bir ifadesi olan yedi maddeden oluşan doktrinde özetle, İslam'ın dünya ve ahiret için kuşatıcı düzen olduğu ilk olarak belirtilir. Her gün Kur'an'dan belirli bir miktar okunmasının sözü verilir. Sünnete uygun bir yaşam sürdürüleceği, ibadetlerin aksatılmayacağı, "güzel ahlak" içinde yaşanılacağı, İslam'ın öğretilerinin aile arasında yayılması için çalışılacağı, aile bireylerinin inancı koruyamayacak okullara gönderilmeyeceği, İslam ilkelerine karşı olan her türlü yayın, kurul, grup ve kulüplerle ilişkinin kesileceği, gelirin bir kısmının hayırlı işlerde kullanılacağı, İslam'ın şan ve şerefine tekrar canlandırılmasının her Müslümanın görevi olduğunun unutmayacağı, Müslümanlar arasındaki görüş ayrılıklarını gidermek için çalışılacağı, bu uğurda gerekirse her şeyin feda edileceği ifade edilmektedir. Hasan El-Benna, **Müslüman Kardeşler Teşkilatı**, çev. H. Hüseyin Yılmaz, İstanbul, Özgü Yayınları, 2014, s. 38-40.

tanımlıyordu.⁸¹ Cahiliyye, Müslüman Kardeşler tarihinde kırılma yaratan bir kavram olarak bir sonraki döneme damgasını vurmakla birlikte, Cahiliyye metaforunu Mısır ve genel olarak İslam toplumunu saran pek çok endişe verici gelişmeye dönük bir tepkinin ifadesi olarak kullanan El-Benna'nın, Mısır toplumunda gözlemlediği sorunlar, 1924'te halifeliğin kaldırılmasından sonraki dönemde, Arap toplumunu çevreleyen derin bir "tıkanmışlığın" bir yansımasıydı ve zorunlu olarak siyasal bir nitelik taşıyordu. Yirminci yüzyıl İslami hareketlerin kendilerine ait bir dil oluşturmalarının en önemli temsilcisi olan Müslüman Kardeşler'in üyeleri dava, davet, Cahiliyye ve İslami düzen gibi kavramlar kullanarak paralel bir toplum yaratmaya yönlendirmesi, uzun erimde ideal toplum beklentisini canlı tutmuştur. Bu da örgüt üyelerinin toplumdan uzaklaşmalarını, yabancılaşmalarını, hatta radikalleşerek yeraltına inmelerini teşvik etmiştir.

Müslüman Kardeşler'in siyasi bir nitelik kazanması, "kalplerde ve düşüncelerde reform" olarak ifade ettikleri amaçlarını, "bir hareket ve İslami devlet/düzen" bağlamı içine yerleştirmeleri ile mümkün oldu."⁸² El-Benna, Müslüman Kardeşler'i, "bir çağrı hareketi (da'va selefiyye), sufi bir tarikat, bir spor kulübü, kültürel bir kuruluş, siyasi bir örgüt, ekonomik bir girişim, toplumsal bir hareket ve her zaman dini bir hareket" olarak tanımlayarak Mısır'ın içine düştüğü tıkanmışlığın, her alanda faaliyet gösteren bu örgüt aracılığı ile aşılabileceğini vurguluyordu.⁸³

⁸¹ İslami literatürde, İslam öncesi dönemi betimleyen El-Cahiliyye kavramı sıklıkla kullanılır. İslam öncesinde Arabistan'daki koşullar oldukça karanlık resmedilir. Arapların düzenden ve uyumdan yoksun oldukları, çok Tanrılı din anlayışları olduğu için zorbalık ve şiddete dayandıkları gibi anlatımlara yer verilir. Ancak İslam'ı kabul etmeleriyle Araplar güçlü bir imparatorluk ve medeniyet sahibi olmuşlardır. El-Cahiliyye, yeni-cahiliyye olarak geniş anlamıyla modern zamanlara göndermede bulunmak üzere (Hindistan'dan Ebu'l Ala Mevdudi) kullanıldığı gibi, Allah'ın hükümlerini bir tarafa bırakıp başka değer ve yönetim sistemlerine, ideolojik eğilimlere bağlanan kişi ve kurumların karşılığı (Seyyid Kutub) bir metafor olarak da kullanılmıştır. Özellikle 1950 ve 1960'lı yıllarda Cahiliyye metaforu, Müslüman Kardeşler düşüncesini radikal bir noktaya taşımıştır.

⁸² Sami Zubaida, **İslam, Halk ve Devlet**, çev. Sami Oğuz, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 199.

⁸³ El-Benna şöyle devam eder: "Kardeşlerim, bizler herhangi bir Müslümanın arzuladığı şeye katılmak için herhangi bir kapıdan girebileceği büyük bir salon gibiyiz. Tasavvufu arıyorsa onu bulacaktır. İslam hukukunun peşinde ise onu bulacaktır. Sporu veya izciliği arıyorsa onu bulacaktır. Mücadele ve

El-Benna'nın, Müslüman Kardeşler'i yirminci yüzyıla özgü siyasal, toplumsal ve dinsel yaklaşımların hepsini kapsayacak şekilde bir örgütlenme olarak tarif etmesi, halifeliğin ortadan kalkmasıyla ortaya çıkan ideolojik ve kurumsal boşluğa bir tepkiyi dile getiriyordu. Halifeliğin kaldırılması, Mısır'da ve İslam dünyasında ilk anda radikal bir gelişme olarak karşılandı. Bu konu, İslami siyaset tartışmaları açısından o dönemde daha geniş bir tartışmayı başlattı ve Müslüman Kardeşler'in İslami yönetim konusundaki düşüncelerini de doğrudan etkiledi. 1926'da halifelik kurumunu yeniden oluşturmayı tartışmaya açan bir dizi konferans düzenlendi. Konferansların ana teması, halifeliğin meşruiyeti, gerekliliği ve bundan sonraki yol haritası idi.⁸⁴ Ancak bu çabaların hiçbir sonuca ulaşmaması, İslam dünyasında yeni bir siyasal paradigmanın veya yeni inisiyatiflerin ortaya çıkmasının önünü açtı. Bu gelişmeler, İslami hareketlere, dolayısıyla ilk olarak Müslüman Kardeşler'e ayırt edici özelliğini kazandıran önemli aşamalardan biriydi. Hilafetin kaldırılmasının kuramsal sonuçlarından en önemlisi, yirminci yüzyıla damgasını vuracak olan, hilafete alternatif olarak "İslam devleti (Ed-Devlet'ul İslamiyye)" düşüncesinin ortaya çıkması idi.⁸⁵ Kavram, hem genel hem de muğlak içeriği ile zaman içinde dinsel-siyasal alanın merkezi haline geldi.

silahlı dövüş arıyorsa onu bulacaktır. Siz bize "millet" meselesiyle gelirsiniz, biz de size hoş geldiniz deriz." El-Benna (2011), **a.g.e.**, s. 253-254; Mitchell (1969), **a.g.e.**, s. 14.

⁸⁴ 3 Mart 1924'te Türkiye'de halifeliğin kaldırılması, eski sistemin çöküşü ve uzun modernleşme sürecinin bir dönüm noktasıydı. Mısır'da halifeliğin kaldırılmasına yönelik ilk tepki, El-Ezher tarafından kararın hükümsüz olduğunun ilan edilmesi oldu. Ardından İslam dünyasında, yönetici ve din adamlarının bir araya geldiği toplantılar düzenlendi. İlk toplantı, Mart 1926'da Kahire'de gerçekleşti. Toplantıya katılanlar, halifelik makamının nasıl devam edeceği, merkezinin hangi ülkede olacağı ve halifelige kimin getirileceği gibi konularda uzlaşma sağlayamadıkları için makamın bir süre boş kalacağını kararlaştırmakla yetindiler. El-Ezher ve Mısır yönetimi, halifeliğin Mısır'da devam etmesi gerektiğini dile getirdiler. Toplantının sonuca ulaşmamasının ardından Haziran-Temmuz 1926'da, Mekke'de ikinci toplantı gerçekleştirildi. Burada da genel olarak halifelik sıfatını almak isteyen yöneticilerin iddiaları, dinsel bir kaygıdan değil siyasetle ilişkiliydi. Dolayısıyla dinsel bir kurumun varlığının tartışılmaması veya uzlaşmanın mümkün olmaması, İslam birliği konusunda ayrılıkların belirginleştiği ve hilafet tartışmalarının artık zamanını doldurduğunun bir göstergesi oldu. Landau (2001), **a.g.e.**, s. 285-287; Beşir Musa Nafi, **İslamcılık, Siyasal İslam ve Akımları**, çev. Burhanuddin Aldiyai, İstanbul, Yarın Yayınları, 2012, s. 4; Salman Sayyid, **Fundamentalizm Korkusu, Avrupamerkezcilik ve İslamcılığın Doğuşu**, çev. Ebubekir Ceylan, Nuh Yılmaz, Ankara, Vadi Yayınları, 2000, s. 89; William L. Cleveland, **Batı'ya Karşı İslam, Şekip Arslan'ın Mücadelesi**, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1991, s. 149.

⁸⁵ Halifelik yerine "İslam devleti" tanımlamasını ilk kullanan Reşid Rıza (1865-1935)'dir. On dokuzuncu yüzyılın önde gelen İslamcı düşünürleri Afgani ve Abdüh'un öğrencisi olan Reşid Rıza, Birinci Dünya Savaşı koşullarında halifeliğin reforme edilmesi ve kuruma ruhani bir kimlik kazandırılması

El-Benna, halifelik tartışmalarının beklenen etkiyi yaratmamasını destekler şekilde İslam dünyasını içine alan kurumsal yapı sorununa odaklanmadı. Halifelik yerine İslami düzenin/hükümetin/yönetimin (En-Nizam'ul İslamiyye) veya İslam devletinin yeniden inşası gibi belirsiz bir tanımlamaya başvurdu.⁸⁶ Artık entelektüel tartışmalar, kurumsal bir yapı olarak halifeliğin ne olacağı sorunsalından, Müslümanlar için "İslam devleti" düşüncesine dönüşmüştü. Bu düşünsel değişim, dinsel-siyasal düşüncenin merkezi haline geldi. İslam'ın, yönetimle ve siyasetle olan ilişkisi on dört yüzyıllık İslam tarihi içinde çok eski bir konu olmakla birlikte İslam devleti söylemi yirminci yüzyılda, ulus-devlet kuruluş sürecinde ve ulus-devletin karşısında konumlanan muhalif hareketlerin kontrolünde gündeme getirildi. Bir başka deyişle İslam devleti söylemi, İslami hareketlerin, "gerçek" İslam'ı temsil ettiklerine ilişkin yoğun inançla topluma hakim olmayı arzulamalarının sonucunda ortaya çıktı. El-Benna bu düşünce değişikliğinin ilk temsilcilerinden biri olarak "İslam devletini", Osmanlı öncesi "gerçek", "asıl" İslam'ı diriltmek amacıyla ele aldı.⁸⁷ İslam devleti söyleminin ayırt edici özelliği, Müslüman Kardeşler ve diğer İslami örgütler için devlete karşı protesto hareketlerinin meşruluk aracı olarak kullanılması oldu.

El-Benna, belirsiz bir gelecekte Müslüman Kardeşler programının başarıya ulaşacağına ve İslami devletin kurulacağına inanmakla ve Mısır anayasasında yer alan

gerektiğini savunuyordu. Halifeliğin ilgasının ardından ise Rıza, İslami referanslara ve dönemin koşullarına uygun, parti tarzı bir örgütlenme yapısının kurulması gerekliliğini vurgulayarak yirminci yüzyıla özgü İslami hareketlerin temelini atmıştır. Reşid Rıza'ya göre Kuran'ın temel ilkelerine, Peygamber Muhammed'in etik anlayışına ve dört halifenin yönetim pratiğine uygun olması halinde İslami devlet ortaya çıkmış olmaktadır. Reşid Rıza, halifelik kurumunun zamanını doldurduğunu, bu yüzden yeni koşullarda ulus-devlet modeli bağlamında düşünülmesi gerektiğini vurguluyordu. Reşid Rıza, *İttihad-i Osmani'den Arap İsyanına Arap Gözüyle Osmanlı*, çev. Özgür Kavak, İstanbul Klasik Yayınları, 2007, s. 12; Ramazan, *a.g.e.*, s. 148; Ali Merad, *Çağdaş İslam*, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, (tarih yok), s. 69.

⁸⁶ El-Benna (2011), *a.g.e.*, s. 287-288; R.Mitchell, *a.g.e.*, s. 174; Cedan, *a.g.e.*, s. 27-28; Abdulvahhab El-Efendi, *Nasıl Bir Devlet*, çev. Hasan T. Kösebalaban, İstanbul, İlke Yayınları, 2009, s. 89; Karş. Ganim, *a.g.e.*, s. 256-260.

⁸⁷ El-Ayubi, *a.g.m.*, s. 16; El-Efendi, *a.g.e.*, s. 7.

"Devletin dini İslam'dır." maddesinin⁸⁸ işlevsiz olduğunu, devletin İslami özelliğe sahip olmadığını belirtmekle birlikte kurulacak devletin niteliğine ilişkin yorum yapmaması dikkat çeker.⁸⁹ Örneğin, "Müslüman Kardeşler İslamı" olarak tanımladığı bir kavramsallaştırma sunan El-Benna'ya göre, İslami devlet/düzen, "Hz. Muhammed İslamı'ndan başka bir şey değildir. Hayatın bütün alanlarına nüfuz eden bütüncül bir düzenin karşılığıdır. İslam hem devlettir, hem de vatandır. İslam, devlet oluncaya kadar Müslümanların inanmayanlara tebliğ ettiği, korumakla sorumlu olduğu ilahi ilkelerdir."⁹⁰ El-Benna, bireysel ıslahtan toplumsal ıslaha ulaşılacağı ve bu şekilde İslami düzenin ortaya çıkacağı yönündeki İslam devleti düşüncesini, ilk olarak Müslüman Kardeşler'in örgütsel başarıyı yakaladığı ve Mısır siyasetinde dikkat çeken bir örgüt olarak görülmeye başlandığı dönemde dile getirmiştir.⁹¹ Müslüman Kardeşler, İslami bir devleti hayata geçirme konusunda son derece açık bir eğilime sahip olsa da bunun nasıl hayata geçirileceği konusu belirsizdir. Mısır'ın işgal altında olması ve yükselen milliyetçi düşüncelerin etkisi ile ülkenin karşı karşıya kaldığı acil sorunların çözümü, aynı zamanda örgütün El-Benna zamanında iktidarı ele geçirmesinin henüz gerçekleşme olasılığının bulunmaması ideolojik kurgunun zayıf kalmasına yol açmıştır.⁹² El-Benna, önce Mısır'ın sorunlarını ele alsın da İslam dünyasını İslam devleti içinde tanımlar. El-Benna'ya göre, Mısır'ı ve "kuşatılmış bütün İslam yurdunu", yabancı denetiminden kurtaracak bir mücadele temel hedeftir. Bu hedef doğrultusunda Mısır'da (ve bütün "İslam yurdunda"), bağımsız bir İslami yönetimin kurulması bütün

⁸⁸ 1923 Anayasası'nın 149.maddesinde "Devletin dini İslam; resmi dili Arapça'dır." tümcesi yer almaktadır. Bkz. http://constitutionnet.org/sites/default/files/1923_-_egyptian_constitution_english_1.pdf, (Erişim Tarihi: 27.08.2017).

⁸⁹ El-Benna (2011), **a.g.e.**, s. 278-279; Mahmud, **a.g.e.**, s. 59-61; Zubaida, **a.g.e.**, s. 92; R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 234-235.

⁹⁰ El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 49; Tilmisani, **a.g.e.**, s. 108-109; Abd Al-Fattah Muhammad Al-Awaisi, **The Muslim Brothers and the Palestine Question 1928-1947**, London, Tauris Academic Studies, 1998, s. 124-125; Ganim, **a.g.e.**, s. 257-258.

⁹¹ Bkz. Ganim, **a.g.e.**, s. 249.

⁹² El-Benna, bir düşünce insanı olmadığı için amacı sadece toplumu ve Müslüman Kardeşler'i harekete geçirmektir. Bu noktada El-Ayubi, Müslüman Kardeşler'in siyaset konusunda kendine özgü ideolojisini geliştirmek için yeterli donanımı bulunmadığını, oldukça yeni bir örgütlenme olduğunu, Mısır siyasetinde yaşanan karmaşanın da bunda etkili olduğunu vurgular. Nazih Ayubi (1993), **a.g.e.**, s. 149. Karş. El-Abdin, **a.g.m.**, s. 221-223.

Kardeşler'in görevidir.⁹³ El-Benna, başlangıç olarak yerel sorunlara odaklansa da ulusötesi bir örgütlenme yapısını göz ardı etmez. El-Benna için uluslararası örgütlenme, halifeliğin kaldırılmasına tepki olarak bir anlamda İslam dininin evrensel niteliğinin Müslüman Kardeşler tarafından devam ettirildiğinin bir işareti olarak görülebilir. Kuruluşundan yaklaşık on yıl sonra Müslüman Kardeşler, Mısır dışında da faaliyet göstermeye başlayacak, El-Benna'nın "İslam yurdu" söylemini hayata geçirecektir. Örgütün büyük bir baskıyla karşı karşıya kaldığı 1950 ve 1960'lı yıllarda Müslüman Kardeşler Pakistan, Endonezya ve Malezya gibi Arap ülkelerinin dışında da gelişmeye devam etti. Her ne kadar diğer Arap ve İslam ülkelerindeki Müslüman Kardeşler'in ideolojisi ve hareket biçimi, o ülkenin özel sorunlarına, kültürüne ve ulusal mücadele stratejilerine göre değişse de El-Benna'nın kişiliği ve Mısırlı olması, Kahire'nin ağırlığını korumasını ve ruhani bir merkez olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Hasan El-Benna'nın belirsiz bir gelecekte İslam devletinin kurulacağı ön kabulü üzerinden şekillendirdiği düşüncesinin zorunlu sonucu, siyasal iktidar konusunda mevcut düzene eleştirel bir duruş sergilemesidir. Siyasal partileri, ümmetin siyasi yapısını parçaladıkları için şiddetle eleştirmektedir. El-Benna, hem siyasal partiler hem de liderler arasında yaşanan sürtüşmelerin, İngiliz işgalinin devam ettiği ortamda, ülkenin birliğine zarar vererek ülkeyi savunmasız hale soktuğunu dile getirmektedir.⁹⁴ Ancak İslami devletin meşruiyetini nasıl kazanacağı ve nasıl bir yönetim anlayışına

⁹³ El-Benna'nın ilk dönem yazılarında, "İslam yurdu" temasının, Doğuculuk kavramı ile birlikte kullanıldığı görülür. Doğuculuk (Eş-Şarkiyya) veya Doğu Düşüncesi (El-Fikri Eş-Şarkiyya), Arap-İslami dayanışma ve işbirliğini sağlamaya dönük düşüncelere yön veren geçici bir kavramsallaştırma, bir ara durak olarak tanımlanır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde tartışılan Osmanlılık/İslamcılık eğiliminin, 1920'lerdeki devamını temsil eder. Doğu düşüncesinin kültürel anlamı ve sembolü, Doğu'nun canlanması ve gelişmesi için bağımsız ve Batı dışı bir yol izlenmesi gerekliliğidir. El-Benna, bütün "Doğu" topraklarını, Avrupa'yı taklid doktrini (fikrat el-taklid el-urrubi) olarak tanımladığı şeyin kapladığını dile getirir. Bu yüzden "İslam yurdu" geri kalmıştır. Bu geri kalmışlık ve durgunluğu aşmak için değişimin olması, ilerlemenin gerçekleştirilmesi, özgünlüğün korunması İslam aracılığı ile gerçekleşmelidir. El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 169; Israel Gershoni ve James P. Jankowski, **Egypt, Islam, And The Arabs, The Search For Egyptian Nationhood, 1900-1930**, New York, Oxford University Press, 1986, s. 257-258; Elie Kedourie, **Arabic Political Memoirs and Other Studies**, Abingdon, Frank Cass and Company Limited, 1974, s. 207.

⁹⁴ El-Benna (2014), **a.g.e.**, s. 43; Ganim, **a.g.e.**, s. 299, 306-330.

sahip olacağı konusuna siyasi parti eleştirilerinde de yer vermez.⁹⁵ Zamanla örgütün genişlemesi ve siyasi aktörlerle karşı karşıya gelerek siyasileşmesi, El-Benna'nın düşüncelerini de değiştirdi. Yaşamının son dönemlerinde, örgüte yönelik hükümet baskısı arttıkça, devletin önemli bir aktör olduğuna ve iktidarın ele geçirilmediği takdirde bu yönde bir kazanım elde edilemeyeceğine ikna oldu. Yasal bir siyasi parti olarak faaliyet gösterilmesi halinde mevcut siyasal yapıyı daha güçlü eleştirme ve daha kapsamlı siyasal ve toplumsal projeleri hayata geçirme gibi olanakların elde edileceğini kabul etse bile El-Benna siyasi parti oluşumunu hayata geçirmedi. Ancak, örgüt içi anlaşmazlıkların doğmasına neden olsa da, seçimlere katılmak ve meşru platformda muhalefet yapmak gibi siyasetin çeşitli biçimlerini kullanmak konusunda tereddüt etmedi.

Hem baskıların süreklilik kazanması hem de El-Benna'nın çoğu zaman pragmatik kararlarına dayanan çelişkili tutumu, örgütün ideal İslam devleti anlayışının geri planda kalmasına yol açtı. El-Benna, İslami hareket için dinin her şeyi kapsayan bir özelliği olduğu teziyle yola çıkmıştı. Bu da düşünceden çok hareketi savunmasına ve kuramsal katkılarının sınırlı düzeyde kalmasına yol açtı. Bunun Müslüman Kardeşler'e yansımaları ise rejimle çatışma ortamının giderek derinleşmesi ve 1949'da, El-Benna'nın bir suikast sonucu öldürülmesi oldu. 1950'li yıllarda ise Müslüman Kardeşler'in rejim tarafından şiddet ve baskı kullanılarak siyaset hatta toplum dışına itilmesi sürecinde, ideolojik boşluk, idam kararı ile öldürülen örgütün ünlü ideologu Seyyid Kutub tarafından ve oldukça radikal bir biçimde doldurulacaktır.

⁹⁵ El-Benna, bir hükümetin üyelerinin Müslüman, dinin emirlerini yerine getiren, bu emirlere açıkça isyan etmeyen kişiler oldukları ve İslam'ın ahlakını ve adabını uyguladıkları sürece o hükümetin İslami olduğunu söyler. Genel olarak El-Benna'nın siyasal sistem eleştirisi ve önerileri, son derece geniş bir yorumlama alanı açmaktadır. Dinsel metinlerin farklı okumalara açık, İslam tarihinin de çatışmalar tarihi olduğu düşünüldüğünde, El-Benna'nın İslami yönetim tartışmasının ideolojik boşluğu dolduramadığı söylenebilir. Bkz. El-Benna (2007), **a.g.e.**, s.23; Karş. Sayed Khatab, Gary D. Bouma, **İslam ve Demokrasi**, çev. Salih Korkmaz, Ankara, Sitare Yayınları, 2007, s.103-106.

B. Müslüman Kardeşler'in Siyasal Bir Aktöre Evrilmesi ve Radikalleşme

1. Filistin Sorunu

Müslüman Kardeşler'in, Mısır siyaset sahnesinde etkin bir güç olarak yer almasının 1930'lu yılların ikinci yarısına rastladığı ve Filistin sorununun, Müslüman Kardeşler'in dönüşümünde biçimlendirici bir role sahip olduğu konusunda bir görüş birliği vardır.⁹⁶ Genel Merkez'in 1931'de Kahire'ye taşınmasıyla siyasi çevrelerle yakın ilişki kurulması ve hareketli bir siyasi atmosferin varlığı, Müslüman Kardeşler'in siyasallaşmasını hızlandırmıştı.⁹⁷ Hem iç siyasette hem de bölgede özellikle Filistin sorununun başlamasıyla meydana gelen gelişmeler örgütün güçlenmesine olanak tanıdı.

Filistin'de 1936 yılında İngiliz manda yönetimine karşı grev ve protesto gösterileriyle başlayan olaylar, üç yıl süren bir ayaklanmaya dönüşerek Arap direnişinin başlangıcı oldu. Filistin'deki ayaklanmalar, Mısır'da İngiliz yönetimine karşı tepkiyi keskinleştiren bir etkide bulundu. Bu yüzden Filistin'de büyüyen kriz, Mısır'da ulusal egemenlik konusundaki tartışmaları derinleştirdi ve Mısır kamuoyunun seferber edilmesinin en önemli itici gücü oldu. İslam dinini, toplumsal birleştirici bir güç olarak kullanma ve savunma ihtiyacını öne çıkardı. İslam inancında kutsallık atfedilen Kudüs'te Yahudilerin hak iddiası Müslümanlara yönelik bir tehdit olarak algılandığı gibi, sorun Mısır milliyetçiliği ve onun tezahürü olan Firavunizm'i (El-Nuza El-Firavuniyye) geri plana itti. Arap birliğinin merkezi olarak Kahire'yi gören yeni pan-Arap düşüncenin şekillenmesinin katalizörü oldu.

⁹⁶ Al-Awaisi, **a.g.e.**, s. x-xi; Israel Gershoni, "The Muslim Brothers and Arab Revolt in Palestine 1936-1939", **Middle Eastern Studies**, Vol.22, No.3, Jul 1986, s. 367; İnayet, **a.g.e.**, s. 161; Husaini, **a.g.e.**, s. 15, 74; Heywwort-Dunne, **a.g.e.**, s. 22, 36; Mitchell, **a.g.e.**, 17, 36, 55, 75; Ganim, **a.g.e.**, s. 489-490.

⁹⁷ Örgütün Kahire'ye taşınmasından sonra El-Benna'nın önemli siyasi isimlerle bir araya gelmesi, örgüt için yeni fonlar elde edilmesine de fırsat tanıdı. 1937 yılında başbakanın atanması sırasında, El-Benna görüşleri alınmak üzere saraya davet edilmiş, aynı yıl örgüte ilk hükümet yardımı yapılmıştır. Harris, **a.g.e.**, s. 179. Ayrıca bkz. Husaini, **a.g.e.**, s. 47; Ziad Munson, "Islamic Mobilization: Social Movement Theory and the Egyptian Muslim Brotherhood", **The Sociological Quarterly**, Vol. 42, No. 4, Faal 2001, s. 488; Lia, **a.g.e.** s. 79.

Filistin sorunu, Müslüman Kardeşler'den önce onun öncülü ve esin kaynağı olan Müslüman Gençler Örgütü (Cemiyet'uş Şubban El-Müslümin) tarafından yakından takip ediliyordu.⁹⁸ Nisan 1928'de Hayfa'da temsilcilik açan Müslüman Gençler, Mısır kamuoyunun ve Müslüman Kardeşler'in Filistin sorununa aktif bir şekilde yönelmesinde önemli bir rol oynadı.⁹⁹ 1929 ve 1933 şiddet olayları karşısında Müslüman Gençler Kahire'de Irak, Suriye ve Filistin temsilcilerinin de katıldığı bir konferans düzenledi. Konferansta alınan karar doğrultusunda kurulan komitede, El-Benna Müslüman Kardeşler'i temsil ediyordu.¹⁰⁰ Mısır hükümetinin 1920'ler boyunca Filistin sorununa uzak kalması ve resmi bir girişimde bulunmaması, 1930'larda kriz derinleştikçe meşruiyetini zayıflatan, Müslüman Kardeşler'i de bu zayıflıktan yararlanarak öne çıkaran bir etkide bulundu. El-Benna, yazdığı makalelerle Filistin sorununu pan-Arap düşüncenin savunucusu olarak Mısır gündemine taşıdı.¹⁰¹ El-Benna'nın milliyetçilikle ilgili düşünceleri genel olarak eleştireldir. Halkçılık ve kurtuluş mücadelesi vurgusunu önemsemekle birlikte bir ırkın övülmesi ve İslami bağı zayıflatması nedeniyle zararlı bulduğu milliyetçiliği, "cahiliyye milliyetçiliği" olarak tanımlayarak reddetmektedir. El-

⁹⁸1927 yılında kurulan Müslüman Gençler, El-Benna'nın öğrencilik yıllarından itibaren yakından takip ettiği bir örgüttü. Müslüman Gençler, İslami ilke ve değerlerin desteklenmesi için sosyo-ekonomik programlar öne süren ve siyasi içeriğe sahip modern İslami örgütlerin ilk örneğidir. Bazı çalışmalarda 1927'de kurulan Müslüman Gençler'in, 1928'de Müslüman Kardeşler adıyla faaliyetlerine devam ettiği bilgisi verilse de Müslüman Gençler, Müslüman Kardeşler'den önce ve farklı kişilerce kuruldu. Bu bağlamda genel literatürün aksine Müslüman Gençler, sadece Mısır'da değil Arapça konuşan dünyada İslami hareketlerin yirminci yüzyılda şekillenmesinin temeli oldu. Ancak 1940'lı yıllarda Müslüman Kardeşler'in gerisinde kaldı. El-Benna ölene kadar bu örgütle bağlantısını koparmadı. Bkz. Georg Kampffmeyer, "Egypt and Western Asia", der. H. A. R. Gibb, **Whither İslam, A Survey of Modern Movements in the Moslem World**, London, V. Gollancz, 1932, s.103-107; Karş. Faik Bulut, **İslamcı Örgütler 2**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2009, s. 49; Hamid Bozarslan, **Orta Doğu: Bir Şiddet Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El-Kaide'ye**, çev. Ali Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 86; Vatikotis (1998), **a.g.e.**, s. 2.

⁹⁹ Thomas Mayer, "Egypt and the 1936 Arab Revolt in Palestine", **Journal of Contemporary History**, Vol. 19, No. 2, 1984, s. 276.

¹⁰⁰ Müslüman Gençler'in lideri Abd'ul Hamid Said (1882-1940), komiteye Mısırlı siyasetçi ve entelektüellerin de katılımını sağladı. Heyet Partisi ve Liberal Parti'nin (Hizb'ul Masri El-Librali), gazeteci ve yazarların destek verdiği komitenin çalışmaları apolitik bir şekilde sürdürüldü. Bunda Müslüman Gençler'in Mısır siyasetinin içinde aktif bir şekilde yer almasının etkisi büyüktü. El-Ezher, Filistin sorununa 1929 yılının sonuna kadar müdahil olmamıştır. El-Ezher Şeyhi Muhammed Abu el-Fadl El-Cizavi, Filistin sorununun kendi yetkisini aşan siyasal bir sorun olduğu için Filistinlilerin desteklenmesi girişimlerini reddetmiştir. Kampffmeyer, **a.g.e.**, s. 123; Mayer, **a.g.m.**, s. 276; Al-Awaisi, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁰¹ M. Hasaneyn Heykel, **Öfkenin Sonbaharı Bir Firavunun Sonu**, Çev. Ahmet Şişman, İstanbul, İnsan Yayınları, 1986, s. 128.

Benna, Filistin sorununun gündeme gelmesiyle birlikte yazılarında bu görüşüyle tezat bir şekilde (İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra daha açık bir şekilde olmak üzere) Arapların ulusal özelliklerini tanımlarken cahiliyye tarihine başvurmakta, Arapların İslam'ın "ilk seçkin" ümmeti olmalarından bahsetmektedir. El-Benna'nın Filistin konusundaki düşünceleri, İslami ideolojinin bir uzantısıdır. Bu bağlamda Arap milliyetçiliğini, İslam birliği çağrısının ilk aşaması olarak kabul ettiğini makalelerinde ifade etmiştir.¹⁰²

Mısırlı siyasetçiler, Filistin sorununun etkisiyle yükselişe geçen Arapçılık ve İslamcılık düşüncelerini, başta Müslüman Kardeşler olmak üzere çeşitli örgütlenmelerin kitle tabanlarından yararlanarak gündemde tutmaya çalıştılar. İyi örgütlenmiş İslami hareketlerin potansiyel gücünün etkisiyle El-Benna'nın Mısır siyasetinde ses getiren Filistin propagandasını desteklediler. Bir süre sonra Müslüman Kardeşler, Müslüman Gençler ve Genç Mısır başta olmak üzere birçok örgütün üyelerini kendi tarafına çekecek kadar ön plana geçti. Çoğunlukla Müslüman Gençler ile birlikte Filistin'e destek çalışmalarına katılan El-Benna, bir süre sonra Müslüman Kardeşler'i Müslüman Gençler'den bağımsız bir şekilde Filistin davasına yönlendirecektir.

Müslüman Kardeşler öncelikle yayın organları aracılığıyla Filistin sorununun toplumun geniş kesimlerince ciddiye alınması ve hassasiyet gösterilmesi için yoğun bir propaganda yürüttü. "Kanayan Filistin", "Filistin: Şehitlik", "Filistin'de Ateş ve Yıkım" gibi başlıklarla, duygu yoğunluğu yüksek makaleler yayımlanıyordu.¹⁰³ Müslüman Kardeşler'in, bu dönemde popüler olan yazı dizilerinin yayılması sonucu İngiliz görevliler, Mısır hükümetine Müslüman Kardeşler'in şube ve evlerinin takibe alınması yönünde baskı yapmaya başladı. Ancak yetkililer tepkiye yol açacağı düşünüldüğünden Müslüman Kardeşler'e yönelik herhangi bir girişimde bulunmadı.

¹⁰² El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 53-58, 191.

¹⁰³ Gershoni ve Jankowski (1995), **a.g.e.**, s. 168; El-Benna (1997), **a.g.e.**, s. 326-327.

Yayınların dışında sokağın hareketlenmesi için düzenlenen gösteri ve yürüyüşlerin bir kısmı Müslüman Kardeşler tarafından örgütlendi. Filistin sorununa dikkat çekebilmek için haftalık toplantılar düzenlendi. Bu toplantıların büyük bir çoğunluğu, Müslüman Gençler ile eşgüdümlü bir şekilde yürütülerek daha çok insana ulaşmak hedeflendi. Bu çerçevede, Kahire ve İskenderiye dışındaki şehirlerde de gösteriler, toplantılar ve konferanslar düzenlendi.¹⁰⁴ Ancak Müslüman Kardeşler ve Müslüman Gençler'in çalışmaları zaman içinde farklı içerikte devam etti. Müslüman Gençler'in düzenlediği toplantılarda yapılan konuşmalar, entelektüel yönü ağır basan bir ortamda gerçekleşiyordu. Eski kuşağın hegemonyasının belirgin şekilde hissedildiği ve Müslüman Gençler'in kurucusunun Vatan Partisi'nden (Hizb'ul Watani) milletvekili olması her ne kadar parti İngiliz karşıtı politikalarıyla tanınıyor olsa da bir takım çekincelere sahipti. Oysa Müslüman Kardeşler, toplantıları ve gösterileri otantik ve halkın katılımını sağlayarak yürütüyordu. Müslüman Kardeşler'in daha doğrusu El-Benna'nın vizyonunun, geleneksel düşünce örüntülerine dayansa da resmi ulemaya ve siyasetçilerin üslubuna uzak olması, halkın içinden gelmesi, basit cümlelerle konuyu aktarması, diğerlerine göre daha büyük etki yaratıyordu. Bu yüzden Filistin'e yardım faaliyetlerinde, Müslüman Gençler'e kıyasla Müslüman Kardeşler görece daha başarılı bir performans sergiledi.¹⁰⁵ Ancak El-Benna ve örgütün pragmatik kararları, daha

¹⁰⁴ Müslüman Kardeşler, Filistin sorununu canlı tutmak amacıyla cuma günleri Filistin hutbesi okutmaya başladı. İslam inancında, Kudüs'ü simgeleyen özel gecelerden kabul edilen Miraç gecesi, örgüt tarafından 1933 ve takip eden yıllarda düzenli olarak kutlandı. Bu tarz etkinlikler, örgüt için en uygun propaganda aracına dönüştüğü gibi, örgütün tanıtılması için de önemli bir fırsat yaratıyordu. Dini günler ve olaylar, özellikle 1970'li yıllardan sonra Mısır hükümetinin de dahil olduğu etkinliklerle Mısır toplumunun farklı kesimlerini içine alarak dinin sembolik anlamda güçlenmesini tetikleyecektir. Bkz. Ecer, **a.g.e.**, s. 25, 28; Ganim, **a.g.e.**, s. 478; Al-Awaisi, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁰⁵ El-Benna'nın, Mısır'da İslami örgütlenmenin öncüsü olan, daha önce aktif olarak faaliyetlerine katıldığı Müslüman Gençler örgütünü, yeterli ve düzenli eğitim programının olmadığı ve siyasi sorunlar karşısında geri planda kaldığı yönünde eleştirerek bağımsız bir örgütlenme içine girdiği iddia edilir. Bazı kaynaklarda ise, Müslüman Gençler'in halifelik tartışmalarının ortasında halifelğin veya İslam devletinin kurulması için halkın örgütlenmesi sağlamak üzere ortaya çıktığı, El-Benna'nın ise halifelğin yeniden diriltilesinin gerçekleşmeyeceği düşüncesinden dolayı yeni bir örgüt kurma yoluna girdiği anlatılır. El-Benna, Müslüman Kardeşler'in kurulduğu ilk yıllarda potansiyel destekçilere yabancılaşmaktan çekindiği için var olan İslami kuruluşlarla iyi ilişkiler geliştirmeye özen göstermiştir. 1930'larda, İslami yardım derneklerinin özellikle kırsal alanlarda etkinlik gösterdiği tespiti göz önüne alındığında, Müslüman Kardeşler'in, henüz şube açmadığı yerlerde yeni üyeleri, Müslüman Gençler'in üyeleri arasından kazandığı, hatta bazı Müslüman Gençler üyelerinin anılarında,

eğitimsiz ve alt sınıfların desteğini alma stratejisi, örgütün zor durumda kalmasına da yol açtı. Örneğin, Filistin için yapılan protesto yürüyüşlerine katılan üyelerin, ölçüyü kaçıran davranışlarını tekrarlamaları, örneğin polisle çatışmaya girmeleri gibi taşkınlıkta bulunmaları Müslüman Kardeşler'in hükümetle karşı karşıya gelmesine neden oldu.¹⁰⁶ Müslüman Kardeşler'in Filistin propaganda ve faaliyetleri, örgütün artık Mısır rejimi ile sorunlu ilişkiler dönemine geçtiğinin habercisi oldu.

Müslüman Kardeşler'in Filistin sorununu sahiplenmesi ile Yahudi karşıtlığı bir başka boyuta taşındığı gibi, örgütün terör eylemlerine bulaşması da başlamış oldu. Yahudilerin ev ve dükkanlarına yönelik çok sayıda saldırıda Müslüman Kardeşler'in adı ilk sırada anılıyordu.¹⁰⁷ Filistin'e Yahudi göçlerinin artması sonucu toplumsal gerilim ve olayların başlamasıyla birlikte El-Benna, yazılarında Yahudilerle savaş-cihad vurgusuna sıklıkla yer verdi. Filistin'deki protesto ve direnişi İslami terminolojiyle "mübarek" bir savaş olarak tanımlıyordu. Yahudilerle mücadele söylemi Mısır'da Yahudi karşıtlığının yükselişini hızlandıran bir etkide bulundu.¹⁰⁸ Halkın desteği arttıkça, Müslüman Kardeşler'in propagandası Mısır hükümetini iki yönlü harekete geçirdi. Bir yandan

bir süre sonra Müslüman Kardeşler'e geçtikleri ifade edilmiştir. Güney, **a.g.e.**, s. 112; Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s.12. Hasan El-Benna, Müslüman Kardeşler ve Müslüman Gençler'in neden bir araya gelerek aynı hedefler doğrultusunda hareket etmedikleri sorularının kendisine sıkça sorulduğunu, iki oluşum arasında bir tür yardımlaşma ortamının yaratılmış olduğunu söyler. Ancak iki teşkilatın neden ayrı hareket ettiği konusuna değinmez. El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 290; Husaini, **a.g.e.**, s. 2.

¹⁰⁶ Ganim, **a.g.e.**, s. 479; Karş. Gershoni ve Jankowski (1995), **a.g.e.**, s. 176.

¹⁰⁷ Mısır, tarihsel olarak önemli bir Yahudi nüfusa sahiptir. Yahudiler, Mısır ekonomisinin temel taşlarından birini oluşturuyordu. Fabrika sahipleri ve pamuk tüccarlarının çoğunluğu Yahudi idi. 1930'ların ilk yarısında Nazi karşıtı yürüyüşler düzenleyecek kadar toplumun bir parçasıyken, 1940'ların ikinci yarısından sonra toplumdaki varlıkları görünmez hale gelecektir. Joseph Finklestone, **Enver Sedat İleriye Gören Cesur Bir Adam**, çev. Tijen Soysal, Ankara, Elips Kitap, 2007, s. 32; Ian Johnson, **Münih'te Bir Cami Naziler, CIA ve Müslüman Kardeşler'in Batıdaki Doğuşu**, çev. Serhat Ataman, İstanbul, Mikado Yayınları, 2012, s.113.

¹⁰⁸ Müslüman Kardeşler'in haftalık yayınlanan dergilerinden Müşhedat'ta yer alan bir makalesinde El-Benna, "...her yerde Yahudilere karşı öfkeli olduğunuzu hissettirin. Bu onların hardal tanesi kadar olmayan inançlarını daha da zayıflatacaktır." şeklinde kışkırtıcı bir ifade kullanmıştır. Filistin sorununda El-Benna, bir din olarak Yahudilik ve dinin mensupları olan Yahudileri, aynı zamanda on dokuzuncu yüzyıldan sonra Yahudiler'in Filistin'e göç etmeleri ile somutlaşan siyasal hareketlerini birbirinden ayırdığını iddia etse de düşüncelerindeki gerilimi yansıtmaktadır. Aynı zamanda El-Benna, emperyalizmle mücadele kapsamında Mısır'da ve Filistin'de yabancı işgale karşı cihad edilmesi gerektiğini sık sık vurgulamaktadır. Ancak, El-Benna'ya göre Yahudilere karşı cihad doğrudan silahlı mücadele şeklinde olmalıyken, Mısır yönetimine barışçıl yolların kullanılması gerektiğini söyleyerek iki cihad vurgusunu birbirinden ayırmaktadır. Bkz. Ganim, **a.g.e.**, s. 466, 476.

Filistin'e destek olmak için daha üst düzeyde faaliyetlere başladı¹⁰⁹; diğer yandan Müslüman Kardeşler'in toplumsal desteğini kendi lehine kullanmak üzere örgütün faaliyetlerine müdahale etmedi. Bu da Müslüman Kardeşler'i giderek siyasi arenanın merkezine çekti.

1936'da Filistin'de ayaklanmaların hız kazanması üzerine, Müslüman Kardeşler Filistin'e bir heyet gönderdi. Söz konusu heyet, Filistin'den sonra Lübnan, Suriye ve Ürdün'e ziyarette bulundu.¹¹⁰ Müslüman Kardeşler, Filistin'de yaşanan gelişmelere bütün Mısır halkının ve Arap ülkelerinin dikkatini çekmeye çalışırken, aynı süreç örgütün sınır ötesi bir harekete evrilmesine, Arap dünyasında şubelerin açılmasına zemin hazırladı. Hareketin Mısır dışına yayılması, karşı karşıya kalınan baskı zamanlarında, alternatif güç merkezlerinin varlığından istifade etmek anlamında oldukça önemliydi. Dolayısıyla genişleme, Müslüman Kardeşler'e ekonomik kaynaklar ve iktidara müdahale edebilme açısından güçlü bir Arap bölgesel tabanı sağlayacaktı.¹¹¹

İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Filistin sorunu başta olmak üzere Mısır siyasetinin gündeminde yer alan diğer sorunları geri plana itti. Ancak savaşın sonlarına doğru Filistin sorunu, hem Mısır siyasetinde hem de uluslararası alanda yeniden ivme kazandı. 14 Mayıs 1948'de Yahudi topluluğunun İsrail'in bağımsız bir devlet olarak kurulduğunu ilan etmesiyle yeni bir dönem başladı. Filistin'de bu zamana kadar süregiden topluluklar arası mücadele, devletlerarası savaşa evrildi ve Müslüman Kardeşler'in bundan sonraki tarihini etkileyen en önemli olaylardan biri oldu. Müslüman Kardeşler ve Filistin sorunu arasındaki bağlantıyı inceleyen eserler, iki türlü tespiti

¹⁰⁹ Ralph M. Coury, **The Making of an Egyptian Arab Nationalist: The Early Years of Azzam Pasha 1893-1936**, London, Ithaca Press, 1998, s. 36.

¹¹⁰ El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 352-359.

¹¹¹ Müslüman Kardeşler 1936'ya kadar kişisel ilişkiler ve öğrenci/öğretmen değişim programları aracılığıyla Arap ülkeleri ile ilk bağlantılarını gerçekleştirmişti. Bunun yanı sıra El-Ezher'de öğrenim gören yabancı öğrenciler, Müslüman Kardeşler ideolojisinin en önemli taşıyıcısı oldular. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Arap dünyası dışında ve Avrupa'da İslami kimliği ile tanınan isimlerle geliştirilen ilişkiler, örgütün propagandasının uluslararası bir nitelik kazanmasında ve yayılmasında önemli rol oynadı. Husaini, **a.g.e.**, s. 85; Ramazan, **a.g.e.**, s. 365.

ortaya koymaktadır. İslami literatür, Müslüman Kardeşler'in Filistin'e desteğini, İslam davasının bir parçası olarak doğal bir refleks şeklinde yüceltmektedir. İslamcı yazarlar, İslam davası için protestolar, toplantılar, yürüyüşler, bağış ve savaşçılar göndermek gibi sayılamayacak kadar fazla çaba gösterilmiş olduğuna vurgu yaparlar.¹¹² Mısır'da sol ideoloji sahibi tarihçiler ve Batılı yazarlar ise, Müslüman Kardeşler'in Filistin sorununu, Mısır siyasetinde elini güçlendirmek için kaçırılmayacak bir fırsat olarak değerlendirdiğine ilişkin bir yargıya ulaşırlar.¹¹³

Sonuç olarak Filistin direnişine verilen destek, güçlü bir siyasal-dinsel hareket haline gelen Müslüman Kardeşler'in Mısır siyasetindeki yerini sağlamlaştırdı. Gönüllü gruplarını Filistin'e gönderen Müslüman Kardeşler, Filistin'e müdahale edilmesi konusunda kamuoyunun seferber edilmesinde de önemli rol oynadı. Örgüt için Filistin "davasının" uzun erimli sonucu, Müslüman Kardeşler'i Mısır hükümeti ile karşı karşıya getirerek radikalleşme eğiliminin örgüt içinde açığa çıkması oldu. Bir sonraki bölümde değinilen Müslüman Kardeşler'in gizli askeri yapılanması, 1948'de patlak veren savaşta Filistin'de bulunan paramiliter grupların en dikkat çekeniydi. Savaş deneyimi, Müslüman Kardeşler'in Mısır siyasetinde şiddet ve terör olaylarına daha fazla dahil olmasıyla sonuçlandı. Mısır hükümetinin, Filistin sorunu karşısında çoğunlukla edilgen tutumu ve İngiliz yönetimi ile olan ilişkileri, örgüt içinde rejime meydan okuyan bir siyasi muhalefetin ortaya çıkmasını tetikledi. Yükselişe geçen İslamcılık, Filistin sorunu ve Mısır siyasetinin tükenmişliği, 1948'de, rejimin Müslüman Kardeşler'i dağıtma kararı almasını hazırlayıcı nedenlerdi.

¹¹² Dağ, **a.g.e.**, s. 80. Ayrıca bkz. El-Awaisi, **a.g.e.**, s. 127.

¹¹³ Binder, **a.g.e.**, s. 410; Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 22-23; Harris, **a.g.e.**, s. 178, 180; Karş. Lia, **a.g.e.**, s. 321.

2. İkinci Dünya Savaşı Koşullarının Radikalleşmeye Etkisi

Filistin sorunu, örgütün siyasallaşmasında ve Arap dünyasında yayılmasında nasıl etkili olduysa, İkinci Dünya Savaşı da Müslüman Kardeşler için hem engeller hem de fırsatlar yaratan bir süreçti. Savaş yılları, Müslüman Kardeşler'in büyümesine ivme kazandırdığı gibi örgütlenme yeteneğini etkili bir şekilde ortaya koyma olanağı sundu. Bu dönemde Müslüman Kardeşler'in Kahire dışında açılan şube sayısı beş yüze ulaştı.¹¹⁴ Artık faaliyetler ikiye katlanmış, üniversitelerden ciddi bir katılım sağlanmış (özellikle I. Fuad ve El-Ezher Üniversiteleri) ve ekonomik olarak güçlenmişti.¹¹⁵ Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı, Müslüman Kardeşler'in siyasal hedeflerini gerçekleştirmesinde bir dizi engelle karşılaşmasına da neden oldu. Savaş başladığında sıkıyönetim ilan edilmişti. Bu yüzden muhalif kesimlerin siyasal faaliyetleri baskı altına alınmaya başladı. Müslüman Kardeşler, savaş başladığında Mısır rejimini doğrudan karşısına alacak şekilde hareket etmedi. El-Benna, savaşın başlangıcında hükümetin savaşa karşı tutumunu destekliyordu. Savaşa girmeme kararının desteklenmesi ile ortaya çıkan siyasal uzlaşma nedeniyle Müslüman Kardeşler'in izlediği strateji, hükümetle karşı karşıya gelmemek ve örgütsel yapının geliştirilmesini ön plana çıkarmak üzerine kuruldu. Bu dönemde, Müslüman Kardeşler'in hükümete karşı ılımlı bir tutum takınması, hem El-Benna'nın tercihi hem de rejimin örgüt faaliyetlerine müdahale etmemesinin bir sonucuydu.¹¹⁶ Ayrıca, İslamcı kimliği ile tanınan ve El-Benna'nın yakından tanıdığı Ali Mahir (1881-1960), 1939'daki hükümet değişikliği sonrasında başbakan olarak atanmıştı. Örgütün Mısır toplumunda yükselişi yakaladığı bir anda, El-Benna'nın, Mısır siyasetinin güç merkezleriyle iyi ilişkiler sürdürmesi gerektiğinin

¹¹⁴ Heyworth-Dunne, *a.g.e.*, s. 17.

¹¹⁵ 1940'lı yılların sonuna gelindiğinde Müslüman Kardeşler, bağış adı altında toplanan paralarla din ve eğitim hizmetleri sağlayan bir hayır derneğinden sağlık merkezleri, hastaneler, işsizler için iş bulma merkezleri, gıda ve toplumsal hizmet merkezleri gibi alternatif kurumlar ağını başarıyla inşa eden dinamik bir ekonomik yapıya dönüştü. Bundan sonra Müslüman Kardeşler, örgüt içi dayanışmanın ötesine geçerek şirketleşme yoluyla hem Mısır içinde hem de ülke dışında ticari ilişkilerde bulunan ve çeşitli pazarlarda faaliyet gösteren bir yapıya evrilecektir.

¹¹⁶ Lia, *a.g.e.*, s. 348.

bilincinde olacak kadar pragmatik davrandığı söylenebilir. Ali Mahir'in Müslüman Kardeşler'e yönelik ilgisi, mali yardımda bulunma ve örgütün yayın faaliyetlerini, kamuya açık yerlerde konuşma yapma, vaaz verme (Salı ve Perşembe dersleri) gibi etkinliklerini rahatça sürdürmelerine olanak sağladı.¹¹⁷ Ortaya çıkan siyasal uzlaş ve El-Benna'nın ılımlı tutumunu sürdürmesi, örgüt içinde kısa bir süre sonra kendisine karşı oldukça ciddi bir kamplaşmanın doğmasını tetikledi. Müslüman Kardeşler, Ali Mahir hükümetinin düşmesi ile birlikte özellikle İngiliz karşıtlığına dayanan propagandalarına yeniden başladılar.¹¹⁸

Ali Mahir hükümeti yerine kurulan Hasaneyn Sabri hükümeti (28 Haziran 1940-14 Kasım 1940) Müslüman Kardeşler'e yönelik kontrolleri genişletti. İngiliz işgaline karşı yayın organları aracılığı ile yapılan propagandaların artması üzerine İngiliz yetkililerin baskısı ile El-Benna'nın Kahire'den uzaklaştırılmasına kararı verildi. Müslüman Kardeşler'in yayınları toplatıldı. İngilizleri hedef alan gösteri ve toplantılar yasaklandı.¹¹⁹ Asıl yapılmak istenen Müslüman Kardeşler'in lider kadrosunun dağıtılması idi ki kısa bir süre sonra El-Benna ve genel sekreter tutuklandı. Hareketin bir misilleme yapmasından çekinen hükümet, ikiliyi serbest bıraktıysa da Müslüman Kardeşler üzerindeki baskı devam etti. Ülke genelindeki şubeler kapatıldı ve yalnızca Kahire'deki Genel Merkez'in, gözetim altında faaliyetlerinin devam etmesine izin verildi. İngiliz yetkililer, bu süre boyunca İngiliz aleyhtarı yayınları yasaklama ve

¹¹⁷ Ali Mahir, iktidarda bulunduğu dönemde, Müslüman Kardeşler'e mali yardımlarda bulunarak örgütün desteğini alma yönünde hareket etti. 1941'de El-Benna'nın tutuklanmasından sonra örgüt tarafından toplanan on bini aşkın imzayı başbakana sunarak El-Benna'nın serbest bırakılması için baskı yapmıştır. Müslüman Kardeşler'in potansiyel gücünün farkında olarak örgüte destek veren Ali Mahir'in aynı zamanda, El-Ezher'e de (dolayısıyla saraya) yakın olması, El-Benna ve Müslüman Kardeşler ile saray arasındaki ilişkiyi gölgeleyen bir etkiye bulunduğu da bir gerçektir. Bkz. Charles Tripp, "Ali Mahir and the Politics of the Egyptian Army 1936-1942", **Contemporary Egypt: Through Egyptian Eyes**, Charles Tripp (Ed.), London, TylorFrancis Group, 1993, s. 45-49.

¹¹⁸ El-Benna'nın yeni hükümetle yakın ilişki içinde olması örgüt içinde tepkilere yol açtığı için Uyarış dergisinde örgütün Ali Mahir hükümetini neden desteklediklerine ilişkin bir makale kaleme alındı. Makalede, İslami davanın yanında olan, onun için çalışan, kişisel ve ailevi yaşantısında doğru olan herkesin yanında oldukları; Ali Mahir hükümetinin, diğer hükümetlerden farklı olmamakla birlikte İslami değerleri benimsediği için desteklendiği açıklanmıştı. El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 441-443.

¹¹⁹ Haftalık dergilerden Tanışma (El-Ta'aruf) ve Işık (Eş-Şua) ile aylık olarak çıkarılan Fener (El-Menar) kapatıldı. R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 21.

muhalif siyasetçilerin susturulması yönünde baskı yaptıkça siyasal yaşam kısmen felç olma noktasına geldi.¹²⁰ Hasan Sabri'nin ölümü ile Kasım 1940'da yeniden hükümet değişikliği oldu. İktidara gelen Hüseyin Sırrı hükmeti de ülkede savaş dolayısıyla baş gösteren yiyecek sıkıntısı ve kitlesel gösterilerin gittikçe büyümesi üzerine, 2 Şubat 1942'de, İngiliz karşıtı protesto gösterilerinin ortasında istifasını sundu. 4 Şubat 1942'de İngiliz askerleri ve zırhlı araçlar Abidin Sarayı'nı kuşattı. "Abidin Sarayı ultimatomu" olarak anılan uyarı ile İngiltere, istikrarın sağlanması ve Heyet Partisi'nin hükümeti kurmakla yetkilendirilmesi konusunda sarayı baskı altına aldı. Fazla direnemeyen Kral Fuad, Mustafa En-Nahhas Paşa'ya (1879-1965), Heyet Partisi lideri olarak hükümeti kurması yönünde çağrıda bulundu.¹²¹ 7 Şubat'ta, meclisin feshinin ardından genel seçim kararının alınmasını takip eden dönemde, Müslüman Kardeşler'e yönelik baskılar yeniden başladı. Bundan sonra Müslüman Kardeşler'in hükümetle ilişkisi dalgalı bir seyir izleyecek, baskı ve kontrollerin dozu zaman zaman azalacak ama yapısal bir hal alacaktır.

Müslüman Kardeşler'in karşı karşıya kaldığı baskılar, El-Benna'nın siyaset sahnesinde aktif bir şekilde yer alabilmek için mevcut düzen içinde hareket edilmesi gerektiği düşüncesini güçlendirdi. El-Benna, siyasal güç elde edilirse toplumsal reformların yapılabileceğini ve mevcut siyasal yapıyı meşru bir platformda daha güçlü eleştirilebileceğini öngördüğünden Ocak 1941'de düzenlenen altıncı kongrede, parlamenter sistem içinde faaliyet göstermek için bir sonraki seçimlere girme kararı aldı.¹²² Paradoksal olarak hem hükümet karşıtı propagandist söylemleri hem de siyasete dahil olma kararı Müslüman Kardeşler'in rejimle ilk kez ciddi anlamda çatışma içine girmesinin başlangıcı oldu. Siyasette aktif rol alma konusu, örgüt içinde de önemli

¹²⁰ El-Benna'nın yanı sıra Genç Mısır lideri Ahmed Hüseyin, Müslüman Gençler lideri Salih Harb ve eski Başbakan Ali Mahir gibi ünlü muhalif isimler tutuklandılar veya gözetim altında tutuldular. Bkz. Lia, **a.g.e.**, s. 347; Berque, **a.g.e.**, s. 565.

¹²¹ Vatikiotis (1980), **a.g.e.**, s. 346-348.

¹²² Ganim, **a.g.e.**, s. 373.

tartışmalara yol açtı. Hüseyin Sırrı hükümeti (10 Kasım 1940 - 4 Şubat 1942) döneminde Müslüman Kardeşler'in karşı karşıya kaldıkları baskı koşulları ve El-Benna'nın tutuklanması siyasete katılma düşüncesini güçlendirdi. Örgütün seçimlere doğrudan Müslüman Kardeşler adıyla değil, bağımsız adaylar şeklinde katılmasına karar verildi.¹²³ Mart 1942'de yapılacak seçimler için kampanyasını başlatan El-Benna, başlangıçta on yedi adayla seçimlere katılacağını duyurmasına rağmen hükümetin müdahalesiyle bu sayıyı ikiye indirdi. İsmailiye'de Hasan El-Benna ve Benha şubesinde Muhammed Nasir olmak üzere iki aday gösterildi.¹²⁴

Abidin Sarayı ultimatının ardından kurulan Heyet Partisi hükümetinin Başbakanı Mustafa En-Nahas, özellikle İsmailiye'de Heyet Partisi adaylarına karşı Müslüman Kardeşler'in ezici bir zafer kazanacağı bilindiği için El-Benna'nın adaylıktan çekilmesi konusunda ısrarlıydı. En-Nahas, İngiliz yetkililerin El-Benna'yı yeniden gözaltına almak ve örgütün pasifize edilmesi yönündeki isteklerine karşı koymak karşılığında, Müslüman Kardeşler'in faaliyetlerini dini alanlarla sınırlandırması ve siyaseti Heyet Partisi'ne bırakması konusunda El-Benna'yı ikna etti. Bu anlaşma, bir yanıyla örgütün Heyet Partisi'nin ciddi bir rakibi olarak kabul edildiği anlamına geliyordu. El-Benna'nın adaylıktan çekilmesi ile Müslüman Kardeşler üzerindeki kısıtlama kaldırıldı. Faaliyetleri durdurulan şubeler yeniden açıldı. Kapatılan Müslüman Kardeşler Gazetesi yeniden çıkarıldı. Aynı zamanda hükümet, alkol satışı ve eğlence mekanlarının kapatılması gibi Müslüman Kardeşler'in fazlasıyla ciddiye aldığı konularda somut adımlar atılacağına söz verdi.¹²⁵

Heyet Partisi hükümeti ile anlaşılan El-Benna, Müslüman Kardeşler'in toplantıları ve yayınları hükümeti hedef almadan düzenleyeceğini, karşılığında hükümetin Müslüman Kardeşler'e karşı hoşgörülü davranacağını ve ahlaki konularda örgütün

¹²³ Ganim, **a.g.e.**, s. 373, 493-494.

¹²⁴ Al-Abdin, **a.g.e.**, s. 222.

¹²⁵ Lia, **a.g.e.**, s. 36.

dikkat çektiği hususlara özen göstereceğini yazılarında belirtiyordu.¹²⁶ Örgüt içinde ise El-Benna'nın seçimlerden çekilmesi, üst düzey kadrolar ile genç üyeler arasında hayal kırıklığına ve muhalif kesimlerin İrşad Bürosu'ndan ayrılmalarına neden oldu. Seçimlere girme kararının verildiği İrşad Bürosu'nu tamamen devre dışı bırakarak çekilme kararını tek başına alan El-Benna, otoriter liderliğini, İrşad Bürosu ve Şura Meclisi'nin belirlenmesinde, yardım için toplanan paraların hangi alanlarda kullanılacağına ilişkin kararların alınması konularında da sürdürdü. Örgütle ilgili kararların tartışıldığı ve sonuca bağlandığı İrşad Bürosu içinde seçimlerden çekilme kararına ciddi itirazların olmasına rağmen El-Benna'nın kararında ısrar etmesi, Müslüman Kardeşler'in yerleşik düzenle bütünleşmiş olduğunun bir göstergesi olarak örgüt içinde eleştirilmesine alan açtı.¹²⁷ Seçimlerden çekilme kararı, El-Benna'nın örgüt içindeki otoritesini kullanarak Mısır siyaseti karşısında pragmatik tutum sergilemesinin bir örneği olarak değerlendirilmelidir. Genel olarak bakıldığında, bütün İslami hareketlerin her fırsatta "İslam demokratik bir sistemdir; Kur'an'da şura ilkesi, İslami düşüncenin demokrasi ile uyumlu olduğunun işaretidir." şeklinde yinelenen iddialarının aksine Müslüman Kardeşler'in otoriter ve lider odaklı bir yönetim anlayışına sahip olması El-Benna liderliği ile başlamıştır. El-Benna'nın ardılları da aynı eğilimi devam ettirmekle birlikte 1970'lerden sonraki yıllarda pek çok etken, örgüt içinde iktidarın farklı çevreler tarafından ortaklaşa yönetimini zorlayacak, ancak hiyerarşik ve itaate dayalı anlayış terk edilmeyecektir.

¹²⁶ El-Benna, daha sonraki yazılarında hükümetle anlaşmasına rağmen alkolü içkilerin satışının yasaklanmadığını, yalnızca dini günlerle ve Ramazan ayı ile sınırlandırıldığını "üzülerek" anlatmaktadır. Bkz. Mahmud (2008), **a.g.e.**, s. 108; Dağ, **a.g.e.**, s. 82- 83. El-Benna'nın, Mısır hükümeti ile anlaşarak geri adım atması, İngilizler tarafından tehlikeli bir gelişme olarak algılanmıştır. 1943 yılında bir İngiliz yetkili, hükümetin Müslüman Kardeşler'i himaye ettiği ve mali destek verdiği yönünde açıklamalarda bulunmuştu. Bkz. Israel Gershoni ve James Jankowski, **Confronting Fascism in Egypt Dictatorship versus Democracy in the 1930's**, California, Standfor University Press, 2010, s. 232. Abdulhalim Mahmud ise İngiliz yetkililerin, seçimlerden çekilme kararını alan El-Benna ile iletişim kurmaya çalıştığını, örgüte maddi yardım teklif ettiklerini söyler. El-Benna'nın reddetmesi üzerine İngiliz yetkililer bu kez Müslüman Kardeşler'in faaliyetlerinin tamamen engellenmesi yönünde hükümete baskı yaptıklarını aktarır. Mahmud (2008), **a.g.e.**, s. 109.

¹²⁷ Lia, **a.g.e.**, s. 37.

El-Benna'nın hükümet karşısında geri adım atması örgüt içinde mevcut siyasal yapının değişmeyeceği duygusunu güçlendirdi ve muhalif gruplar, Mısır rejimiyle açık bir şekilde mücadele edilmesi gerektiğine ilişkin düşüncelerini yüksek sesle dillendirmeye başladılar. Mısırlı araştırmacı Salih El-Verdani, El-Benna'nın hükümet baskısı karşısında pasif tutumuna ve kendisine karşı ciddi bir eleştiri ortamının doğmasına rağmen Müslüman Kardeşler'in Mısır siyasetine karşı eleştirel duruşunu koruduğunu ileri sürmekte ve El-Benna'nın yakın çevresindeki isimleri kendisinden uzaklaştıracak şekilde hükümet karşısında sessiz kalmasını, örgütün "kuluçka" evresinde olmasıyla açıklamaktadır.¹²⁸ Genel olarak El-Benna, güçlü bir hükümet karşısında örgütün siyasal konumunu geri planda tutarak ve dini karakterini daha fazla ön plana çıkararak hareket ederken hükümetin zayıf olduğu zamanlarda, örgütün siyasal olarak tanınmasını sürekli gündeme getirerek ve sert bir dil kullanarak tartışmalara dahil olmak şeklinde bir strateji yürütüyordu. Örgüt içinde muhalif kesimlerin eleştirileri haklı olsaydı, yani Müslüman Kardeşler Mısır siyasetinde yaşanan gelişmeler karşısında yumuşak başlı bir aktör olsaydı, özellikle eğitimli-alt-orta sınıflar için cazibesini yitirmiş olurdu. Oysa örgüt, bu dönemde El-Effendiyya sınıfından da¹²⁹ destek görmeye başladı ve üye sayısı ve faaliyetleri bakımından önemli oranda ilerleme kaydetti.

İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri, Mısır siyasetinin tükenmişliği, muhalefet siyasetini taşıyacak güçlü bir yapının olmaması, örgütün Mısır gençliği

¹²⁸ Salih El-Verdani, **Mısır'da İslami Akımlar**, çev. H. Açar, Ş. Duman, S. Turan, Ankara, Fecr Yayınları, 2011, s. 44; Mustafa İslamoğlu, **İslami Diriliş Hareketleri**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 1997, s. 56-57.

¹²⁹ Köken olarak Yunanca olan Efendiyya, Osmanlı döneminde devlet görevlilerini tanımlamak için kullanılırdı. Arap dünyasında da eğitimli ve çoğunlukla kent kültürünün içinden gelenleri ifade eden bir kavramdır. Yeni efendi kuşağı, yirminci yüzyılın ilk yıllarında doğmuş, 1919 devriminin ardından gelişen siyasal bilinci içselleştirmiş, parlamenter monarşinin kurumları altında çalışan genç Mısırlılardan oluşmakta idi. Efendiler, yeni Mısır devletinin seküler kurumlarının eğitiminden geçen ve kendilerini geliştirmekte olan orta sınıfta gören kesimi kapsamaktadır. Bu kuşak, on dokuzuncu yüzyılın daha az çalkantılı döneminden geçen yaşlı kuşağa göre farklı bir bağlamın kuşağıdır. 1919 ayaklanmasının hafızalarında yarattığı güçlü etki ve ardından gelen yarı-bağımsız dönemin koşulları, ortak tarihsel deneyimlerini oluşturmaktadır. Efendiyya Heyet Partisi, Genç Mısır ve Müslüman Kardeşler ve sol gruplar etrafında örgütlendiler. Belki de Efendiyya için dikkate değer olan dinsel söyleme dayanan Müslüman Kardeşler'in kurulması ve çok hızlı bir şekilde örgütlenmeyi başarabilmeleri oldu. Joel Beinin, "Egypt: Society and Economy, 1923-1952", *Egypt: Modern Egypt...*, s. 318; Gershoni& Jankowski, (2010), **a.g.e.**, s. 207-209.

nezdinde popüler hale gelmesini açıklayan olgulardır. Bununla birlikte Müslüman Kardeşler, El-Benna'nın pragmatik hamlelerinin ve güçlü lider özelliklerinin etkisi ile giderek artan kitle desteğine dayanmakla birlikte örgüt içi anlaşmazlıkların kontrol edilebilmesinin de oldukça güçleştiği yeni bir döneme girmiş oldu. El-Benna, aldığı kararlara karşı hoşnutsuz olanları da yine pragmatik bir tutum ile dizginlemek yolunu seçti. Özellikle genç üyelerin talep ettikleri askeri bir yapılanmanın kurulması El-Benna tarafından hayata geçirildi. Ancak bu karar, uzun erimde Müslüman Kardeşler'in radikalleşmesine, hatta örgütün on yıl sonra varlık-yokluk sorunu ile karşı karşıya kalmasına yol açtı.

a. İlk Ayrılık: Muhammed Gençliği Örgütü'nün (Cemiyet'ül Eş-Şabab El-Muhammediyya) Kurulması

Müslüman Kardeşler'in, kurulduğu andan itibaren, ülkedeki yabancı nüfuza karşı koymak gibi bir amacı vardı. Bu amaç, hayal kırıklığına uğramış ve giderek siyasileşmiş gençlerin tepkileri ile birleşince, emperyalizmle mücadele konusunda daha güçlü eylemlilik çağrısının örgüt içinde yankı bulması kaçınılmaz hale geldi. Bazı genç üyeler, Müslüman Kardeşler'i ülkedeki İngiliz varlığına ve Filistin davasına yeterli derecede destek vermemekle suçladıkları gibi, El-Benna ve İrşad Bürosu'nun ılımlı ve tavizkar tutumundan şikayetçi idiler. Bu ortamda, kendilerini Muhammed Gençliği veya Muhammed İzzet Hasan grubu olarak adlandıran bir grup ortaya çıktı.

Muhammed Gençliği'nin ilk olarak ne zaman şekillendiği konusu çok net olmamakla birlikte 1937 veya 1939'da Müslüman Kardeşler'in radikal üyeleri tarafından kurulduğu kabul edilmektedir.¹³⁰ Bu tarihler, Müslüman Kardeşler'in Mısır siyasetinde

¹³⁰ Grup, Muhammed İzzet Hasan grubu olarak da bilinmektedir. İzzet Hasan, Müslüman Kardeşler'in üst düzey üyelerinden birisidir. Oldukça muhafazakar ve katı bir düşünce yapısına sahip olan, hatta bazı yayın organlarında (özellikle Uyarış'ta) çıkan yazıları El-Benna tarafından müdahale edilerek yumuşatılan İzzet Hasan'ın, İrşad Bürosu'nun toplantılarında da El-Benna ile açık açık tartıştığı söylenmektedir. Bu grup 1960'larda Müslüman Kardeşler'den ayrılan çeşitli küçük örgütlerin çekirdek kadrosunu oluşturmaktadır. Bkz. Lia, **a.g.e.**, s. 336.

dikkat çektiği, özellikle Saray ve Mısır bürokrasisi ile yakın ilişkilerin kurulduğu ve hükümet tarafından maddi açıdan desteklendiği dönemi işaret etmektedir. Grup, El-Benna'nın makalelerinde ve konuşmalarında eleştirel bir dil kullanmasına rağmen cihadı terk ettiğini iddia ederek, uzlaşmacı tutumunu ve silahlı mücadeleye sıcak bakmamasını eleştirmeye başlamıştı. Özellikle Saray'ın İslami yaşamdan uzak görüntüsü karşısında tepkili olan üyeler, El-Benna'nın yönettiği toplantılarda eleştirilerini açıkça söylemeye başladılar. Grup, Kral Faruk'un dini yükümlülükleri yerine getirmekten uzak bir yaşam tarzına sahip olmasına rağmen El-Benna tarafından "Cuma namazlarına katıldığı ve Kur'an'ı cebinde taşıdığı" için dindar olmakla övülmesine, her fırsatta İzci Birlikleri'nin Kral adına geçit töreni düzenlemesine ve bunun karşılığında maddi olarak örgüte çeşitli fonların aktarılmasına şiddetle karşı çıktı.¹³¹ Saray yanlısı tutumun ve İngiliz varlığına karşı tepkisiz kalınmasının eleştirilmesi ideolojik bir ayrılığı ifade ediyordu. El-Benna, içinde bulunulan siyasal koşullar karşısında uzlaşmacı tutumunu korurken, Muhammed Gençliği İslami literatüre dayanarak kötü yönetici ve İslam dışı devletin reddedilmesi ve mücadele edilmesini savunuyorlardı. Bu düşünce akımı on yıl kadar sonra Seyyid Kutub ile zirve noktasına ulaşacaktır. Grubun eleştirdiği bir başka konu ise, Filistin davasının örgüt tarafından bir propaganda aracına dönüştürüldüğü dönemde, örgüte aktarılan yardım paralarının akıbeti ile ilgiliydi. Filistin için toplanan yardım paralarının Filistin yerine Mısır'daki şubelerin ihtiyaçlarının karşılanması için kullanıldığını iddia eden Muhammed Gençliği, El-Benna'yı, Filistin davasına ihanet etmekle suçluyordu. El-Benna Muhammed Gençliği'nin suçlamalarını reddetmemekle birlikte mücadele için henüz zamanın gelmediğini, İslam devleti için koşullar uygun olana kadar beklemek gerektiğini belirtmiş; Filistin konusunda ise yapılan bağışların bir kısmının şubelere aktarılmasıyla örgütün güçlendirilmesinin amaçlandığını söylemiştir. El-Benna, dolaylı

¹³¹ Vatikiotis (1980), **a.g.e.**, s. 330; Brynjar Lia Kral için gösteri düzenlenmesinin Müslüman Kardeşler'i karalama kampanyalarının bir uzantısı olduğunu iddia etmektedir. Karş. Lia, **a.g.e.**, s. 291.

yoldan Filistin davasına hizmet edildiğini düşündüğü için suçlamaları haksız bulmaktaydı.¹³²

El-Benna'nın ılımlı ve tavizkar tutumunu iktidarla işbirliği yapma isteği olarak değerlendiren Muhammed Gençliği, hiçbir siyasi bağlantı kurmaksızın yalnızca toplumsal amaçlara yönelmesi, siyasi ittifaklardan uzak durulması, aynı zamanda dinde katı bir tutum benimsenmesi gerektiğini düşünüyor ve şiddeti İslam'ın ilkelerinin gerçekleştirilmesinde bir araç olarak görüyordu.¹³³ Bu bakış açısıyla Müslüman Kardeşler'in İslami bir toplumun hayata geçirilmesi konusunda yetersiz olduğunu ve çelişkili hareket ettiği dile getiriliyordu.¹³⁴ Müslüman Kardeşler'in hiyerarşik örgütlenme yapısı ve liderin belirleyici olması, olayların kontrol altına alınmasında çok büyük sorunlar yaşanmasını engellemekle birlikte, tartışmalar bir dizi gerginliğe yol açarak El-Benna açısından otorite krizinin doğmasını beraberinde getirdi. 1930'ların sonlarından itibaren El-Benna'nın herşeye hakim olma şeklinde ortaya çıkan yönetim anlayışının örgütün idari yapısı içinde yarattığı hoşnutsuzluk, Muhammed Gençliği tarafından Müslüman Kardeşler'in "İslam'ın emrettiği yönetim anlayışını toplumda tesis etmeyi başaramadığı gibi hükümete karşı durmayı da gerçekleştirmediği" şeklinde sert eleştirilere yol açtı ve pek çok genç üyenin bu tartışmalardan etkilenmesine neden oldu.¹³⁵ Grubun içinde yer alan El-Ezher kökenli din adamları, doktor, hukukçu gibi farklı meslek gruplarından insanlar genç kadroları etkileme güçlerinden ötürü tehlike

¹³² R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 16-17, 19.

¹³³ Radikal düşünce yapısına sahip Muhammed Gençliği, Mısır siyasal sistemini ve temel aktörlerini İslam dışı değerlendirdikleri için Müslüman Kardeşler'in siyaset dışında kalması gerektiğini ısrarla vurguluyorlardı. Rifat Seyyid Ahmed, **İslami Direniş Haritası Benna'dan İslambuli'ye**, çev. Cuma Ağa, İstanbul, İşaret Yayınları, 1989, s. 19; R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 17-18; Lia, **a.g.e.**, s. 331-336.

¹³⁴ Bu grup, dini pratikler konusunda daha katı bir yaklaşıma sahiptir. Bu konuda ilk zamanlarda keskin görüşleri olmakla birlikte örgütün Mısır toplumunda dikkate değer bir büyüme hızını yakalamasından sonra El-Benna bu bakış açısını esnetmiştir. Muhammed Gençliği, İslam'a uygun olması açısından geleneksel kıyafetlerin tercih edilmesini düşünüyor, hatta bazıları yanlarında mürekkep şişeleri taşımayı ve örtünmeyen kadınları, üzerlerine mürekkep dökerek uyarmaları gerektiğini dahi öneriyorlardı. Grup, örgütün yayın organlarında İslam dışı kabul ettikleri sinema ve tiyatro reklamlarının verildiğini, El-Benna'nın artık bunlara dikkat etmediğini, bir yandan Arap Birliği'ni diğer yandan ümmetin birliğinden bahsettiğini, dolayısıyla giderek ilkesizleştiğini savunarak lideri ağır dille eleştirmeye başlamıştı. Pargeter, **a.g.e.**, s. 26; Lia, **a.g.e.**, s. 129.

¹³⁵ Pargeter, **a.g.e.**, s. 25.

arz ediyorlardı. Örgütün en önemli yayın organlarından Uyarış Dergisi ve Müslüman Kardeşler Gazetesi'nin sahipleri de bu tartışma içinde muhalefet tarafına katılınca, El-Benna'nın yönetim sorunu derinleşti. Özellikle alt sınıflara mensup ve kırsal bölgelerde yaşayan genç üyelerin süregiden tartışmalar eşliğinde eyleme geçme yönündeki istekleri, başta El-Benna olmak üzere üst düzey kadrolar tarafından ilk başta geçirtilmeye çalışıldı. Ancak sokak gösterileri sırasında ortaya çıkan taşkınlıklardan dolayı durumun tehlikeli bir hal alması ve Muhammed Gençliği'nin muhalefeti, bu grubu tamamen dışlamak yerine ikna etme ve sakinleştirmek yönünde bir tutum değişikliğini zorunlu hale getirdi.¹³⁶

İrşad Bürosu ve Şura Meclisi'nde devam eden tartışmaların bir sonuca varmaması üzerine grup, El-Benna yönetimini İslami hedefin dışına çıkmakla suçlayan sert bir bildiri yayımlayarak örgütle bağını resmi olarak koparma yolunda adım attı. Bu da örgütten atılmalarıyla sonuçlandı. Örgüt içinde yaşanan kriz, Müslüman Kardeşler tarihinde ılımlı İslamcılar ile radikal İslamcıların ilk çatışması olarak görülmekle birlikte¹³⁷, kişisel husumetleri aşan ve tam anlamıyla düşünsel ayrılıkların zemin hazırladığı bir süreç oldu. Ayrılıkçı grubun iddiaları, tamamen cihad düşüncesine veya devrimci bir yolun benimsenmesi gerektiğine dayanmamaktadır ki, El-Benna da sonraki süreçte tamamen ılımlı politika seçeneğini tercih etmemiştir. Muhammed Gençliği, El-Benna'nın kişisel yönetiminde büyük açıklar olduğunu ortaya koyarak, örgütün İslam mesajının yanlış yöne sürüklendirildiğinden dolayı eleştirel bir tutum benimsemişti.

Askeri güç kullanımı, Hasan El-Benna'nın düşünce yapısının ana eksenlerinden biriydi ve pek çok yazısında, bağımsızlık mücadelesinde maddi ve manevi gücün önemine vurgu yaptığı gibi, Kur'an ayetlerinden ve Peygamber hadislerinden örnekler

¹³⁶ Tilmisani, **a.g.e.**, s. 68-69.

¹³⁷ Lia, **a.g.e.**, s. 336.

vererek güç kullanmanın gerekliliğini dile getiriyordu.¹³⁸ Bu düşüncelerini risalelerinde ve konuşmalarında belirtmesine rağmen Saray karşısında zor duruma düşmemek için çatışmanın mevcut koşullarda işe yaramayacağını da söylemekten geri kalmıyordu. Aslında El-Benna, siyasi parti programlarına da baştan karşı çıktığı için, Heyet Partisi'ni durduracak bir güç olarak Saray'a destek vermektedir. Ancak, Mısır rejimi ve İngiliz yetkililerle 1930'ların sonlarından itibaren çatışma ortamının meydana gelmesi ve baskı koşullarının ağırlığı, "gizli örgüt" aracılığıyla paramiliter kapasiteyi geliştirmeyi İngiliz yetkililerle çatışmaktan uzak durmakla birlikte zorunlu kıldı.

El-Benna (1939 yılında Müslüman Kardeşler'in Beşinci Kongresi'nde), örgütün yapılandırılmasında önemli bir ilerlemenin kaydedildiği on yıllık süreci değerlendirdiğinde, Müslüman Kardeşler için üç aşamadan oluşan bir strateji sunmuştu. El-Benna'nın belirlediği strateji, Tanışma (Tarif), Teşkilat (Tekvin) ve Eylem (Tenfiz) aşamalarından oluşuyordu. Bu üç aşama düşüncenin yayılması, geniş bir takipçi kitlenin oluşturulması ve "harekete geçme" evrelerine işaret ediyordu.¹³⁹ Üçüncü aşama yani eylem aşaması, muğlak bir şekilde ifade edilse de ılımlı bir eğilimden daha çok cihad ve savaş vurgusuyla dikkat çekiyordu. El-Benna, 1939 yılındaki kongrede, Müslüman Kardeşler artık siyasi bir yapı haline geldiği için, "düşünsel davet" evresi olarak tanımlanan ve halkın her kesimine ulaşma faaliyetlerini kapsayan ilk aşamada dikkate değer ölçüde ilerleme kaydettiklerini belirtti. Örgütsel yapının inşa edilerek dava için görevlendirilecek kişilerin seçilmesinden ve teşkilatlanmadan oluşan ikinci aşamanın da yeterli düzeye ulaştığını ifade etti. El-Benna'ya göre artık uygulama, çalışma ve üretme

¹³⁸ El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 379-402; Gershoni ve Jankowski (2010), **a.g.e.**, s. 211.

¹³⁹ Stratejinin ilk ve en önemli aşaması İslam'ın bir yaşam tarzı olduğunu içselleştirmek ve toplumun ulaşılabilir her kesimine aktarmak ve takipçilerin çoğalması için Müslüman Kardeşler üyelerini eğitmek; ikinci aşama örgütlenmek, dolayısıyla Müslüman Kardeşler davasını yürütecek olanları bu dava içinde görevlendirmek ve Mısır toplumunun ihtiyaçlarını gideren alternatif kurumları çeşitlendirerek tesis etmek; üçüncü ve son aşama ise uygulamak, çalışmak ve üretmek aşamasıdır. Söz konusu üç aşamayı Hasan El-Benna, Ruhi Eğitim Enstitüsü, Beden Eğitim Enstitüsü ve Fikri Eğitim Enstitüsü olarak tanımlar. El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 171, 175, 179, 258-260; Ganim, **a.g.e.**, s. 326; Abdulvahhab El-Efendi, **Turabi Devrimi Sudan'da İslam ve İktidar**, çev. Hasan T. Kösebalaban, İstanbul, İlke Yayınları, 1993, s. 57.

aşamasına geçilmesi gerekmektedir.¹⁴⁰ Üçüncü aşama olan "eylem ve uygulama", İslam zaferinin kazanılması ve bunun için sürekli mücadele edilmesi hedeflerinin hayata geçirildiği evredir. Beşinci kongrenin yapıldığı sırada Muhammed Gençliği'nin muhalefetine ortaya çıkması, El-Benna'nın cihad vurgusunu daha açık bir şekilde dile getirmesine neden oldu. Muhalif grubun varlığı ve temel argümanları, söz konusu grup örgütten ayrılrsa bile örgütün geleceği açısından potansiyel tehdit oluşturacağı için, bu sorunla başa çıkma yöntemi olarak zaten gündemde olan gizli askeri örgütlenmenin kurulması yönünde daha açık bir tutum benimsendi. Örgüt içinde baş gösteren anlaşmazlık, muhaliflerin tasfiyesi ve askeri birimin kurulmasıyla püskürtülmüş olmakla birlikte uzun erimde paramiliter yapılanma ve Muhammed Gençliği'nin eleştirileri, Müslüman Kardeşler'in faaliyetlerine büyük ölçüde zarar verdi.

b. Şiddetin Temsili: Gizli Örgüt'ün (En-Nizam El-Hass) Kurulması

Müslüman Kardeşler, 1940'lı yılların başında Mısır rejimi ile karşı karşıya gelmesi ve bununla bağlantılı olarak örgüt içinde muhalefetin büyümesi sonucunda, gizli ve daha sonra terörist faaliyetlere odaklanacak askeri yapısını hayata geçirdi. Örgüt içinde Gizli Örgüt veya Özel Birim (En-Nizam El-Hass) adıyla anılan gizli paramiliter yapılanma, Mısır basını tarafından El-Cihaz Es-Sırrî yani Gizli Aygıt/Gizli Birim olarak adlandırılıyordu.¹⁴¹ Ülkenin içinde bulunduğu koşulların yarattığı güvenlik sorunu ve Heyet Partisi başta olmak üzere bazı parti ve örgütlerin gençlik örgütlenmelerinin içinde silahlı grupların kurulması, fiziksel eğitime ilgiyi arttırmıştı. El-Benna da gerek Avrupa'da siyasal hareketlerde görülen gizli ve askeri örgütlenme yapısının gerekse İslam tarihinde Batını örgütlerde görülen gizli birimlerin benzerinin Müslüman Kardeşler'e özgü İslami yorumla kurulmasını desteklemiştir. Örgütün üçüncü Genel Mürşid'i Ömer Tilimsani, gizli yapılanmanın "barışçıl" İslami hedefleri gerçekleştirmek

¹⁴⁰ El-Benna (2011), **a.g.e.**, s. 253-254.

¹⁴¹ Barbara H. E. Zollner, **The Muslim Brotherhood, Hasan al-Hudaybi And Ideology**, New York, Routledge, 2009, s. 12.

üzere kurulduğunu belirtmiştir.¹⁴² Oysa Gizli Örgüt, itaat, disiplin, kutsal hedeflerin gerçekleştirilmesi için adanmışlık psikolojisi, özel üniforma ve eğitim sistemi ile ayrıcalıklı bir yapılanma olarak tasarlanmıştı. Paramiliter yapılanma, gizliliğini koruyarak ve örgüt sınırları içinde diğer bölümlerle bağlantısını koparmaksızın varlığını sürdürmüştür. Böylece Müslüman Kardeşler, çeşitli bölümlerde ve uzmanlaşmış komitelerde çalışan üye ve sempatizanların kolaylıkla gizli bölüme kaydırılabilmeleri sayesinde açığa çıkma tehlikesinin önüne geçerek çok katmanlı bir yapı ortaya çıkarmıştır.

Gizli Örgüt, köklerini 1933'te kurulan Gezi Bölümü'nden ve İzci Birlikleri'nden almıştır. Müslüman Kardeşler üyelerinin ve yeni katılanların izcilik faaliyetleri, geziler ve kamp programları, bedensel eğitimi içeriyordu. Tarık Ramazan'ın vurguladığı üzere, "arka planda İngiliz sömürmesine karşı çatışma olasılığı ortaya çıktığında savaşılmaya uygun üyeleri hazırlamak"¹⁴³ ve genel olarak fiziksel gücü arttırmak amacı güdüüyordu. Ramazan'ın vurguladığı (işgal kuvvetlerine karşı) fiziksel ve askeri hazırlığın devreye girmesi, Müslüman Kardeşler'in sıradan bir yardım derneğinin ötesine geçtiğinin de işareti idi.

Gezi Bölümü'nün içinde ilk yıllarda Taburlar (Katibet'ul Ensarillah) adıyla anılan bir grup kuruldu. Belirli bir eğitim ve telkin süreci sonunda üyelerin örgütün ideolojisini içselleştirmelerini ve örgütün öncü kadrosu haline gelmelerini sağlamak için her şubede en az bir tabur oluşturuldu. İlk oluşturulan kırk kişilik tabur, El-Benna ile birlikte kıdemli üyelerden oluşan Kardeşler'in "resmi davetçileri" (Daiyyetun min Du'atilm Ihvan'ul Resmiyyun) olarak anılan propagandistler tarafından eğitilecekti. Taburlar'ın Gezi Bölümü ve izcilerden farkı, ideolojik eğitimin ve ibadetin daha katı kurallar çerçevesinde verilmesi ve örgütün yetkili kişilerini yetiştirmek amacı

¹⁴² Tilmisani, **a.g.e.**, s. 42-43.

¹⁴³ Ramazan, **a.g.e.**, s. 212.

gütmesiydi. Ancak El-Benna'nın kurduğu Tabur grubu kırk haftalık programı tamamlamadan sona erdi. Bedensel ve zihinsel etkinlikler yine Gezi Bölümü ve Taburlar'ın yerine kurulan İzci Birlikleri içinde devam etti.¹⁴⁴ Dinsel bir askeri ruhun şekillendirilmesine ve bir takım katı ibadet ritüellerinin söz konusu edilmesine rağmen yabancı işgale karşı mücadele etmek (ve sonraki yıllarda Filistinlilere yardım etmek), Gezi Bölümü'nün faaliyetlerine meşruluk katan en önemli özellikti. Taburlar'ın, askeri eğitimin yapıldığı yer olduğu yönünde söylentilerin açığa çıkmasıyla kaldırıldığı iddia edilse de El-Benna ve Müslüman Kardeşler yazarları, fiziksel eğitim sırasında hiçbir zaman gerçek silah kullanılmadığını, sadece sportif faaliyetlerde bulunulduğunu, ancak 1948 Filistin Savaşı'ndan önce hükümetin izni ile silahlı eğitimin yapıldığını söylerler.¹⁴⁵ El-Benna'nın, siyasi açıdan örgütün dikkat çekmeye başladığı, özellikle Heyet Partisi tarafından karalama kampanyasının yapıldığı dönemde (1930'ların ikinci yarısında) Saray ve İngiliz yetkililerle ters düşmemek ve baskı altında kalmamak için askeri birliğe gönderme yapan bir ismi kullanan Taburlar'ın faaliyetlerini sonlandırmış olması muhtemeldir.¹⁴⁶ Fiziksel eğitim, izcilik faaliyetleri ile devam ettiği ve gizli milis güçlerin oluşturulması bu süreçte gerçekleştiği için Taburlar'ın faaliyetlerine son verilmesi örgüt içinde ciddi bir muhalefete yol açmamıştır.

El-Benna, fiziksel eğitimin askeri bir nitelik taşımadığı konusunda Saray ve hükümeti ikna etmek için dikkatli davranırsa da 1939 yılında yapılan beşinci kongrede, Tenfiz yani uygulama aşamasına geçildiğini ilan etmiş, aynı yıl yeni bir caminin açılışında ilk kez cihad için hazırlanılması gerektiğini söylemiştir. El-Benna'nın

¹⁴⁴ Lia, **a.g.e.**, s. 232.

¹⁴⁵ Mahmud, **a.g.e.**, s. 177-178; Lia, **a.g.e.**, s. 233. Karş. Osman, **a.g.e.**, s. 47-48; El-Abdin, **a.g.m.**, s. 223.

¹⁴⁶ Mısır siyasetinin merkezinde yer alan ve parlamentonun en güçlü partisi olan Heyet Partisi, Saray ile anlaşmazlığa düştüğü zamanlarda Müslüman Kardeşler'i Saray ile çıkar ilişkisi kurmak ve "sapkın bir cemaat" olarak dini yozlaştırmakla eleştiriyordu. Buna karşılık Saray, Heyet Partisi'nin parlamento gücünü zayıflatmak amacıyla Müslüman Kardeşler'e yakın bir politika izliyordu. İlişkilerin yakınlaştığı 1936 yılında, Kral Faruk'un taç giyme töreninde Taburlar'ın yürüyüş düzenleyerek "Sana biat ediyoruz" sloganları ile krala bağlılıklarını belirtmeleri, o dönemde El-Benna'nın Saray ile yakın ilişkisini göstermesi anlamında önemlidir. Vatikiotis (1980), **a.g.e.**, s. 330. Karş. Tilmisani, **a.g.e.**, s. 87.

maksadı Muhammed Gençliği'nin kendisine yönelik suçlamalarını bertaraf etmek ve silahlı mücadeleyi savunduğunu göstererek örgüt içinde tırmanan gerilimi yatıştırmaktı. El-Benna, pek çok konuda olduğu gibi cihad konusunda da söylem ve uygulamada çelişkili bir tutum takınmıştır. Yine de örgütün uygulama aşamasına geçtiğini ilan ettiği tarih, Müslüman Kardeşler tarihçilerince, askeri oluşumun hikayesinin başladığı tarih olarak kabul edilir.¹⁴⁷ Kongrede, El-Benna Askeri Birlik Gecesi ve Kışla günü gibi isimlerin verildiği haftalık ve aylık askeri eğitim ve çalışma programlarının yapılacağını ilan etti.¹⁴⁸ Ardından 1940'ta İzci ve Askeri Eğitim Komitesi kuruldu. Bu tarihten sonra aile/usra denilen hücre tipi birimlerin kıdemli ve seçilmiş üyeleri, milis grupları oluşturmaya başladılar. Askeri Eğitim Komitesi faaliyetlerini açık bir şekilde yerine getiriyordu. Ancak gizli milis gruplar da bu yapı içerisinde neredeyse bütün şubelerde çalışmalarına devam ediyordu.¹⁴⁹ Askeri Komite'nin kurulmasıyla İzci Birlikleri ve Gezi Bölümü'nün işlevini yitirdiği düşünülse de İzci Birlikleri, Gizli Örgüt'ün hazırlıklarını perdelemek üzere varlığını sürdürdüler. İzci Birlikleri, kişisel dönüşüm ve fiziksel eğitim safhalarını içerdiğinden, bu aşamaları başarıyla tamamlayanlar Askeri Komite'ye ve Gizli Örgüt'e kolaylıkla geçebiliyorlardı.¹⁵⁰ Filistin sorunu bağlamında Askeri Komite altında paramiliter bir yapının inşası, o dönemde hükümet tarafından da desteklenmişti ve sadece Müslüman Kardeşler'e özgü değildi. 1930'lu yılların ikinci yarısında, Genç Mısır ve Heyet Partisi'nin paramiliter yapılanmaları ve Müslüman Gençler'in milis teşkilatı, Kahire sokaklarında açıkça silahlı gösteriler yapacak kadar

¹⁴⁷ Husaini, **a.g.e.**, s. 139. El-Benna, cihad vurgusunda bulunduğu ve Müslüman Kardeşler'in artık İngilizler ve Mısır yönetimiyle mücadele edeceğinin açıkladığı aynı makalede, "aramızda bulunan heyecanlı arkadaşlarımızın hedeflerini gerçekleştirmek için enine boyuna düşünmelerini, sakın olmalarını, bu davetten geri duranların ise ayağa kalkmalarını ve çalışmalarını tavsiye ediyorum. Çünkü cihad, durup dinlenmeyi kabul etmez." diyerek, ılımlı yaklaşımını koruduğunu da göstermektedir. El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 300.

¹⁴⁸ El-Benna (2007), **a.g.e.** s. 422.

¹⁴⁹ İzci ve Askeri Komite, kısa sürede Kahire'deki on üç ana komiteden biri haline geldi. 1945'in sonlarında, hareketin temel ilkelerinde yapılan değişiklikle ismi, Askeri Eğitim Komitesi oldu. Askeri komite, en az on kişilik öncü birliklerin oluşturulması kararı aldı. Birlik, üç yıllık özel bir eğitimden geçecekti. İzciilerin faaliyetleri ve çalışmalarını incelemek üzere El-Benna'nın başkanlık ettiği yedi kişilik bir üst komite daha oluşturuldu. Hatta 15 Kasım 1945'te komite, Mısır ordusuna yönelik katkı sunmak ve önerilerde bulunma üzere çalışmalara dahi başladı. Al-Awaisi, **a.g.e.**, s. 105-107; R. Mitchell **a.g.e.**, s. 201.

¹⁵⁰ Al-Awaisi, **a.g.e.**, s. 106-107.

serbest hareket edebiliyorlardı.¹⁵¹ 1938 yılında hükümet tüm benzer oluşumları tamamen yasaklama kararı aldı. Müslüman Kardeşler'in, görünüşte spor, izcilik ve gezi faaliyetlerinin yapıldığı Gezi Bölümü ise Mısır İzci Birliği'ne resmi olarak kayıtlı olduğundan diğer paramiliter grupların dışında kaldı ve yasaklanmadı.¹⁵² İzcilik faaliyetlerinin meşru yani hükümetin kontrolü altında olması, örgütün aşıl topuğunu oluşturan genç ve radikal üyelerin, Mısır hükümetinin şüphesini çekmeden fiziksel eğitimlerinin sürdürülebilmesine fırsat veriyordu. Ayrıca paramiliter örgütlenme sayesinde genç kadroların "eyleme geçme" yönündeki baskılarının hafifletilmesi de sağlanmış oluyordu.

Milis güçler ilk deneyimlerini Filistin'deki çatışmalara gönüllü "mücahidler" olarak katılmalarıyla yaşadılar. Bu durum, örgütün askeri hazırlıklarını en üst seviyeye çıkarmasını, üyelerin ruhsal ve askeri olarak eğitilmesini, hatta toplumun silahlı direnişe destek vermesi ve katılması bağlamında psikolojik olarak yönlendirilmesi için yayın faaliyetlerinin sürdürülmesini de zorunlu kılıyordu. El-Benna, bir yandan şiddetten uzak durmaya çalışırken ve siyaset sahnesine ihtiyatla yaklaşırken diğer yandan da Gizli Örgüt'ün hazırlıklarını yakından takip ediyordu. Beşinci kongreyi takip eden yedi yıl içinde, 1939-1946 arasında, El-Benna'nın ülke içinde şiddetten uzak durma konusunda kararlı bir duruş sergilediği söylenebilir. Henüz İkinci Dünya Savaşı devam ederken Mısır'daki koşulları göz önünde bulunduran El-Benna, gizli örgütün herhangi bir olaya karışması halinde Müslüman Kardeşler'e yönelik baskının artacağını biliyordu. Öte

¹⁵¹ Ayrıca söz konusu oluşumlar, Mısırlı gençler arasında oldukça popülerdi. Genç Mısır, üyelerinin yeşil gömlekler giydiği, Yeşil Gömlekliler (*El-Humsan El-Hadra*) adıyla silahlı bir grup kurdu. Heyet Partisi'nin de Mavi Gömlekliler (*Firak El-Kumsan Ez-Zarga*) adıyla bir gençlik örgütlenmesi vardı. Müslüman Kardeşler ise kahverengi üniformalarıyla El-Cevvaliyye yani İzci Birlikleri altında genç üyelere fiziksel eğitim veriyordu. Genç Mısır, Heyet Partisi ve Müslüman Kardeşler ile rekabet halindeydi. Hatta Genç Mısır lideri Ahmed Hüseyin, Müslüman Kardeşler'i "suskunlar" olarak nitelendiriyor, "devrimci" olmamakla eleştiriyordu. Diğer örgütlerle yaşanan üstünlük mücadelesi de Müslüman Kardeşler içinde görüş ayrılıklarının derinleşmesini ve El-Benna'ya karşı eleştirilerin dozunun artmasını tetikledi. Lia, **a.g.e.**, 338; Tarek Masoud, "The Muslim Brotherhood", April 2011, <https://intelligence.house.gov/sites/intelligence.house.gov/files/documents/sfr20110413masoud.pdf>, s.3, (Erişim Tarihi: 18.06.2015).

¹⁵² Lia, **a.g.e.**, s. 226.

yandan radikalleşme eğiliminin örgüt içinde güçlü bir nitelik taşıması, El-Benna'yı Müslüman Kardeşler'i kontrol altında tutmak için genç üyelerin bağlılıklarının devam etmesini sağlamak için askeri eğitime son vermesini engelliyordu. Filistin sorunu, bu bağlamda, paramiliter hazırlığa güçlü bir meşruiyet kazandırıyordu. Genç üyeler silahlı mücadelenin İngilizlere karşı da başlatılması gerektiğini yüksek sesle dile getirirken El-Benna ve lider kadrosunun engellemeleriyle karşılaşılıyorlardı. Daha sonraki yıllarda örgütün yaşlı ve genç üyeleri arasındaki görüş ayrılıkları böylece başlamış oldu. Ancak El-Benna'nın otoriter tavrı ve kendisini eleştirenleri tasfiye etmesi, ayrılıkların ciddi boyutta doktriner bir krize dönüşmesinin temelini oluşturdu ki ilerleyen yıllarda örgüt içindeki radikal üyeler, ülkenin içine düştüğü siyasi kaosta terör eylemlerini arttırarak Müslüman Kardeşler'i oldukça zor durumda bıraktı. El-Benna ise (silahlı mücadele konusunda ılımlı tavrını koruyarak) Ishak Hüseyin'e göre ihtiyatlı¹⁵³, Pargeter'e göre pragmatik tutumuydu¹⁵⁴ silahlı bir birimin oluşturulmasını, ancak gizli bir şekilde faaliyetlerde bulunması ve toplu bir şekilde eyleme geçmeksizin hareket etmesine olanak tanıdı.¹⁵⁵

Müslüman Kardeşler, 1940'ların ikinci yarısından itibaren sayıca ve örgütsel olarak ülkenin seküler nitelik taşıyan ve geniş bir kitle desteğine sahip olan Heyet Partisi'nden sonra en örgütlü yapı haline geldi ve Mısır siyasal sisteminin çözüldüğü 1945-1952 arasındaki dönemde radikal üyeler şiddeti bir yöntem olarak kullanmaya başladı. Ancak El-Benna, özellikle 1947-1948 yıllarında, gizli örgütün adı Mısır

¹⁵³ Al-Husaini, **a.g.e.**, s. 125.

¹⁵⁴ Pargeter, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁵⁵ Hasaneyn Heykel ise Müslüman Kardeşler'in faaliyetlerinin yasaklanması gibi gelişmelerin yaşandığı İkinci Dünya Savaşı koşullarında, El-Benna'nın Gizli Örgüt'e özel önem atfettiğini, birimin sadece İngilizlere ve Yahudilere karşı değil, her türlü muhalefete karşı kurulması fikrini desteklediğini söyler. Heykel'e göre Gizli Örgüt'e üyelik, Müslüman Kardeşler'in üyelik ritüellerini andıran sembolik bazı şekil şartlarını içermekteydi. El-Benna, örgütün ilk zamanlardan itibaren tasavvuf temalı (yeşil bant veya yeşil bayrak taşınması, ilahilerin ezberlenmesi gibi) uygulamalara önem veriyordu. Benzer şekilde Gizli Örgüt'e katılmak için çeşitli aşamaları başarıyla geçmiş adayların önüne koyulan Kur'an ve tabanca ile İslam'ın ilkelerini yerine getireceğine ve Müslüman Kardeşler liderine kesin olarak itaat edeceğine yemin etmesi gerekmekteydi. Dolayısıyla El-Benna'nın, sembolik faaliyetlerin sürdürülmesine özen göstermesi, Gizli Örgüt'ün kurulmasında ve faaliyetlerinde etkili bir rolü olduğuna işaret etmekteydi. Heykel, **a.g.e.**, s. 150-151; Karş. Mahmud, **a.g.e.**, s. 208.

siyasetinden önemli kişilere yönelik suikast eylemlerine ve bombalama gibi terör saldırılarına karıştığında bile, bu eylemlerin ve faillerinin, Müslüman Kardeşler'le hiçbir bağının olmadığını ısrarla vurgulamaya devam etti.¹⁵⁶ 1952 askeri darbesi öncesinde siyasal şiddetin merkezi haline gelen Kahire'de yaşanan suikast ve terör olayları, Müslüman Kardeşler dahil olmak üzere farklı siyasi oluşumlar tarafından İngiliz yönetimine ve onunla işbirliği içinde olduğuna inanılan Mısırlı siyasetçilere karşı oldukça güçlü bir araç olarak kullanıldı. Örgüt içinde Gizli Örgüt'ü savunanların, silahlı bir birimin hayata geçirilmesi ile İngiliz işgalinin ve kendini tüketmiş Mısır siyasal sisteminin, ancak şiddete başvurarak sona erdirileceğine ikna olmaları, terör eylemlerine yönelik ilgiyi daha da arttırdı. Müslüman Kardeşler'in toplumsal dönüşüm programının temelinde İslam mesajının fiziksel güçle sağlamanın baştan beri yer aldığı düşünüldüğünde, özellikle hükümetlerin düşmanca tutumlarına karşı, ılımlı politikayı savunanlarca dahi bir önlem olarak makul karşılanmakta idi.¹⁵⁷

Disiplin ve itaate dayalı Gizli Örgüt'ün askeri eğitimi uygulayabildikleri ilk saha 1948'de İsrail devletinin kurulmasının ardından başlayan Arap-İsrail Savaşı oldu. Ardından 1951'de Süveyş Kanalı'nda İngiliz yetkililerle patlak veren çatışmalarda bulunarak deneyim kazandılar. Söz konusu deneyimin verdiği güç, Gizli Örgüt'ün pek çok Mısırlının da ölmesi ve/veya yaralanmasına neden olan terör saldırılarını düzenleyen veya tırmandıran bir politika izlemesine yol açtı. Mısır hükümeti, terör eylemlerinden dolayı Müslüman Kardeşler'in dağıtılması ve faaliyetlerinin bütün ülkede durdurulması kararı aldı.¹⁵⁸ El-Benna yatıştırıcı bir politika izlemeye çalıştığı için Gizli Örgüt, El-Benna'ya muhalefet edenlerin toplandıkları yer haline geldi. Söz konusu

¹⁵⁶ Seyyid Ahmed, **a.g.e.**, s. 18; Pargeter, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁵⁷ Ganim, **a.g.e.**, s. 481; Voll, Cilt I, **a.g.e.**, s. 299.

¹⁵⁸ Ganim, **a.g.e.**, s. 379. Bazı kaynaklar, Müslüman Kardeşler'in 1945'ten sonra İngiliz ve Mısır kurumlarını hedef alan saldırılar düzenlediği gibi esnafı tehdit ederek haraç aldığı, polisle sık sık silahlı çatışma içine girdiği, 1948'de başlayan Arap-İsrail savaşı sırasında, Yahudi mahallelerindeki iş yerlerinde yangın çıkardıkları bilgisini verir. Bkz. Juan Cole, **İslam Dünyasını Kavramak**, çev. Deniz Merdiven, İstanbul, Sitare Yayınları, 2009, s. 57; Derek Hopwood, **Egypt Politics and Society 1945-1990**, New York, Roudledge, 1993, s.22.

muhafezet ve hizipleşme, El-Benna'nın otoritesini de zayıflattı. El-Benna, Müslüman Kardeşler programını açıklarken ve içselleştirirken bütün sorunları cevabının İslam'da olduğuna inanan, Asef Bayat'ın deyimi ile "otantik ve yerel bir ideoloji olarak yaşadığı dönemin ekonomik, kültürel ve siyasal sorunlarına cevap verebilen bir İslam yorumunu"¹⁵⁹ geliştirdiğine inanıyordu. Ancak Müslüman Kardeşler'in, bir yandan tebliğ/davet faaliyetlerini yürütürken, diğer yandan terör eylemlerine adının karışması güçlü bir lider olarak El-Benna'yı oldukça zor durumda bıraktı ve rejimle çatışmayı derinleştirdi. Bununla birlikte Gizli Örgüt'ün askeri hazırlıklarının, İngiliz yetkililer ve Mısır rejiminden gelecek bir saldırıya karşı kendini korumak üzere yapıldığı, terör eylemlerinin, ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere, doğrudan Mısır yönetimini devirmeye yönelik planlı bir nitelik taşımadığı da bir gerçektir. Çoğunlukla hükümet tarafından örgüte yönelik herhangi bir kısıtlama vb. durumlarda misilleme amacıyla ve belirli kişi veya kişileri hedef alacak şekilde şiddet eylemlerine başvuruldu. Bir başka deyişle halka hitap eden bir dil kullanılmasına rağmen Mısır siyasetinde etkin ve meşru bir aktör olarak bulunamaması veya bulunmasının engellenmesi karşısında çoğu üyenin giderek marjinalleştiği bir süreç yaşandı. Örgüt içinde yaşanan yabancılaşma ve kriminalize olma hali, örgütün artık El-Benna'nın kontrolünden çıkmasına da neden oldu. Ortaya çıkan görüş ayrılıkları, sadece Muhammed Gençliği ve Gizli Örgüt içindeki bazı gruplardan gelmedi. Üniversite öğrencileri arasında özellikle tarikatlarla bağlantılı olan bazı üyeler, aynı zamanda İzci Birlikleri içinde faaliyet gösteren gençler de El-Benna'nın Saray'a karşı ılımlı tutumunu ve cihad konusunda birbirinden farklı açıklamalarını düzenli toplantılarda dile getirmeye başladılar. Eleştiriler artınca El-Benna toplantıları iptal edecek kadar köşeye sıkışmış bir duruma düştü.¹⁶⁰ Söz konusu görüş ayrılıkları, El-Benna ile örgütün kuruluşunda yer almış kişilerin de desteğiyle El-Benna'nın liderliğini sorgulattı. El-Benna'nın pragmatik siyasi eylemlerinin, örgütün

¹⁵⁹ Bayat(2015), **a.g.e.**, s. 38.

¹⁶⁰ R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 52-56.

ülkede hatırı sayılır bir güç haline gelmesiyle tepkilere yol açması, kuruluş amacından sapıldığı için ve karşı çıkılan Mısır hükümetine uyum sağlandığı için yüksek sesle dile getirilmesine dayanıyordu. El-Benna, ortaya çıkan ideolojik anlaşmazlıklarda kendisini eleştirenleri örgütten uzaklaştırırken, rejime karşısında öğüt veren danışman rolünden vazgeçmediği için radikal eylemleri istemeden de olsa teşvik etti. El-Benna'nın eleştirilere rağmen Mısır rejimiyle karşı karşıya gelmemek üzere ılımlı politika izlemesi, Müslüman Kardeşler'in konumunu tehlikeye atmamak, hükümetlerden aldığı desteği kaybetmemek için olabileceği gibi, işgal karşısında hükümeti ve İngiliz yetkilileri hedef alan saldırıların sonucunu öngörememesinden kaynaklanmış olabilir. Sonuçta, bu görüş ayrılıkları, El-Benna'nın ölümünden sonra hem yeni liderin seçilmesi sürecine hem de 1952 darbesinde, örgütün Mısır siyasetindeki yerinin ne olması gerektiğine ilişkin tartışmalara yansdı. Bu yüzden ideolojik tartışma ekseninde patlak veren krizler, Müslüman Kardeşler tarihinin şekillenmesinde önemli bir iz bıraktı.

İKİNCİ BÖLÜM

1952 DARBESİ¹⁶¹ VE MÜSLÜMAN KARDEŞLER'İN TASFİYESİ

A. 1952 Darbesinin Aktörü Olarak Müslüman Kardeşler ve Hür Subaylar İktidarı

1. 1952 DarbesineYol Açan Siyasal Karışıklık Dönemi

İkinci Dünya Savaşı ve sonuçları, Mısır yönetimini yeni bir kriz noktasına taşıdı. Siyasal şiddet, terörizm, yolsuzluk, kötü ekonomik koşullarla sarmalanmış rejimin başarısızlıkları, Mısır siyasetini patlama noktasına getirmişti. 1952 yılına gelindiğinde parlamentonun hiçbir işlevi kalmamıştı. Savaş sonrası yaşananlar, Müslüman Kardeşler için hem zirveye ulaşma hem de çözülmenin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Örgüt, bir yandan yerleşik örgütlenme yapısına ulaşırken diğer yandan ideolojik açıdan bir kriz dönemine girdi. Radikal eğilimler El-Benna'nın siyasi alanda kazandığı gücü zayıflattığı gibi örgüt kronikleşen bir baskı politikasına maruz kaldı.

1944 yılında, İkinci Dünya Savaşı Mısır açısından tehlikeli olmaktan çıktığı sırada, Abidin Sarayı ultimatomu ile iktidara gelen Heyet Partisi hükümeti, Saray'ın baskıları ile istifasını sundu. Heyet Partisi hükümetinin yerine Müslüman Kardeşler ile yakın ilişkisi olan Ali Mahir'in kardeşi Ahmed Mahir (1888-1945) başbakan olarak atandı ve Ocak 1945'te seçimlerin yapılmasına karar verildi. Böylece Ocak 1950'de yapılacak bir sonraki seçimlere kadar Saray'ın aktif olarak gücünü daha çok hissettirdiği, Heyet Partisi'nin etkisiz kaldığı, bağımsızlar ve Heyet Partisi'nden ayrılan küçük partilerin öne çıktığı, muhalefetin hareketlendiği ve azınlık hükümetleri olarak adlandırılan bir dönem başladı. Saray'a karşı zararsız ve uzlaşmacı bir tavır sergileyen

¹⁶¹ 1952'de meydana gelen toplumsal ayaklanmalar sonrasında Mehmet Ali hanedanlığına ve monarşi sistemine son veren askeri darbe, Mısır tarihinde "1952 Thavra'sı/devrimi" olarak anılmaktadır. 1952 olaylarının, toplumsal seferberlik boyutu sınırlı düzeyde kaldığı için "askeri darbe" tanımıyla uygun düşmektedir.

Müslüman Kardeşler de bu atmosferde çok sayıda şube ve bir milyonu aşkın taraftar kitlesiyle¹⁶² siyasi arenanın merkezinde yer alabilmek için seçim konusunu gündemine aldı.

El-Benna, 1945 seçimlerine yine İsmailiye'den aday olacağını açıkladı. Bir önceki seçimlerde İngilizlerin baskısıyla ve hükümetin telkinleriyle adaylığını geri çeken El-Benna, İngilizlerin tepkisini önlemek amacıyla kendisine Kıpti danışmanlar atadığı yönünde eleştirilmekle birlikte İslami programı temel alan bir seçim kampanyası başlattı.¹⁶³ El-Benna, makalelerinde Mısır hükümetine öğüt vermeye ve eleştirmeye devam etmekte, parti sisteminin bölücü etkileri olduğu için düşman yarattığı ve ülkeyi daha tehlikeli bir duruma soktuğunu iddia etmekteydi. Bu yüzden seçimlere bağımsız aday olarak başvuracaktı. Ancak seçimler, Müslüman Kardeşler'in "kalesi" olarak nitelendirilen İsmailiye'de, hile karıştırıldığı iddialarının eşlik ettiği yenilgi ile sonuçlandı. El-Benna'nın parlamentoya girmesi ikinci kez mümkün olmadı. Yazılarında parti politikalarının İslam inancına ters olduğunu sürekli vurgulayan El-Benna, Müslüman Kardeşler'in siyasi parti olmayacağını ancak, örgütün meşru bir platformda temsil edilmesinin önünü açılması gerektiğini dile getirmektedir.¹⁶⁴ Bu yüzden parlamento sistemine dahil olma konusunda ısrar ettikçe 1945'ten sonra göreve gelen bütün hükümetler açısından örgüt, gittikçe rahatsızlık yaratan aktör haline geldi.¹⁶⁵ El-Benna'nın söylemde çoğunlukla saldırgan ama uygulamada uzlaşmacı yaklaşımları, 1945 seçim sürecinde mevcut görüş ayrılıklarını tetikledi. Örgüt içi gerginlik sürerken, 24 Şubat 1945'te, Ahmed Mahir hükümeti, Almanya'ya savaş ilan eden savaş bildirisini parlamentoya sundu. Hükümeti protesto etmek için sokağın hareketlendiği bu süreçte El-Benna, belki de İngiliz baskısını hafifletmek ve Saray'a karşı zor durumda kalmamak

¹⁶² Kemal Karpat, "New Renaissance: The Viewpoint of the Muslim Brotherhood", **Political and Social Thought in the Contemporary Middle East**, Kemal Karpat (Ed.), New York, Preager Publishers, 1968, s. 117.

¹⁶³ El-Benna (2007), **a.g.e.**, s. 23. Ayrıca bkz. Güney, **a.g.e.**, s. 246; Ganim, **a.g.e.**, s. 375.

¹⁶⁴ El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 440-441.

¹⁶⁵ Harris, **a.g.e.**, s. 183; Al-Abdin, **a.g.m.**, s. 231; R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 32-33.

için sokağa çıkan Müslüman Kardeşler üyelerini henüz zamanın gelmediği gerekçesiyle eylemlerden vazgeçirmeye çalışıyordu. Bu tutarsız davranışlar, örgüt içinde El-Benna'ya karşı kızgınlığı tetikledi. Bu sırada başbakan uğradığı suikast sonucu yaşamını yitirdi. Ahmed Mahir suikastının çarpıcı olan tarafı, Müslüman Kardeşler'in siyasetteki en önemli destekçisi Ali Mahir'in kardeşi olması ve örgütün suikastın planlayıcısı olarak suçlanması idi.¹⁶⁶

Ahmed Mahir suikastının ardından Saray, parlamento ve İngiliz yönetimi arasında sıkışan Mısır siyasetinde artık kontrolden çıkan siyasi örgütlerin yatıştırılamayacağını göstergesi olarak Müslüman Kardeşler ve diğer muhalif grupların karıştığı, birbiri ardına gerçekleşen cinayetler dönemi başladı.¹⁶⁷ Örneğin, 1952 "devriminin" lideri ve Mısır'ın ikinci Cumhurbaşkanı Cemal Abdunnasır kendisi ile birlikte bütün bir kuşağın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra şiddetin içine sürüklendiğini belirterek, ülkenin geleceğini kurtarmak için siyasi suikastları yapmanın şart olduğunu düşünüyorduk." diye itirafta bulunur.¹⁶⁸ 1940'lı yılların sonundan itibaren çeşitli gizli örgütler, Nasır'ın öncülüğünde monarşinin yıkılması için birlik oluşturdıklarında Müslüman Kardeşler de iktidarı zorlayacak aktörlerden biriydi. 1938 yılında Müslüman Kardeşler için cihad ilan edeceğini açıklayan El-Benna istediği anda sokaklarda on binlerce kişiyi toplayacak güçteydi. Ancak, El-Benna'nın adım atmaması ve bazı üyelerin bu yüzden kendisi ile yollarını ayırması, El-Benna'nın derinleşen siyasi istikrarsızlığa rağmen iktidarı ele geçirmek gibi bir düşüncesinin olmadığını

¹⁶⁶ Müslüman Kardeşler, İkinci Dünya Savaşı'nda Mısır'ın tarafsız kalması gerektiği dile getirilmişti ki savaş boyunca savaşa girilmemesi hususunda kararlı bir duruş sergilendi. Ahmed Mahir hükümetinin savaşa girme kararının parlamentoda yol açtığı tartışmalara Müslüman Kardeşler sözlü ve yazılı protestolarla katıldılar; sokak gösterilerinin ön sıralarında yer aldılar. Dolayısıyla hükümet ile ilişkinin gerilmesi üzerine, suikast olayı, Müslüman Kardeşler'i doğrudan şüpheli bir noktaya taşıdı. Bkz. Muhammed Servi, **İhvan-ı Müslimin Zindan Hatıraları**, çev. Mustafa Demir, İstanbul, Dua Yayıncılık, 2013, s.3 4-37; R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 33.

¹⁶⁷ William Stadiem, **Mısır'ın Son Firavunu Kral Faruk Zirvede Geçen Yaşamı ve Trajik Sonu**, çev. Ömer Ekit, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2005, s.363.

¹⁶⁸ Cemal Abdunnasır, **Arap Devriminin Yöntemleri**, çev. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul, Habora Kitabevi, (tarih belirtilmemiş), s. 49.

göstermektedir.¹⁶⁹ El-Benna'nın çekimser ve ihtiyatlı tutumunun yanı sıra Gizli Örgüt üyeleri de iktidarı ele geçirmekten daha çok hükümetin örgütü baskı altına aldığı münferid olaylar (yayın organlarının ve gösterilerin yasaklanması, taşkınlık yapanların gözaltına alınması, şubelerin kapatılması vb.) karşısında diğer muhalif aktörlerin şiddete dayalı tepkiselliğiyle benzer şekilde hareket ediyordu.¹⁷⁰

Ahmed Mahir'in öldürülmesi üzerine Saa'dist Parti üyesi Mahmud Fehmi En-Nukrasi'nin (1888-1948) başbakan olduğu hükümet (araya İsmail Sıdkı'nın kısa süreli ara hükümeti girmekle beraber) 1948'e kadar iktidarda kaldı. Bu dönem, rejim ile Müslüman Kardeşler ilişkilerinin en kötü evresiydi. El-Benna, Nukrasi'yi ziyaret ederek örgüt üzerindeki şüpheleri bertaraf etmek, cinayetle ilgisinin olmadığını açıklamak üzere adım atmasına rağmen Nukrasi, ziyaretin ardından örgüte yönelik bir takım tedbirler alarak karşılık vermiştir. Yeni hükümet, Şubat 1945'te iktidara geldiğinde bir başbakanın öldürülmesine adı karıştığı için Müslüman Kardeşler'in lider kadrosunun ve faaliyetlerinin sıkı biçimde gözetim altında tutulması, bütün dernek ve örgütlerin siyasi faaliyetlerinin yasaklanması ve Sosyal İşler Bakanlığı'na bağlanması kararını aldı.¹⁷¹ 1946 yılında İngilizlerin ülkedeki varlığının devam edeceği haberlerinin yayılması üzerine komünist parti ve örgütler başta olmak üzere muhalif kesimler, İngiliz işgalini protesto etmek amacıyla sokaklara çıktılar. Şubat 1946'da, grev ve gösteriler, şiddetli bir ayaklanmaya evrildi. İlk olarak 9 Şubat 1946'da, İngiliz işgalini protesto etmek üzere Müslüman Gençler ve Müslüman Kardeşler'in de katıldığı, I. Fuad Üniversitesi'nden¹⁷² Abidin Sarayı'na Sesleniş Günü (Yevm'un Nida) adı verilen yürüyüş başlatıldı.¹⁷³ Çoğunluğu öğrencilerden oluşan olaylı yürüyüşün ardından Nukrasi istifa etti ve yerine İsmail Sıdkı, hükümeti kurmakla görevlendirildi. Müslüman Kardeşler, yürüyüşün

¹⁶⁹ R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 186.

¹⁷⁰ Lia, **a.g.e.**, s. 369.

¹⁷¹ Nukrasi hükümetinin baskı politikasına rağmen Müslüman Kardeşler, beklenilen aksine daha da siyasallaşacağı bir aşamaya geçti. Bkz. G. Osman, **a.g.e.**, s. 30.

¹⁷² I. Fuad Üniversitesi'nin ismi, 1952 darbesinden sonra Kahire Üniversitesi olarak değişecektir.

¹⁷³ Ganim, **a.g.e.**, s. 426; Stadiem, **a.g.e.**, s. 371.

ardından genel grev çağrısıyla pek çok grubun içinde bulunduğu daha örgütlü bir protesto gösterisine dahil oldu.¹⁷⁴ Mısır'ın içine girdiği yeni kriz koşulları, mevcut düzenin değişmesini isteyen Ulusal Hareketi (El-Lacna El-Kavmiyya) temsil eden rakip siyasal grupların rejime ve İngilizlere karşı propagandalarını ortak paydada buluşturdu. Ulusal Hareket, Heyet Partisi, Müslüman Kardeşler, Genç Mısır, Vatan Partisi, komünist ve diğer İslamcı grupların bir araya geldiği bir yapıydı. Ancak El-Benna bir süre sonra hem Ulusal Hareket ile hem de grevi düzenleyen gruplarla tüm resmi ve gayriresmi temaslarını kestiğini açıkladı. Müslüman Kardeşler'in geri çekilmesinde Ulusal Hareket'in liderliğini elinde bulunduran Heyet Partisi ve komünist hareketlerin gösterilerdeki hakimiyeti rol oynamakla birlikte, İsmail Sıdkı hükümetinin özellikle toplumun huzursuz olduğu konuları dile getirmesi ve aynı zamanda dini bir söylem benimsemesi etkili oldu. El-Benna, olaylı günlerde, dönemin siyasi gerçekleri ve örgütün sınırlılıkları nedeniyle bir kez daha iktidarın yanında yer aldı.¹⁷⁵ El-Benna'nın izlediği politikanın açık bir nitelik taşımaması, söylemlerinde Mısır rejimini ve İngiliz yetkilileri İslami çerçevede eleştirmekle birlikte uygulamada örgüt üyelerine yatıştırıcı bir şekilde davranması ve en önemlisi siyasal iktidarın gücünü yanlış hesaplamasından dolayı hem örgüt içindeki hem de Mısır siyasetindeki muhalefetle anlaşmazlık içine düşmesi kaçınılmazdı.¹⁷⁶

¹⁷⁴ 9 Şubat 1946 tarihli yürüyüşe yetkililerin sert karşılık vermesi üzerine İşçi ve Ulusal Öğrenci Komitesi ve Müslüman Kardeşler, üniversiteler ve büyük iş yerlerinde çalışanlarla bir araya gelerek 21 Şubat'ta genel grev ilan etti. Düşmanı Yurttan Temizleme Günü (*Yevm'ul Cela*) olarak kabul edilen 21 Şubat'taki gösteriler, İsmail Sıdkı hükümetinin izni ile yapılacaktı, ancak İngiliz askerleri, göstericilerin İsmailiye (bugünkü Tahrir) meydanına gelmelerini engellemek için sert müdahalede bulundu. Çok sayıda insan öldü. Bunu protesto etmek amacıyla 4 Mart'ta Fedakarlık ve Milli Yas Günü (*Yevm'ul Fida va'l El-Hadadul Vatani*) adıyla Mısır'ın pek çok şehrinde kalabalık gösteriler düzenlendi. Joel Beinin ve Zachary Lockman, **Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian Working Class 1882-1954**, New Jersey, Princeton University Press, 1988, s.370-375; Ganim, a.g.e., s. 426; Anwar Abdel-Malek, **Egypt: Military Society, The Army Regime, The Left and Social Change Under Nasser**, New York, Random House, 1968, s. 22-25.

¹⁷⁵ Ganim, a.g.e., s. 442.

¹⁷⁶ Özellikle komünist gruplar ve Heyet Partisi taraftarları, Müslüman Kardeşler'i, Sıdkı hükümetinin anti-milliyetçi politikalarının ve emperyalistlerin aracı, işçi sınıfının ise düşmanı olmakla suçladılar. Sıdkı hükümetinin ilk günlerinde İngiliz karşıtı bir söylem benimsemesi, Müslüman Kardeşler'in sokaklardan çekilme kararına neden olsa da bir süre sonra İngilizlerle görüşmelere yeniden başlandı. Sıdkı hükümetinin beklenilmeyen hamlesi üzerine Müslüman Kardeşler, özellikle Şubra ve

El-Benna'nın, sokak gösterilerinden örgütü geri çekerek destek verdiği Sıdkı hükümeti, bir süre sonra İngiliz yetkililerle Mısır çıkarlarına ters düşen bir protokol imzaladı.¹⁷⁷ Müslüman Kardeşler tabanı, özellikle militan kadrolar protesto gösterilerine ve şiddet içeren eylemlere yeniden başladı. Bunun üzerine Sıdkı hükümeti, Müslüman Kardeşler üyelerini gözaltına alarak, basın-yayın organları ve Gezi Bölümü'nün faaliyetlerini yasaklayarak karşılık verdi.¹⁷⁸ Ancak muhalefetin giderek büyümesi üzerine Sıdkı hükümeti, 8Aralık 1946'da istifasını sundu. Hükümeti yeniden kurmakla görevlendirilen Nukrasi, ülkenin her yerine yayılan gösterilere son vermek için İngilizlerle bütün irtibatı kopararak toplumu yatıştırmak istese de yükselen ulusal hareketlerin durdurulması artık mümkün değildi.¹⁷⁹

1947 yılı, Müslüman Kardeşler için Mısır siyaseti ile paralel şekilde kriz ve bölünmüşlüğü simgelemesi açısından önemlidir. Örgüt içinde, Ulusal Hareket'ten çekilerek rejimle uzlaşma doğrultusunda izlediği politikayı devam ettiren El-Benna'ya karşı itirazlar devam ederken, El-Benna'nın akrabası olan Genel Sekreter Abdulhakim El-Abidin'e yönelik örgütün temel ilkelerine aykırı davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle suçlayıcı bir kampanya başlatıldı. Mali konularla ilgili olarak örgütün Kahire'ye taşınmasından itibaren çeşitli anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Bazı şubeler, zekat komisyonlarında ve hükümetin aktardığı paraların, gizli ve kayda geçirilmeyen hesapların akıbeti ile ilgili El-Benna'yı şeffaf olmamakla suçlamış ve cevap alamadıkları için örgütle bağlarını koparmışlardı. Yolsuzluk iddialarına dayanan El-Abidin sorunu yüzünden El-Benna ve İrşad Bürosu arasında yeniden bir kriz patlak verdi. Hatta yaşanan gerginlik, örgütün idari düzeninin işlemez duruma gelmesine neden oldu. El-Benna'nın "ilk kardeşlerim" dediği İrşad Bürosu üyeleri doğrudan onun

İskenderiye'de kendilerini destekleyen işçilerin grevlerine yeniden destek verdiler. Ancak bir kere grev ve protestoların etkisi kırılmıştı. El-Efendi (1993), **a.g.e.**, s. 57; El-Benna (2010), **a.g.e.**, s. 413-416.

¹⁷⁷ Anlaşmanın detayları için bkz. Vatikiotis (1980), **a.g.e.**, s. 357-358.

¹⁷⁸ R.Mitchell, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁷⁹ Arthur Goldschmidt JR, Lawrence Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, çev. Aydemir Güler, İstanbul, Doruk Yayınları, 2005, s. 349.

tarafından tasfiye edildiler.¹⁸⁰ Bu kriz, dış dinamiklerin de eklenmesi ile örgüt içinde Gizli Örgüt'ün rolünün artmasına yol açtı.

Gizli Örgüt'ün rolünün artmasında, El-Benna'nın tavizkar tutumu kadar Kasım 1947'de, Birleşmiş Milletler'de Filistin'in bölünmesi kararı da etkili oldu. Bu gelişme, Müslüman Kardeşler'i yeniden ön plana çıkardı. Filistin sorununa kanalize olan örgüt, yardım ve propaganda faaliyetlerini hızlandırdı. 14 Aralık 1947'de, Kahire'de hükümet karşıtı gösterilere katılan El-Benna, Filistin'de savaşmak üzere on bin gönüllünün bir eğitim kampında hazırlanması için Mısır hükümetine teklif sunduklarını açıkladı.¹⁸¹ Bu açıklama, ilk başta hükümet tarafından reddedildi. Ancak daha sonra, Başbakan Nukrasi, Müslüman Kardeşler gönüllüleri için Huckstep kampının açılarak ordunun gözetiminde askeri eğitimin verilmesini onayladı.¹⁸² İlerleyen süreçte Müslüman Kardeşler'in cihad çağrıları, öğrenci gösterileri ve genel olarak kamuoyunun tepkisi, Mısır ordusunun savaşa girmek istememesine rağmen hükümetin savaş kararını onaylamasıyla sonuçlandı.¹⁸³ Savaşa gönüllü olarak katılan ve "kutsal toprakları" Yahudilerin elinden alacağı argümanına dayanan Gizli Örgüt için Filistin Savaşı, hem uygulama alanı hem de 1948-1949'da çözülüşünün başlangıcı oldu.

Arap-İsrail savaşına katılan gönüllü Müslüman Kardeşler üyelerinin Filistin'deki çatışmalara katılmaya devam ederek savaş sonrasında ülkeye dönmemeleri İngiltere, İsrail ve Mısır arasında gerginliğe neden olunca hükümet ile örgütün arası yeniden bozuldu. Müslüman Kardeşler, hükümetin askeri eğitim desteği vermesine rağmen savaş sonrasında silah ve mühimmatlarla geri dönme çağrısına karşılık vermedi.

¹⁸⁰ El-Benna (2011), **a.g.e.**, s. 284; R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 52-55.

¹⁸¹ Al-Awaisi, **a.g.e.**, s. 206.

¹⁸² Huckstep kampı, Orta Doğu'nun en büyük askeri tedarik deposu olan Kahire'deki üssün adıdır. İkinci Dünya Savaşı boyunca Müttefik güçler tarafından kullanılan üs, daha sonra Mısır ordusu ve hükümetin çeşitli kurumlarının yetkisine bırakıldı. 1948'de siyonizme destek verdiği için tutuklanan Mısırlı Yahudiler, Huckstep kampındaki cezaevlerinde kaldılar. Daha sonraki yıllarda, Müslüman Kardeşler ve komünist örgüt üyeleri de buradaki cezaevlerinde tutulacaktır. Al-Awaisi, **a.g.e.**, s. 206-207.

¹⁸³ Marsot (2007), **a.g.e.**, s. 103; Ira M. Lapidus, **Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası**, çev. İ. Safa Üstün, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996, s. 96.

İlişkilerin gerildiği ve örgüte yönelik baskının arttığı dönemde, Ocak 1948'de, Kahire'nin yerleşim bölgelerinin dışında Müslüman Kardeşler üyesine ait bir yerde bomba ve silah yığınağı bulundu. Müslüman Kardeşler, silahların Filistin'e gönderileceğini iddia etti. Soruşturma sonucu yakalananlar arasında Gizli Örgüt'ün lideri de vardı. Müslüman Kardeşler'in Filistin'de savaşmak üzere kurulan eğitim kampları ve silah depoları, rejime yönelik darbe hazırlığının yapıldığı yerler olarak örgüte yönelik suçlamaların temelini oluşturdu.¹⁸⁴ Mart ayında, Müslüman Kardeşler üyesi bir kişiye hapis cezası veren hakim Ahmed El-Hazindar öldürüldü. Olayın soruşturulması sırasında El-Benna da ifadeye çağrıldı.¹⁸⁵ Bu olay, Gizli Örgüt'ün kontrolden çıktığının ve bağımsız hareket ettiğinin somut göstegesini kabul edilmekle birlikte, El-Benna'nın olaylardaki sorumluluğu ve bilgisinin olup olmadığı da tartışmalı bir konu olarak kaldı. El-Benna'ya en yakın isimlerden biri olan ve 1952 darbesinin ardından örgütten ayrılan Fethi Osman, El-Benna'nın en büyük hatasının gizli askeri yapıya izin vermesi olduğuna sıklıkla değinir. Osman, El-Benna'nın güç kaybının ve sonunda öldürülmesiyle noktalanacak hazin sonunun, Gizli Örgüt'ün kontrolden çıkması olduğunu vurgular.¹⁸⁶ Gerçekten, özellikle 1948 yılı boyunca Müslüman Kardeşler'in örgütlediği İngiliz karşıtı gösterilerde Yahudi mahalleleri, evler ve işyerleri de hedef alındı. Gizli Örgüt, ülkede yabancılarla bağlantıları olanları, alkol üretim ve satışının yapıldığı fabrika ve şirketleri, eğlence yerlerini tespit ederek bombalama eylemlerini

¹⁸⁴ Ramazan, **a.g.e.**, s. 411- 412; R.Mitchell, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁸⁵ G. Osman, **a.g.e.**, s. 63.

¹⁸⁶ Bazı Müslüman Kardeşler tarihçilerinin eserlerinde, El-Benna'nın Gizli Örgüt'ü lağvetme bilgisi yer alır. Örneğin uzun bir süre İrşad Bürosu'nda görevli olan Abdulmunim Ebu Fatah, El-Benna'nın 1948'de çok sayıda suikast ve şiddet olaylarında rol oynayan Gizli Örgüt'ü artık devre dışı bırakmaya karar verdiğini, ancak bu kararı hayata geçiremediğini söyler. Ghada Osman ise, Gizli Örgüt'ün liderinin toplantılarda El-Benna'yı "parmağında oynattığını" övünerek anlattığı ve El-Benna'nın askeri yapılanmanın yürüncesine girdiği bilgisini verir. G. Osman, **a.g.e.**, s. 68, 75. Abdel Monem Abul Fotouh, "Egypt's Muslim Brotherhood A Purely Civil Organization", **Ikhwan Web**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=23145&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 11.12.2014). Pargeter ise, El-Benna'nın hakim Haznedar'ın Müslüman Kardeşler üyesini hapse atmasından sonra toplantılarda sık sık hakimden kurtulmayı istediğini, bu isteğin Gizli Örgüt liderleri tarafından emir olarak kabul edildiğini, bu yüzden El-Benna'nın Gizli Örgüt'ü hala hakimiyeti altında tuttuğunu belirtmektedir. Bkz. Pargeter, **a.g.e.**, s. 29.

sıklaştırdı.¹⁸⁷ Sıkıyönetimin ilan edilmesine neden olan karışıklar devam ederken Ekim 1948'de, Müslüman Kardeşler'in Filistin gönüllüleri grubunun liderinin evinde silah ve mühimmat deposu ele geçirildi. Bunun üzerine Kahire Emniyet Müdürü ve ardından Kahire valisi öldürüldü. Kasım ayında, güvenlik güçlerinin şüpheli bir araca yaptığı takip sonucu, araçta ve araçla bağlantılı evlerde, Gizli Örgüt'ün üst düzey yöneticileri ve üyelerinin isimlerinin olduğu belgeler ele geçirildi. Mısır siyasal tarihine "Jeep Olayı" olarak geçen olayla çok sayıda silah ve gizli örgüte ait dökümanlara el konuldu. Askeri yapılanma çökertildi, lider kadrosu tutuklandı. Hükümet yetkililerine göre, ele geçirilen bazı belgelerde, El-Benna tarafından hazırlanan bir takım şifreleme yöntemlerinin (Kur'an cümleleri ve ifadelerinin) kullanıldığı gizli kodlar vardı. Bu kodlar, hükümete yönelik darbe girişiminin askeri planlarına işaret etmekteydi.¹⁸⁸

Başbakan Nukrasi, hem Filistin'de yaşanan başarısızlığın hem de ülke içindeki isyanların istikrarı ortadan kaldırdığını ve Müslüman Kardeşler'in hükümete karşı tehlikeli bir konum kazandığını, gücünün kırılmadığı takdirde istikrarsızlığın devam edeceğini görmekteydi. Ülke çapında gerginliğin devam ettiği süreçte, 8 Aralık 1948'de, Müslüman Kardeşler'in şubelerinin kapatıldığı ve bütün mallarına el konulduğu, her türlü toplanma ve yardım faaliyetlerine son verildiği duyuruldu.¹⁸⁹ Hükümet darbesinin gerekçesi, örgütün şiddet yöntemleri kullanması, gizli bir gençlik örgütlenmesi kurarak askeri eğitim yaptırması, silah ve patlayıcı madde bulundurmasıydı. Bunun yanı sıra Müslüman Kardeşler'in rakip örgütlerle çatıştığı, güvenlik ve kamubinalarına saldırdığı, gelecek terör eylemleri için hazırlık yaptığı vurgulandı. 14 Aralık tarihinde yayınlanan yeni bir kararname ile gösterileri devam ettiren öğrencilerin siyasi içerikteki örgütlere

¹⁸⁷ Abdullah Azzam, **Filistin İslami Direniş Hareketi**, çev. Ahmet Varol, İstanbul, Ravza Yayınları, 2009, s. 80. Ayrıca bkz. Tarık Ali, **Fundamentalizmler Çatışması Haçlı Seferleri, Cihatlar ve Modernite**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Everest Yayınları, 2002, s.134.

¹⁸⁸ R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 64; G. Osman, **a.g.e.**, s. 66; Heyworth-Dunne, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁸⁹ Nafi, **a.g.e.**, s. 53; Azzam, **a.g.e.**, s.82; Ayrıca bkz. G. Osman, **a.g.e.**, s. 73.

üye olmaları ve siyasi gösterilere katılmaları yasaklandı.¹⁹⁰ Müslüman Kardeşler ise, kapatma kararını, "İngiliz planının, Mısırlı yetkililerce uygulandığı, Filistin'deki gönüllülere yapılmış bir "Nukrasi darbesi" olarak duyurdu".¹⁹¹

Mısır rejimi, özellikle Saray, Mısır'daki diğer siyasi örgütlerden çok daha büyük bir kitle tabanına sahip olan Müslüman Kardeşler'in gücünü gerek Filistin sorununda gerekse Heyet Partisi'ni dengelemek için işbirliği yapmak için kullanma konusunda tereddüt etmemişti. Bu yüzden El-Benna'nın bir yandan hükümetle uzlaşma arayışlarından vazgeçmemesi diğer yandan Gizli Örgüt'ün terör eylemleri, verilen desteğin çekilmesiyle sonuçlandı. Örgütün yasaklanması, özellikle Gizli Örgüt üyeleri arasında devrimci yargının güçlenmesine neden oldu. Rejimin, bir yandan İngiliz yetkililerin baskısı diğer yandan ulusal protestolar karşısındaki çaresizliği, aşırılık yanlısı grupları radikalleştirmekten başka bir işe yaramadı ki 28 Aralık 1948'de Başbakan Nukrasi, "intikam almak isteyen" Gizli Örgüt üyesi bir öğrenci tarafından öldürüldü.¹⁹² Cinayeti işleyen öğrencinin zihninde, Nukrasi "İslam'ın yolunda olmadığı için ölmesi gereken bir kişi" idi.¹⁹³ Böyle bir düşünce, şiddet eylemlerine meşruluk katan bir içeriğe sahipti ve 1960'lı yıllarda örgütünkarşı karşıya kaldığı ağır baskı koşullarında, radikal üyeler aynı bakış açısıyla hareket edeceklerdi. Nukrasi'nin cenaze töreninde, "El-Benna'ya ölüm!" sloganlarının atılması, yakın gelecekte nelerin yaşanacağını göstergesiydi. Müslüman Kardeşler'in yasaklanmasının ardından bütün üst düzey kadrosunun tutuklanmasına rağmen El-Benna'nın serbest bırakılması, iddialara göre, Nukrasi'nin intikamının El-Benna'ya düzenlenecek suikastla alınması içindi.¹⁹⁴ Siyasal olarak oldukça köşeye sıkışan El-Benna, Nukrasi'nin katillerini, "Onlar Müslüman Kardeş değiller, Müslüman olamazlar (La İhvan'un va la Muslimin)"

¹⁹⁰ Erkilet, **a.g.e.**, s. 247; G. Osman, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁹¹ R. Mitchell, **a.g.e.**, s.70-71; Nafi, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁹² Nukrasi, İç İşleri Bakanlığı asansöründe, polis kıyafeti giymiş Veterinerlik Fakültesi öğrencisi ve Müslüman Kardeşler üyesi Abdülmecit Ahmed Hasan tarafından öldürüldü. Azzam, **a.g.e.**, s. 83.

¹⁹³ G.Osman, **a.g.e.**, s. 74-75.

¹⁹⁴ Azzam, **a.g.e.**, s. 83.

şeklinde tanımladığı ünlü El-Beyan risalesini yazdı. El-Ezher de Nukrasi'nin katillerini, "İslam karşıtı" olarak suçlayan bir fetva yayımladı.¹⁹⁵ El-Benna, Nukrasi'nin öldürülmesinden sonra kişisel bağlantıları aracılığıyla hükümetle yaşanan gerginliği çözüme ulaştırmak için harekete geçti. Sonuçsuz kalan bu girişimler sonrasında Kahire'den uzaklaşıp bir köye yerleşme izni istedi. Ancak izin dilekçelerine cevap verilmedi.¹⁹⁶ 12 Şubat 1949'da El-Benna, çalışmalarını yürüttüğü Müslüman Gençler ofisinden çıktı. Birkaç gün önce El-Benna'nın arabasına ve silahına el konulmuş, şoförü ve iki kardeşi tutuklanmıştı. 12 Şubat günü, kendisi ve koruması üç kişinin saldırısına uğradı ve El-Benna, Ahmed Mahir ve Nukrasi'nin kaderini paylaşarak hayatını kaybetti.¹⁹⁷

Nukrasi hükümeti, Müslüman Kardeşler hareketinin tarihinde belirleyici bir rol oynadı. Mısır hükümetleri içinde bu zamana kadar örgüte ciddi anlamda meydan okuyan tek hükümet olan Nukrasi yönetimi, Müslüman Kardeşler'in toplumda ve bölgede güçlü bir konum kazandığı dönemde, baskı yoluyla yıldırma politikası izledi. Müslüman Kardeşler üyelerinin bazıları Nukrasi dönemini, El-Mihne El-Kübra¹⁹⁸ yani

¹⁹⁵ R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 69.

¹⁹⁶ Müslüman Kardeşler'e yönelik baskı kampanyası karşısında Müslüman Gençler örgütü Hasan El-Benna ve Müslüman Kardeşler'e sahip çıktı. Kahire'deki merkezini Müslüman Kardeşler'e tahsis etti. Ancak baskı ve takip süreci devam etti. Hasan El-Benna, öldürüleceği güne kadar örgütün üzerindeki baskıyı kırmak adına hükümet yetkililerine ve başbakan Nukrasi'ye ulaşmaya çalıştı. Ancak girişimleri karşılıksız kaldı. G.Osman, **a.g.e.**, s. 66; Havva, **a.g.e.**, s. 255.

¹⁹⁷Bazı kaynaklarda El-Benna'nın Kral Faruk'un doğum günü olan 12 Şubat'ta istihbarat görevlilerince vurulduğundan bahsedilir. Bu iddiaya göre, El-Benna'nın Müslüman Kardeşler kapatıldıktan sonra, çalışma ofisi olarak kullandığı Müslüman Gençler Genel Merkezi polis teşkilatının gözetimi altında olmasına rağmen El-Benna'yı vuran kişilerin kimliklerinin tespit edilememesi, rejimle bağlantılı bir suikast olma ihtimalini arttırmaktaydı. O dönemin gazetelerinde, El-Benna'nın örgüt içinde var olan anlaşmazlık sonucu öldürüldüğü yazıldı. Müslüman Kardeşler tarafında yapılan tartışmalarda ise, Müslüman Gençler lideri Said Harb'in, suikastla bağlantılı olduğu söylentileri yer aldı. Ancak bir süre sonra El-Benna'nın, sarayın talimatı ile öldürüldüğü, gizli polislerin suikast planının içinde olduğu veya en azından olaya göz yumdukları kesinlik kazandı. 1952 tarihli Mısır parlamento kayıtlarında, Mısır İçişleri Bakanlığı'nın Cinayetleri Soruşturma Genel Müdürü tarafından El-Benna'nın öldürülme planı çerçevesinde görevlendirilmiş kişinin kimlik bilgileri ve makam arabasının numarası kayda geçirilmiştir. R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 71; Heykel (1986), **a.g.e.**, s. 39; Havva, **a.g.e.**, s. 257-258.

¹⁹⁸ El-Mihne, Arapça'da eziyete mahkum bırakma, çetin bir sınava tabi tutulma anlamlarına gelir. Müslüman Kardeşler tarihinde El-Mihne El-Kübra, özellikle Nasır rejiminin baskı politikasını vurgulamak için kullanılmakla birlikte bazı üyeler "büyük sınavın" El-Benna'nın öldürülmesiyle başlatırlar. Abbasi döneminde on beş yıl kadar süren ve halifelğe muhalif olan din adamlarına karşı işkence, hapis vb. cezaların verildiği döneme ve ulemanın uğradığı baskıya El-Mihne dönemi denilmiştir. Baskı ve şiddete dayanan El-Mihne siyaseti, modern dönemde siyasi otoriteden bağımsız ve ona karşı tavır alan, yöneticinin gücünü dengeleyerek toplumda nüfus sahibi olma girişimlerinde

büyük sınavın başlangıç evresi kabul etmektedir.¹⁹⁹ El-Benna'nın örgütün lider kadrosunda bulunan üyelerin itaatsizliğini pekiştirecek kadar çelişkili davranışlarda bulunması ve örgüt içinde yaşanan dengesizlik hali, radikal grupların çok sayıda şiddet olaylarına dahil olmasının bir sonucu olarak 1949'da liderlerinin öldürülmesi ile son buldu. Müslüman Kardeşler tarihi açısından El-Benna suikastı, yardımsever bir dernek olarak Mısır toplumunda yer alan bir örgütün geldiği noktayı göstermesi açısından kırılma noktasıdır. Aynı zamanda, El-Benna'nın Nukrasi suikastından ötürü Gizli Örgüt üyelerini tekfir²⁰⁰ eden yazısı, örgüt içinde bölünmenin, daha geniş bağlamda ise İslami kesim arasında karşılıklı tekfir fetvalarının başlangıcını teşkil etti. El-Benna gibi güçlü bir liderin öldürülmesi var olan gerilimlere yenisini ekledi. Daha doğrusu, El-Benna zamanında üstü örtülen sorunlar gün yüzüne çıktı. Liderlik tartışmaları ve örgüt içinde var olan anlaşmazlıklar, Müslüman Kardeşler'in bir süre lidersiz kalmasına neden oldu. İki yıl sonra Müslüman Kardeşler, 1951 yılında Genel Mürşid olarak Hasan İsmail El-Hudeybi'nin (1891?-1973) liderliğini ilan edecekti. Bunun yanı sıra Nukrasi ve El-Benna'nın öldürülmesi gibi cinayetler silsilesi, 1952 darbesinin şartlarını olgunlaştırdı. İkinci kırılma ise, 1954'te, Müslüman Kardeşler'in yeni rejimde çok daha ağır koşullarla karşı karşıya kalmasıyla başlayacak dönemde yaşanacaktır.

2. 1952 Darbesinde Müslüman Kardeşler'in Rolü

1949'da Hasan El-Benna'nın öldürülmesinin ardından örgütün yasaklandığı ve lider kadrosu da dahil binlerce üyenin toplama kamplarında tutulduğu, Mısır siyasetinin siyasal ve toplumsal şiddet sarmalı içinde olduğu ve Filistin Savaşı'nın ekonomik açıdan

bulunanların gücünün sınırlandırılması ve/veya engellenmesi anlamında kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt. 30, İstanbul, Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s. 26-28.

¹⁹⁹ Jon Armajani, **Modern Islamist Movements, History, Religions and Politics**, West Sussex, John Wiley&Sons Ltd., 2012, s. 52; Servi, **a.g.e.**, s. 60-66.

²⁰⁰ Tekfir, İslam düşüncesinde oldukça tartışmalı bir kavramdır. Kelime anlamı örtmek, gizlemektir. K-f-r kökünden küfran-küfr'den türeyen tekfir, İslami literatürde inanan bir kişi hakkında inançsız hüküm vermek anlamına gelir. Yusuf Şevki Yavuz, "Tekfir", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt.40, İstanbul, **Diyanet Vakfı Yayınları**, 2005, s. 350-356.

hükümeti zor duruma düşürdüğü evrede saray seçimleri yenileme karar aldı. Saray ve Nukrasi hükümetiyle yaşanan anlaşmazlık El-Benna'nın öldürülmesiyle doruk noktasına ulaştığı için, Müslüman Kardeşler 3 Ocak 1950 seçimlerinde Heyet Partisi'ne destek verme kararı aldı. Heyet Partisi, diğer muhalif kesimlerinde desteği ile seçimleri kazandı ve Mustafa En-Nahhas başbakan oldu. Heyet Partisi'nin iktidara gelmesiyle Müslüman Kardeşler'e karşı yürütülen baskı politikası yavaş yavaş sona erdi.

İngiliz yetkililerle devam eden müzakerelerin bir sonuca ulaşmaması, yabancı işgal sorununun ötelenmesinin yarattığı toplumsal huzursuzluk ve Mısır rejiminin içine düştüğü istikrarsızlık, içinde Müslüman Kardeşler'in de yer aldığı, çok çeşitli siyasal grupların, öğrencilerin ve işçilerin bir araya gelmesiyle Kurtuluş Taburu (Kataib Et-Tahrir) isimli gerilla tipi bir oluşumun ortaya çıkmasını tetikledi.²⁰¹ Mısır ordusunun bazı birlikleri de bu gruplarla etkileşim halindeydi. Müslüman Kardeşler ise genç subaylarla birlikte Kurtuluş Taburu'nun düzeninden sorumlu idi.²⁰² Bu arada Kanal bölgesinde başlayan grev ve protesto gösterileri ülke geneline yayılmaya başladı. Mısır'ın monarşi sistemini sona erdiren Hür Subaylar darbesi için Müslüman Kadeşler'in ön saflarda destek vereceği şartlar kendini göstermeye başlamıştı.

1952 darbesinin planlayıcısı olan Ez-Zabut'ul Ahrar yani Hür Subaylar olarak adlandırılan kadronun, ilk olarak nasıl oluştuğu çok belirgin değildir. Bazı çalışmalarda Hür Subaylar'ın, Mısır Askeri Akademisi'nden mezun olan 1952 darbesinin baskın kişiliği Cemal Abdunnasır ve arkadaşları tarafından 1939 veya 1940'ta kurulduğu belirtilmektedir.²⁰³ Hür Subaylar, 1930'ların bütün siyasal akımlarının söylemlerine ve

²⁰¹ Joel Gordon, **Nasser's Blessed Movement Egypt's Free Officers and the July Revolution**, Oxford, Oxford University Press, 1992, s. 26.

²⁰² Ali, **a.g.e.**, s. 136.

²⁰³ Hasaneyn Heykel, 4 Şubat 1942'de İngiliz yetkililerin, "Abidin Sarayı" ultimatunun ardından En-Nahhas hükümetini iktidara getirmeleri üzerine Nasır öncülüğünde, Hür Subaylar'ın temelinin atılmış olduğunu söyler. M. Hasaneyn Heykel, **Kahire Dosyası**, çev. Berin Büktaş, Ankara, Bilgi Yayınları, 1974, s.365; P. J. Vatikiotis, **Nasser and His Generation**, London, Croom Helm Ltd, 1978, s. 15. Ayrıca bkz. Mahmut Dikerdem, **Ortadoğu'da Devrim Yılları (Bir Büyükelçinin Anıları)**, İstanbul,

faaliyetlerine tanık olan, İngiliz karşıtlığını içselleştirmiş bir kuşağın temsilcisidir. Yeni Efendiler (El-Efendiyya El-Cadida)²⁰⁴ olarak tanımlanan bu kuşağın hoşnutsuzlukları arttıkça parlamento dışı güçlerle bağlantıları da güçlendi. Müslüman Kardeşler, Hür Subaylar'ın temas kurduğu en önemli parlamento dışı siyasal aktördü.

Müslüman Kardeşler ile Mısır ordusu arasındaki bağlantıların kesin doğasını belirlemek oldukça zordur. Ancak, Müslüman Kardeşler'in ordu içinde güçlü bir etki yarattığı bir gerçektir. Örgütün ordu ile ilişkileri, yer yer olumlu, karmaşık ve çatışmalı bir şekilde 1940'ların başına, yani İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına dayandırılmaktadır. Müslüman Kardeşler ve ordunun, İngiliz işgaline karşı duruşları aynıyken iki tarafın açık bir şekilde bir araya uzun süre gelmemeleri de karmaşık ilişki ağını göstermektedir. Müslüman Kardeşler, tebliğ yoluyla ve kişisel bağlantılar aracılığı ile 1930'ların ikinci yarısından itibaren orduda adından söz ettirmeye başlamıştı.²⁰⁵ El-Benna gerek kendi toplantılarına katılan subaylarla gerekse askeri karargahları ziyaret ederek orduyla bağlantıya geçmişti. Bu toplantılarda, özellikle Enver Sedat'ın Müslüman Kardeşler ile bağlantısı güçlenecektir.²⁰⁶

İkinci Dünya Savaşı boyunca ordu içinde İngiliz işgali ve Mısır'ın geleceğine ilişkin broşürlerin basımı ve dağıtımı konusunda faaliyetler arttırılarak propaganda kampanyası sürdürüldü. Artık subaylar arasında Müslüman Kardeşler grubu ortaya çıkmıştı. Ordu ile birlikte çalışma, Müslüman Kardeşler'in askeri eğitiminde, silah ve

Cem Yayınları, 1990, s. 38; Peter Mansfield, **Mısır İhtilali ve Nasır**, çev. Ergün Tuncalı, İstanbul, Bahar Matbaası, 1967, s. 19-20.

²⁰⁴ 1930'larda eğitilmiş kesimleri temsil eden Yeni Efendiler'in potansiyeli, Mısır ekonomisinin kapasitesini aşacak boyuta geldi. Mesleki eğitim krizi (Azmat el-mutaallimin) olarak tanımlanan bu gelişme, normal şartlar altında hızla yükselmesi gereken bu insanların, işsizlik sorunu ile karşı karşıya gelmesini gönderme yapıyordu. Kişisel hayal kırıklığı, ulusal başarısızlıkla birleşince "yeni efendi" kuşağı arasında, mevcut siyasal ve toplumsal düzene karşı memnuniyetsizlik arttı. Bu bağlamda Nasır ve kuşağının hayatı ve deneyimleri, Mısır'ın yeni efendi ve yönetici kadrosunun tipik örneğini sunmaktadır. Gershoni ve Jankowski, (2010), **a.g.e.**, s. 209-210; Heykel (1974), **a.g.e.**, s. 349-379.

²⁰⁵ Al-Awaisi, Müslüman Kardeşler ve Mısır ordusu arasında çıkar birliğinin ilk olarak, 1936'da Filistin'de yaşanan ayaklanmalarla başladığını ifade eder. Al-Awaisi, **a.g.e.**, s. 119.

²⁰⁶ Muhammad Anwar Al-Sadat, **Revolt on the Nile**, New York, John Day Company, 1957, s. 79-80.

mühimmat temininde önemli rol oynadı.²⁰⁷ Aynı zamanda ordunun sempatisinin kazanılmasına ve 1948 Filistin savaşında birlikte hareket edecek kadar yakınlaşmaya yol açtı ki bir daha böyle bir işbirliği söz konusu olmayacaktı.

İşgal ve savaş koşullarında İslamcılığın yanı sıra çok çeşitli siyasal görüşler de ordu içinde hayat buldu. Bir şekilde bütün örgütlenmeler arasında dirsek teması söz konusu idi. Sol gruplar içinde faaliyet göstermiş pek çok ordu mensubu, Müslüman Kardeşler'in Gizli Örgütü'nün toplantılarına katılabiliyordu. Bazı subayların, Kur'an ve kılıç üzerine bağlılık yemini ritüeline katılacak kadar Gizli Örgüt'e yakınlaşmış olmaları işbirliğinin boyutunu göstermesi açısından önemlidir.²⁰⁸ Hür Subaylar lideri Nasır da 1945 yılının ilk aylarında Müslüman Kardeşler'in gizli askeri örgütü ile doğrudan bağlantıya geçen, hatta örgüt üyelerine askeri eğitim vererek gizli toplantılara katılmayı başaran isimler arasındaydı.²⁰⁹ Ancak zamanla Müslüman Kardeşler ve Hür Subaylar arasındaki ilişki bozulmaya başladı. Özellikle Nasır, yeni bir yönetimin kurulması halinde Gizli Örgüt'ün, dolayısıyla Müslüman Kardeşler'in ihtiyaçlara cevap veremeyecek nitelikte düşünce yapısına sahip olduğunu, üyelerin dini düşünceleri tahrik etme potansiyelinin zararlı sonuçlara yol açacağını Hür Subaylar toplantılarında dile getiriyordu.²¹⁰ Bu tespit, darbe sonrasında yeni yönetimin Müslüman Kardeşler'e bakışını göstermesi açısından önemlidir. Uzaklaşmanın diğer bir nedeni de 1948-1949 yıllarında Müslüman Kardeşler'in hükümetle şiddetli bir çatışma içine girmesi ve siyasi cinayetlerin baş aktörü haline gelmesiydi. Yeni Heyet Partisi hükümeti, Mart 1951'de iktidara gelip Müslüman Kardeşler'in faaliyetlerine yeniden başlamasına izin verince,

²⁰⁷ R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 98-99.

²⁰⁸ Müslüman Kardeşler, kuruluşunun ilk yıllarında El-Benna'nın tarikat geleneğinin etkisiyle tasavvuf temalarını kullanmaya özen gösteriyordu. Yemin törenleri, düzenli ilahi günlerinin yapılmasının yanında İslam dinin sembolü olarak kabul edilen yeşil bantların takılması gibi ritüeller zamanla önemini yitirse de Kur'an üzerine kılıç sembolü, hem karanlık odada yemin törenlerinde hem de kuruluşun resmi yayın organlarında, geçit törenlerinde yeşil bayrak üstünde yer almaya devam etti. Husaini, **a.g.e.**, s. 128.

²⁰⁹ Ahmet Abu El-Feth, **Mısır İhtilalinin İcyüzü ve Nasır**, çev. Nusret Kuruoğlu, İstanbul, Yeni Matbaa, 1965, s. 203; Vatikotis (1978), **a.g.e.**, s. 85, 105.

²¹⁰ El-Feth, **a.g.e.**, s. 203.

Nasır pragmatik davranarak Müslüman Kardeşler ile yeniden bağlantı kurdu.²¹¹ 1952 darbesi gerçekleştiğinde, bütün siyasi oluşumlara karşı izlenen katı tutumun, en azından bir süre Müslüman Kardeşler'e yöneltilmemesi Nasır'ın, Gizli Örgüt içinde aktif rol oynamasından ve örgüt içinde dostluk ilişkileri geliştirdiği kişilerden de kaynaklanmaktaydı.²¹²

1949'un ikinci evresinde, ordu içindeki örgütlenme çabaları hızlanarak Devrim Konseyi (Meclis's Sevrâ) ortaya çıktı. Filistin savaşının yenilgiyle sonuçlanmasından sorumlu tutulan Kral Faruk, saygınlığını büyük oranda yitirmişti. Savaşa katılan subaylar iktidarı devirmek için faaliyetlerini hızlandırdılar. Kimlikleri bilinmese de hareketin varlığına ilişkin söylentiler duyulmaktaydı. Hür Subaylar'ın açığa çıkması ile Müslüman Kardeşler'in hükümetle şiddetli bir çatışma içine girmeleri aynı döneme rastlamaktadır. Heyet Partisi'nin iktidara geldiği 1950 seçimlerinden sonra meşruiyetini yeniden kazanan Müslüman Kardeşler, devrim söylentileri yayıldıkça siyasi gücü ele geçirecek en güçlü aktör olarak görülüyordu. Bunda, 1951 yılında, paramiliter örgütlenmelerin yani Kurtuluş Taburu'nun Kanal bölgesinde İngilizlere karşı savaş hazırlıkları yapmaya başlamaları ve hükümetin bu girişimlere sessiz kalmasının etkisi oldu. Hatta hükümet, gönüllü grupların eylemlerini *de facto* Müslüman Kardeşler'in denetimine bırakmıştı.²¹³ Bu durum, örgütün potansiyel gücünün kabul edilmesi anlamına geliyordu.

Kanal bölgesinde baş gösteren ve hükümetin kontrolü dışına çıkan olaylar bir yıl kadar devam etti. Siyasal karışıklığın doruk noktasına ulaştığı 25 Ocak 1952'de, Kanal bölgesinde İngiliz askerleriyle çatışan Müslüman Kardeşler'in yönettiği Kurtuluş Taburu bir mühimmat deposuna saldırdı. İngiliz askerlerinin karşılık vermesi üzerine

²¹¹ R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 78; Abdin, **a.g.e.**, s. 227.

²¹² Nafi, **a.g.e.**, s. 60.

²¹³ Ramazan, **a.g.e.**, s. 415.

Mısır polisi İngiliz askerlerine karşı saldırıya geçti.²¹⁴ Elli Mısır polisinin öldürüldüğü olayların ardından Kahire'de, polisin de katıldığı Ulusal Hareket'in tüm unsurlarının içinde bulunduğu protesto gösterileri başladı. Müslüman Kardeşler'in aktif olarak dahil olduğu ayaklanmalarda, Kahire'nin merkezinde yabancılara ait pek çok binada yangınlar çıktı, çok sayıda insan öldü ve yaralandı.²¹⁵ Mısır siyasal tarihine, "Kahire Yangını", "Kara Cumartesi" veya "1952 Devrimi/Thavra'sı" olarak geçen şiddet olaylarının yabancılara hedef alması ve gizemi oldukça baskındı.²¹⁶ Daha önce defalarca deneyimlenen sokak gösterilerinden farklı olarak halk bu kez sadece Kahire ve İskenderiye'de rutin gösterilerde bulunmuyordu. Gösteriler, ülke geneline yayılmaya başladı. Protesto gösterileri altındaki Saray yönetimi ise kısa süreli azınlık hükümetleri ile ayakta kalmaya çabalıyordu. Saray'ın, tıpkı Gizli Örgüt'ün tasfiyesinde olduğu gibi, deşifre olan Hür Subaylar grubunun dağıtacağı ve subayların tutuklanacağı söylentileri yayılınca Ağustos ayında planlanan darbe daha erkene alındı.²¹⁷

Mısır tarihinde Mısır Devrimi'nin ikinci evresi olarak kabul edilen Hür Subaylar darbesi, ülkede düzenin bozulduğu toplumsal ve siyasal karmaşa ortamında, 22 Temmuz 1952 gecesi, yönetime el koyarak gerçekleştirildi. Mısır, on bir ay daha Krallık olarak kaldı, ancak yüz elli yıllık Mehmet Ali rejimi artık sona ermişti. Bir yıl sonra 18 Temmuz 1953'te monarşiye son verildi ve devrimin görünürdeki lideri Muhammed

²¹⁴ El-Feth, **a.g.e.**, s. 20; Stradiem, **a.g.e.**, s. 461.

²¹⁵ Müslüman Kardeşler'in Kahire'de Batılı hayat tarzına karşı muhalefeti, hem söylemsel olarak hem de 1930'lu ve 1940'lı yıllar boyunca çeşitli zamanlarda gerçekleşen saldırılar ile bilinmekteydi. 26 Ocak günü ilk saldırı, Kahire'deki "ihtişamlı hayatın" sembolik ifadesi olarak tanımlanan, başkenti "Orta Doğu'nun Paris'i" yapan sembolik yerler hedef alındı. Çok sayıda kafe, lokanta, tiyatro salonu, otel, gece klübü vb. binalar yakıldı ve/veya zarar gördü. Yıkım Kahire'nin merkezinde bir tarihi ortadan kaldırmıştı. Kahire Yangını, soruşturmada, pek çok varsayım ileri sürülmekle birlikte kanıtlanamadığı için resmi kayıtlara "ulusal galeyan" sonucu meydana geldiği şeklinde geçti. Hophwood, **a.g.e.**, s. 31; Dikerdem, **a.g.e.**, s. 31, 34.

²¹⁶ Bazı çalışmalarda İngiliz ajanlarının halk tepkisinin itibarını yitirmesini sağlamak için şiddet olaylarını provoke ettiğini yazarken bazıları da İngiliz işgalinin yönetim sorununu derinleştirdiği ve siyasi ikilem yarattığı için Saray tarafından bir plan dahilinde yürütüldüğü, Genç Mısır ve Müslüman Kardeşler'in olaylarda etkili bir şekilde rol oynadığını yazar. Marsot, **a.g.e.**, s. 104-105; El-Feth, **a.g.e.**, s. 206. Kahire Yangını ile kıyaslanacak şiddet olayları, yıllar sonra 28 Ocak 2011'de hükümet karşıtı gösterilerde yaşandı. Resmi binaları kundaklama, yağma ve cezaevlerinden organize firar olaylarının yarattığı kaos ortamı, 1952'de yaşanan Kahire Yangını'na çok benzer bir nitelik taşıyordu.

²¹⁷ El-Feth, **a.g.e.** 45; Omayma Abdel-Latif, "Nasser and the Brotherhood", **El-AhramWeekly**, 27 June-3 July 2002, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2002/592/special.htm>, (Erişim Tarihi: 20.03.2014).

Necib (1901-1984) öncülüğünde Hür Subaylar yönetimi altında cumhuriyet ilan edildi.²¹⁸

Müslüman Kardeşler ve ordu arasındaki işbirliği, askeri darbe gerçekleştiğinde son ve en kritik aşamasına geldi. Orduda, Müslüman Kardeşler üyesi subayların ve polislerin darbenin yürütülmesindeki rolü dışında, binlerce sivil üye ve sempatizan, darbe öncesinde yaşanan Kahire Yangını ve sonrasındaki istikrarsızlık döneminin başat aktörleri idi. Gizli Örgüt ise, bu süreçte Devrim Konseyi'nin direktifleri ile İngiliz yönetiminden gelebilecek herhangi bir müdahaleyi engellemek için Kanal bölgesine seferber edilmişti. Bunun dışında, 1952 ayaklanmalarında, Kahire'nin kültürel zenginliğine ve Müslüman Kardeşler'in bakış açısı ile Batı'nın "sefi" yaşamına yönelik saldırılar, bir yanı ile Batı kültürünün temsil ettiği sembollere diğer yanıyla da gelir dağılımındaki eşitsizliğe karşı bir tepkiydi. Kahire Yangını'nın ertesinde, Mısır yönetimine el koyan Devrim Konseyi'nin izlediği politikalar, toplum nezdinde tepki duyulan sorunlara bir cevap niteliği taşıdığı için Müslüman Kardeşler tabanından destek görmesi kaçınılmazdı. Darbenin yürütücüleri, güç kontrolünün henüz zayıf olduğu aşamada, darbenin başarılı ve kalıcı olması için halkın desteğinin önemini farkındaydı. 1940'lardan itibaren alt sınıfların ve "efendiyya" kuşağının temsilcilerinden biri görünümündeki Müslüman Kardeşler, ülke çapında en iyi örgütlenmiş güç olduğu için önemini korumaya devam etti.²¹⁹ Bu noktada, bütün "devrimci" kadronun Müslüman Kardeşler ile çok sıkı bağlarının olduğu veya 1952 darbesini, Müslüman Kardeşler'in yaptığı sonucuna varılamaz. Ancak, Müslüman Kardeşler'in önde gelen üyelerinin Devrim Konseyi'nde bulunmaları ve Nasır ile yakın arkadaşlık ilişkisine sahip olmaları,

²¹⁸ Marsot (2010), **a.g.e.**, s. 106-130; Mansfield (1967), **a.g.e.**, s. 35-36; El-Feth, **a.g.e.**, s. 45-46; Gordon, **a.g.e.**, s. 60.

²¹⁹ Gilles Kepel, **Peygamber ve Firavun Çağdaş Mısır'da İslami Hareketler**, çev. İsmail Bendiderya, İstanbul, Çizgi Yayınları, 1992, s. 25.

örgütün darbe sürecinin en önemli aktörü olduğu yönündeki algıyı güçlendirmekteydi.²²⁰

1951 yılında Müslüman Kardeşler'in yeni lideri seçilen Hasan El-Hudeybi, darbeden hemen önce, Saray ile Müslüman Kardeşler'in arasını düzeltmek için girişimlerde bulunmuştu. El-Hudeybi'nin Kral Faruk'a karşı en azından barışçıl bir politika izleyeceği mesajını verdiği bir ortamda, Müslüman Kardeşler'in tüm unsurlarıyla darbenin aktörü olduğu iddiasının geçerliliği zaten mümkün değildi.²²¹ El-Hudeybi'nin üst düzey bir hakim olarak eski sisteminin içinden gelmesi, Kraliyet ailesi ile akrabalık ilişkilerine sahip olması ve Müslüman Kardeşler ile El-Benna dışında hiçbir bağlantısının olmamasına rağmen Genel Mürşid olarak seçilmesi, darbenin hemen öncesinde saray ve Müslüman Kardeşler arasında bir uzlaşuya varıldığını göstermekteydi.²²² El-Hudeybi'nin, El-Benna'nın öldürülmesinden sorumlu tutulan saray ile ilişkileri normalleştirme yönündeki girişimleri, aslında El-Benna geleneğinin bir uzantısıydı. 1952'nin ilk günlerinde böyle bir ziyaret, Müslüman Kardeşler tabanından farklı olarak lider kadrosunun darbe girişimini uzak bir olasılık olarak gördüklerinin işaretiydi. El-Hudeybi, El-Benna gibi güçlü bir liderin halefi olduğunun bilinciyle örgütün, kurucusu tarafından oluşturulan temel kurallarına uygun davranıyordu. Mısır yönetimi ile pragmatik ilişkilerin sürdürülmesi, bu kuralların başında geliyordu. El-Hudeybi'nin El-Benna geleneğini sürdürmesi, örgütün dört yıl önce tasfiyesinin etkilerini silmek ve imajını düzeltmek çabasıdan kaynaklanmaktaydı ki 1950 seçimlerinin ardından örgütün kapatılma kararı kaldırılmıştı. Darbe koşullarının şekillendiği Kahire Yangını ertesinde iyice gerginleşen siyasal ve toplumsal ortamda El-

²²⁰ Abdulhakim Amr, Abdullatif Bağdadi, Kemalettin Hüseyin, hem Müslüman Kardeşler hem de Devrim Konseyi üyesiydiler.

²²¹ Husaini, **a.g.e.**, s. 129; Heykel (1986), **a.g.e.**, s. 152.

²²² Hasan El-Hudaybi, **Davetçiyiz Yargılayıcı Değil İslam Dünyasında İnanç Sorunları**, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, İnkilab Yayınları, 2010, s. 7-10; Said Khatab, "Al-Hudaybi's Influence on the Development of Islamist Movements in Egypt", **The Muslim World**, Vol. 91, Issue 3/4, October 2001, s. 455.

Hudeybi bu kez Devrim Konseyi ile uzlaşi politikası izlemeye özen gösterdi.²²³ El-Hudeybi'nin liderliğinin ilk günlerinde henüz meşruiyetini sağlamadığı düşünöldüğünde darbe sürecinin yöneticileri ile barışçıl bir strateji yürütmesi şaşırtıcı değildir. Kendisi darbe sürecinin pasif aktörü olmasına rağmen örgütün gizli paramiliter yapılanması darbeye aktif bir role sahipti. Gizli Örgüt'ün darbe sürecine angaje olmasının yanı sıra yeni Mürşid'in konumu ve Mısır siyasetinin (meşru veya değil) bütün aktörleri ile uzlaşi politikası izleme çabası, örgüt içi gerilimlerin bir iktidar savaşına dönüşmesi kadar Nasır rejimiyle Müslüman Kardeşler arasındaki iktidar mücadelesine neden olmasından dolayı da önemli sonuçlar doğurmuştur.

3. Genel Mürşid Hasan El-Hudeybi ve Yeni Rejimle İlişkiler: İşbirliğinden Çatışmaya

1952 Darbesi'nin hemen öncesinde El-Benna'nın yerine geçecek ismin belirlenmesi, Müslüman Kardeşler'in yasaklandığı, faaliyetlerini gizli bir şekilde yürüttüğü dönemde gerçekleştiği için koşullar çok zorluydu.²²⁴ Lider kadrosunun kilit isimlerinin çoğu hapisteydi. Hasan El-Benna gibi güçlü bir lideri kaybeden Müslüman Kardeşler, liderlik kriziyle birlikte yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Hükümetin uyguladığı yasaklar karşısında, El-Benna'nın ölümünden ancak iki yıl sonra yeni liderin kim olacağı tartışılmaya başlandı.

Yeraltına çekilen örgütün yeni lider seçimi sırasında, iki rakip kamp (ılımlılar-radikaller) arasındaki bölünme daha da keskinleşti. Uzlaşmacı kimliği ile tanınan Hasan El-Hudeybi, Gizli Örgüt'e sıcak bakmayan İrşad Bürosu ve üst düzey liderler tarafından destekleniyordu. El-Hudeybi'nin karşısında en güçlü rakip, El-Benna öldüğünde örgütün başına geçen, Gizli Örgüt'ün desteklediği Salih El-Asmavi idi. El-Asmavi'nin arkasına aldığı silahlı güç, kendisinin potansiyel bir lider olduğu izlenimini arttırmakla birlikte

²²³ El-Feth, **a.g.e.**, s. 210.

²²⁴ Said, **a.g.e.**, s. 95-97; Zollner, **a.g.e.**, s. 16.

Müslüman Kardeşler'in radikal bir örgüte evrileceği anlamına gelmekteydi. Örgütün büyük bir badire atlattığı süreçte, El-Asmavi veya diğer adaylardan herhangi birinin seçilmesinin²²⁵, Müslüman Kardeşler'in daha fazla bölünmesini beraberinde getireceği düşünüldüğü için dışarıdan bir ismin, Hasan El-Hudeybi'nin liderliğinin kabul edilmesine karar verildi.²²⁶ Rejimle çatışan ve terör eylemlerine bulaştığı izlenimi, örgütü oldukça yıpratmıştı. Gerek İrşad Bürosu gerekse Gizli Örgüt üyeleri, El-Benna'dan sonra Müslüman Kardeşler içinde zayıf ve sembolik bir liderin "kanatları" altında, kendi güçlerini korumayı amaçladıkları için pragmatik davrandılar.²²⁷ Gizli Örgüt, başlangıçta liderliğine karşı çıkmasına rağmen El-Hudeybi'nin, sarayla bağlantılarından dolayı, örgüt üzerindeki baskının sona erdirilmesinde rol oynayacağı beklentisi ile hareket etti. Gizli Örgüt, El-Hudeybi'nin liderliğine zorunlu ancak "geçici" bir çözüm olarak bakıyordu. Zamanla El-Hudeybi, zayıf ve sembolik bir Genel Mürşid olmadığını gösterecektir. Hatta kendisine karşı çıkan Gizli Örgüt içinde El-Benna'nın ilk öğrencilerini tasfiye edecek kadar ileri gidecek ve örgütsel yapıyla ilgili önemli değişiklikleri hayata geçirecektir.

El-Hudeybi, Temmuz darbesinden hemen sonra yeni yönetimin lideri Muhammed Necib ile bir araya geldi. Yeni rejimin ilk günlerinde tarafların bir araya gelmesi, bundan sonraki süreçte örgütün hangi koşullarda dahil olacağını açıklığa

²²⁵ El-Asmavi ve El-Hudeybi'nin yanı sıra Hasan El-Bakuri, Abdulhakim Abidin, El-Benna'nın kardeşi Abdurrahman El-Benna ve Mustafa El-Mumin liderlik için adı geçen üyelerdir. Bu kadar çok ismin gündeme gelmesi farklı ideolojik ayrışmalara işaret ettiği kadar örgütün bütünlükten yoksun ve zaafiyet içinde olduğunu resmiydi. Özellikle El-Asmavi ve Mustafa El-Mumin arasındaki çatışma, örgüt içi anlaşmazlığın oldukça derinlerde olduğunu bir göstergesi idi. Mustafa El-Mumin, Müslüman Kardeşler içinde gücün demokratik bir şekilde dağıtılmasını savunmakta ve ideolojik olarak Heyet Partisi daha yakın bir duruşu temsil etmekteydi. Asmavi ise dini konularda oldukça katı görüşlere sahipti. İki hizip arasındaki farklılık, Jeep Olayı davasında ön plana çıkmış ve İrşad Bürosu El-Asmavi'nin yanında yer aldığı için, Mustafa El-Mumin üyelikten çıkarılmıştı. Zollner, **a.g.e.**, s. 17; Said Khatab, **a.g.m.**, s. 456; Nafi, **a.g.e.**, s. 62

²²⁶ Müslüman Kardeşler anayasasına göre Genel Mürşid'in seçilmesi için İrşad Bürosu üyelerinin en az yüzde sekseninin oy kullanması gerekiyordu. Çoğu üyenin cezaevinde olması yüzünden El-Hudeybi genel kurallar devre dışı bırakılarak Genel Mürşid ilan edilmiştir. Husaini, **a.g.e.**, s. 141.

²²⁷ Bazı kaynaklar, Müslüman Kardeşler'in lider kadrosunun sembolik bir lider beklentisi olduğu iddiasının aksine, El-Hudeybi'nin, örgüt içinde üst düzey kadrolara atanacak isimlerin belirlenmesi ve Gizli Örgüt ile mücadele etme şartı ile liderliği kabul ettiği bilgisini verir. Ancak zamanla Nasır ile giderek bozulan ilişkiler, El-Hudeybi'nin Gizli Örgüt'ü tasfiye etme kararından vazgeçmesine neden olacaktır. Osman, **a.g.e.**, s. 67; Karş. Zollner, **a.g.e.**, s. 21-23.

kavuşturmak içindi. Müslüman Kardeşler'in ilk kuşağının yeni rejimle uzlaşya dayalı bir ilişki geliştirmek istediğinin de işareti idi. Ancak, İslami ilkelerin, yeni rejimin politikasında ne ölçüde yer alacağı konusu taraflarca gündeme getirilmedi.²²⁸ Açık bir işbirliği ile sonuçlanmayan görüşme sonrasında El-Hudeybi'nin Hür Subaylar darbesini desteklediğini ifade eden mektubunun El-Ahram gazetesinde yer alması, işbirliğine hazır ve hatta El-Benna zamanında olduğu gibi yönetime karşı ılımlı tavır sergileyecek bir Müslüman Kardeşler mesajı olarak kabul edildi.²²⁹

Devrim Konseyi açısından bakıldığında, yeni hükümet, ilk altı ayında, meşruiyet kazanmak amacıyla Müslüman Kardeşler'i darbe ile ilişkilendirme çabası içine girdi. Örneğin, Müslüman Kardeşler lehine iki önemli adım atıldı. İlk olarak, Hasan El-Benna'nın katillerinin bulunması ve cezalandırılması için soruşturma dosyasının yeniden açılması kararı alındı. İkinci olarak, Müslüman Kardeşler üyelerini de kapsayan siyasi tutuklular için genel bir af çıkarıldı.²³⁰ Bunun yanı sıra Hasan El-Benna'nın "şehitliği" anısına çeşitli törenler düzenlendi ve bu törenlere, Muhammed Necib ve Nasır tarafından üst düzeyde katılım gerçekleştirildi. Böylece Müslüman Kardeşler ile işbirliğinin devam ettiğine ilişkin bir algı yaratılmak isteniyordu. Bu girişimler, aynı zamanda Devrim Konseyi'nin monarşi ve Heyet Partisi başta olmak üzere eski rejimin tüm bileşenlerine yönelik başlattığı siyasi linç kampanyasının bir parçasını oluşturuyordu. Yeni hükümet kurulana kadar Saray ve eski rejim içinden pek çok siyasinin tasfiyesi, Devrim Konseyi'nin başlıca faaliyetlerinden oldu. Çoğu Mısırlı ve Müslüman Kardeşler taraftarı, söz konusu gelişmeler karşısında Müslüman Kardeşler programının, yani İslami ilkelerin temel alındığı bir sistemin gerçekleşeceğine ve büyük

²²⁸ Aynı gün toplanan Şura Meclisi'nde El-Hudeybi tarafından imzalanan on üç sayfalık bir bildiri kabul edildi. Söz konusu bildiride askeri yönetimin sona erdirilmesi, yeni anayanın hazırlanması ve olağanüstü halin kaldırılarak sivil hükümetin kurulması, İslami yönetim anlayışının yeni rejim tarafından desteklenmesi gerektiği vurgulandı. G. Osman, **a.g.e.**, s. 112-113; Ramazan, **a.g.e.**, s. 417.

²²⁹ Zollner, **a.g.e.**, s. 25.

²³⁰ Harris, **a.g.e.**, s. 198; Dağ, **a.g.e.**, s. 95-96; Gordon, **a.g.e.**, s. 101.

olasılıkla tek başlarına iktidarı ele geçirmek için daha uygun koşulların oluşacağına inanmaya başladı.²³¹

7 Eylül 1952'de, Mısır'ı yöneten son sivil hükümet ortadan kalktı ve bir askerin başkanlığı altında hükümet kuruldu. Müslüman Kardeşler yanlısı olarak bilinen Ali Mahir hükümeti, Devrim Konseyi ile bağlantılı Müslüman Kardeşler üyelerinin tavsiyesi ile darbeden hemen sonra kurulmuştu. Ancak Devrim Konseyi'nin, toprak kanunu gibi eski sistemin tasfiyesine neden olacak düzenlemelerini kabul etmeyen Ali Mahir iki ay sonra istifa etti. Ali Mahir'in istifasını, Devrim Konseyi ile Müslüman Kardeşler arasındaki ilk ayrılık olarak tanımlamak mümkündür.²³² Devrim Konseyi, yeni hükümette bu kez doğrudan Müslüman Kardeşler'in yer alması için harekete geçti. Aralık 1952'de, El-Hudeybi'den, kurulacak yeni parti Ulusal Kurtuluş Birliği'nde (Heyet-üt Tahrir) temsil edilecek beş aday belirlemesi istendi. Ancak El-Hudeybi, henüz seçimler yapılmadığı için geçici hükümetin içerisinde yer almanın, toplumda örgütün itibarını zedeleyeceğini ifade ederek Nasır'ın teklifini reddetti.²³³ Nasır ise, El-Benna'dan sonra liderlik seçiminde ismi gündeme gelen Hasan El-Bakuri'nin kabinede yer almasını istedi. Nasır, El-Hudeybi'yi etkisizleştirmek ve örgütü kontrol altına almak için El-Bakuri'ye kabinede yer vererek Müslüman Kardeşler içindeki bölünmeyi tetiklemek ve örgütün zayıflığından yararlanarak bağımsız hareket etmesinin önüne geçmek istiyordu.²³⁴ El-Hudeybi, Nasır'ın bu hamlesi karşısında İrşad Bürosu'nun aldığı kararı açıklayarak "Müslüman Kardeşler'in, bundan sonra hükümet içinde yer

²³¹ Ayubi (1993), **a.g.e.**, s. 153. Ayrıca bkz. Husaini, **a.g.e.**, s. 130.

²³² Temmuz darbesi sonrası hükümetin kurulması, kısa süre içinde seçimlere gidileceği izlenimini uyandırmış olsa da iki ay sonra Ali Mahir hükümeti istifa edince seçim fikri de ortadan kalktı. Henüz Devrim Konseyi'nin meşruiyet sağlayamadığı evrede seçimlere gitmek, Heyet Partisi'nin iktidara gelmesi anlamına geldiği için Devrim Konseyi seçimleri gündemden düşürmeyi tercih etti. Dikerdem, **a.g.e.**, s. 50; El-Feth, **a.g.e.**, s. 211; Nafi, **a.g.e.**, s. 65; Vatikiotis (1978), **a.g.e.**, s. 131.

²³³ El-Hudeybi, Devrim Konseyi'ne karşı mesafeli bir tutum takınmakla birlikte Ulusal Kurtuluş Birliği'nin kurulmasından sonra, Şubat 1953'te yürürlüğe giren geçici Anayasa Komisyonu içinde üç Müslüman Kardeşler üyesinin yer alması (El-Hudeybi'nin en yakınlarından Hasan El-Asmavi, Münir El-Dilla ve El-Hudeybi'nin rakibi Salih El-Asmavi), örgütün hiç olmadığı kadar siyasal meşruiyete kavuştuğunu da gösteriyordu. Bkz. Gordon, **a.g.e.**, s. 101.

²³⁴ **Seyyid Kutub ve Arkadaşları Niçin İdam Edildi?**, (yazar belirtilmemiş), çev. Osman Zeki Soyyiğit, İstanbul, Çağaloğlu Yayınları, 1970 s. 14.

almayacağını, siyasal bir parti olmadığı için seçimlere katılmayacağını, siyasal alanda önceden olduğu gibi tavsiyelerde bulunmak suretiyle rol oynayacağını", vurgulayarak ikinci ayrılığın işaretini verdi.²³⁵ Hasan El-Bakuri, yeni hükümette tek Müslüman Kardeşler üyesi olarak yer aldı ve Vakıflar Bakanı olarak atandı. İrşad Bürosu, El-Bakuri'nin Müslüman Kardeşler üyeliğinden istifa etmesini isteyerek siyasete karışmama kararına bağlı kalınacağını gösterdi.²³⁶

Müslüman Kardeşler içinde liderlik seçimi ile gündeme gelen anlaşmazlık, El-Bakuri'nin hükümette yer almasıyla örgütün siyasal statüsünün ne olacağına ilişkin tartışmalarla yeniden alevlendi. Bu tartışmalar, 9 Eylül 1952'de toprak reformu kanunu ile birlikte siyasal partileri düzenleyen kanunun yürürlüğe girmesi üzerine örgüt gündemine damgasını vurdu.²³⁷ Siyasal Partiler Kanunu, kısa erimde Müslüman Kardeşler'in Devrim Hükümeti tarafından korunması ve kollanması olarak yansıdı. Çünkü Nasır, siyasal partilere getirilen kısıtların özellikle Heyet Partisi'ni ortadan kaldırmaya dönük bir amacı olmasının büyük tepkilere yol açacağından çekinerek Müslüman Kardeşler ile iyi geçinmeye özen gösteriyordu. Bütün siyasal partilerin yükümlülüklerinin ve sınırlarının tanımlandığı kanun, aynı zamanda Müslüman Kardeşler için orta ve uzun erimde tehlikeli bir ikilemi de içeriyordu. Bilindiği üzere Müslüman Kardeşler, hukuken bir siyasal parti değil, bir dernek statüsünde idi. 1945 yılında Nukrasi hükümeti Müslüman Kardeşler'in (diğer örgütlerin) siyasi faaliyetlerini yasaklayan ve Sosyal İşler Bakanlığı bünyesinde sadece yardım faaliyetlerini yürütmesine izin veren bir kanun çıkarmıştı. El-Benna, kişisel ilişkilerinin olduğu dönemin Sosyal İşler Bakanı'nın tavsiyesi üzerine, Müslüman Kardeşler'in toplumsal

²³⁵ Abdel-latif, **a.g.m.**, p.18; Karş. Gordon, **a.g.e.**, s. 98-101. Ayrıca bkz. El-Feth, **a.g.e.**, s. 210-211; Ramazan, **a.g.e.** s. 418.

²³⁶ Harris, **a.g.e.**, s. 199; El-Feth, **a.g.e.**, s. 211; Nafi, **a.g.e.**, s. 65.

²³⁷ Yeni kanun, tüm siyasal partilerin yükümlülüklerini, yetkilerini ve haklarını on yedi maddede açıklamıştır. Buna göre siyasal partiler, kuruluş amaçlarını, siyasal programlarını, statülerini, iç örgütlenme yapısını ve ekonomik kaynaklarını açıkça belirtmek zorundadır. Ayrıca partilerin, taşınmaz mal sahibi olmaları yasaklanmıştır. Askeri ve yarı-askeri oluşumları desteklemeleri yasaktır. Bütün siyasal partiler, İçişleri, Sosyal İşler ve Adalet Bakanlığı'nın ortak yargılama yetkisi altında faaliyet göstereceklerdir. Harris, **a.g.e.**, s. 212.

hizmet, kültürel ve sportif faaliyetlerinin yürütüldüğü bölümleri Bakanlık bünyesinde resmi bir statüye geçirerek, kapatılmasının önüne geçmişti.²³⁸ Ancak bir derneğin yasal sınırlarının çok ötesinde genişleme eğilimi sergileyen siyasal bir hareketin bütün niteliklerine sahipti. Örgüt içindeki muhalif kesimlerin de üzerinde en çok durduğu konu olması yüzünden Müslüman Kardeşler'in statüsünü netleştirmesi gerekiyordu.²³⁹ Dernek olarak kabul edilirse 1951 tarihli Dernekler Kanunu'na bağlı kalacak, siyasal parti olarak kabul edilirse 9 Eylül tarihli yeni kanun çerçevesinde hareket edecekti. Ancak her iki durumda da faaliyetleri büyük ölçüde sınırlandırılmış olacaktı. Söz konusu tartışmalar, El-Hudeybi'nin Müslüman Kardeşler'i siyasi kimliği olmayan, dini bir dernek olarak tanımladığı dilekçesini hükümete sunması ile son buldu. Dilekçe, Devrim Konseyi tarafından kabul edildi ve kısa bir süre daha Müslüman Kardeşler'in siyasal baskıların dışında kalmasına yol açtı.²⁴⁰

Devrim Konseyi'nin, Müslüman Kardeşler'e "dokunmaması", örgütün hükümet için henüz çok ciddi sorun teşkil etmiyor olmasından da kaynaklanıyordu. Nasır için Müslüman Kardeşler o dönemde Saray, siyasal partiler ve sol ile mücadelede en uygun müttefik olarak kabul ediliyordu. El-Hudeybi, bu süreçte Devrim Konseyi'nin yörüngesine girmeyi reddederken Salih Asmavi, Salah Sadi ve radikal İslam'ın en önemli ideologu olarak kabul edilen Seyyid Kutub (kendisi on yıl kadar sonra Nasır rejimi tarafından idama mahkum edilecektir) gibi genç üyeler askeri rejim ile resmi ve/veya resmi olmayan güçlü bağlantılara sahipti.²⁴¹ Bu grup, Müslüman Kardeşler'in

²³⁸ G. Osman, **a.g.e.**, s. 30-31.

²³⁹ R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 103-108; Ira M. Lapidus, **İslam Toplamları Tarihi, 19. Yüzyıldan Günümüze**, Cilt2, çev.Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 576; Schulze, **a.g.e.**, s. 138.

²⁴⁰ Müslüman Kardeşler'in siyasal bir parti statüsünde olması gerektiğini düşünenler, Şura Meclisi'nin çoğunluğunu oluşturuyordu. Şura Meclisi'nin aldığı kararların doğrudan kabul edilmesine rağmen El-Hudeybi bunları dikkate almadı. Müslüman Kardeşler'in dernek statüsünde kalmasında ısrar etti. El-Hudeybi, El-Benna gibi örgüt içi çatışmaları çözmeye çalışırken üyelerin tercihlerini gözetmek yerine, otoriter yolla kendi düşüncelerini dayatmayı seçti. Söz konusu tartışmalar, yaklaşık bir yıl sonra örgütten ayrılmalara tetikleyecektir. Harris, **a.g.e.**, s. 213; Zollner, **a.g.e.**, s. 29.

²⁴¹ Örneğin Nasır ve El-Hudeybi arasında ilk anlaşmazlık ortaya çıkıp El-Hudeybi'nin Ulusal Kurtuluş Birliği'ne katılmayı reddettiğinde Seyyid Kutub, Nasır'ın danışmanı olarak Ulusal Kurtuluş Birliği'nin programını hazırlayan isimlerden birisi oldu. Seyyid Kutub'a göre Ulusal Kurtuluş Birliği genç

siyasal parti gibi etkin bir rol oynayarak rejimi yönlendirmesi gerektiğine inanıyordu. Örgütle ilişkileri daha da karmaşıklaştıran, bu genç üyelerin, El-Hudeybi ve yakın çevresi ile de yakın temasta olmalarıydı.²⁴² Nasır, bu genç Kardeşler aracılığı ile Genel Mürşid'in otoritesini zayıflatmak amacı güdüyordu. Yine bu kişilerin arada olması nedeniyle doğrudan müdahalede bulunmaktan çekindiği için bir ikilem söz konusuydu.

Nasır'ın Müslüman Kardeşler'i kontrol altına alma stratejisi devam ederken Devrim Konseyi içinde de görüş ayrılıkları ve bölünmeler ortaya çıktı. Muhammed Necib ve taraftarları, geçiş döneminin bir an önce sona erdirilip, parlamenter sisteme dönülmesini isterken Nasır, askeri yönetimin devam etmesi gerektiğini düşünüyordu.²⁴³ El-Hudeybide bir an önce seçim sürecinin başlatılıp parlamenter düzenin kurulması gerekliliğini dile getirerek Muhammed Necib'in yanında yer aldı. El-Hudeybi, Devrim Konseyi'nin örgüte karşı mücadeleyi göze alamayacağı varsayımından hareket ediyordu.²⁴⁴ Gerçekten de Devrim Konseyi açısından, örgütün "sokak" gücü, şiddete dönüşebilen kapasitesi ve kıdemli lider kadrosu, başlıca çekinceleri oluşturuyordu.

Mısırlıları, Müslüman Kardeşler'i, işçileri ve öğrencileri tek bir çatı altında toplayacak bir yapıydı. Zamanla partinin stratejisi, kitleleri ideolojik olarak hazırlayacak İslami bir örgüt olacağı için Müslüman Kardeşler'i iktidara taşıması olacaktı. **Seyyid Kutub ve Arkadaşları...**, s. 14; Said Khatab, **a.g.m.**, s. 457.

²⁴² Gordon, **a.g.e.**, s. 99; Yvonne Y. Haddad, "Seyyid Kutub: İslami Güçlenişin İdeoloğu", **Güçlenen İslam'ın Yankıları...**, s. 90.

²⁴³ General Muhammed Necib, Hür Subaylar kadrosunda olmadığı halde Temmuz darbesinden birkaç ay önce Devrim Konseyi'ne katılmıştı. Filistin savaşında başarılı bir performans sergilemesi halk nezdinde takdir görmesine yol açtı. Nasır'ın Devrim Konseyi'ndeki ağırlığına karşı Necib'in kendi otoritesini sağlamaya çalışması aralarının açılmasına ve son kertede Nasır'ın, General Necib'i tasfiye etmesine yol açtı. 1954 yılına gelindiğinde, çevresindeki tüm rakiplerini bertaraf eden Nasır, Necib yerine Mısır Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı olacaktır. Marsot (2010), **a.g.e.**, s. 108; El-Feth, **a.g.e.**, s. 130-170.

²⁴⁴ Ancak yaşananlar Nasır rejiminin, Müslüman Kardeşler'i tamamen ortadan kaldıracak şekilde hareket ettiğini gösterdi. 2012 yılında Müslüman Kardeşler, Tahrir Meydanı'nda halkın yanında durmayarak statükodan yana tavır almıştı. Ordu ile işbirliği sayesinde iktidara gelen Müslüman Kardeşler, iktidarının son günlerinde dahi ordunun karşı adım atmayacağı yönünde iddialı açıklamalarda bulunmasına rağmen ordu tarafından alaşağı edildi. Bu da Müslüman Kardeşler tarihinin El-Benna döneminden beri kritik zamanlarda benzer akıbeti yaşadığını göstermesi açısından önemlidir.

a. El-Hudeybi'nin Gizli Örgüt ile Mücadelesi

1953'ün sonuna gelindiğinde, Müslüman Kardeşler, orduda Hür Subaylar'ın dışında ve ülkede sağlam kalan tek örgütlü ve alternatif hareketi temsil ediyordu. Bütün siyasi partiler ve örgütler tasfiye edilmişti. Bu süreçte Müslüman Kardeşler ile doğrudan karşı karşıya gelmemeye dikkat eden Nasır, bir yandan Gizli Örgüt liderleri ile teması sürdürdü diğer yandan da örgütün içine sızmaya çalıştı. El-Hudeybi ise, Gizli Örgüt'ü kendi kontrolü altına alarak örgüt içindeki çok sesliliği engellemek, askeri birimin gücünü zayıflatmak ve Nasır ile işbirliğinde bulunan isimleri devre dışı bırakmak istiyordu. Bilindiği üzere El-Benna, bedensel faaliyetlerin öncelikli olduğu Gezi Bölümü ile militan bir *ethosun* açığa çıkmasına neden olmuştu. El-Hudeybi ise Gezi Bölümü'nün, fiziksel eğitime ve ideolojik beyin yıkamaya odaklandığını ve bu telkin organlarının gücü azaltılırsa üyelerin entelektüel ve manevi açıdan gelişmesinin sağlanabileceğini düşünüyordu. Bu yüzden bir dini hareket ne anlam ifade ediyorsa o sınırlar içinde kalınması gerektiği konusunda ısrar ediyordu. Liderliğinin ilk günlerinde, izcilerden meydana gelen, dolayısıyla Gizli Örgüt'ün ilk ortaya çıktığı yer olan Gezi Bölümü'nü etkisizleştirdi.²⁴⁵ 1954 yılında ise Nasır ile işbirliği yaptıklarından şüphelendiği için Gizli Örgüt'ün yönetiminden sorumlu kişileri uzaklaştırma kararı aldı. Ancak, Gizli Örgüt'ün lider kadrosu El-Ezher uleması içinde Müslüman Kardeşler üyesi veya taraftarı olanlarında desteğini alarak El-Hudeybi'ye meydan okumayı seçti. El-Ezher'deki isimler, liderin değişmesi halinde, Nasır ve Devrim Konseyi ile ilişkileri normalleştirerek Müslüman Kardeşler'i iktidara taşıyacaklarını iddia ediyorlardı.²⁴⁶

²⁴⁵ 1951 yılında yayımlanan yönetmelikte Gezi Bölümü'ne, örgütün faaliyet birimleri arasında yer verilmemiştir. Örgütsel yapıyla ilgili bir başka değişiklik kararı ise Genel Mürşid yardımcısının atanmasıdır. Said Khatab, **a.g.m.**, s. 458; Ranko, **a.g.e.**, s. 62.

²⁴⁶ Gizli Örgüt liderliği, El-Hudeybi'nin yanında yer alan üyelere karşı suikast gibi maksadını aşan hareketlerde bulununca El-Hudeybi, Gizli Örgüt'ü tasfiye kararını hayata geçirmek zorunda kaldı. El-Hudeybi, bu tasfiyenin, Gizli Örgüt'ün radikal eylemlerini sona erdireceğini, kendi kontrolünde ve yalnızca İngiliz işgaline karşı bir askeri birim haline geleceğini düşünüyordu. G. Osman, **a.g.e.**, s. 123.

Kendilerini Hür Kardeşler (El-Ihvan El-Ahrar) olarak tanımlayan, Devrim Konseyi ile bağlantılı olduğu iddia edilen bu muhalif kanat, Nasır'ın da perde arkasından desteklemesiyle Kasım 1953'te, Genel Merkezi basarak Genel Mürşid ve etrafındakilerin istifasını istedi. Bu grup, aynı zamanda Müslüman Kardeşler tüzüğünün değiştirilmesini, Genel Mürşid'in görev süresinin üç yılla sınırlandırılmasını ve Müslüman Kardeşler'in dini bir dernek değil, siyasi bir parti statüsüne geçmesi gerektiğini dile getirdi.²⁴⁷ Örgüt yönetimi bağlamında, ciddi değişim talepleri olarak okunacak bu itiraz ve baskının sonucunda, El-Hudeybi istifa etti. Ancak silahlı baskın yapan grubun eylemleri, örgüt içinde olumsuz bir etki yarattı. Müslüman Kardeşler'in yönetici kadrosu, yani İrşad Bürosu El-Hudeybi'nin arkasında durdu ve bir gün içinde kontrolü yeniden sağlayarak kendisini yeniden Genel Mürşid ilan ettiler. El-Hudeybi'ye yönelik darbeyi düzenleyen kadronun örgütle irtibatı kesildi ve Gizli Örgüt'ün yönetici kadrosu değişti. Örgüt içi mücadelenin, El-Hudeybi lehine sonuçlanması üzerine²⁴⁸ Nasır orduda, polis teşkilatı içinde ve üniversitelerde Müslüman Kardeşler'in üst düzey kadrolarının tespit edilmesini ve sıkı bir şekilde kontrol altına alınmasını istedi. Nasır, darbe öncesinde faaliyetlerine katıldığı ve görev aldığı Gizli Örgüt'ü kontrolünden çıktığı için rejimin geleceği açısından bir tehdit unsuru olarak görüyordu.²⁴⁹ El-Hudeybi ise örgütün rejim tarafından siyasal teslimiyete zorlanmasının önüne geçmeye çalışarak Devrim Konseyi'nin faaliyetlerinden ve taleplerinden uzak durdu ve Nasır'ı stratejik bir rakip olarak konumlandırarak meydan okumayı tercih etti.²⁵⁰

²⁴⁷ Gordon, **a.g.e.**, s. 100.

²⁴⁸ El-Hudeybi, kendisine yönelik başarısız darbe girişiminin sorumluları olan El-Asmavi ve Es-Sindi'yi, El-Ezherli alimler Muhammed Gazali, Ahmed Abdullaziz'i İrşad Bürosu'nun kararına dayanarak azletti. İrşad Bürosu, üç ismi, El-Hudeybi'ye karşı ayaklanarak istifasını istemek, Genel Merkezi işgal eden çoğunlukla genç üyeleri yönlendirmek ve en önemlisi örgütün temel yapısına savaş açmakla suçladı. Bu kişiler, Müslüman Kardeşler ile bağlarının kesilmesinden sonra da muhalefetlerini sürdürdüler. G.Osman, **a.g.e.**, s. 124; Ayrıca bkz. Zollner, **a.g.e.**, s. 25; Schulze, **a.g.e.**, s. 139.

²⁴⁹ Harris, **a.g.e.**, s. 219; Gordon, **a.g.e.**, s. 179; El-Feth, **a.g.e.**, s. 214.

²⁵⁰ G. Osman, **a.g.e.**, s. 147; Zollner, **a.g.e.**, s. 30, 33. Ayrıca bkz. Tarek Osman, **Egypt on the Brink from Nasser to Mubarak**, New Haven, Yale Univesity Press, 2010, s. 83.

Nasır, Gizli Örgüt'ün tasfiyesinden sonra Müslüman Kardeşler taraftarlarını yönlendiren subay ve polisleri görevlerinden uzaklaştırdı. Örgütün, güvenlik kurumlarını nüfuz altına alma girişimlerinin büyük ölçüde önüne geçti. Artık taraflar, taktik amaçlar doğrultusunda birbirlerini kullanmakta olduklarının bilincindeydiler. Müslüman Kardeşler, iktidarın ele geçirilmesi için Hür Subaylar darbesine verdikleri desteğin karşılığını alamayacaklarını gördüler. 1954 yılının ikinci evresinde taraflar arasındaki işbirliği koşullarının tamamen ortadan kalkması üzerine ve yaşanan kriz derinleştikçe örgüt içinde Nasır'ı destekleyenler de geri adım atarak El-Hudeybi'nin yanında yer aldı.

b. Mart Krizi ve Baskı Dönemi

El-Hudeybi ve Müslüman Kardeşler, Nasır'ın örgütü kontrol altına alma çabasına direnirken Nasır ve Devrim Konseyi de Müslüman Kardeşler'in hükümeti İslami politikalarının bir platformu olarak kullanmasına izin vermiyordu.²⁵¹ İki taraf arasındaki kriz derinleşirken, Muhammed Necib ve Nasır arasında başlayan iktidar mücadelesi, bir süre sonra Nasır açısından endişe verici bir süreci başlattı. Mısır tarihinde "Mart Krizi" olarak anılan ve Nasır'ın iktidarını sarsan olaylar başgösterdi.

Mart Krizi, 1948'de Süveyş Kanalı'nda işgal güçleri ile çatışmada ölenleri anmak üzere toplanan Müslüman Kardeşler'in üniversitelerdeki üyeleri ile Ulusal Kurtuluş Birliği'ni destekleyen öğrencilerin karşı karşıya gelmesiyle başladı. Müslüman Kardeşler'in General Necib yanlısı öğrencilerle bir arada olması, Nasır taraftarlarının tepkisine neden oldu.²⁵² 1952 sonuna kadar Müslüman Kardeşler, üniversitelerde Nasır taraftarı öğrencilerle birlikte Heyet Partisi ve solcu öğrencilerin etkinliklerine ve Kanal şehitlerini anma programlarına da karşı çıkıyordu. Nasır'ın siyasi etkinlikleri

²⁵¹ G.Osman, **a.g.e.**, s. 116.

²⁵² Nafi, **a.g.e.** s. 66.

yasaklamasını destekliyor, hatta dini törenlerin de kaldırılmasına karşı çıkmıyordu.²⁵³ 1954'ten sonra durum değişti. Örgütün Genel Merkez'i taraflar arasında anlaşmazlık görünür hale geldikçe öğrencilerin kampüslerde Müslüman Kardeşler'in propagandasını yapmalarını teşvik ediyordu. Böylece Nasır'ın, örgüte karşı harekete geçmesini, güç gösterisine dayanarak engellemek amaçlanıyordu.²⁵⁴ Ancak sanılanın aksine Müslüman Kardeşler'in üniversitelerde rejime meydan okuması, örgütün dağıtılma sürecini başlatan gelişme oldu. Nasır, ordu ve üniversitelerdeki güçlerini kullanarak iktidarı zayıflatmayı amaçlamak, gizli askeri örgütlenme faaliyetlerine izin vermek, İngiliz yetkililer ile temasta bulunmak ve toprak reformu başta olmak üzere Devrim Konseyi'nin en önemli atılımlarına karşı çıkmak gibi gerekçeleri öne sürerek 14 Ocak 1954'te örgütün yasaklandığını açıkladı ve örgüt liderleri hakkında soruşturma başlatıldı. El-Hudeybi başta olmak üzere lider kadrosu tutuklandı.²⁵⁵ Böylece daha önce desteklenen ve dini bir oluşum olduğu için diğer partilerin tasfiye sürecinden muaf tutulan Müslüman Kardeşler, diğer siyasi partilerle aynı kaderi paylaştı.

Albay Nasır ve General Necib arasında yaşanan anlaşmazlık da Muhammed Necib'in 25 Şubat 1954'te istifa etmesi ile sonuçlandı. Halkın büyük bir kesiminin desteği ve sempatisini kazanmış olan General Necib'in tekrar dönmesi için başlatılan sokak gösterileri ile koşullar tamamen değişti. Etkisiz hale getirilen Heyet Partisi taraftarları, Genç Mısır destekçileri, büyük hayal kırıklığı yaşayan Müslüman Kardeşler, rejimin tehdit olarak gördüğü komünistler ve ordu içindeki Necib taraftarları, Devrim Konseyi'nin giderek artan otoritesine karşı sokakların hareketlenmesinde önemli rol oynadılar. Müslüman Kardeşler, General Necib'in görevden alınmasını protesto etmek

²⁵³ R. Mitchell, **a.g.e.**, s. 106.

²⁵⁴ Müslüman Kardeşler ve komünist öğrenci gruplarına yönelik baskı, I. Fuad Üniversitesi'nin kapatılması ve pek çok öğrencinin tutuklanmasıyla sonuçlandı. Nasır yönetimi öğrenci hareketi için uzun bir "kış uykusu"nun başladığı evre oldu. Mısır'da öğrenci gruplarının, siyasal ve sosyo-ekonomik açıdan kapsamlı bir incelemesi için bkz. Ahmed Abdalla, **The Student Movement and National Politics in Egypt 1923-1973**, Cairo, The American University Press, 1985, s.122, 124-126.

²⁵⁵ P.J. Vatikiotis (1978), **a.g.e.**, s. 135-136; Said Khatab, **a.g.m.**, s. 458; El-Feth, **a.g.e.**, s. 220; Selvi, **a.g.e.**, s. 88-89.

için yarım milyon insanın katıldığı gösterinin en aktif bileşenlerinden biri idi.²⁵⁶ Devrim Konseyi içinde Necib taraftarları, uzlaşma gerçekleşmediği takdirde harekete geçileceğini bildirince ordunun bölünmesi ve hakimiyetini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalan Nasır geri adım attı. 5 Mart 1954'te, yeni anayasa çalışmalarına başlamak, Devrim Konseyi'ni feshetmek ve askeri yönetime son vererek yeniden parlamenter hayata dönmek üzere bir dizi karar çıkardı. Buna göre, 25 Temmuz 1954'e kadar bütün siyasal partiler yeniden kurularak seçimlere gidilecekti. 8 Mart'ta Devlet Başkanı ve Devrim Konseyi Başkanlığı'na yeniden atanan General Necib'in görevine iade edilmesi, hem Müslüman Kardeşler'in güçlü bir şekilde siyasete hem de ülkenin anayasal hükümete geri dönmesi anlamına geliyordu. Bu, Necib'in Devrim Konseyi üzerindeki açık zaferi idi. Nasır'ın geri adım atmasının ilk yansıması, 25 Mart'ta çıkarılan kararname ile Müslüman Kardeşler liderlerinin serbest bırakılarak kapatma kararının kaldırılması oldu. Müslüman Kardeşler, Nasır'ın hamlesini, Devrim Konseyi'nin Müslüman Kardeşler lehine değişeceği yeni bir dönem olarak algıladı. Gerçekten de Müslüman Kardeşler'in konumu güçlenmişti. Nasır, yaşanan krizden dolayı bir özür jesti olarak basın önünde El-Hudeybi'yi evinde ziyaret etti.²⁵⁷ Taraflar arasında bir *modus vivendi* söz konusuydu.

Müslüman Kardeşler lider kadrosu, Necib'in geri dönmesi ve kendilerinin serbest bırakılmasının ardından yine taktik bir "hata" yaparak (kaos ve iç karışıklık tehlikesi olduğunu gerekçe göstererek) parlamenter düzenin kurulması yönünde devam eden sokak hareketlerinden çekildiğini açıkladı. Bu strateji değişikliği, Nasır'ın atağa geçmesini teşvik etti. Beklentilerin aksine, Nasır'ın, iktidarını gün geçtikçe sağlamlaştıracığı yeni bir dönem başladı. 29 Mart'ta düzenlenen miting ile Devrim

²⁵⁶ Muhammed Necib'in örgüt ile Nasır gibi geçmişten gelen bir bağlantısı yoktu. Necib, "Mısır'ın Yazgısı" isimli kitabında, Müslüman Kardeşler'i insanların dini duyarlılığından faydalanan bir aktör olarak değerlendirir. Devrimin ilk günlerinden itibaren Müslüman Kardeşler'in tasfiye edilmesi gerektiğini düşünür. Ancak Nasır'la yaşanan anlaşmazlık üzerine Necib, Müslüman Kardeşler ile gizli görüşmelerde bir araya gelmiştir. Husaini, **a.g.e.**, s. 147-148; G. Osman, **a.g.e.**, s. 125.

²⁵⁷ Vatikotis (1980), **a.g.e.**, s. 135; El-Feth, **a.g.e.**, s. 217-220.

Konseyi, 5 ve 25 Mart'ta alınan kararların ertelendiğini açıkladı. Muhammed Necib, 17 Nisan'da bir daha geri dönmek üzere siyaset sahnesinden çekilmeye zorlanarak, bir süre gerçek yetkisi olmayan cumhurbaşkanı olarak görevinde kalacak şekilde baskı altına alındı.²⁵⁸ Krizin, Nasır tarafından başarıyla aşılmasının ardından Müslüman Kardeşler (ve diğer muhalif gruplar), giderek güç kaybetmeye başladı. Mısır siyasal tarihinde otuz dört gün süren ve "Mart Krizi" olarak anılan kriz böylece sona erdi.

Sokak hareketlerinden çekilme kararının ardından durumun tersine dönmesi üzerine El-Hudeybi, Temmuz ayında başlamak üzere Suriye, Ürdün, Lübnan, Filistin ve Suudi Arabistan'ı kapsayan bir seyahate çıkacağını açıkladı. El-Hudeybi'nin, Arap ülkelerine ziyarette bulunması, örgüt ile Nasır arasındaki gerginliğin bir göstergesi idi. Bu kritik dönemde, Müslüman Kardeşler bir süre lidersiz hareket etti. El-Hudeybi, seyahati sırasında Mısır'daki koşullardan Nasır'ın hiç hoşlanmayacağı bir şekilde bahsederek rejimin Arap ülkeleri nezdinde zor duruma düşmesine neden oldu. Ülke içinde ise, Gizli Örgüt'ün El-Hudeybi'nin yokluğundan yararlanarak hükümet karşıtı silahlı bir gösteri düzenleyeceği söylentileri, asılsız çıksa da, güvenlik güçleri ile örgütün sık sık karşı karşıya gelmesine neden oluyordu.²⁵⁹

27 Temmuz 1954'te, Mısır hükümeti ile İngiliz yönetimi arasında varılan mutabakat sonucu, İngiliz askerinin ülkedeki varlığı sona erdirildi. Anlaşmanın içeriği sorunlu maddeleri barındırıyor olsa da İngiliz askerlerinin ayrılıyor oluşu, Mısır halkının gözünde Nasır'ın başarısı olarak kabul edildi.²⁶⁰ Bu evrede yapılan anlaşmaya

²⁵⁸ Anne Alexander, "Brothers-in Arms? The Egyptian Military, the Ikhwan and Revolutions of 1952 and 2011", *The Journal of North African Studies*, Vol. 16, No. 4, December 2011, s. 536; Vatikiotis (1980), *a.g.e.*, s. 382-383.

²⁵⁹ Nafi, *a.g.e.*, s. 69; G. Osman, *a.g.e.*, s. 131.

²⁶⁰ Anlaşma, özellikle İngiliz birliklerinin 1956'ya kadar aşamalı bir şekilde Süveyş Kanalı'ndan çekilmesini öngörür. İngiltere, bütün birliklerini çekeceğini, üssü yedi yılına kiralayacağını ve sadece İngiliz şirketlerine bağlı sivil bir ekibin bulunacağını onayladı. Mısır hükümeti, Türkiye veya Arap Ligi devletlerinden herhangi birinin saldırısı halinde üssün İngiliz kontrolüne geçeceğini kabul etti. İngiliz askerleri, 31 Mart 1956'da üssü tamamen boşalttılar. Vatikiotis (1978), *a.g.e.*, s. 150.

yönelik örgütün muhalefeti, Nasır'ın elini güçlendirdi.²⁶¹ Bunun yanında 3 Ağustos'ta, El-Benna'nın davasının sonuçlanması ve suçluların cezalandırılması hamlesiyle Nasır, El-Hudeybi ile gerilim yaşanmasına rağmen El-Benna davasına sahip çıktığını gösteriyordu. Ağustos ayı içinde Müslüman Kardeşler dergisinin kapatılması çatışma atmosferini derinleştirdi.²⁶² Eylül ayında Mısır'a dönen El-Hudeybi'ye büyük bir karşılama yapılsa da liderin aylar süren yokluğu örgüt içindeki karışıklığın artmasına neden olmuştu. Karşılama polis tarafından engellenmedi, ancak Gizli Örgüt ile bağlantılarından şüphelenilen bazı lider kadrosu üyelerine kovuşturma başlatıldı. El-Hudeybi ise örgütün lidere en çok ihtiyaç duyduğu bir zamanda İskenderiye'ye geçerek bir nevi inzivaya çekildi.²⁶³

Müslüman Kardeşler'in Nasır ve Devrim Konseyi ile ilişkisi, 1948'deki eski rejimle yaşanan kutuplaşma ile aynı noktadaydı. Taraflar arasındaki çatışma, Nasır'ın suikasta uğraması ile en son ve en önemli aşamaya geldi. Nasır, 26 Ekim 1954'te, İskenderiye'de El-Münşiyye El-Kubra Meydanı'nda İngilizlerle imzalanan Tahliye Anlaşması'nın kutlama töreninde yaptığı konuşma sırasında, Müslüman Kardeşler üyesi olduğu anlaşılan bir kişinin silahlı saldırısına uğradı. Suikast olayı, Nasır rejiminin kontrol altına alınamayan iki güçten Müslüman Kardeşler'i (diğeri komünist örgütler) dağıtarak ortadan kaldırmasının en önemli gerekçesi oldu. Mısır siyasal tarihine "Münşiyye olayı" olarak geçen suikast girişiminin, Müslüman Kardeşler'in bir hamlesi mi yoksa kişisel bir eylem mi olduğu açıklığa kavuşmadı. Hatta pek çok araştırmada, suikast olayının, Müslüman Kardeşler'i tamamen ortadan kaldırmak için Nasır

²⁶¹ Bu sırada Lübnan'da bulunan El-Hudeybi, bir gazeteye verdiği demeçte, tahliye anlaşmasını sert bir dille eleştirmiş, İngiliz askerlerinin iki yıl sonra çekilmesine itiraz ederek Nasır'a karşı açık bir tutum almıştır. Bkz. Zollner, **a.g.e.**, s. 35.

²⁶² G. Osman, **a.g.e.**, s. 132.

²⁶³ Bkz. Zollner, **a.g.e.**, s. 36; G. Osman, **a.g.e.**, s. 132. Müslüman Kardeşler yazarlarından Fethi Osman, bu dönemde El-Hudeybi ile birlikte bazı liderler için tutuklama kararının çıkartıldığını ve El-Hudeybi'nin İskenderiye'ye kaçarak gizlendiği bilgisini vermektedir. F. Osman, **a.g.e.**, s. 46.

tarafından düzenlenen siyasal bir taktik olarak anlatıldığı görülmektedir.²⁶⁴ Gerçekten de suikast girişimi, Nasır'a beklenenden daha fazla güç kazandırdı. Yalnızca dokuz ay önce Nasır'a karşı General Necib'in arkasında yer alan halk, şimdi aynı coşku ile Nasır'ı destekliyordu. Bu desteğin altında yatan en önemli neden, İngiliz güçlerinin Mısır'ı terk ediyor oluşuydu.²⁶⁵

Sonuç olarak, 1952 darbesinin üzerinden henüz iki yıl geçmişken, Nasır bütün kontrolü ele geçirerek Mısır'ın tek hakimi oldu. Hür Subaylar, Müslüman Kardeşler ile yaptığı ittifak sayesinde "Temmuz Devrimi"ni sağlama almıştı. Darbeden önce Müslüman Kardeşler'in Kanal bölgesindeki İngilizlere karşı direniş eylemlerinde bulunması, ülke çapına yayılan protestoların itici gücü oldu. Müslüman Kardeşler'in Hür Subaylar'ın yeni yönetimde örgüte doğrudan yer vereceğine dair güçlü inançları vardı. Ancak Müslüman Kardeşler etkin bir güç olmakla birlikte baskın değildi, bu yüzden ilişkiler hızla kötüleşti. Bu mücadelede, Müslüman Kardeşler'in vizyonu da ağır darbe aldı, örgütün kendi iç mücadelesi de zayıflamasını perçinledi. Bir siyasal parti mi yoksa dini bir örgüt olarak mı hareket edileceği konusunda kendi içinde yaşadığı ihtilaf, ikilemde kalan, dolayısıyla zikzaklar çizen bir örgüt imajıyla Nasır yönetiminin eline koz vermiş oldu. Mart Krizi sırasında kötüye giden koşulları tersine çevirebilecek güce sahip olan Müslüman Kardeşler, El-Benna döneminde olduğu gibi, Nasır'ın gücünü yanlış hesaplamasıyla parlamenter düzenin kurulması yönünde devam eden sokak hareketlerinden çekilme kararı aldı. Nasır'a yeniden destek veren örgüt, Nasır'ın karşı atağa geçmesini teşvik etti. Müslüman Kardeşler'in pragmatizmi, Nasır'ın iktidarını gün geçtikçe sağlamlaştıracağı yeni bir dönem başlattı ve örgüt ve diğer muhalif kesimler ağır bir baskıyla karşı karşıya kaldı. Müslüman Kardeşler'in siyasal düşüncesinin henüz tam olgunlaşmadığı ve/veya belirsiz olduğu bir anda karşı karşıya kaldığı baskı ortamı

²⁶⁴ Nafi, **a.g.e.**, s. 69; El-Feth, **a.g.e.**, s. 221-225; F. Osman, **a.g.e.**, s. 47; Kepel (1992), **a.g.e.**, s. 26; Cole, **a.g.e.**, s. 59.

²⁶⁵ Gordon, **a.g.e.**, s. 180.

ve El-Hudeybi'nin inatçı bir tutum sergileyerek meydan okuması örgütü geri dönüşü olmayan bir noktaya taşıdı. Darbe öncesinde gerek ordu gerekse Müslüman Kardeşler'in öfke ve hoşnutsuzluklarının kaynağı, Mısır'ın içinde bulunduğu koşullardı. Müslüman Kardeşler'in Hür Subaylar ile ilişkisinde, tabanının ve lider kadrosunun izlediği yöntem 1952 darbesine kadar aynı kaynaktan besleniyordu. Her iki tarafta monarşi yönetimine karşı yer altı muhalefetiyle meydan okuyordu. Darbe sonrasında ise ortaya çıkan görüş ayrılıkları örgütün yıpranmasında belirleyici oldu. Darbeden önce Hür Subaylar'ın Müslüman Kardeşler ile paylaştıkları idealizmin yerini iktidarı ele geçirme mücadelesi aldı. Bu da iki taraf arasındaki çatışmanın hızla büyümesine ve tarafların birbirlerine karşı düşmanca tutum benimsemelerine neden oldu.

B. Müslüman Kardeşler'in İç Mücadelesi ve İdeolojik Tartışmalar

1. Cezaevi Deneyimi ve 1965 Örgütü

26 Ekim 1954 tarihinde Nasır'a yönelik suikast girişimi, Müslüman Kardeşler'in "büyük sınavının" başlangıcı oldu. Suikastın ardından daha öncekilerden farklı geniş çaplı bir gözaltı ve yargılama sürecinin başlamasının örgüt için sonuçları oldukça ağırdı. Suikastı düzenleyen ve suç ortaklığı yaptığı iddia edilenler içinde Nasır'ın en yakınında olanlar ilk sıralarda yer alıyordu. Askeri mahkeme, El-Hudeybi başta olmak üzere lider kadrosundan yedi kişinin idamına, diğer yedi kişinin de ömür boyu hapis cezasına karar verdi. Üç haftalık süre zarfında elli bini aşkın kişi gözaltına alındı. Toplamda bin yüz üye için on ila on beş yıl arasında değişen hapis cezaları verildi.²⁶⁶ Böylece, Müslüman Kardeşler için 1948'den sonra ikinci kez yeraltına incekleri yeni bir dönem başladı. Bu zamana kadar Devrim Konseyi, Müslüman Kardeşler'e yönelik her hamlesini, ya örgütün herhangi bir muhalif girişiminin önüne geçmek ya da paramiliter yapının lider kadrosuna ulaşabilmek amacıyla kurguluyordu. Ancak bu kez, Müslüman Kardeşler'i

²⁶⁶ Gordon, **a.g.e**, s. 180; Said Khatab **a.g.m.**, s. 460; Hrair Dökmeciyan, **Arap Dünyasında Köktencilik (Devrimci İslam)**, çev. Muhammed Karahanoğlu, İstanbul, İlke Yayınları, 2003, s. 114.

bütünüyle ortadan kaldırmak amacıyla hareket edildi. Bu bağlamda, 1954-1970 arası dönemde, Nasır kendi meşruiyetini sağlamak için dini bir araç olarak kullanırken Müslüman Kardeşler'e yönelik katı bir tutum benimsedi. Örgütün faaliyetlerinin neredeyse durduğu, aynı zamanda gelecekteki yönelimler ve siyasi zorluklara karşı iç tartışmaların ve karmaşanın derinleştiği bir dönem yaşandı.

Nasır'ın Müslüman Kardeşler hamlesine karşı Arap ve İslam dünyasında tepki ve protesto sesleri yükseldi. Tepkiler sonucunda sadece Genel Mürşid El-Hudeybi'nin ölüm cezası, ömür boyu hapis cezasına çevrildi.²⁶⁷ Diğer altı kişinin idamı ile başlayan tasfiye süreci, tutuklanan üyelerin bir kısmının, maruz kaldıkları sürekli işkence koşullarında hayatlarını kaybetmeleri ile devam etti. Geride kalanların büyük bir çoğunluğu, en az on yıl sürecek cezaevi deneyimi yaşadılar. Yakalanamayan üyeler, saklanarak hayatta kalma mücadelesi verirken bir kısmı da yurt dışına kaçtı. Lider kadrosunun büyük çoğunluğu, Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez ülkelerine gitti. Temmuz 1956'da davaları sona eren üyeler ve henüz davası başlamadığı halde tutuklu bulunanlar, yaklaşık yirmi aylık tutukluluktan sonra serbest bırakıldılar. Bunların çoğu sıradan üyelerdi. Nasır yönetiminin en azından sıradan üyeleri tahliye etmesi, son İngiliz askerlerinin Mısır topraklarını tamamen terk ettikleri tarihi günlere denk geldi. İngiliz askerlerinin çekilmeye başladıkları Haziran ayında yapılan referandumla Nasır, Mısır'ın ikinci cumhurbaşkanı oldu. Artık Mısır, tamamen Nasır'ın kontrolü altındaydı. Tahliye kararından birkaç gün sonra "1952 Devrimi"nin dördüncü yıldönümü dolayısıyla İskenderiye'de gerçekleştirilen miting, Müslüman Kardeşler açısından sembolik bir niteliğe sahipti. Miting, Nasır'a suikastın yapıldığı Münşiyye Meydanı'nda düzenlendi. Nasır, mitingde ülkesindeki yabancıların varlığının simgesi olan Süveyş Kanalı Şirketi'nin kamulaştırıldığını ilan etti. Sadece Arapları değil bütün dünyayı şaşkına çeviren bu açıklama, kısa sürede dünya siyasetinin başlıca

²⁶⁷ Zahid, **a.g.e.**, s. 80.

konularından biri haline geldi. Bağımsızlığı ilan eden, işgali sona erdiren ve "kaynakları, halkın kontrolüne geçirdiğini" açıklayan Nasır, Mısır'ı "ulusal aşağılanmışlıktan" kurtarıyordu.²⁶⁸ Mehmet Ali Paşa'nın, Mısır'ın bölgesel ve uluslararası rolünü öne çıkaran restorasyon politikası, bir yüzyıl sonra Nasır tarafından başka bir bağlamda yeniden uygulanıyordu. Nasır, "Mısır Mısırlılarıdır" retoriğini de güçlü bir şekilde kullanarak toplumun duygularını yönlendirmeyi başardı. Dolayısıyla, Müslüman Kardeşler'in sonunu getiren suikast olayının gerçekleştiği meydanda Nasır, karizması ve arkasına aldığı Mısır'ın ağırlığı ile bütün muhaliflerine meydan okuyordu. Aynı zamanda bütün Arap dünyasında kazandığı saygınlık, Müslüman Kardeşler'e karşı yürütülen politikanın toplum nezdinde önemsizleşmesini beraberinde getirdi.

1956'da serbest kalan üyeler, cezaevleri dışında toparlanmak için önemli bir fırsat yakaladı. Dışarıdakilerin aksine cezaevindekiler için koşullar değişmedi, hatta daha kötüye gitti. Örneğin, cezaevi kurallarının yetkililer tarafından kötüye kullanılmasını ve mahkumlara dayatılan ağır koşulları protesto eden örgüt üyeleri, 1 Haziran 1957'den itibaren kendilerini hücrelerine kapatarak eylem yapmaya başladılar. Müslüman Kardeşler tarihinde "Liman-Tara Kasaplığı"²⁶⁹ olarak anılan olayda, yetkililer protestolara son vermek için şiddete başvurdu. Müslüman Kardeşler üyesi yirmi üç kişi hücrelerinde öldürüldü.²⁷⁰

1954'ten sonraki üç yıl Müslüman Kardeşler için sessizlik ve geri çekilme dönemi idi. Çünkü "1952 devrimcileri" ile yakın ve dostane ilişkiler geliştirmiş örgüt üyeleri, kendilerini birden bire cezaevlerinde, toplama kamplarında buldular.

²⁶⁸ Amin Maalouf, **Çivisi Çıkmış Dünya Uygarlıklarımız Tükendiğinde**, çev. Orçun Türkay, İstanbul, YKY Yayınları, 2009, s. 100.

²⁶⁹ Devrim Konseyi içinde de aktif görev almış, İrşad Bürosu üyesi lider kadrosunun büyük bir bölümü ve El-Hudeybi, Liman-Tara cezaevinde kalıyordu. Liman-Tara, Kahire'ye oldukça yakın ve Nil nehri üzerinde on dokuzuncu yüzyılda İngilizler tarafından inşa edilen Mısır'ın en büyük cezaevi olarak bilinir.

²⁷⁰ Abdullah Al-Arian, **Answering The Call: Popular Islamic Activism in Sadat's Egypt**, Oxford, Oxford University Press, 2014, s.91; Servi, **a.g.e.**, s.106-107; Ayrıca bkz. Seyyid Kutub ve Arkadaşları Niçin İdam Edildi, **a.g.e.**, s. 16; Ramazan, **a.g.e.**, s. 428; El-Feth, **a.g.e.**, s. 229.

Dolayısıyla, rejimin, böylesine keskin bir tutum değişikliğini anlamlandırmakta zorlandılar. El-Benna'nın öldürülmesinin ardından 1954 idamları, son olarak 1957'de yaşanan öldürme olayları ve genel olarak cezaevlerinde süregiden işkence koşullarının Müslüman Kardeşler'in düşünce yapısını etkilemesi kaçınılmazdı. Toplama kampları ve cezaevlerinde işkenceye ve ölüme terk edilen Müslüman Kardeşler üyelerinin, rejimin ne ölçüde baskı ve şiddete dayandığını görmeleri, radikal bir yönelimin doğuşunu biçimlendirdi. Şiddet olayları, silahlı direniş ve intikam düşüncesinin güçlenmesine, mevcut düzeni yıkıp yerine yenisini inşa etme arzusuna, kendi benzerleriyle güçlü bir toplum yapısına ulaşmak ama kendisi gibi olmayanları reddetmek gibi tepkilerin güçlenmesine neden oldu ve "cezaevi tartışmaları" olarak tanımlanan anlaşmazlık, Müslüman Kardeşler içinde var olan çatışmayı yeniden su yüzüne çıkardı. El-Benna döneminde radikal grubun eylemleri rejimi devirmek amacından uzak olsa da örgüt içinde güçlü bir muhalefet yaratmıştı. Nasır dönemindeki cezaevi deneyimi ise örgütü daha marjinal bir noktaya taşıdı. Cezaevindekilerin bir kısmı, mevcut rejimle hatta toplum ile uzlaşmanın mümkün olmayacağına inandılar. Artık örgüt içindeki radikal gruplar, siyasal bir kopuşu, dolayısıyla devrimi açık bir şekilde dile getirmeye başladılar.

Cezaevlerindeki düşünsel tartışmalar devam ederken Müslüman Kardeşler'in dışarıda olan üyeleri, ilk olarak 1956'da serbest bırakılanların katılımı ile örgütün toparlanması için harekete geçtiler. Kahire ve İskenderiye başta olmak üzere Mısır'ın genelinde, gizli bir şekilde bir araya gelen üyelerin amacı, daha çok yakınları cezaevinde bulunan ailelerin ihtiyaçlarını karşılamak için hayır işlerini örgütlemektir. Geri çekilme döneminde örgütün yeniden toparlanmasında Kızkardeşler Bölümü büyük bir çaba sergileyerek öne çıktı. Kızkardeşler Bölümü'nün yöneticisi Zeyneb Gazali, serbest bırakılan üyelere ve ailelerine yardım görevini üstlendi. Kızkardeşler grubunun düzenlediği ve üyelerin yeniden bir araya gelmeye başladığı toplantılar, El-Benna'nın

örgütü ilk kurduğu zamanda olduğu gibi, sadece İslami eğitim ile sınırlıydı ve yardım amacının dışına çıkılmıyordu. Nasır rejiminin ağır baskısı ve içerde devam edegelen yöntem konusundaki tartışmalar altında, lider kadrosunun neredeyse hepsini kaybetmiş bir örgütten daha fazlasını beklemek de zaten mümkün değildi. Kahire'de, güvenlik kontrolünün daha sıkı olması nedeniyle toplantılar düzenli değildi ve çok sık gerçekleşmiyordu. Bu yüzden, Kahire dışındaki şehirlerde daha kolay örgütlenildi. Müslüman Kızkardeşler'in toplantı ve faaliyetleri, hükümet tarafından bir tehdit olarak algılanmadığından gruba bağlı kadınlar, çalışmalarına sorunsuz bir şekilde devam edebildiler.²⁷¹

Kızkardeşler grubunun faaliyetleri düzenli bir hal aldıkça Müslüman Kardeşler'in toparlanmasına öncülük eden yeni bir örgütlenme yapısı ortaya çıktı. 1965 yılında Nasır rejiminin ikinci operasyonla örgütü bitirme hamlesinden dolayı kendilerinden "1965 Gizli İslam Örgütü" olarak bahsedilecekti.²⁷² Bu grup da Kızkardeşler grubu gibi Müslüman Kardeşler'in yeniden etkin bir şekilde çalışabilmesi için üst düzey kadroları ve Gizli Örgüt ile bağlantılı kişileri bir araya getirmeye odaklanmıştı. Müslüman Kardeşler için olağanüstü koşulların söz konusu olduğu bu süreçte, dışarıda örgütü toparlamaya çalışanlar arasında radikal ve ılımlı kadrolar diye keskin bir ayrım söz konusu değildi. Ancak, cezaevinde aynı dönemde böyle bir ayrışma başlamıştı. Cezaevi tartışmaları yüzünden 1965 Örgütü'nün Seyyid Kutub'un etkisinde kalan genç ve radikal üyelerce kurulduğu, dolayısıyla Müslüman Kardeşler'in yeniden dirilişinin cezaevinde ve Seyyid Kutub öncülüğünde başladığı iddia edildi.²⁷³

²⁷¹ Barbara Zollner, "Prison Talk: The Muslim Brotherhood's Internal Struggle During Gamal Abdel Nasser's Persecution 1954 to 1971", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 39, No. 3, August 2007, s. 422.

²⁷² Pek çok kaynakta örgütün adı 1965 Örgütü olarak geçerken, Gilles Kepel, Eylem Şurası olarak aktarmaktadır. Bkz. Kepel (1992), **a.g.e.**, s. 32.

²⁷³ Pargeter, **a.g.e.**, s. 35; Sivan, **a.g.e.**, s.67; Kepel (1992), **a.g.e.**, s. 33. Alev Erkilet, 1965 Örgütü'nün, Müslüman Kardeşler'in yetersizliklerini görerek ona alternatif bir oluşum içine giren lidersiz gençler tarafından kurulduğunu iddia etmektedir. Yazar aynı zamanda El-Hudeybi'den bahsetmemekte, Kutub'u El-Benna'dan sonra eylemci yönü daha zayıf bir lider olarak anlatmaktadır. Ancak Seyyid

Ancak örgüt, 1956-1957 yıllarında birbirinden bağımsız iki gençlik yapısının daha sonra birleşmesiyle kurulmuştu. Bu süreçte, Müslüman Kızkardeşler ile de bağlantıya geçen gruplardan ilkinde Hasan El-Benna'nın zamanında gençlik birimlerinde aktif görev alan Abdülfettah İsmail, diğerine Ahmed Abdelmacid ve Ali Asmavi öncülük ediyordu. Bu iki grup, 1963'te bir araya gelme kararı aldı.²⁷⁴ 1957 yılında cezaevinden çıkarılarak ev hapsine alınan El-Hudeybi, Müslüman Kardeşler'i yeniden örgütlenme girişimini yakından takip ediyordu. Bazı eski üyeler ise El-Hudeybi'nin gizli bir örgütlenmeye onay ve destek vermesine karşı çıkıyorlardı. Onlara göre gizli örgüt yapılanmasının bir süre sonra militan ve çatışmacı bir nitelik kazanarak kontrolden çıkması kaçınılmazdı ve Müslüman Kardeşler'i oldukça zor duruma sokuyordu.²⁷⁵ 1965 Örgütü'nün kuruluşunda Kutub'un cezaevinde kaleme aldığı radikal düşüncelerinin, özellikle Yoldaki İşaretler kitabının etkisi olduğu göz önüne alındığında, bu evrede radikal düşüncelerin kabulü ve reddedilmesi arasında sıkışmış bir Müslüman Kardeşler görüntüsü ortaya çıkıyordu. Şiddeti yeniden bir yöntem olarak benimseme potansiyeli olmakla birlikte Müslüman Kardeşler, hem Kızkardeşler hem de 1965 Örgütü'nün çalışmalarıyla, bir anlamda küçük grupların birbirinden kopuk bir şekilde örgütün geleceğini inşa etmeye çalıştıkları zor bir sürecin içindeydi. Zeyneb Gazali'nin Mısır dışında sürgün hayatı yaşayan üyelerle iletişime geçmesi ve özellikle Suudi Arabistan'daki (ve Avrupa'daki) üyelerden ve Körfez hükümetlerinden de finansal destek sağlanmasıyla toparlanma süreci hızlandı. Bu girişimler, El-Hudeybi ile sürekli temas halinde yürütülüyordu.²⁷⁶

Kutub, hiçbir zaman örgütün resmi lideri olmamış, sadece ruhani bir otoriteye sahip olmuştur. Karş.. Erkilet, **a.g.e.**, s. 268.

²⁷⁴ 1965 Örgütü, çalışmaları düzenli bir şekilde yürütmek amacıyla Abdülfettah İsmail, Ahmed Abdulmacid (ordu personeli), Ali El-Asmavi (1950'li yıllarda Gizli Örgüt liderlerinden ve Kahire sorumlusu), Şeyh Muhammed Fethi Rıfai (El-Ezher'de öğretim üyesi) ve Mehdi Abdulaziz'den (Gizli Örgüt'ün eski lideri) oluşan beş kişilik İrşad Bürosu kuruldu. Abdülfettah İsmail, Müslüman Kardeşler'in tasfiye edilmesinden sonra özellikle İskenderiye'de Kardeşler'in yeniden örgütlenmesinde başat rol oynadı. İsmail, 1962'den sonra Seyyid Kutub ile de iletişim kuran isimdir. Genel olarak örgüte katılanlar üniversite öğrencileri ve mezunlardı. Bkz. Zeyneb Gazali, **Zindan Hatıraları**, çev. H. Hüseyingil, İstanbul, Madve Yayınları, 1984, s. 49; Zollner (2007), **a.g.e.**, s. 40-42; Said Khatab, **a.g.m.**, s. 464.

²⁷⁵ Nafi, **a.g.e.**, s. 110; Said Khatab, **a.g.m.**, s. 465.

²⁷⁶ 1956 yılında serbest bırakılan lider kadrosundaki üyelerin bir kısmı Suriye, Libya, Ürdün ve Körfez ülkelerine kaçmışlardı. Sürgündeki üyelerin yardımlarının örgütün hayatta kalmasında katkısı

Aile/Usra birimleri, yeniden hayata geçirildi. Söz konusu birimler, bir şekilde kovuşturma ve soruşturmaların dışında kalmayı başarabilmiş eski üyeler tarafından yönetiliyordu. Ancak pek çok yerde katılımcıların çoğu yeni üyelerden oluştuğu için yeterli donanımdan ve deneyimden yoksundu. Bu birimlerin, sistematik bir şekilde işlerliğini kazanıp örgütsel bir yapının yeniden kurulması, 1959'da mümkün olabildi.²⁷⁷ Müslüman Kardeşler'in bu süreçte toparlanmasında, kendilerine karşı izlenen politikanın yumuşamasının da etkisi oldu. 1956 Süveyş Savaşı'nın kazanılmasının ardından 1958'de Suriye ile birleşmenin Nasır rejiminde yarattığı özgüven, Müslüman Kardeşler açısından faaliyetlerinin tolere edilmesi ile sonuçlandı. Hatta Müslüman Kardeşler'e yönelik baskı politikasının, kitleler nezdinde rejim karşıtı bir etkiye neden olmaması için, eski Müslüman Kardeşler üyesi olan Şeyh Bakuri gibi isimlerin saygınlığından yararlanılara keski kuşak üyeleri, siyasal ve toplumsal düzene dahil etmek için girişimlerde bulunuldu. Devrim Konseyi içinde yer alarak Müslüman Kardeşler'den istifa etmiş olan Şeyh Bakuri, entelektüel birikimi ve dindar kimliği dolayısıyla ülke geneline dağılmış, gizli bir şekilde hayatta kalmaya çalışan Müslüman Kardeşler'in eski üyelerini bir dernek veya kuruluş etrafında bir araya getirebilecek, böylece sisteme yeniden kazandırılmalarını sağlayacak en kilit isimdi.²⁷⁸ Ancak özellikle örgütün ilk kuşağını hükümetle bir araya getirme girişimi başarılı olmadı.

1964 yılında Seyyid Kutub başta olmak üzere Müslüman Kardeşler'in lider kadrosunun büyük bir çoğunluğu, on yıllık tutukluluktan sonra serbest bırakıldılar. Örgüt, Kızkardeşler Bölümü aracılığıyla 1962'den itibaren Kutub ile iletişim halindeydi. Tutukluların, aileleriyle rutin görüşmelerinde, Seyyid Kutub'un risalelerinin dışarıya çıkarılması sağlanmıştı. Toplantılarda en çok Kutub'un yazıları okunuyordu. Kutub'un bir edebiyatçı olarak pek çok eseri ile Mısır'da sahip olduğu tanınmışlık, 1965

büyüktü. El-Feth, **a.g.e.**, s.229; Alain Roussillon, "Republican Egypt Interpreted: Revolution and Beyond", **Egypt: Modern Egypt...**, s.348; Gazali, **a.g.e.**, s. 43; Kepel (1992), **a.g.e.**, s. 32.

²⁷⁷ Al-Arian, **a.g.e.**, s.27.

²⁷⁸ Bkz. Harris, **a.g.e.**, s. 224-225; Roussillon, **a.g.m.**, s. 348.

Örgütü'nün meşruiyetini de güçlendirdi. Bu yüzden, Kutub serbest bırakıldığında yeni örgütlenmenin ideoloğu olarak örgütün faaliyetlerine katılması bekleniyordu. El-Hudeybi de örgütün işleyişine ilişkin Seyyid Kutub ile sürekli temas halindeydi.²⁷⁹ El-Hudeybi'nin, ılımlı kanadın temsilcisi olması ve radikal görüşlerden örgütü arındırma çabaları dikkate alındığında, Seyyid Kutub'a örgüt içinde alan açması, örgütün dağınıklığını sona erdirmek amacından kaynaklanıyordu. Yazılarında katı ve keskin bir radikalizmi savunan Kutub'a karşı, cezaevinde, El-Hudeybi'nin yönlendirmesiyle bir karşı cephe oluşturulmuştu. Bununla birlikte Kutub'un yazılarının Kızkardeşler Bölümü aracılığıyla dışarı çıkarılmasına (fikir ayrılıklarına rağmen) izin verilmişti. El-Hudeybi, pragmatik davranarak serbest bırakılan Kutub'un örgüt faaliyetlerine katılmasına sessiz kaldı. Bu yüzden Seyyid Kutub'un 1965 Örgütü ile bağlantıya geçmesi, Müslüman Kardeşler içinde yeni bir liderlik arayışı olarak yorumlandı.²⁸⁰ Seyyid Kutub da gerek Müslüman Kardeşler'e üye olduğu 1950'de ve on yıllık tutukluluk döneminde gerekse ikinci kez tutuklanacağı 1965'ten sonra, bağımsız bir örgütlenme kurmak yönünde hareket etmedi. Seyyid Kutub, her şeyden önce bir düşünce insanı olarak teorik açıdan yeni bir yönelimi temsil ediyordu ve örgüte liderlik ederek rejimi şiddet yoluyla devirmek gibi bir yönelimi yoktu.²⁸¹ Kaldı ki örgütün bu dönemde hükümeti şiddet yoluyla devirmek için planlı hareket edebilecek kadar güçlü olmadığı, Seyyid Kutub tarafından da bilinen bir gerçektir. Kutub'un serbest kaldıktan sonra yapılan toplantılarda onay verdiği tek şey, örgüte yönelik bir saldırı gerçekleştiği takdirde karşılık verilmesiydi. Üyelerin, silah ve benzeri malzemeleri tedarik etmelerini ve bunun eğitimini almalarını onaylıyordu.²⁸² Bu durum, El-Benna'nın Gizli Örgüt'ün İngiliz askerlerine (ve gerektiğinde onunla işbirliği halindeki Mısır hükümetlerine) karşı koymak amacıyla kurulmasını teşvik etmesi ile benzer bir nitelik taşıyordu.

²⁷⁹ Gazali, **a.g.e.**, s. 59.

²⁸⁰ Nancy J. Davis ve Robert V. Robinson, **Dinsel Hareketler ve Sosyal Refah Mısır, İsrail, İtalya ve ABD**, çev. Hasan Şen, Balım Sultan Yetgin, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 153.

²⁸¹ El-Verdani, **a.g.e.**, s. 80; Nafi, **a.g.e.**, s. 110.

²⁸² Nafi, **a.g.e.**, s. 110; Khatab, **a.g.m.**, s. 463.

Kutub'un 1965 Örgütü ile bağlantı kurması ve toplantılarda konuşmalar yapması Nasır rejiminin müdahale etmemesiyle de ilgiliydi.²⁸³ Öyle ki 1964-1965 arasında Kutub'un ve örgüte bağlantılı isimlerin yazıları, iktidar yanlısı bazı yayın organlarında bile yayımlanmıştı.²⁸⁴ Rejimin El-Bakuri aracılığı ile özellikle ılımlı örgüt üyeleri ile uzlaşma arayışında olduğu gibi Kutub da dahil bazı ideologların yazılarının yayımlanmasına izin vermesi, Nasır rejimine karşı tepkileri azaltma isteğinden kaynaklanıyordu. Aynı zamanda, 1940'lı yıllardan itibaren kültürel yaşamda İslam'a yönelik ilginin artması ve bunun hem iktidar hem muhalefet tarafından desteklenmesi Kutub'un yazılarının bir kısmının sansüre uğramasını engelledi.²⁸⁵ Yine de Seyyid Kutub'un, eserlerinde Nasır rejiminin meşruiyetini sorgulamaya açması, Kutub'a yönelik temkinli bir tutuma yol açtı. Bu yüzden rejimin Kutub'a (ve örgüte) yönelik ılımlı politikasının, Müslüman Kardeşler lider kadrosunu açığa çıkarabilmek amacıyla yapılan bir taktik hamle olması da olasılıklar dahilindeydi.²⁸⁶ 1958-1959 yıllarında başlamak üzere Müslüman Kardeşler'in görece toparlanması ve 1965'te örgüte karşı yeniden kapsamlı bir operasyon başlatılması bu savı haklı çıkarabilecek işaretlerdir.

1965 yılında örgüte yönelik geniş kapsamlı operasyon başlatılmasının gerekçesi, örgütün yeniden kontrolden çıkacak boyutta silahlanması ve Nasır rejimini yıkmaya hazırlığı yapması iddiası idi.²⁸⁷ Örgütün tamamen tasfiye olduğunun düşünüldüğü bir dönemde Müslüman Kardeşler'in yeniden örgütlenme faaliyetlerinde kayda değer ilerlemeler olması ve özellikle Suudi Arabistan'ın maddi desteği, rejimin tehdit algısını

²⁸³ Kutub'un serbest bırakılmasında, Kahire'de resmi bir ziyaret gerçekleştirmekte olan Irak Devlet başkanı Abdusselam Arif'in girişimlerinin ve Kutub'un sağlık sorunlarının etkili olduğu söylenir. Seyyid Kutub, 1954 yılında tutuklandığında Devrim Konseyi ve Nasır'a olan yakınlığı nedeniyle diğer örgüt üyelerinin karşı karşıya kaldığı kötü muameleye uğramadı. Ancak ciddi sağlık sorunları yüzünden zamanının çoğunu Liman-Tara hastanesinde geçiriyordu. Kutub gibi hasta mahkumların götürüldüğü hastane de zamanla dışardaki üyelerle bilgi alışverişinin yapıldığı bir yer haline geldi. Kutub en önemli eserlerini burada tamamladı. Nafi, **a.g.e.**, s. 104; Zollner (2007), **a.g.m.**, s. 416; Servi, **a.g.e.**, s. 106; G. Osman, **a.g.e.**, s. 199; Nafi, **a.g.e.**, s. 109.

²⁸⁴ Roussillon, **a.g.m.**, s.249.

²⁸⁵ Al-Arian, **a.g.e.**, s. 27, 52.

²⁸⁶ Ayyubi (1993), **a.g.e.**, s. 155; Munson, **a.g.m.**, s. 498.

²⁸⁷ Fethi Yeken, **İslam Fikir Hareket İnkılab**, çev. Cuma Ağaç, İstanbul, İnkilab Yayınları, 1986, s. 66.

güçlendirdi. Müslüman Kardeşler, bu süreçte iç kontrollerinin sağlanmasında zor koşullara rağmen önemli bir ilerleme kaydetmişti. Bu durum, 1970'lerde Müslüman Kardeşler'in etkisizleştiği, hatta unutulduğu dönemde şaşırtıcı şekilde yeniden güç kazanmasında da yaşanacaktır.

1965'te yaşanan üçüncü tasfiye, Müslüman Kardeşler tarihinde yeni bir kırılmaya neden oldu. Seyyid Kutub başta olmak üzere 1965 Örgütü'nün liderleri tutuklandı. Sorgu sırasında örgüte ait bilgiler açığa çıkarıldı. 22 Ağustos 1965'te Gizli Örgüt ile bağlantılı hücrelerinin bulunduğu, Müslüman Kardeşler'in gizli bir şekilde örgütlendiği köy ve mahallelere aralıksız baskınlar düzenlendi.²⁸⁸ Yirmi yedi bin kişinin tutuklandığı operasyonda, Müslüman Kardeşler'le yakından uzaktan ilgisi olan ve hatta olmayan pek çok kişi, hükümet karşıtı faaliyetlerde bulunmak ve suikast planları yapmakla suçlandı.²⁸⁹ Kutub ile birlikte 1965 Örgütü'nün kurucularından Abdülfettah İsmail, Kutub ve Kutub'un eski cezaevi arkadaşı ve öğrencisi olarak kabul edilen Muhammed Yusuf El-Havas'ın içinde bulunduğu altı kişi hakkında idam kararı verildi.²⁹⁰ Diğer üç kişinin cezası daha sonra ömür boyu hapis cezasına çevrilerek hafifletildi. 1966'da yapılan yargılamalar sonrasında Kutub, İsmail ve El-Havas İslam dünyasından gelen kınama ve tepkilere rağmen idam edildiler. 1965 olayları ve özellikle Kutub'un idamı, Kutubcular (El-Kutbiyyun) olarak anılan Seyyid Kutub taraftarlarının örgütle bağlarını koparmaya başlamasının miladı oldu.

²⁸⁸ Servi, **a.g.e.**, s. 133-134; Kepel (1992), **a.g.e.**, s. 36.

²⁸⁹ Operasyon, askeri yetkililerin ve polisin cinayet soruşturma birimlerince yürütüldü. Operasyonun kapsamına, eski rejimin içinden gelenler, Heyet Partisi liderleri ve taraftarları, komünist gruplar da dahil edilmişti. Dolayısıyla sadece Müslüman Kardeşler ile sınırlı değildi. Rejim için tehlike oluşturduğuna inanılan pek çok kesim, 1965 operasyonu ile devre dışı bırakıldı. Muhalefet tamamen etkisiz kılındı. Nafi, **a.g.e.**, s. 111.

²⁹⁰ "Seyyid Kutub", İslam'da Cihad..., s. 10-11.

2. Seyyid Kutub'un Cezaevi Tartışmalarındaki Rolü ve İdeolojik Etkisi

a. Radikal İslami Düşüncenin Sistematize Edilmesi

1950 ve 1960'lı yılların deneyimi, Seyyid Kutub öncülüğünde İslamcı düşünceyi başka bir boyuta taşıdı. Seyyid Kutub'un tartışma yaratan idamından sonra eserlerinin Arap ve İslam dünyasında en çok okunanlar arasında olması ve 1970'lerden itibaren pek çok İslami harekete yol gösterici bir manifesto haline gelmesi, kendisinin İslami "uyanışın" veya "radikal" İslam'ın en önemli düşünürü/ideoloğu olarak kabul edildiğinin göstergesidir.²⁹¹ Seyyid Kutub, aynı zamanda, El-Benna'dan sonra ortaya çıkan boşluğu ideolojik olarak dolduran ve Müslüman Kardeşler'in merkezine yerleşen isim olarak kabul edildi; İslami düşünceye olan katkısı önemli olmakla birlikte düşünceleri yüzünden asılarak cezalandırılması, belki de kendisine başka koşullar altında elde edemeyeceği bir ün kazandırdı. Seyyid Kutub'un siyasal-dinsel düşüncelerini açık biçimde ortaya koyduğu pek çok eseri bulunmakla birlikte özellikle Yoldaki İşaretler (Maa'lim fi Tarik), Sünni İslamcı grupların, genel olarak da İslami hareketlerin başucu kitabı olarak anılmaktadır. Kitap, Kutub'un yirmi yıllık düşüncelerinin birikimini ve cezaevinde kaldığı yılların ve Müslüman Kardeşler'e yönelik baskının bir yansımasını sunar. Bu yüzden, Kutub'un kişisel deneyimleri ve duygusal enerjisinin bu eserinde oldukça etkili biçimde dile getirildiği pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir.

Seyyid Kutub, geleneksel İslam'ın yaygın olduğu bir ailede doğmuş ve böyle bir çevrede büyümüşse de İslami bir dünya görüşüne sahip değildi.²⁹² Kutub'un düşüncelerinde, İkinci Dünya Savaşı koşullarının Mısır'a yansıması bir dönüm noktası

²⁹¹ Seyyid Kutub'un düşüncelerine ilişkin olarak oldukça geniş bir İslami ve Batılı literatür bulunmaktadır. Seçilmiş kaynaklar için bkz. Haddad, **a.g.m.**; Sivan, **a.g.e.**, s. 41-88; Binder, **a.g.e.**, s. 273-330; Sayed Khatib, **The Power of Sovereignty: The Political and Ideological Philosophy of Sayyid Qutb**, New York, Routledge, 2006; Sayed Khatib, **The Political Thought of Sayyid Qutb: The Theory of Jahiliyyah**, New York, Routledge, 2006; İbrahim M. Abu-Rabi (2001), **a.g.e.**, s. 161-222; Ahmad S. Mousalli, **Radical Islamic Fundamentalism: The Ideological and Political Discourse of Sayyid Qutb**, Beirut, Beirut American University Press, 1992. Roxanne L. Euben, **Aynadaki Düşman İslami Fundamentalizm ve Modern Rasyonalizmin Sınırları**, çev. Orhan Düz, İstanbul, İnsan Yayınları, 2008, s. 95-161.

²⁹² Abu-Rabi (2001), **a.g.e.**, s. 167.

oldu. 1945 yılında Heyet Partisi ve ardından Saadist Parti'ye katıldı. Ancak Mısır siyasetinin kaotik yapısı, İngiliz işgali, savaş koşulları siyasi partilerle ilişkisini tamamen kesmesiyle sonuçlandı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında siyasi ve dini konular, eserlerinin ana teması haline geldi. Müslüman Kardeşler ile ilk teması da bu süreçte, 1947'de bir Müslüman Kardeşler üyesinin finanse ettiği Yeni Fikir (El-Fikr El-Cedid) dergisinde yazmasıyla başladı. Ancak dergi bir yıl sonra yasaklandı. 1949'da İslami söyleminin başlangıcını temsil eden İslam'da Sosyal Adalet (Al-Adalat'ul Al-Ictimaiyye fî'l İslam) isimli kitabını yayımladı. Kutub, kitabında İslam tarihi boyunca şekillenen İslami toplum ile "olması gereken" İslam toplumunun kesiştiği anlardan örnekler vererek İslam'ı ideal bir sistem olarak sunmaktadır.²⁹³ Değişmeyen İslami sistemin temelini Peygamber dönemini kapsadığını düşünen Kutub, eserinde, zaman içerisinde insanların Allah'tan başka güçlere bağlanmasıyla artık ideal olma özelliğini yitirmiş İslam toplumunun yeniden inşası için Kur'an'ı (ve hadisler) tek rehber olarak tanımlamaktadır. Kutub da (El-Benna ve on dokuzuncu yüzyıl düşünürleri gibi) dünyaya bakışını tanımlarken kaynaklara dönme yoluyla savunmacı yaklaşımı benimsemiş, İslam dışındaki modern yönetim sistemlerinin insana verdiği zararlardan bahsederek Batı eleştirisini ideolojisinin merkezine koymuştur. Kutub, bu apolojist söylemi yirminci yüzyılın İslam düşüncesinin baskın ifade tarzı olarak hem edebi ve öğüt verici bir vurguyla ortaya koymakta hem de İslami doktrine özgü kelime dağarcığı ile dini, siyasi mücadele ideolojisine dönüştürmektedir.²⁹⁴ Modern dünyanın içinde bulunduğu yozlaşma karşısında mücadelenin acilen başatılması gerektiğine inanan

²⁹³ Kutup, Mısır toplumunun (dolayısıyla İslam toplumunun) sosyo-ekonomik bir analizini sunmaktadır. Bu analiz, toplumsal eşitsizliğe yönelik sert eleştirilerle doludur. 1940'lı yıllarda, Mısır'da komünist grupların sendikal faaliyetleri ve işçi sınıfı veya yoksul/köylü sınıfını temel alan Marksist söylemleri, Seyyid Kutub'un düşüncelerini etkilemiş ve Sosyal Adalet kitabına yansımıştır. Kutub, "Sovyet materyalizmine karşı devrimci bir İslami cevap verilmesi gerektiğini" de söyleyerek kapitalizm ve komünizm arasında fark görmediğini ortaya koymaktadır. Seyyid Kutub, **İslam'da Sosyal Adalet**, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Beka Yayıncılık, 2013, s. 31, 62, 89, 110, 112, 116; Ayrıca bkz. Khatab (2006b), **a.g.e.**, s. 126; Abu-Rabi (2001), **a.g.e.**, s. 162, 212.

²⁹⁴ Seyyid Kutub, **İslam-Kapitalizm Çatışması**, çev. M. Kamil Çetiner, İstanbul, Hikmet Yayınları, 2007, s. 59-64; **Cihan Sulhu ve İslam**, çev. Ali Arslan, İstanbul, Arslan Yayınları, 1993, s. 13-22.

Seyyid Kutub, dinsel söyleminin siyasi bir tona büründüğü Sosyal Adalet kitabı ile hem Müslüman Kardeşler hem de ordu içinde dikkat çekmeyi başarmıştır.

1948'de iki yıllığına gittiği ABD'de kendi deyimi ile tanık olduğu "materyalist yozlaşma", Kutub'un püriten din anlayışını daha da güçlendirdi.²⁹⁵ 1951'de yayımlanan İslam ve Kapitalizm Çatışması (Ma'rakat al-Islam ve'l Ra's Maliyya) ve Cihan Sulhu (İslam Es-Salam El-Alami ve'l İslam) adlı eserleri, Kutub'un düşüncelerinde Müslüman Kardeşler'in perspektifine doğru değişimin izlerinin en açık görülebildiği eserler olarak kabul edilir.²⁹⁶ Seyyid Kutub'un, düşüncelerinin merkezinde El-Benna gibi toplumun yozlaşması, buna yol açan Batılılaşma ve sömürge koşulları yer alır. Bu sorunlara meydan okumak amacıyla toplumsal ve kamusal uzamda İslam'ın hakim olmasını talep eden söylemini de eserlerinde sıklıkla yineler.²⁹⁷ Aynı zamanda bu kitaplar, daha açık şekilde toplumsal eleştiri ve siyasi tartışmaları içermektedir.

Kutub'un ABD'den dönüşü, 1952 askeri darbesine yön veren ağır bir siyasi kriz ortamı ile çakıştığı için eserlerinde dile getirdiği eleştiriler, Hür Subaylar'ın amaçlarıyla da son derece uyumluydu. 1952 askeri darbesine giden süreçte Seyyid Kutub, Müslüman Kardeşler ile bağlantılı olan Hür Subaylar kadrosu ile yakın ilişki kurdu. Daha önce de ifade edildiği gibi, ordu içerisinde Müslüman Kardeşler azımsanmayacak sayıda üyeye sahipti. Mısır'da değişimin hazırlığının yapıldığı kritik yıllarda, ideolojik olarak önemli bir rol oynayan Kutub, bu dönemde henüz Müslüman Kardeşler'e resmi olarak katılmadığı için yazılarında kendisini "İslami çağrının bir dostu" olarak tanıtıyordu.²⁹⁸ El-Hudeybi'nin, El-Benna yerine Genel Mürşid seçildiği ve sarayla örgütün arasını normalleştirme girişimlerinin olduğu bu dönemde Kutub, Müslüman Kardeşler'den ziyade Hür Subaylar kadrosu ile daha sık bir araya geliyordu. Darbe

²⁹⁵ Kutub (2007), **a.g.e.**, s. 42; Haddad, **a.g.m.**, s. 86; Khatab (2006b), **a.g.e.**, s. 147.

²⁹⁶ Euben, **a.g.e.**, s. 99. Karş. Gilles Kepel, **Tanrı'nın İntikamı Din Dünyayı Yeniden Fethediyor**, çev. Selma Kırmızı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 29.

²⁹⁷ Sorunların çözülmesi için Kutub'a göre (Hasan El-Benna'nın söylemi ile neredeyse aynı ifadeyle) "Kurtuluş İslam'dadır." Kutub(2007), **a.g.e.**, s. 47, 49, 73, 77-78, 84.

²⁹⁸ Ayubi (1993), **a.g.e.**, s. 154.

sonrasında da bir süre bu işbirliği devam etti.²⁹⁹ Bununla birlikte Kutub, hiçbir zaman Müslüman Kardeşler lider kadrosunda yer almadı veya resmi olarak üye olmadı. Ancak, 1952 yılından başlamak üzere tutuklandığı 1954 yılına kadar, Müslüman Kardeşler'in gazete ve dergilerinde sürekli makaleleri yayımlandı. Bu makaleler, Kutub'un Müslüman Kardeşler'e ideolojik olarak dahil olduğunun göstergesiydi. Tutuklanmasından bir süre önce de Müslüman Kardeşler Dergisi'nin genel yayın müdürlüğünü yaptı.³⁰⁰

1954'e gelindiğinde Müslüman Kardeşler ve Devrim Konseyi'nin arası gitgide açıldı. Seyyid Kutub'un (ve El-Hudeybi'nin) İslami ilkeleri öne çıkararak İslami bir düzen kurma hedefleri, Devrim Konseyi nezdinde kabul görmedi. Başlangıçta Nasır rejimi, İslami çerçevede açıklamalar yapmasada Kutub'un söylemlerini ve Müslüman Kardeşler'in toplumsal reform, refah, eğitim, halkın ihtiyaçlarının ve toplumsal şartların iyileştirilmesi gibi faaliyetlerini ve görüşlerini destekliyordu. Seyyid Kutub da 1952 darbesini, Mısır tarihi açısından gerçek bir "devrim" olarak görüyordu. Ancak izlenilecek yöntem konusundaki anlaşmazlık yüzünden Müslüman Kardeşler ile Devrim Konseyi arasındaki gerilim tırmadıkça Kutub, sert bir muhalefet başlattı.³⁰¹ 1954'te, Nasır'a suikast olayının ardından örgüte karşı geniş kapsamlı bir müdahale yapıldığında tutuklananlar arasında Seyyid Kutub da vardı. Kutub'un uzun cezaevi deneyimi ve işkence koşulları, düşüncelerinin şekillenmesinde ve dönüşümünde önemli bir kilometre taşı oldu. Entelektüel yolculuğunun en verimli yılları cezaevinde geçen Kutub'un belki de kastetmediği bir sonuç olarak gittikçe marjinal bir içerik kazanan İslam anlayışı, siyasi mücadeleyi mutlak öncelik olarak belirleyerek ve mevcut düzenden kopuşa işaret

²⁹⁹ Darbe öncesinde Nasır ve Enver Sedat başta olmak üzere Hür Subaylar kadrosu, Seyyid Kutub'un evine sık sık ziyarette bulunuyor, darbeden sonra ise Kutub, Devrim Konseyi'nin davetiyle sık sık konferanslar düzenliyordu. Hatta Kutub, Ocak 1953'te kurulan Heyet'üt Tahrir'de Cemal Abdunnasır'ın kısa bir süre yardımcılığını ve danışmanlığını yürüttü. Dolayısıyla bu süreçte Seyyid Kutub, Hür Subaylar'ın "fikir hocası" gibi bir misyona da sahiptir. **Seyyid Kutub ve Arkadaşları Niçin İdam Edildi?...**, s.12-14; Khatab&Bouma, **a.g.e.**, s. 117.

³⁰⁰ Tripp, **a.g.m.**, s. 159.

³⁰¹ Nafi, **a.g.e.**, s. 104; Ayubi (1993), **a.g.e.**, s. 155; Khatab ve Bouma, **a.g.e.**, s. 118.

ederek Müslüman Kardeşler'in radikal kanadının ideolojik boşluğunu kapattı. Müslüman Kardeşler'in, cezaevi yıllarında örgütsel faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelmekle birlikte Kutub'un açtığı radikal yol, ideolojik açıdan harekette önemli ölçüde dinamizm yarattı. Bunun sonuçları ise 1970'li yıllarda görülecekti.

b. Yoldaki İşaretler'de "Cihadçı" Davet Misyonu: Hakimiyye ve Cahiliyye Kavramsallaştırması

Kutub'un yazılarının, Müslüman Kardeşler'in militan kadrolarının uyanmasındaki etkisi tartışılmaz. En önemli eseri olan Yoldaki İşaretler'in³⁰², hükümeti devirmeye teşvik etme ve halkı ayaklandırarak devrim yoluyla kalkışmada bulunma gibi suçlamaların öznesi olması, eserin Müslüman Kardeşler dahil olmak üzere farklı kesimlerce tartışılmasına neden oldu.

Gerek Kutub biyografilerinde gerekse ideolojisini farklı açılardan ele alan çalışmalarda, Kutub'un Yoldaki İşaretler ve erken dönem ideolojik yazılarının Pakistanlı Ebu'l A'la Mevdudi'nin (1903-1979) düşüncelerinin devamı olduğu konusunda bir görüş birliği vardır.³⁰³ Müslüman Kardeşler ile aynı düşünce ikliminin içinde olan Cemaat-i İslamînin kurucusu Mevdudi'ye göre, Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu bir ülkede, ideolojik ve İslami ilkelere göre tanımlanmış bir devlet olmadığı sürece, o ülke İslami kabul edilemez.³⁰⁴ İşte bu bakış açısı, Seyyid Kutub'un düşüncelerinin temelini

³⁰² Eserin ilk baskısı, Kutub henüz cezaevindeyken 1962 yılında yapıldı. Hükümet tarafından yayımlanmasına izin verilen eserin bir ay içinde altıncı baskıya ulaşması üzerine basımı durduruldu ve yasaklandı. Yasağın ardından El-Ezher yetkilileri, kitabın neredeyse her cümlesine reddiye yazarak Kutub'un yorumlarını "doğrudan sapmış" ilan ettiler. Landau (2001), **a.g.e.**, s. 305; Khatab ve Bouma, **a.g.e.**, s. 121; Kepel (1992a), **a.g.e.**, s. 75-77.

³⁰³ Bazı yazarlar, Kutub'un edebiyatçı olmasından dolayı çok geniş bir şekilde kullandığı kelime dağarcığı ile düşüncelerini ortaya koyduğu, kendisinin özgün bir yazına sahip olmadığını, yazılarından Mevdudi'den esinlendiği kısımlar çıkarıldığında geriye Kutub'a ait özgün hiçbir şey kalmayacağını ileri sürerler. Bkz. Binder, **a.g.e.**, s. 281; Euben, **a.g.e.**, s.109.

³⁰⁴ Ebu A'la Mevdudi, El-Benna ve Kutub'un çağdaşı olarak modern İslam düşüncesinin Pakistanlı temsilcisidir. Kendisi, İslam düşünce tarihinde ortodoks fundamentalist olarak tanınır. 1941 yılında Müslüman Kardeşler ile paralel çizgide yer alan İslam Cemaati'ni (Cemaat-i İslam) kuran Mevdudi'nin, Müslüman Kardeşleler ile kıyaslandığında daha az taraftarı olan örgütünün büyük çoğunluğu eğitilmiş Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bkz. Ebu'l A'la El-Mevdudi, **İslam Nizamı**, çev. Ali Genceli, İstanbul, Hilal Yayınları, 2005.

oluşturdu. Bu temel, kendisini El-Benna'nın düşünce yapısından ayırıyordu. Kutub, eserlerinde modern İslami düşüncenin temelini oluşturan bazı kavramları Mevdudi'den alarak geliştirdi. En çok tartışılan hakimiyet/egemenlik (El-Hakimiyya), cahiliyye ve cihad gibi kavramların dışında İslami Yöntem (El-Minhac El-İslami), Tanrısallık (El-Uluhiyyah) gibi kavramlar, Kutub'un retoriğinin temelini oluşturmuştur.

Yoldaki İşaretler'in kilit kavramı, Mevdudi'nin modern çağda yeni bir formla ilk kez kullandığı Cahiliyye kavramıydı. İslam öncesi Arap toplumunun pagan özelliklerini betimleyen olumsuz ve geniş bir anlam alanını işaretleyen bu kavramı, Mevdudi, İslam'ın "öteki"si olarak ele almıştı.³⁰⁵ Siyasal açıdan cahiliyye, kişi bağlamında "gerçek" Müslüman, toplumsal olarak Cemaat'i İslami'nin karşıtını ifade eden merkezi bir kavramdır. Kutub da İslam'ın temel ilkelerine ters düşen yirminci yüzyıl toplumlarını, "barbarlığın" ve "cehaletin" simgesi olan Cahiliyye toplumları olarak kabul etmiştir. Cahiliyye toplumları, Allah'ın yeryüzündeki egemenliğine (El-Hakimiyya)³⁰⁶ yönelik bir saldırıyı ifade etmektedir.³⁰⁷ Hakimiyya, yalnızca Allah'a ait olan bir şeyken insana bırakılmıştır. İnsanlar, kendilerini yönetenlerin hakimiyetine rıza göstererek onların "kulları" (ibad el-insan lil'insan) haline gelmiştir. Bu yüzden hayata dair düşünceler, kültürler, örfler, alışkanlıklar, hatta İslam kültürü, İslam felsefesi ve/veya İslam düşüncesi denilen her şey cahili bir üretimin ürünüdür.³⁰⁸ Böyle bir akıl yürütmeye dayanan Kutub, "her kim Allah'ın hükümleri ile hüküm vermezse onlar hep

³⁰⁵ Din, Mevdudi'ye göre ideolojidir. Hayatın her alanını kapsar. Cahiliyye döneminde olduğu gibi hayatın bir parçası ve bireysel bir uğraş değildir. Allah kişisel alanı ve insanlar arası ilişkileri de düzenler. Bu bağlamda Kur'an, evrensel bağlayıcılığı olan eksiksiz tek kaynaktır. Mevdudi, **a.g.e.**, s. 37-43.

³⁰⁶ Arapçada h-k-m kökünden türeyen yahkum ve hukm kelimeleri yönetmek, yönetim anlamına gelmektedir. Ancak kelimenin bir diğer anlamı, çatışan görüşler ve çıkarlar arasında yargıda bulunmak yani hakemlik etmektir. Mevdudi, ortaya koyduğu siyasi sistemin temelini, Hüküm Allah'ındır (El-Hükümü'llillah) ayetine (on ikinci sure, kırkinci ayet) atıfla inşa eder. Her şeyin hakimi ve yöneticisi Allah'tır. Böylece Mevdudi, tüm siyasi sistemleri reddeden, her şeyin hakimi olan Allah'a dayanarak sorgulamaya kapalı bir yaklaşım öne sürmüştür. Bkz. El-Mevdudi (1967), **a.g.e.**, s. 31-32; Meddeb, **a.g.e.**, s. 105.

³⁰⁷ Seyyid Kutub, **Yoldaki İşaretler**, çev. Abdi Keskinsoy, İstanbul, Pınar Yayınları, 2011, s. 110, 115-120.

³⁰⁸ Kutub (2011), **a.g.e.**, s. 41.

kafirdir."³⁰⁹ şeklindeki Kur'an ayetinin yargısına yeni bir anlam kazandırmış oldu. Bu yargı, Mısır rejimi başta olmak üzere İslami ilkelere dayanmayan bütün yönetim şekillerini, yöneticilerini ve hatta toplumu, "din dışı" ilan etmesi açısından radikaldi. Kutub, Nasır rejiminin "barbarlığını", kendi deneyimleri ve gözlemleri doğrultusunda uzlaşılması mümkün olmayan bir noktada gördüğü için, kendi döneminin Mısır gerçeğine dayanarak Müslümanların zulüm altında olduklarını, Nasır rejiminin ilahi emirleri yok saydığını, bu yüzden cahili (hüküm cahili kafr) olduğunu dile getirmektedir. İşte bu bakış açısı, yaşanan dünyadan kopuş mesajıyla yüklüdür. Bir başka deyişle tarihsel anlamının dışına çıkarılan cahiliyye tanımı ile İslam tarihi içinde üretilen her türlü bilgi, edebiyat ve sanat eserlerinin de yadsınması söz konusudur. Kutub, yeni-cahiliyye dönemini sona erdirmek için İslami düzenin kurulması gerektiğini düşünmektedir. Kutub'a göre, İslami bir düzenin kurulması, tamamen "Kur'an'ın etkisinde" olan "öncü bir grup" tarafından sağlanacaktır. Öncüler, İslam dışı düşüncelerden ve cahiliye'yi yaşayan herkesten kendilerini ayıracaktır. Kutub, betimlediği öncü topluluğu, kafirlik döneminin yerini "dinsel doğruluk" döneminin alması için yüceltilmiş Müslüman kimliğine atıfla öne çıkarmaktadır.³¹⁰ 1960'lı yılların Kutub'un düşünceleri ile ortaya çıkan tepkisel ve "Müslüman yücedir" anlayışı, Müslüman Kardeşler üyelerinin maruz kaldıkları idam, işkence ve cezaevi koşullarıyla da ilgiliydi. Öncü grup, zor koşulları deneyimleyen kişiler olarak sıradan insanlardan farklı bir konumdadır. Sadece ibadetlerini yerine getiren sıradan insanların, "Allah'ın hakimiyeti'ni kurmaları mümkün olmadığından, "seçkin bir topluluğun" böyle bir görevi yerine getirmesi gerekmektedir. Söz konusu seçkin grup, aynı zamanda ilk inanan Müslümanların yaşamlarını ve davranışlarını örnek alan, değişimi tabandan başlatmak üzere insanların eğitilmesi için çalışan davetçilerdir.³¹¹ Bu açıdan bakıldığında Kutub'un

³⁰⁹ On ikinci sure, kırkinci ayet.

³¹⁰ Kutub (2011), **a.g.e.**, s. 12-14. Ayrıca bkz. Abu-Rabi (2001), **a.g.e.**, s. 130; Cole, **a.g.e.**, s. 61.

³¹¹ Kutub (2011), **a.g.e.**, s. 22-23; Kutub (2013), **a.g.e.**, s. 72-75; Cedan, **a.g.e.**, s. 60; Ayubi (1993), **a.g.e.**, s. 84. Seyyid Kutub, İslami yönetimin öncü grup eşliğinde hayata geçirilmesi konusunda Filistinli

asr-ı saadet söylemine dayanarak ortaya koyduğu öncü grup düşüncesi kendisini El-Benna'nın yanına yerleştiriyordu.

Seyyid Kutub, İslami bir düzen/devlet kurulması hedefini, hakimiyya ve cahiliyye kavramlarına dayanarak açıklarken Dar'ül Harb ve Dar'ül İslam tanımlamasını, yani dünyayı savaş (kafirlerin temsil ettiği) ve barış (Müslümanların temsil ettiği) olarak ikiye ayıran eski kuramsal yaklaşımı yeniden gündeme getirmiştir.³¹² Bu iki kategoride Kutub, tüm Müslümanları sadece Müslüman olmayanlara karşı değil, aynı zamanda İslam'a bağlı olmayan veya düşmanla işbirliği yapan, "fitne" toplumuna dönüşmüş, dolayısıyla Dar'ül Harb sayılan İslam ülkelerindeki Müslümanlara ve yöneticilere karşı da cihadaveya mücadeleye katılmaya çağırıyordu. Çoğu İslam devleti, Kutub'un gözünde Batı'nın çıkarlarına hizmet eden "sözde Müslüman" rejimlerdir. Kutub, Yoldaki İşaretler'de, Nasır yönetimi altında çalışan herkesi rejime boyun eğen dolayısıyla kafir olarak kabul ederek radikal düşüncesini geliştirmeye devam etmiştir.³¹³ Bu durum, daha sonraki dönemlerde radikal hareketler için "uzak düşman" ve "yakın düşman" ayrımı olarak kabul edilecektir. Yani, "uzaktaki düşman", gerçek "kafir" Batı ve İsrail ile mücadele etmeden önce, "yakındaki düşmanı", "sözde" Müslüman devleti veya yönetimi ortadan kaldırmak gerekmektedir.³¹⁴

Seyyid Kutub, Müslümanların mücadele yöntemlerini dile getirirken sıklıkla cihad kavramına da başvurur. Pek çok İslam düşünürünün İslam'ı savunmaya çalışan eserlerinde cihad, geniş bir yer işgal etmektedir. Kutub'un tanımlamasına göre, cihad iki aşamalıdır. Müslümanlar öncelikle Kur'an ilkeleri ışığında İslami değerlerin dışında

Takiyyuddin Nebhavi'den (1909-1979) etkilenmiştir. Kutub, Nebhavi'nin özellikle İslam Devleti (Ed-Devletu'l İslamiyye) adlı çalışmasından çokça yararlanmışır. Temel ilkeler konusunda Nebhavi ile aynı fikirdeyken yöntem konusunda farklılaşmaktadır. Kutub, İslam Devleti'nin dinsel "terbiyeyi" aldıktan sonra kurulacağını iddia ederken Nebhavi, insanların düşüncelerini değiştirmek ve İslami uyanışı gerçekleştirmek için ilk önce İslam Devleti'nin kurulmasını önermektedir. Cidan, **a.g.e.**, s.49-59; Nafi, **a.g.e.**, s. 71-82.

³¹² Nafi, **a.g.e.**, s. 98.

³¹³ Kutub (2011), **a.g.e.**, s. 80-81; Cedan, **a.g.e.**, s. 24; Sivan, **a.g.e.**, s. 24; Verdani, **a.g.e.**, s. 76-77.

³¹⁴ Sivan, **a.g.e.**, s. 19.

kalan tüm değerleri reddederek sürekli bir çabanın içinde olmalıdırlar. Müslümanlar, aynı zamanda, düşüncelerini ve inançlarını düzeltmek için davet ve ikna yöntemleri aracılığı ile cihad ederler.³¹⁵ Davet ve ikna yöntemlerini engelleyen, insanları kendi yanlış yollarına girmeye zorlayan cahiliyye sisteminin kurum ve yetkililerini ortadan kaldırmak için fiziksel güç ve savaşa başvurulmalıdır.³¹⁶ Seyyid Kutub'a kadar Müslüman Kardeşler ideolojisinde cihad düşüncesi, geleneksel İslam düşüncesiyle aynıydı. Geleneksel cihad, insanın kendisi ile mücadelesi ve aynı zamanda yabancı/kafir ordu ile (El-Benna, emperyalizmle mücadeleyi cihadın gereği olarak tanımlamıştı.) mücadele etmek şeklinde kabul ediliyordu. Kutub ise cihadı, cahiliyye toplumunu yıkarak Allah'ın emirlerini yerine getirmenin/ Allah'ın hükümetinin kurulmasının aracı olarak ele almıştır.

Kutub, Yoldaki İşaretler eseri ile bütün bu düşünceleri sistematize ederek yeni dönem İslami hareketler için bir başlangıç noktası belirlemiş; El-Benna'dan çok daha keskin, gergin ve radikal ifadeler kullanarak taraftarlarının düşüncelerini daha radikal bir boyuta taşımıştır. Kendisinden sonra düşüncelerinin sadece belirli kavramlarla sınırlandırılarak değerlendirilmesi, oldukça zor koşullarda yaşayan üyelerin, 1970'lerde farklı doktrinlerle ve farklı örgütler kurarak şiddete başvurmalarını tetiklemiştir.³¹⁷ Örneğin, Kutub'un cihad düşüncesine göre öncü grup, toplumdan kendilerini soyutlayarak ve başka bir uzamda "cahiliyye toplumunu" şiddete dayalı ortadan kaldırmak üzere hazırlanarak karşı-toplum kurmasına mı işaret ediyordu, yoksa kopuş

³¹⁵ Kutub (2011), **a.g.e.**, s. 238-240.

³¹⁶ **Aynı Eser**, s. 97-100. Kutub, cahiliyye toplumunun baskısı altında kalan Müslümanların kurtuluşu için başka olasılıkları görmezden gelmektedir. Gerçekten Kutub'un eserlerinde, Müslümanların İslam'ın ilk temsilcileri gibi yaşamayı reddetme veya davet eylemine karşılık vermeyi istememe gibi olasılıklar tartışılmaz. Tek yol, davet ve eğitim süreci ile toplumun ikna edilmesi ve dönüştürülmesi ve başarısız olduğu takdirde fiziksel güçle düşmanı veya cahiliyye toplumunu yaratanları yok etmektir. Tarık Ali, **a.g.e.**, s. 149.

³¹⁷ Bazı yazarlar, Kutub'un düşüncelerinin radikal gruplar tarafından oldukça indirgemeci bir okumayla radikal boyuta taşındığını, hatta yanlış anlaşıldığını vurgulamaktadır. Khatab ve Bouma, **a.g.e.**, s. 129-133; Zollner, **a.g.e.**, s. 62. El-Benna'nın torunu Tarık Ramazan ise Kutub'un genel düşünce çizgisinin Müslüman Kardeşler ideolojisi ile uyumlu olduğunu, El-Hakimiyya, Cihad, Tağuti rejimler gibi kavramsallaştırmalarının radikal düşüncüyü pekiştirdiği iddiasının gerçeklikten uzak olduğunu iddia etmektedir. Ramazan (2005), **a.g.e.**, s. 445-446.

düşüncesi, düşünsel anlamda inananların, kendilerini içinde yaşadıkları toplumdan soyutlayarak bir nevi İslami sakınım içinde olmalarını mı ifade ediyordu? Bu sorunsal, Kutub'u okuyan ve takip eden gençler tarafından farklı şekilde anlaşıldı. 1960'ların başında kurulan 1965 Örgütü içinde de Kutub'un yazılarının etkisi ile Nasır rejimine karşı silahlı mücadele gerektiğini düşünenler vardı. Kızkardeşler Bölümü'nün lideri Zeyneb Gazali ise cezaevindeyken yaptığı görüşmelerde, Kutub'un, Müslüman Kardeşler'in izleyeceği yöntem konusunda, devrimci bir düşünceden ziyade İslam inancının yerleşmesi için eğitim ve yetiştirme süresine ihtiyaç olduğunu, bu sürenin on üç yıl olarak belirlenmesi gerektiğini vurguladığı bilgisini verir.³¹⁸ Dolayısıyla Kutub için toplumun terbiye edilmesi öncelikli bir amaçtı ve İslami toplumun kurulmasının önündeki her türlü siyasal, toplumsal ve ekonomik engelin aşılması için fiziksel gücün kullanılması bununla çelişki yaratmamaktaydı. 1965'e gelindiğinde rejime karşı komplo girişimleri iddiası ile örgütün tamamen ortadan kaldırılması ve Kutub'un idamla cezalandırılması, kendisini takip edenleri, Nasır rejimi altında yaşayamayacaklarına ikna etti. İdam kararı, hem örgütü gözden düşürdü hem de içerdeki ayrışmayı hızlandırdı ki başta El-Hudeybi olmak üzere lider kadrosu, Kutub'un destekçileriyle aralarına mesafe koyarak ve Kutub'un söylemlerine kesin bir dille itiraz ederek tepki gösterdiler.

³¹⁸ Öncü grup tanımlamasında, Müslüman Kardeşler'i yeniden canlandırmaya çalışan üyelerin kastedildiği görülmektedir. Gazali, ayrıca on üç yıl olarak saptanan sürenin, Peygamber'in Mekke'de insanları İslam'a davet etme süresiyle eşit olduğunu, İslami ilkelerin yerine getirilmesi için Müslüman Kardeşler'in davet ile yükümlü olduklarını söyledikten sonra, dünyada "Allah'ın dini" zafer kazanıncaya kadar cihad etmenin, Müslümanlar nezdinde zorunlu görev olduğunu eklemektedir. Burada cihadın, şiddet yoluyla mevcut yönetimi değiştirmek anlamında mı kullanıldığı açık değildir. Ancak, Gazali kitabının daha sonraki sayfalarında, İslam'ın hem din hem devlet olduğuna inananların ve davete karşılık verenlerin sayısı, yüzde yetmiş beşlik bir orana ulaştığında, uygulamaya geçileceğini, bu orana ulaşılmadığında eğitim ve hazırlanma süresinin on üç yıl daha uzatılabileceğini aktarmaktadır. Gazali, **a.g.e.**, s. 54-56.

3. Seyyid Kutub Eleştirisi: Davetçiyiz, Yargılayıcı Değil! (Duat'un, La Kuddat!)

1954 öncesinde Müslüman Kardeşler ve Hür Subaylar'ın yollarını ayırmaları, iki güç arasındaki çatışmanın siyasi bir içeriğe sahip olması ve son kertede Nasır'ın, idam ve işkence gibi yöntemlerle örgütü tasfiye etmesi, Kutub'un dini kuramının temelini oluşturdu.³¹⁹ Ancak bu noktada Kutub'un tamamen cezaevi ortamına dayanarak radikalleştiğini söylemek de indirgemeci bir yaklaşım olur. Örneğin, Seyyid Kutub'a esin kaynağı olan diğer düşünürler kuramsal yaklaşımlarını ortaya koyarken Kutub gibi bireysel bir deneyim yaşamamıştı.³²⁰ El-Benna döneminde de radikal düşünceler, dinsel referanslarla meşrulaştırılmıştı. El-Benna'nın engelle(ye)mediği, belki de perde arkasında desteklediği radikalizm, Müslüman Kardeşler'in örgütsel yapısına büyük bir darbe vurmuştu. Kutub'un daha radikal boyuta taşıdığı şiddet olgusu ise Müslüman Kardeşler'in bir kez daha ve çok daha kötü bir durumla karşı karşıya kalmasına, hatta bölünmesine yol açacaktı.

Kutub'un yazıları, belirli bir kesimin şiddeti temel araç olarak benimsemesine neden olurken Kutub'un düşüncelerini küçümseyen ve eleştiren bir literatür de bu süreçte gelişti. Eleştirenlerin bir kısmı, Kutub'un Müslümanları hedef alıp onları tekfir eden düşüncelerini ve İslam tarihi ile ilgili tespitlerini reddettiler. Bu literatürün ortaya koymaya çalıştığı şey, Kutub'un toplumsal adalet vurgusuna rağmen toplumu dışladığı, "öncü grup" tanımlamasıyla toplumu, inançlarının "düzeltilmesi" gereken "kalabalıklar" olarak gördüğü ve şiddeti meşrulaştırdığı yönündeydi.³²¹ Eleştiriler, sadece onun

³¹⁹ Al-Ayubi (1993), **a.g.e.**, s. 155.

³²⁰ Mevdudi gibi Kutub'un etkilendiği bir diğer düşünür olan Filistinli Takıyyuddin Nebhavi, Arap devletlerinin pragmatik politikalarından ötürü Filistin sorununun başladığını düşünür ve bu yüzden İslam topraklarını "dar'ul küfür" olarak tanımlar. Ancak Kutub gibi işkence ve cezaevi deneyimi olmamıştır. Devrimci bir yolla İslam devletinin kurulması gerektiğini vurgulayan Nebhavi, radikal İslam düşüncesinin ünlü temsilcilerinden biridir. John L. Esposito, **Oxford İslam Sözlüğü**, çev. Nurullah Koltaş, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2013, s. 269.

³²¹ İslam tarihiyle ilgili olarak Kutub'a yöneltilen eleştiri ise, "İslam'da Sosyal Adalet" kitabında üçüncü halife Osman ve Emevi İmparatorluğu'nun ilk dönemini bugünkü yozlaşmanın başlangıcı olarak tasfir etmesinden kaynaklanıyordu. İslam tarihinin ilk yüzyılını idealleştiren ana akım düşünürler, bu evreyi

eserlerini analiz eden çalışmalarda değil, ölümünden kısa bir süre önce hem El-Ezher uleması hem de Müslüman Kardeşler tarafından yapıldı. Müslüman Kardeşler ile mücadele edilirken iktidarın toplumda kök salması için Nasır yönetimi tarafından çeşitli reform girişimlerini yapmaya mecbur bırakılan El-Ezher, yaklaşık iki yüzyıllık dönüşüm sürecinde, tarihsel misyonuna dayanarak statükonun yanında yer almaya devam etti.³²² El-Ezher uleması Yoldaki İşaretler yasaklanır yasaklanmaz karşı propaganda başlattı ve Kutub'u "Harici" olarak tanımladı.³²³ Bunun yanı sıra Müslüman Kardeşler üyeleri tarafından da Kutubçu söyleme karşı yüksek sesle eleştiriler gelmeye başladı. Müslüman Kardeşler içinde radikaller ve ılımlılar şeklinde, El-Benna döneminde başlayan ayrım hatırlanacak olursa, Kutub'un "orta yollu ve ılımlı" yönelişten kopuşu zirveye taşıdığını söylemek mümkündür.

Seyyid Kutub'un düşüncelerinin, Müslüman Kardeşler'in tutuklu üyeleri arasında, özellikle genç üyeler üzerinde tekfir düşüncesini arttırdığı, Nasır rejimine karşı silahlı mücadelenin açıkça desteklenmesine neden olduğu yönünde haberler karşısında lider kadrosu, tekfiri destekleyenlerin tespit edilmesi ve bu düşüncelere karşı kapsamlı bir reddiye hazırlanmasına karar verdi. Kutub'un tekfirci düşüncelerinin çıkış yolu bulduğu Liman Tara, Ebu Za'bal ve El-Kanatir gibi cezaevlerinde, bazıları daha sonra Genel Mürşid olacak üst düzey lider kadrosu, silahlı mücadeleye ve dogmatik düşüncelere karşı ılımlı bakış açısıyla karşılık vermeye başladılar. Ömer Tilimsani,

asr-ı saadet olarak yücelttikleri için Kutub'a karşı sert bir tavır alındı. Kutub (2013), **a.g.e.**, s. 362-364, 376-380. Eleştiriler için bkz. Hasib Es-Samarrai, **Mezhepsizler (Afgani, Abduh, Reşid Rıza)**, çev. Ali Nar, Sami Özbay, İstanbul, Bilge Yayınları, 1981; Hüseyin Hilmi Işık, **Dinde Reformcular**, İstanbul, Işık Kitapları, 1970.

³²² Malika Zeghal, "Religion and Politics in Egypt: The Ulama of Al-Azhar, Radical Islam and the State", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 31, No. 3, Aug- 1999, s. 372.

³²³ İslam tarihinin ilk ve en eski siyasal İslam doktrininin kaynağını oluşturan Havaric ya da Hariciler denilen grubun dikkat çeken anlayışlarının temel özellikleri şu şekilde özetlenebilir: (1) Allah'ın mutlak egemenliği ve hükümdarlığı, (2) sadece Müslüman olmayanları değil, günah işleyenleri de kafir olarak yargılayıp, din dışı (tekfir) ilan etme hatta öldürme (3) etnik, sınıfsal ya da teolojik temelde önderlik oluşturmayı reddetme. Bu bağlamda El-Ezher Şeyhi Abdullatif Sıbkı yaptığı açıklamalarda, Yoldaki İşaretler'in ilk bakışta İslam'a dayalı gibi görüldüğünü, ancak yeterli din bilgisi olmayanlar üzerinde yıkıcı etkileri olacağını vurguluyordu. Sıbkı'ye göre Yoldaki İşaretler, cahiliyye döneminden başka bir dönemi cahiliyye olarak ilan ederek küfre girmekte, toplumda fitneye yol açmaktaydı. Kepel (1992a), **a.g.e.**, s. 76-77. Ayrıca bkz. Abu-Rabi (2001), **a.g.e.**, s. 330.

Hamid Ebu Nasr (1913-1996) ve Mustafa Mansur (1921-2002) başta olmak üzere İrşad Bürosu üyeleri, özellikle 1962-1963 gibi daha erken bir tarihte, cezaevlerindeki insanlarla sık sık biraraya gelerek Kutub karşıtı söylemleriyle tekfir düşüncesine karşı çıkıyorlardı. Ana akım Müslüman Kardeşler içinde bazı üyeler, Kutub'un düşüncelerinin on yıl önce örgüte dahil olduğu zamanlarda bile Müslüman Kardeşler'in tezleriyle tam anlamıyla uyumlu olmadığını iddia etseler de³²⁴ Zeyneb Gazali'nin ifadesine göre, Yoldaki İşaretler, ilk basımı yapıldığında El-Hudeybi tarafından övülen bir eserdir.³²⁵ Ancak 1965'te yaşanan darbe, El-Hudeybi'nin de tavrının değişmesine neden oldu. Lider kadrosunun, Kutub ve taraftarlarına karşı tepki göstermesi, 1965 yılında örgüte yönelik operasyon ve Kutub'un bu süreçte rejimi şiddet yoluyla devirmekten sorumlu olarak ilan edilmesiyle ilgiliydi. Kutub'un aşırıya kaçan görüşlerinin tartışmaları derinleştirilmesi üzerine Genel Mürşid El-Hudeybi, Kutub'un tezlerine göndermelerle dolu "Davetçiyiz, Yargılayıcı Değil! (Duat'un, La Kuddat!)" başlıklı eseri ile son noktayı koydu. El-Hudeybi, 1969'da tamamladığı bu eserinde, Müslüman Kardeşler'in tarihi duruşunun temel dayanak noktalarını, Kutub'un (ve Mevdudi'nin) söylemlerinin anti-tezleri ile açıklıyordu. Kutub'un ölümünden üç yıl sonra yayımlanan eser, bu süre içerisinde cezaevlerindeki üyeler arasındaki ayrışmanın ciddi boyutlara ulaştığını ve buna bir son vermek için böyle bir girişimde bulunulduğunu göstermektedir. El-Hudeybi'nin reddiyesi ile ana akım Müslüman Kardeşler, Kutub ve Kutubçu söylemle yollarını ayırdığını da resmi olarak ilan etmiş oldu.³²⁶

³²⁴ Verdani, **a.g.e.**, s. 67-68.

³²⁵ Ancak Yoldaki İşaretler, yalnızca El-Hudeybi tarafından değil hükümet tarafından da basımı onaylanan, basımı yapılmadan önce parçalar halinde cezaevi dışına çıkarılmasına izin verilen bir eserdir. Bkz. Hasan Hanefi, "İslami Sol ve Mısır'da Modernleşme Denemeleri", çev. İbrahim Arslan, **İslamiyat**, Cilt. 7, Sayı.4, 2004, s. 137-138.

³²⁶ Eser, Türkçeye ilk olarak 1986'da "İslam Dünyasında İnanç Sorunları" başlığı ile çevrildi. 2010 yılındaki ikinci baskısında ise orijinal başlık kullanılarak "Davetçiyiz Yargılayıcı Değil" kısmı eklenmiştir. El-Hudeybi, eserinde Mevdudi'yi sıklıkla anmakta ve onun iddialarına cevap vermektedir. Türkçe baskısında, Mevdudi dışında Seyyid Kutub doğrudan hedef gösterilmez ancak "bazıları" şeklinde başlayan cümlelerde Kutub'a işaret edildiği anlaşılmaktadır. Karş. El-Hudeybi (2010), **a.g.e.**; Hasan El-Hudaybi, **İslam Dünyasında İnanç Sorunları**, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1986.

Bazı kaynaklarda, "Davetçiyiz, Yargılayıcı Değil" eserinden önce El-Hudeybi'nin 1965 yılında cezaevindeyken kaleme aldığı "Yedi Soruya Cevap: Liman-Tara'dan Mektuplar (Sab'a Rasa'il min Sin El-Turra)" başlığını taşıyan risale ile Seyyid Kutub'un iddialarına ve hükümet karşıtı söylemlerine itiraz ettiği, 1965 Örgütü'nün radikal eğilimlerini tasvip etmediği, bu çerçevede Kardeşler üyelerini uyardığı aktarılmaktadır.³²⁷ Bu bakış açısı, Müslüman Kardeşler saflarında var olan ideolojik savaşın, El-Hudeybi ve Kutub arasında başlangıçtan beri var olduğunu, hatta örgütün kuruluşundan itibaren lider kadrosunun radikal grupların aşırı muhafazakar düşüncelerine karşı temkinli duruşunu bozmadığını, bu bağlamda "tutarlı" bir duruş sergilediğini göstermektedir.

El-Hudeybi, kitabında tekfir düşüncesine yol açan hakimiyiye ve cihad kavramlarının, Kur'ani bir kavram olmadığını açık bir şekilde dile getirmektedir.³²⁸ El-Hudeybi'ye göre, Kutub'un sadece Allah'a kulluk edilmesi, yani La İlah İllallah hükmünü temel alması ve sadece bu inanca bağlı kalınması gerektiğine ilişkin Mevdudi'den aktardığı düşünceleri³²⁹, tekfirci düşüncüyü teşvik ettiği için Müslüman Kardeşler'in temel görüşlerini ve hatta geleneksel Sünni okulun düşüncelerini aşan ifadelerdir.³³⁰ El-Hudeybi'ye göre, Müslüman Kardeşler'in temel görevi, El-Benna'nın ilkelerine bağlı kalarak Mısır toplumunu İslam dininin ilkelerine uygun yaşaması için insanları dine davet etmektir. El-Hudeybi, "Allah'ın hakimiyeti" düşüncesinin indirgemeci anlayışına, İslam'ın siyasal söylemini dogmatik bir noktaya taşıdığı için itiraz etmektedir. Kutub'un "cahiliyye toplum" tanımını kabul edilemez olarak niteleyen El-Hudeybi, Müslüman Kardeşler'in hiçbir zaman toplumu cahili olarak tanımadığını ve bu doğrultuda yargılamadığını ısrarla vurgular. Kutub'un ifade ettiği, Allah'ın

³²⁷ David L. Johnston, "Hassan Al-Hudaybi and the Muslim Brotherhood: Can Islamic Fundamentalism Eschew the Islamic State?" **Comperative Islamic Studies**, Vol.3, No.1., October 2008, s. 42; Zollner (2009), **a.g.m.**, s. 45.

³²⁸ El-Hudaybi (1986), **a.g.e.**, s.64-66.

³²⁹ Bkz. Seyyid Kutub, **Din Dedğin Budur**, çev. Mehmet Hasan Beşer, Ankara, Hilal Yayınları, 1964, s. 31-37.

³³⁰ El-Hudeybi, **a.g.e.**, s. 325-327.

hakimiyetini kabul etmeyen yöneticilerin/rejimlerin yönetimi altında yaşayanların da cahiliye toplumunda yaşadıkları için cahili yani kafir oldukları yargısı, El-Hudeybi'ye göre İslam'da olmayan bir yargıdır. Bu yüzden asıl bu ifadeleri kullananların dinden çıkmış olacağını söyleyerek en sert karşılığı veren El-Hudeybi, ıslah hareketinin yavaş ilerlediğini, zorlu bir sürecin içinden geçildiğini ve iktidarın ele geçirilmesinin ilk hedef olmadığının altını çizer.³³¹ El-Hudeybi, Müslümanların birbirini yargılayan insanlara dönüşmesiyle sonuçlanacak bu düşünce yapısının Müslüman Kardeşler'in temel amaçlarıyla çeliştiğini sıklıkla yineler.³³²

El-Benna'nın en belirgin özelliği Mısır yönetimi ile çatışmaktan kaçınmasıydı. El-Hudeybi de gerek Saray ile gerekse Devrim Konseyi ile ilişkilerinde El-Benna'nın izinden giderek ılımlı bir siyaset izlemeye, hatta örgütü dini dernek olarak tanımlamaya özen göstermişti. Seyyid Kutub ise, iktidarı ele geçirme noktasında gerilimli bir üslup benimsemişti. Kutub'un yaşadığı dönem ve içinde bulunduğu koşullar topluma yabancılaşmasını hızlandırdığı için, onu, toplumun İslami ilkelerden tamamen uzaklaşmış ve düzelmesinin de mümkün olmadığı inancına sürüklemişti. Kutub'a göre, ancak İslami toplum oluşturulduğu zaman ideal topluma ulaşılacağı için mevcut toplumun sorunlarını tartışmak ve/veya çözmeye çalışmak bir zaman kaybıydı. El-Hudeybi ise, El-Benna gibi, mevcut siyasal ve toplumsal düzenin, İslami nitelikte reforma tabi tutulması halinde İslami toplum olarak kabuledileceğini onaylayan bir yaklaşıma sahipti. Bir başka deyişle kumar, alkol ve faiz gibi dinen yasak konuların anayasada da yer alması gerekmekteydi. Anayasa ile İslam hukuku arasında uyum sağlandığı takdirde çelişki ortadan kalkacaktı. Bu yüzden örgütün toplumu İslami bir çerçevede dönüştürmesine paralel olarak iktidarı da davet yoluyla ikna etmesi gerekmekteydi.

³³¹ Aynı Eser, s. 96-97, 114, 129-133, 330-331

³³² Ramazan, a.g.e., s. 453.

El-Hudeybi'nin eserinin örgüt tabanı üzerinde o dönemde nasıl bir etki yarattığı belirsiz olsa da özellikle örgütün lider kadrosunun düşüncelerini sistematik hale getirmesi açısından önemli bir role sahip olduğu bir gerçektir. Aynı zamanda kitabın Kutubçu söylemi benimseyen üyelerin ayrışmasını hızlandırıcı etkide bulunduğu da görülmektedir. 1970'lerde Müslüman Kardeşler içinden farklı radikal grupların ortaya çıkması, Kutupçu söylemin cezaevi yıllarının belirlediği ideolojik bölünmedeki gücünü açığa çıkartmakla birlikte İslami düşüncenin 1940'lı yıllara göre 1960'lı yılların başarısızlığına işaret ediyordu.

Cezaevi tartışmalarının devam ettiği sırada meydana gelen 1967 Arap-İsrail savaşında yaşanan büyük yenilgi, bu tartışmalara ivme kazandırdı. Savaşın yarattığı yıkım, Nasır'ın yerel, bölgesel ve uluslararası iktidar vizyonu olarak ifade edilen Nasırcılığı³³³ gözden düşürdü. Birinci Dünya Savaşı'ndan 1950 ve 1960'ların ortalarına kadar süren ulus-devlet inşa süreci, milliyetçilik akımının, liberal ideallerin ve sosyalist değerlerin yayıldığı, modern çağın ve modernizmin ilerleme düşüncesinin ürünleriydi. 1967 yenilgisiyle birlikte modernite projesi büyük bir açmazla karşı karşıya kaldı ve Nasırcılık başta olmak üzere ideolojik söylemlerin başarısızlığı, entelektüel krizi de açığa çıkardı. "Adab En-Naksa" olarak ifade edilen özeleştiri yazını, yenilgiye çeşitli açılardan yanıt vermeye çalıştı. Bu süreçte İslam, bir ideolojik yönelim olarak daha fazla kendini göstermeye başladı. İslami tartışmanın muhalif ve gayriresmi kanadı da 1967 yenilgisi karşısında Kutubçu söylemi meşrulaştırırcasına ilk olarak Nasır rejiminin din ile arasına mesafe koyduğu, Müslüman Kardeşler'e şiddet uyguladığı, böylece "Allah'ın öfkesini" üzerine çektiği, hatta bu yüzden devletin küfre girdiği şeklinde sembolik dini göndermeler bağlamında eleştirisini dile getirdi. İslami yanıtın

³³³ Nasır'ın, Mısır ve Arap dünyasında Arap birliğinin kesin ve kaçınılmaz zaferinin lideri olduğuna ilişkin inanç, eğitimli kesimleri de içine alan Arap kitleler açısından bu dönemde oldukça güçlüydü. Özellikle emperyalizm karşıtı söylemleri ve Arap milliyetçiliğinin güçlü savunucusu olması ve abna il rif, yani alt sınıflardan gelen bir taşralı oluşu, toplumda canlı bir karşılık bulmasını tetikledi. Böylece siyasi literatüre giren bir kavram olarak Nasırcılık/Nasirizm, Arap toplumları tarafından kabul gördü ve yeni rejimin tanımlanmasında önemli rol oynadı. Bu da Müslüman Kardeşler'e uyguladığı ağır baskının etkisini görünmez kılıyordu. T. Osman, **a.g.e.**, s. 46. Ayrıca bkz. Merad, **a.g.e.**, s. 79.

taftaları, cezaevlerinde uzun yıllar kalanların yanı sıra toplumsal süreçlere katılımı yasaklananlar, Avrupa ve Körfez ülkelerinde sürgünde bulunanlardan oluşmaktaydı.³³⁴ Bu noktada Seyyid Kutub takipçileri de 1967 savaşının sonuçlarını kendi hareketleri için bir başlangıç olarak okumakta gecikmediler. Kutub takipçilerinin düşünce yapısı, toplumda dini "asabiyyenin" yokluğunun yenilgiye neden olduğunu, yenilgiyi bertaraf etmek ve Arap toplumunu yeniden inşa etmek için tek seçeneğin İslam'ın dinsel ve felsefi ilkelerinin kabul edilmesi ve toplumu, şeriata göre modellendirmek olduğunu yineledi.³³⁵ Nasırcılığın saygınlığını yitirdiği ortamda Aijaz Ahmed'in ifadesi ile "bin yıllık bir kurtuluş" vaad eden İslamcı gruplar, Nasır'ın İsrail karşısında uğradığı yenilginin ve Mısırlıların kaybettikleri onurunun bundan sonra İslamcılar tarafından tersine döndürüleceğini dile getiriyorlardı.³³⁶ Nasır, süreci yönetmek ve otoritesini korumak için zorlu bir yola girmişti. Nasır yönetiminin içine düştüğü meşruiyet krizinin (Ezmetu Eş-Şaiyye) en büyük göstergesi, yaptığı dini tınıları yüksek konuşmalarının bir uzantısı olarak tutuklu bulunan Müslüman Kardeşler'in sıradan üyelerinin yüzlercesini serbest bırakması oldu. Nasır, eski kavgaların yerine siyasal yaşamı "yumuşama, hoşgörü ve uzlaşma" gibi kavramlarla yeniden düzenleyeceğinin işaretini veriyordu.³³⁷ Bu zorlu yolun başındayken Eylül 1970'te ani ölümü, Mısır'ın siyasal, ekonomik ve toplumsal hayatındaki dönüşümünü hızlandırdı. 1967 yenilgisinin rüzgarını arkasına alan cezaevi tartışmaları, milliyetçiliğin ve modernitenin taşıyıcısı Nasır ve yerine geçen Enver Sedat iktidarı için kısa vadede çok yıkıcı sonuçlara yol açmadı. Nasır döneminde başlayan sosyo-ekonomik dönüşümün ana hatları hem Müslüman Kardeşler ve örgütten

³³⁴ Yusuf El-Kardavi, **İhtilaflar Karşısında İslami Tavır**, çev. Osman Arpaçukuru, İstanbul, İlke Yayıncılık, 2004, s. 67, 74-78; Ayrıca bkz. Ayubi, **a.g.m.**, s. 489.

³³⁵ Fehmi Şinnavi, **Siyasal İslam'a Doğru**, çev. İlyas Arslan, İstanbul, Şura Yayınları, 1998, s. 59; Abdulwahab Meddeb, **İslam'ın Hastalığı**, çev. Haldun Bayrı, İstanbul, Metis Yayınları, 2005, s. 100.

³³⁶ Aijaz Ahmad, "İslam, İslamcılıklar ve Batı", **Küresel Parlama Noktaları Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler**, Leo Panitch ve Colin Leys (Ed.), çev. Tuncel Öncel, İstanbul, Yordam Kitap, 2009, s.4 9.

³³⁷ Heykel (1986), **a.g.e.**, s. 141; Steven Cook, **Yönetmeden Hükmeden Ordular Türkiye-Mısır-Cezayir**, çev. Bahar Şahin, İstanbul, Hayy Kitap, 2008, s. 170-171.

ayrılan gruplar için hem de Mısır rejimi için geniş çaplı İslami siyasi faaliyetlerin zeminini hazırladı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜSLÜMAN KARDEŞLER'İN HAYATTA KALMA MÜCADELESİ VE DÖNÜŞÜMÜ

A. Enver Sedat Rejimi: İslami Açılım Politikası ve Cezaevi Tartışmalarının Müslüman Kardeşler'in Toparlanmasına Etkisi

1. "Nasırsızlaştırma" Politikası: Bir Söylem ve Muhalefet Alanı Olarak İslamcılığın Güçlenmesi

Cemal Abdunnasır, Eylül 1970'te öldüğünde yerine Devrim Konseyi'nin üyelerinden ve uzun yıllar Nasır ile birlikte çalışan Enver Sedat geçti. Savaşın sonra Mısır'ın karşı karşıya kaldığı kritik üç yılda, başbakanlıktan cumhurbaşkanı yardımcılığına atanan Sedat, 1952'de darbe öncesinde Müslüman Kardeşler ile Hür Subaylar arasındaki bağlantıyı sağlayan kişilerin başında geldiği gibi, 1954'te binlerce örgüt üyesinin tutuklanması ve cezalandırılması amacıyla kurulan mahkemenin hakimlerinden biriydi. Dolayısıyla Sedat'ın, İslami hareketlerle ve Müslüman Kardeşler ile ilişkisi ve uzlaşma arayışı sorunlu ve çelişkili bir doğaya sahipti.

Sedat'ın, Müslüman Kardeşler ile ilişkisinin çelişkili doğası, rejime yön verecek siyasal, ekonomik ve dinsel politikalar için de geçerliydi. Bununla birlikte, Mısır'ın 1967 sonrası içinde bulunduğu ağır koşullardan ötürü Sedat'ın manevra alanı kısıtlıydı. Sedat, tükenmiş ve yenilmiş bir Mısır devraldığı gibi Nasır'a göre oldukça zayıf bir liderdi. Dolayısıyla cumhurbaşkanı olduğunda, Nasır'ın mirasının devam ettireceğine dair bir izlenim vardı.³³⁸ Çünkü yönetici klik içinde oldukça güçlü Nasırcı ve sol muhalefet karşısında kendi konumunu garantiye almak zorundaydı. Sedat, bu zorlu koşullarda oldukça sistematik bir şekilde hareket ederek ve özellikle İslamcı

³³⁸ Hasaneyn Heykel, **1973 Arap İsrail Savaşı ve Orta Doğu**, çev. Melek Ulagay-Nakiye Boran, İstanbul, Üçüncü Dünya Yayınları, 1977, s. 251.

hareketlerin desteğini alarak iktidarını sağlamlaştırma yolunu izledi; bu politikası tamamen etkisizleştirilmiş Müslüman Kardeşler için bulunmaz bir fırsattı.

Sedat, Nasır'ın karizmasından yoksun olduğu için, rejimi daha kurumsallaşmış bir temel üzerinden inşa etmek zorundaydı. Mayıs 1971'de Onarım Devrimi (Thavra Et-Tashih) olarak ilan ettiği bir dizi reform programı ile siyasi alanda kendisine manevra alanı kazandıracak kadar güç sağladı.³³⁹ Bu güç, Mısır'ın iç ve dış politikasına öncülü Nasır kadar etkili bir şekilde yön vermeye başlayacağını işaretliydi. 1972 yılına gelindiğinde Enver Sedat, iktidarda tamamen rakipsiz bir konuma ulaşınca Mısır'ın siyasal, ekonomik ve ideolojik eğilimi Nasırcılık'tan uzaklaşmaya başladı. Nasır'ın özellikle 1960'dan itibaren ülkenin yönünü (İslami kurumların da onay verdiği) sosyalist bir perspektifle belirleme girişimi, vaad ettiği eşitlikçi Arap toplumu ve toprak reformu, Mısır'ın temel sosyo-ekonomik sorunlarını aşmaya yetmedi veya yetmediği, savaş ertesinde daha görünür ve eleştirilir hale geldi.³⁴⁰ Bu durum, Mısır toplumunun 1960'lı yıllarda sosyo-ekonomik ve siyasal açıdan içinden geçmeye başladığı dönüşümle yakından bağlantılıydı.³⁴¹ 1967 savaşı ve ardından Nasır'ın ölümü ile birlikte Mısır'da siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümün başladığı yaygın bir kanı olsa da 1970'lerden itibaren yeni rejim altında yaşananlar, 1960'ların devamı niteliğindeydi. Dolayısıyla gerek yeni yönetimin siyasal ve ekonomik yönelimi gerekse İslami

³³⁹ Sedat, 1970'te iktidara geldiğinde kendisini kaçınılmaz bir iktidar mücadelesinin içinde buldu. Thavra Et-Tashih veya Thavra Es-Sahihyah, Sedat'ın iktidar mücadelesinden başarıyla çıkması üzerine Nasır'ın etkilerini silmeye dönük girişimin adı oldu. Ülke ve parlamentonun isimlerinde değişiklik yapılması gibi sembolik girişimlerin yanı sıra yeni anayasanın ilanı ve ekonomide liberalleşmeye dönük adımları içeren kararlar alındı. Böylece Sedat, itibar olarak kendisini oldukça geride bırakan öncülünün hatıralarından kurtulmak için Mısır'ın içinden geçmekte olduğu dönüşümü hızlandırdı. Bkz. Kirk J. Beattie, **Egypt During the Sadat Years**, Palgrave Macmillan, 2000, s. 82-83; Kepel (1992a), **a.g.e.**, s. 182.

³⁴⁰ M. Riad El-Ghonemy, "Development Strategies, 1950-2001", **Egypt in the Twenty-First Century Challenges for Development**, M. Riad El-Ghonemy (Ed.), London, Roudledge Curzon, 2003, s. 74-78; John Waterbury, **Sonsuz Yanılgılar Karşısında Hindisan, Meksika, Mısır ve Türkiye Kamu Girişimi ve Devlet Gücü**, çev. Muhsin Mengütürük, Nesrin Nas, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997.

³⁴¹ Ekonomide kalkınma planlarının başarılı sonuçlar vermemesi, 1965'te Müslüman Kardeşler'in yeniden bastırılması, Suriye ile yaşanan ayrılıktan sonra devam eden sorunlar ve bütün bunların üstüne 1967 askeri yenilgisinin özellikle ekonomik alanda büyük kayıplara neden olması, Nasır yönetimini köşeye sıkıştırmıştı. Nazih N. Ayubi, **The State and Public Policies in Egypt Since Sadat**, UK, Ithaca Press, 1991, s. 8-10; Roger Owen ve Şevket Pamuk, **20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi**, çev. Ayşe Edirne, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 179.

hareketlerin ve dine verilen önemin yükselişe geçişi, Nasır'ın 1967 savaşının ardından yeni koşullarla mücadele edebilmek için zorunlu olan siyasi değişiklikleri hayata geçirmesinin devamı niteliğindedir. Bu süreçte hızlanan sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmeler, özellikle iktidarın siyasal ve anayasal meşruiyetini sorgulayan dini muhalefetin özerklik kazanmasını sağlayan bazı oluşumlara yol açtı.

Nasır'ın başlattığı sınırlı infitah (açılım) olarak ifade edilen dönüşüm ve tavizlerin ardından³⁴² 1967 yenilgisinin yol açtığı bölgesel dengelerin değişmesi, Mısır'daki İslami yükselişin nedenlerinden biri oldu. Sedat ise açılım politikasını yoğunlaştırıp kapsamını genişletti. Müslüman Kardeşler'i de bu politik dönüşüm sürecine (uzun erimde) dahil etti. Sedat, kendisine karşı olan Nasırcı ve sol muhalefet karşısında dini kullanarak meşruiyet sürecinde Müslüman Kardeşler'i yasal olarak tanımamakla birlikte serbest bıraktı. Bölgesel ve ideolojik olarak Mısır'ın en büyük rakibi olan ABD destekli Suudi Arabistan ile ekonomik yardım anlaşmaları ilk olarak Nasır tarafından yapılmıştı. Suudi Arabistan ile anlaşmaya varılması, Mısır'ın bölgedeki varlığının etkisizleşmesine ve Orta Doğu dengelerinin değişmesine dönük ilk girişimdi. Suudi Arabistan'ın nüfuzunun artması ve güç dengesinin lehine dönmesi, Müslüman Kardeşler'in toparlanmasında ve örgütün içinden çıkan daha radikal İslamcı grupların güçlenmesinde belirleyici bir etken oldu. Suudi Arabistan, sosyalizmi ve Nasırcılığı (aynı zamanda Baascılığı ve İran'ı) engellemek üzere İslam'ın entelektüel geleneklerini ve çeşitliliğini etkisizleştirerek Vahhabi ideolojisi aracılığıyla yumuşak güç kullanmak yönünde bir strateji izliyordu.³⁴³ Dolayısıyla dinden çok siyasi çıkarların etkisiyle Nasır'ın Müslüman Kardeşler'i tasfiye etmesi sonrasında örgüte finansal destek vererek

³⁴² 30 Mart 1968 yılında Nasır, yayımlanan demeçle siyasal ve ekonomik değişiklikler için düğmeye bastı. Ordunun yeniden ayağa kaldırılması, ekonominin güçlendirilmesi, kamu sektörünün üretkenliğinin artırılması kararlarının yanında özel sektöre de teşvik sağlayacak uygulamaların yürürlüğe konduğunu ilan etti. Sedat ise bu hamleleri daha ileri taşıdı. Pamuk ve Owen, **a.g.e.**, s.180. Ayrıca bkz. Binder, **a.g.e.**, s. 553.

³⁴³ Timothy Mitchell, **Karbon Demokrasi Petrol Çağında Siyasal İktidar**, çev. Fırat Beksun, İstanbul, Açılım Kitap, 2014, s. 303; Gilles Kepel, **Cihat İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi**, çev. Haldun Bayrı, İstanbul, Doğan Kitap, 2001, s. 69.

örgütün toparlanmasında önemli bir rol oynamıştı. Bu yüzden 1967 yenilgisi, Suudi Arabistan'a önemli bir manevra alanı sağladı. 1970'lerde Sedat rejimi ile birlikte Mısır, bu stratejinin en önemli ayaklarından biri haline geldi.

İç politikada dış politikanın bir uzantısı olarak "Mısır rejiminin dini karakteri"ni öne çıkaran Sedat yönetimi, İslami söylem ve pratiklerin öncülünden daha ileri boyuta taşıyacak girişimlerde bulundu. Bu çerçevede, Onarım Devrimi'nin en önemli unsurlarından biri yeni anayasanın ilan edilmesi idi. 1971 Anayasası'nın ikinci maddesi, İslam hukukunu, "yasamanın temel kaynağı" olarak kabul ediyordu.³⁴⁴ Hatta Sedat, Mısır'ı hem bilim hem de inanç devleti (Devle El-İlm va El-İlman) olarak tanımlıyordu.³⁴⁵ Anayasanın tartışmalı bir içerikle dini bir çerçeve içinde düzenlenmesi, Mısır'ın belirgin şekilde İslam'a yönelen bir hükümetle karşı karşıya olduğunu gösteriyordu.³⁴⁶ İslam hukuku, yani şeriat yasamanın temel kaynağı olarak kabul edilmekle birlikte şeriat ilkelerinin kapsamına ilişkin belirsizlik söz konusuydu. Devletin dininin İslam olarak ilan edilmesinin ötesinde şeriatın bir kaynak mı yoksa meşrulaştırma kaynaklarından biri mi olduğunun belirsizliği ve anayasal değişikliklerle dine merkezi bir rol atfedilmesi, uzun bir tartışma sürecini başlattığı gibi, dini içerikte değişikliklerin yapılmasına alan açtığı için Mısır hukukunda önemli boşluk ve çelişkiler yarattı. Şeriatın kodifikasyonu sorunu sadece Sedat rejimi tarafından değil, İslami

³⁴⁴ Anayasanın, "İslam'ın devletin dini olduğu ve Arapça'nın resmi dil olduğunu" belirten 149. maddesi 1971 yılında, 2. maddede tanımlandı. Maddeye "Şeriat ilkelerinin, yasamanın temel kaynağı" olduğunu ifade eden fıkra eklendi. 1980 yılında yapılan değişiklikle, "şeriat ilkelerinin temel hukuki ilkeler olarak yasamanın temel kaynağı" olduğu şeklinde bir ibareyle şeriat vurgusu daha güçlü bir şekilde ifade edildi. Bkz. <http://constitutionnet.org/sites/default/files/Egypt%20Constitution.pdf>, s. 3, (Erişim Tarihi: 21.02.2016). 1980 yılında yapılan değişiklik için bkz. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un-dpadm/unpan040908.pdf>, s. 2, (Erişim Tarihi: 01.03.2016).

³⁴⁵ Hesham Al-Awadi, **In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak 1982-2000**, London, IB Tauris&CoLt., 2004, s. 36; Khatab ve Bouma, **a.g.e.**, s.76; Roy (1994), **a.g.e.**, s. 157.

³⁴⁶ Sedat yönetimi, İslam'ı temel dayanak olarak kabul etmişti. İslami temaların yanı sıra hukukun üstünlüğü ilkesine bağlılığın sıklıkla yinlendiği 1970'li yılların ilk yarısında, insanların siyasal ve dini düşünceleri yüzünden cezalandırılmayacağı vurgulanarak Nasır dönemi eleştiriliyordu. Müslüman Kardeşler başta olmak üzere eski rejim tarafından baskı altına alınan kesimlere özerklik rejiminin meşruiyetinin sorgulandığı ilk yıllarda tanındı. Bununla birlikte Sedat rejiminin reformist girişimleri, Mısır'ın askeri ve otoriter bir rejim tarafından yönetilmekten kurtulduğu anlamına gelmiyordu. Hatta Mısır rejiminin otoriter yapısı Sedat yönetimi ile kurumsal bir içeriğe büründü. Al-Awadi, **a.g.e.**, s. 37.

örgütler, sol muhalefet, ulema ve bağımsız din adamları tarafından da ele alındığından zamanla siyasal bir boyut kazandı.³⁴⁷ Örneğin, Müslüman Kardeşler'in temel tezi, şeriatın, El-Asl yani temel ilke olduğu ve aynı zamanda El-Hall yani çözüm olduğunu kabul etmek üzerine kuruludur.³⁴⁸ Bununla birlikte Müslüman Kardeşler'e göre devletin İslamiliği, şeriatın biçimsel uygulanışının ötesindedir. Müslüman Kardeşler, öncelikle bireyden başlayarak toplumun İslamileşmesi gerektiğini ve bunun zorunlu sonucu olarak devletin zaten İslami bir şekil alacağını ve şeriatın uygulanabilir noktaya geleceğini varsaymaktadır.³⁴⁹ Bu yüzden Müslüman Kardeşler (ve diğer radikal örgütler), El-Ezher'in şeriatı uygularken seküler içerikli kanunları onaylamasına uzun süredir itiraz etmekteydi. Ülkenin din sorunu, dini konuları ciddiyle, tarafsız bir şekilde ve hukuksal açıdan değerlendirmek yerine propaganda aracına dönüştürerek gündemde kaldı ve giderek siyasallaştı.

Sedat yönetimi, ilk yıllarında resmi bir politika olarak başta anayasada dine verilen alanı genişletmek olmak üzere İslami temalara ağırlık verileceğini göstererek pragmatik bir yol haritası belirledi. İslami söylem, Mısır'ın içinde bulunduğu koşulların özellikle Nasırcı sol muhalefet tarafından istismar edilmesini önlemeye ve rejimin meşruiyetini sağlamaya dönük emniyet sübabı gibi bir işleve sahipti. Böylece Mısır topraklarının İsrail tarafından işgal altında kalmaya devam etmesi gibi çok önemli bir sorunun toplum nezdindeki etkisi hafifletilmek isteniyordu.

³⁴⁷ Sami Zubaida, **İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar**, çev. Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 261; Al-Ashmawy, **a.g.e.**, s. 103; Voll, Cilt II, **a.g.e.**, s. 226.

³⁴⁸ Nasır döneminde Müslüman Kardeşler'den atılmış olmasına rağmen örgütün ideolojisine önemli katkılarda bulunan bir isim olan El-Ezherli Muhammed Gazali, "İslam'ı Nasıl Anlamalıyız" adlı eserinde, şeriatın, toplumsal, ekonomik ve siyasal alanı tam olarak kapsayıcı bir nitelik taşıdığını vurgulamaktadır. Yönetim yaşamının karmaşıklığı ve insani deneyimlerin çeşitliliği konusunda İslam öğretisinin birincil kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'tin sorunların belirlenmesi ve çözülmesinde yeterli olduğunu düşünmektedir. Bkz. Muhammed Gazali, **İslam'ı Nasıl Anlamalıyız?**, çev. A. Metin Osmanoğlu, İstanbul, Şura Yayınları, 1999, s. 83-84.

³⁴⁹ Abd-El Monein Said Aly ve Manfred W. Wenner, "Modern Islamic Reform Movements: The Muslim Brotherhood in Contemporary Egypt", **Middle East Journal**, Vol.36, No.3 (Summer), 1982, 349-350; Roy (1994), **a.g.e.**, s. 58-59.

Enver Sedat döneminde İslam'ın yükselişe geçmesinde, 1974 yılında Açık Kapı Ekonomi politikasının (El-İnfıtah El-İktisadi) kabul edilmesinin de etkisi oldu. İlk olarak Sedat'ın Onarım Devrimi çerçevesinde başlattığı İnfıtah politikası, başta Arap sermayesi olmak üzere yabancı sermayeyi ülkeye çekmeyi teşvik eden, özel sektörü ön plana çıkaran ve Nasırcılığa darbe vuran yeni ekonomi politikası idi.³⁵⁰ Ancak, orta ve uzun erimde, bu politikanın ekonomik sıkıntıları aşma konusunda herhangi bir iyileşme sağlamaması, İslami örgütlerin halkın temel ihtiyaçlarını karşılamak gibi hayırseverlik misyonunu güçlendirdi. Sedat yönetimi ile barış içinde bir arada yaşama stratejisi izleyen Müslüman Kardeşler ve ılımlı çizgide hareket eden İslami örgütler, ülkenin siyasetinin ve ekonomik etkinliklerinin içine giremeyen ve bütünleşemeyen kitlelerin yoksunluklarını ve protestolarını dile getiren aktörler olarak güçlerini arttırmaya başladılar. İnfıtah'ın ikinci etkisi ise paradoksal olarak Müslüman Kardeşler'in, hem birçok örgüt üyesinin özel sektörde istihdam edilmesi hem de Körfez ülkelerindeki üyelerin yardımları ile ekonomik olarak kendisini toparlamasıydı. Bu durum örgütün İnfıtah'la ve dolayısıyla neoliberalizmle bütünleşmesini de beraberinde getirdi.³⁵¹ Bu da bir yandan İslami ideolojinin yayılmasını diğer yandan Müslüman Kardeşler'in yönetime karşı ılımlı politika izlemesini tetikledi. 1980'lerin sonuna gelindiğinde, Müslüman Kardeşler neoliberalizmi açıkça destekleyen programlarını ortaya koyacaktı. 1970'ler, bu dönüşümün hazırlık yılları oldu.

³⁵⁰ "Devlet kapitalizmi" olarak tanımlanan, kamu sektörünün ekonominin büyük bir kısmına hakim olduğu bir dizi toplumsal dönüşüm hareketini simgeleyen Nasır dönemi ekonomi politikaları, 1967'den sonra özel sektörü destekleyen karma ekonomik modellerin uygulanmasıyla kısmi bir değişikliğe uğramıştı. Nasır'ın, 1967 sonrası siyasal hamlelerinde görülen değişiklik, ekonomi politikalarını da kapsamaktaydı. Bu değişiklik, mevcut koşullara bir de savaşın ağır yükünün eklenmesiyle yaşanan ekonomik sıkıntıların hafifletilmesi için zorunluydu. Zenginliğin yatırıma dönüştürülememesi, ağır savunma masrafları, yetersizlikler ve yolsuzluklar sonunda sosyalist deneyimi çökertti. Sedat ise bu değişiklikleri çok daha ileri bir noktaya taşıdı. Adam Hanieh, **Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf**, çev. Bahadır Ahıska-Sevgi Doğan, Ankara, Notabene Yayınları, 2011, s. 16; Karş. Waterbury (1997), **a.g.e.**, s. 114.

³⁵¹ El-Ghobashy, **a.g.m.**, s. 377.

2. Kamusal Alanda İslamcılığın Yükselişi: İslami Öğrenci Dernekleri, Bağımsız Vaizler, Selefi Örgütler

Sedat rejiminin izlediği politikaların yansımasıyla İslamcılığın yükselişinin ilk ortaya çıktığı kamusal alanlardan biri üniversitelerdi ve Nasır dönemine oranla öğrenci hareketliliği kendini göstermeye başlamıştı. Sedat'ın siyasi otoritesini kurma sürecinde hem sol ve Nasır taraftarlarını tasfiye etmek için İslam'ı bir araç olarak kullanması hem de rejimin zayıflığını görünmez kılmak ve siyasal meşruiyetini sağlamak için İslami sembollere yoğun ilgi göstermesi, üniversitelerde küçük çaplı dini grupların doğmasına ve güçlenmesine fırsat verdi.³⁵² Bu öğrenci gruplarının güçlenişi, Müslüman Kardeşler'in üniversitelerde canlanmasının itici gücü olacaktı.

Üniversitelerde Nasırcı ve solcu öğrencilerin hegemonyasının kırılmasına rağmen Sedat rejimini eleştiren siyasi gösteri ve konferanslar düzenlemeye devam eden grupların aksine, İslamcı öğrenciler siyasi eylemlere katılmamalarıyla dikkat çekiyorlardı. Henüz hedefleri tanımlanmış homojen bir grup teşkil etmeyen İslamcı öğrenciler, kampüslerde bedava/telafi dersler, ders notlarının ucuz dağıtılması, ilerleyen zamanda ise kadın öğrencilere kıyafet ve servis gibi hizmet ve faaliyetlerle çoğu kişinin sempatisini kazanarak popüler hale geldiler.³⁵³ Öğrenciler, dini toplantı ve konferanslar, edebiyat günleri, İslami kitap fuarlarının düzenlenmesi gibi pek çok etkinlikle İslami etkinin yayılmasına destek oldular. İslami gruplar, eğitim hizmetlerini dinsel programlarıyla birleştirdikleri için 1970'lerin ikinci yarısında kampüslerde öğrenci birliklerinde de etkili çoğunluğa ulaşmaya başladılar.

İslami öğrenci gruplarının entelektüel ve örgütsel bağlamda esin kaynaklarının başında Müslüman Kardeşler geliyordu. Söylem ve faaliyet açısından Müslüman

³⁵² Heykel (1986), **a.g.e.**, s.139,141; Tarek Osman, **a.g.e.**, s.85; Fuad Zekeriya, **Çağdaş İslamcı Hareketinde Hakikat ve Hayal**, çev. Sinan Köseoğlu, İstanbul, Kitap Yayınları, 2007, s. 76.

³⁵³ Kepel (1992a), **a.g.e.**, s. 196-198.

Kardeşler'in öğrenci birliklerinin ilk gerçek mirasçısı konumundaydılar.³⁵⁴ Bu noktada dikkat çekici olan ise, Müslüman Kardeşler misyonunu benimseyen bu grupların Müslüman Kardeşler cezaevindeyken ortaya çıkmaları ve tamamen bağımsız yeni bir örgütlenme yapısını kurmuş olmalarıydı. Bu gruplar içinde en popüler olan İslam Gençliği (Eş-Şabab El-İslam) ve Dini Cemaat (Cemaat'ul Ed-Diniyyah) gibi öğrenci gruplarının bir başka özelliği, cezaevi tartışmalarının bir sonucu olarak Müslüman Kardeşler içinde ortaya çıkan radikal ve aşırılık yanlısı ayrışmadan da bağımsız olmalarıydı.³⁵⁵ Özellikle İslam Gençliği ve Dini Cemaat'in, Müslüman Kardeşler ile güçlü söylemsel bağlara sahip olmakla birlikte kampüslerde popüler hale gelmesinde Müslüman Kardeşler'in hiçbir rolü yoktu. Çünkü 1965 darbesinden sonra örgütün bütün lider kadrosu tutuklanmıştı, Kutubçu tartışmalar cezaevinde sürdürülüyordu ve örgüt siyasi açıdan varlık ve faaliyet gösterecek durumda değildi. Müslüman Kardeşler'in yeraltına indiği uzun zaman diliminde, İslam Gençliği'nin ortaya çıkması, aynı zamanda İslami hareketlerin değişen doğasına da ışık tutan bir gelişmeydi. Bir yanda radikal ve aşırı eylemleri ile kendini gösteren örgütler hayat bulurken diğer yanda ana akım Müslüman Kardeşler gibi ılımlı İslami duruşu benimseyen, dolayısıyla Müslüman Kardeşler'in tekeli aynı ekseninde kıran, ancak siyasetin dışında kalan öğrenci örgütleri filizlendi.

Dini Cemaat, 1960'ların sonunda Kahire Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde, İslam Gençliği ise 1973'te Mühendislik Fakültesi'nde farklı küçük grupların bir araya gelmesiyle kuruldu. Dini Cemaat, 1972'de altı öğrenci birliğinin beşinin kontrolünü kazanarak önemli başarıya imza attı ve adını İslam Cemaati (El-Cemaat'ul İslamiyye) olarak değiştirdi.³⁵⁶ İslam Gençliği de birkaç ay içinde üniversitelerin resmi öğrenci birlikleri arasında hatırı sayılır bir güç elde etti. Bu gruplar, İsrail karşısında ülkenin

³⁵⁴ El-Arian, **a.g.e.**, s. 73-74.

³⁵⁵ Pargeter, **a.g.e.**, s. 31; Verdani, **a.g.e.**, s. 103.

³⁵⁶ Al-Arian, **a.g.e.**, s. 82; Karş. Fadly, **a.g.m.**, s. 611.

durumunu protesto eden sol öğrenci gruplarının hakimiyetinin henüz devam ettiği dönemde azınlık durumundaydılar. Ancak Sedat yönetiminin üniversitelerdeki hakim eğilimi etkisiz kılma isteği ve İslami grupların devlet tarafından desteklenmelerinin verdiği güvenle öncelikle psikolojik üstünlük elde ettiler. Bu durum, Sedat rejiminin İslam Gençliği'ne (ve İslam Cemaati başta olmak üzere İslami gruplara) ek ders, yaz kampı, kırtasiye malzemelerinin karşılanması gibi faaliyetlerin yürütülmesi için hükümet fonlarının ayrılmasıyla ödüllendirildi. 1979 yılına gelindiğinde, İslamcılık politikasının süreç içerisinde radikal örgütlerin üniversitelerde güç kazanmasına yol açtığı ve öğrenci gruplarının radikal örgütlerle bağlantılarının arttığı dönemde, Gençlik ve Spor Yüksek Konseyi (El-Maglis El-Ala Eş-Şabab Ev-Verida) kurularak öğrenci ve gençlerin desteklenmesi ve kontrol edilmesi kurumsal bir nitelik kazandı.³⁵⁷

Günlük yaşantının İslami bir içerik kazanmasına ve bireysel inanç konularına ağırlık veren ve siyasi hedefleri olmayan öğrenci gruplarının, zaman içerisinde sağladıkları psikolojik üstünlük sayısal üstünlükle desteklendikçe, güç gösterisine doğru bir yönelim dikkat çekmeye başladı. Örneğin, dini sohbetler ve Kur'an dersleri ile sınırlı faaliyetleri, kadın ve erkek öğrencilerin ayrı ayrı eğitim görmeleri, ders içeriklerinin İslami değerlere uygun olması, hatta hoca ve öğrencilerin katılımıyla yapılan geleneksel kutlama ve bayramların İslami olmadığı gerekçesiyle yapılmamasına ilişkin yazılı ve sözlü girişimlerde bulunmak şeklinde baskıcı bir tutum benimsendi.³⁵⁸ İslami gençlik örgütleri güçlendikçe farklı şekilde düşünmeye ve hareket etmeye başladılar.

³⁵⁷ Gençlik Yüksek Konseyi'nin kurulmasından önce İslami öğrenci grupları valilikler tarafından destekleniyordu. Özellikle dini pratiklerin toplumsal yaşamda belirgin olduğu Yukarı Mısır bölgesinde dini derneklerin ve öğrenci gruplarının faaliyetlerini genişletmesine olanak tanındı. 1970'ler boyunca Yukarı Mısır bölgesinde yeni üniversitelerin sayısı artırılarak ılımlı İslam'ın yayılması ve radikal grupların baskın olduğu bu bölgede radikalliği aşındırmak amaçlanıyordu. Bu politika, Mısır öğrenci hareketi içinde Nasır taraftarlarının hakimiyetini sona erdirdi. Kepel (2001), **a.g.e.**, s. 88; Roel Meijer, "The Egyptian Jama'a Al-Islamiyya as a Social Movement", **Social Movements, Mobilization, and Contestation in the Middle East and North Africa**, Joel Beinin, Frederic Variel (Ed), Stanford, Stanford University Press, 2011, s.149; Carrie Rosefsky Wickham, **The Muslim Brotherhood Evolution of an Islamic Movement**, Princeton, Princeton University Press, 2013, s. 35.

³⁵⁸ Pargeter'in aktardığına göre, 1970'lerin sonuna gelindiğinde Kahire, İskenderiye ve Minye'deki üniversiteler dahil olmak üzere on iki üniversitenin sekizinde öğrenci birlikleri İslam Gençliği'nin kontrolüne geçerek ezici bir üstünlük elde edilmiştir. Pargeter, **a.g.e.**, s. 36.

Başlangıçta tebliğ misyonu ile dini ibadetlere ve ahlaki baskıya odaklanan öğrenci grupları siyaset dışı bir görüntü sunarken, zamanla radikal eğilimleri arttı. Öğrenciler arasındaki ayrışmanın derinleşmesi, Müslüman Kardeşler'den ayrılan çeşitli radikal İslami örgütlerin taraftar kitlesi oluşturmada etkili oldu. Radikal örgütler, giderek devlete silahlı bir şekilde meydan okumaya, terör eylemleri ile toplumun dönüştürülmesi yönünde hareket alanlarını genişletmişlerdir. İslamcılığın güç kazanmasının zamanla kendi içinde farklı ideolojik görüşlerin ortaya çıkmasını tetiklemesi, Müslüman Kardeşler'in ayakta kalma mücadelesinde ve cezaevi sonrası yeni Mısır koşullarına uyum sağlamasında da önemli rol oynadı.³⁵⁹

Üniversitelerdeki İslami dinamizm, kampüs dışı hayattan bağımsız değildi. 1970'li yılların sonuna gelindiğinde bu grupların etkinliği kampüs dışına da taşmaya başladı; Kahire'nin büyük camilerinde dini bayramlarda ibadet etmek için insanları örgütleyen bu gruplar idi. Hasaneyn Heykel'in anlattığına göre, 1980'de, Abidin meydanında İslam Cemaati ve İslam Gençliği tarafından örgütlenen dört yüz bin kişi, bayram ibadeti için toplanmıştı ve bu denli kalabalığın bir araya gelmesi resmi makamların izni olmaksızın mümkün değildi.³⁶⁰ Üniversitelerde İslami ideolojinin yavaş yavaş ağırlık kazanmasıyla başlayan hareketliliğin üniversite dışındaki hayatta etkisini gösterdiği ikinci cephe, dinsel yardım derneklerinin faaliyetlerinden yararlanarak toplumda tutunmaya çalışan vaizler, din adamları ve yasadışı direniş örgütlerinin oluşturduğu cepheydi. Ülkede dini toplantılar çok sayıda insanın katılımı ile gerçekleşiyordu. Örneğin, El-Ezher'li Muhammed Gazali, eski Müslüman Kardeşler üyesi olarak Nasır döneminden beri popüler bir din adamı, vaiz ve siyasetçi kimliğiyle faaliyetlerine devam ediyordu. El-Hudeybi'nin liderliğine itiraz eden kesimden olduğu için örgütün lider kadrosuyla bağlantısı 1960'larda kopmuştu. Bu yüzden tutuklanmamış, El-Ezher'de çalışmalarına devam etmişti. 1970'lerin başında Gazali,

³⁵⁹ Ayubi, **a.g.m.**, s. 493.

³⁶⁰ Heykel (1986), **a.g.e.**, s. 162-163; Nafi, **a.g.e.**, s. 120.

camii restorasyonu ve dinsel toplantılar gibi faaliyetlere binlerce insanın aktif katılımını sağlayacak derecede ün kazandı. Kendisini Muhammed Abduh, Reşid Rıza ve El-Benna'nın tilmizi olarak ifade eden Gazali'nin etrafında toplanan kitle, 1970'lerin ilk yarısında İslami "uyanışın" derinliğini göstermesi açısından çok önemliydi. Bu dönemde Müslüman Kardeşler'in ideologu olarak kabul edilen Yusuf Karadavi, Muhammed Şaravi ve Ahmad El-Asaf gibi Nasır tarafından sürgün edilen kıdemli şeyhler de Sedat'ın teşvikiyle Mısır'a dönerek Gazali'nin faaliyetlerine ortak oldular.³⁶¹ Bu isimlerin konuşmaları kitaplaştırılıyor, ses ve görüntü kayıtları alınıyor, böylece Mısır yönetiminin iç ve dış politikalarının örtük bir şekilde desteklendiği İslami düşünüş biçimi topluma aktarılıyordu.

El-Ezher ve devletin kontrolü altındaki kurumsal yapıların dışında siyasi bir amacı olmayan çeşitli dinsel gruplar, tarikatlar ve bağımsız vaizlerde dini duyguların yükselişine ve İslami bağlılığın güçlenmesine katkıda bulundular. Bu durum, bir açıdan Sedat'a ilk döneminde, öncülünün halkın gözünde yarattığı karizmatik "reis" imgesiyle rekabet edebilecek bir fırsat sundu. Bazı çalışmalarda, Sedat'ın kişisel dindarlığının, İslami kurumların sayıca artmasında ve dinsel grupların statülerinin yükselmesinde rolü olduğu vurgulansa da³⁶² Sedat, Nasırcı ve sol muhalefetin gücünü kısıtlamaya yönelik siyasal adımları ancak İslami kurum ve ulemanın desteğiyle sürdüreceğini biliyordu. Bu yüzden, siyasi amaç gözetmeyen, toplumda dini ve sosyal hizmetlerde bulunan Selefi gruplarla da dolaylı yollardan uzlaşma arayışına girdi. Nasır döneminde El-Ezher ile ittifak yapılmakla birlikte kurum, tamamen devlet otoritesi altındaydı ve rejimin belirlediği dinsel alanının dışına çıkmak mümkün değildi.³⁶³ Oysa Sedat, Müslüman

³⁶¹ Al-Awadi, **a.g.e.**, s. 36.

³⁶² Hasan Hanefi, "The Relevance of the Islamic Alternative in Egypt", **Arab Studies Quarterly**, Vol.4., 1982, s. 63.

³⁶³ Nasır için El-Ezher özellikle Müslüman Kardeşler ile mücadelede en uygun müttefikti. El-Ezher'in Nasır'ın ittifak arayışına cevap vermesi, "gerçek İslam"ın temsilcisi olduğunu söyleyen Müslüman Kardeşler'in yıkıcı bir saldırıya uğradıkları zamanda gerçekleşmesi, İslami tartışmalara yeni bir boyut katmış oldu. Böylece örgüt ideologlarının görüşleri radikal olsun veya olmasın dolaylı yoldan zayıflatılmış olmaktadır. Arap sosyalizmini İslami söylemlerle destekleyen El-Ezher, 1967

Kardeşler ve çeşitli radikal örgütlerde olduğu gibi El-Ezher'e de geniş bir hareket serbestliği tanıdı. Sedat'ın temel politikası, Nasır'ın gölgesinde olmayan ve kendi yolunda ilerleyen bir lider olduğunu göstermek ve siyasal gücünü bu yolla elde etmektir. Nasır döneminde El-Ezher'in dini otoritesinin büyük ölçüde elinden alınması, siyasal bir söylem olarak İslamcılığı dışlamak için değil, rejimin politikalarının desteklenmesini sağlamak amacıyla yapılmıştı. El-Ezher, kontrol altına alındıkça Nasır iktidarını güçlendirdi ve rejimin ideolojik destekçisi oldu.³⁶⁴ Nasır döneminde El-Ezher'e yönelik resmi düzeyde kontrol politikasının orta erimli sonuçlarından biri, 1970'lere gelindiğinde ulemanın da siyasal bir aktör olması için hareket serbestliğine kavuşmuş olmasıydı. 1970'lerde dinsel alan, Müslüman Kardeşler, radikal gruplar, öğrenci ve yardım dernekleri, Selefi örgütler ile kendilerine siyasal bir kimlik yaratma çabasında olan El-Ezher'in karşı karşıya kaldığı daha rekabetçi bir ortama evrildi.³⁶⁵ Sedat'ın kendi meşruiyeti için El-Ezher başta olmak üzere dini kurumlara yakın durması, 1980 ve 1990'lı yıllarda Mübarek rejimi tarafından temel bir politika olarak sürdürüldüğü için, El-Ezher'in topluma ve Mısır gençliğine dini eğitim verme misyonu giderek muhafazakarlaşan bir toplum yapısını açığa çıkarttı. Rejimin İslami politikaları ve dini alanı kontrol altında tutma girişimi, ona belirli bir otorite sağlamakla birlikte, El-Ezher gibi kurumlar Nasır döneminden farklı olarak rejime uyum sağlamak yerine devletin seküler yapısını aşındıracak şekilde hareket etti. Bu bağlamda 1970'li yıllar, muhafazakarlaşmanın olgunlaşma yılları oldu.

Sedat döneminde Nasır'ın baskı altına aldığı tarikatlar da Müslüman Kardeşler ve diğer radikal örgütler gibi kamusal alanda görünür hale geldi. Sedat, kendisini

yenilgisinden sonra toplum hayatında dine daha fazla önem verilmesini öne çıkaran bir politika izlemeye başladı. Naksa'yı tanımlamak için geliştirdiği dini göndermelere dayalı söylemi, aynı zamanda Nasır döneminin ideolojik eğilimlerinin ve El-Ezher'in düşünsel uzlaşısının sona erdiğini simgelemesi açısından önemliydi. Bkz. Hamied Ansari, "The Islamic Militants in Egyptian Politics", **The International Journal of Middle East Studies**, Vol.16, No.1, 1984, s.124; Binder, **a.g.e.**, s. 550; Zeghal, **a.g.m.**, s. 372.

³⁶⁴ Esposito (2002), **a.g.e.**, s. 139.

³⁶⁵ Berger (1970), **a.g.e.**, s. 80; Zubaida, (2008), s. 253; İnayet **a.g.e.**, s. 267; Zeghal, **a.g.m.**, s. 371-372.

Mümin Başkan (El-Reis El-Mumin) olarak tanınılıyordu.³⁶⁶ Basında, ibadet eden, camilerde vakit geçiren bir başkan görüntüsüne sıklıkla yer verildi. Eğitim kurumlarındaki İslami programların ve camilerin sayısında gözle görülür bir artış yaşandı. Sedat döneminin ilk yıllarında özel camilerin sayısı yirmi binden kırk bine ulaşmıştı.³⁶⁷ El-Ezher'in denetimi altında olan cami sayısı on bine çıkmıştı ve çok sayıda dini eğitim kurumu da El-Ezher ve Vakıflar Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteriyordu.³⁶⁸ Artık Kahire bir camiler kenti olarak görülüyordu. Bu camilerin çok azı Vakıflar Bakanlığı'nın denetimi altındaydı. Geriye kalan on binlerce caminin kontrol edilmesi için ciddi maddi kaynak gerekiyordu. İnfitah politikasının ekonomik sorunları daha çok derinleştirmesi ve devletin sosyal rolünün azalması, yoksul kenar mahallelerin ve gecekondu gibi yeni yerleşim yerlerinin kontrolsüz şekilde artışına yol açtı. Ancak hükümet kontrolsüz ve güvensiz mahallelere, belediye veya polis karakolları gibi hizmetleri ulaştırmak yerine cami inşasına öncelik tanıdı. Buralarda alt yapı sorunları başta olmak üzere yokluk üzerine şekillenen gündelik hayatlar camiler aracılığıyla kontrol altında tutuluyordu.³⁶⁹ Çoğunlukla yönetim tarafından serbest bırakılan İslami örgütlerin denetimindeki camiler aracılığıyla İslam, yönetimin İslami politikalarının dışında, mekansal ve ekonomik olarak yabancılaşmış kesimlerin protestosunu yansıtıyor gibi bir algının oluşmasını da teşvik etti. Rejimin desteklediği İslamlaşma süreci yalnızca camilerin artışı ile sınırlı değildi. İslami derneklerin, gazete, dergi ve

³⁶⁶ Karim H. Karim, "The Image of Anwar Al-Sadat as the Pious President (Al-Raid Al-Mumin), A Study of the Political Use of Islam and Its Symbols in Egypt 1971-1980, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1984, s. 44; John L. Esposito, *İslam Tehdidi Efsanesi*, çev. Ömer Baldık, Ali Köse, Talip Küçükcan, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2002, s. 172; Finklestone, *a.g.e.*, s. 89; Heykel (1986), *a.g.e.*, s. 77, 158.

³⁶⁷ Asef Bayat, *Ortadoğu'da Maduniyet Toplumsal Hareketler ve Siyaset*, çev. Özgür Gökmen-Seçil Deren, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 183.

³⁶⁸ Saad Eddin İbrahim, "Egypt Islamic Activism in the 1980's", *Third World Quarterly*, Vol. 10, No. 2, April 1988, s. 637.

³⁶⁹ Hanefi (1982), *a.g.m.*, s. 64; Esposito ve Voll, *a.g.e.*, s. 253.

televizyon programlarının sayısında büyük bir artış yaşandı. Resmi eğitimin yanı sıra İslami özel okulların sayısında bu yıllarda başlayan artış süreklilik kazandı.³⁷⁰

"Mümin başkan" imajı, başlangıçta, Sedat'a Mısır'ın sorunlarına yönelik somut başarılar elde etmeksizin ahlaki bir otorite sağladı. Ancak dini pratikler ve sembollerin ve Sedat'ın özel yaşamının çelişkileri toplumun genelince hoş karşılanmadı. Mısır toplumunda katılımcı siyasi faaliyetlerin geliştirilmesinden, demokrasi ve insan hakları sorunlarıyla mücadele edilmesinden, ekonomik sorunların çözülmesinden ziyade insanların dinsel duygularına yönelik siyaset sürdürülebilir olmaktan çıktı. Sedat yönetimi, İslami politikalara ağırlık verdikçe serbest hareket eden İslami örgütler güçlü bir muhalefet alanı yarattılar. Dini muhalefetin bir tarafında ayakta kalmaya çabalayan ve ılımlı bir duruş sergileyen Müslüman Kardeşler ve siyasetle ilgisi olmayan Selefi grupların toplumsal hizmet ağlarıyla rejime meydan okuduğu görülmektedir. Diğer tarafta ise, Sedat'ın üniversitelerde desteklediği İslami öğrenci derneklerinin radikalleşen grupları ile cezaevi tartışmaları sonucu Müslüman Kardeşler'den ayrılarak farklı isimler altında kurulan radikal örgütlerin şiddet eylemlerine dayanan muhalefeti baş göstermişti. Radikal örgütler kendilerine tanınan özerklikten yararlanan güç kazandıkça, rejimin onları şiddetli bir biçimde bastırması yeraltına inmelerine ve bir süre sonra yeniden ortaya çıkmalarına yol açtı. 1970 ve 1980'lerde radikal örgütlerin eylemleri sivilleri, hükümetin tanınmış siyasetçilerine yönelik münferid eylemlerden oluşurken, 1990'lı yıllarda neredeyse iç savaşın eşiğine gelindiğinde gelişigüzel sadırırlardan devlete karşı askeri saldırılara dönüşecekti.³⁷¹

Sonuç olarak Sedat'ın İslami politikaları kendi karşıtını üreterek, İslam'ın hem meşruiyet sağlayıcı hem de meşruiyet yok edici, iki tarafı da keskin bir bıçak olduğunu açığa çıkarttı. 1970'li yıllarda, radikal örgütlerin palazlanması Müslüman Kardeşler'in

³⁷⁰ Bayat (2006), **a.g.e.**, s. 184, 200.

³⁷¹ Meddeb, **a.g.e.**, s. 112; Bayat (2016), **a.g.e.**, s. 254.

hayatta kalmasını ve giderek özerk bir yapı haline gelmesini tetikleyen en önemli gelişme oldu.

3. Yeni Cihadçı Hareketler ve Şiddete Dayalı Muhalefet

1965'te Nasır ve Müslüman Kardeşler arasında yaşanan son çatışma, örgütün düşünce ve yorum sistemindeki dönüşümü kristalleştirmişti. 1967 yenilgisi, Nasır'ın ölümü ve Sedat'ın eski rejimin ekonomik, toplumsal ve siyasal etkisini ortadan kaldırma isteği ile başlayan geçiş dönemi, aynı zamanda Müslüman Kardeşler ve muhalif dalga'nın siyasi gündemini şekillendiren bir süreçti. Henüz 1960'lı yılların ikinci yarısında, Kutub etkisinin açık bir şekilde hissedildiği cezaevi ortamında, radikal görüşlere karşı Genel Mürşid El-Hudeybi'nin sunduğu reddiye, ana akım Müslüman Kardeşler'in ideolojisini açıkça ortaya koyma çabasıydı. Müslüman Kardeşler'in, Kutub'un teorik çerçevede sunduğu radikal düşüncelerinin dışında kalacağını işaretini veren El-Hudeybi'nin davetçi (duat) ve yargılayıcı (kudat) arasındaki ayrımı ele alan eseri, aynı zamanda Müslüman Kardeşler lider kadrosunun da onayıyla yayımlanmıştı. İslami kitapların yaygınlık kazandığı 1960'lı yıllarda, hem Mısır hem de diğer Arap ülkelerinde basım ve dağıtımı yayılan Kutub'un yazıları, İslami diriliş dalgasının entelektüel açıdan öncülerinden olduğu için, Kutub karşıtı söylemlerden oluşan "Davetçiyiz, Yargılayıcı Değil" kitabının hazırlanmasına Müslüman Kardeşler lider kadrosu ve hatta El-Ezher uleması da katkıda bulunmuştu.³⁷² Kitabın El-Hudeybi ile birlikte örgüt liderlerinin ve El-Ezher'in katkılarıyla hazırlanması, örgüt içinde ortaya çıkan muhalefet dalgasının hükümet tarafından da ciddiye alındığını gösteriyordu. El-Ezher ulemasının El-Hudeybi'nin kitabına yapmış olduğu katkının nedeni, Kutubcu söylemin örgüt içi muhalefet olmaktan çıktığı ve yıkıcı düşüncelerin toplum için tehlike arz ettiğinin öngörülmesiydi. Bununla birlikte, 1960'ların sonundan itibaren aşırı dini

³⁷² Çoğu kaynak, El-Hudeybi'nin eserinin kolektif bir çalışma olduğu konusunda hemfikir. Bkz. Zollner (2007), **a.g.e.**, s. 64, 68-69; Said Khatab, **a.g.m.**, s. 465; Cole, **a.g.e.**, s. 63.

görüşlerin etkisizleştirilmesine yönelik resmi dini kurumların başlattığı ideolojik ve entelektüel tartışmalar, İslam kültürünün ve ilkelerinin yeniden tanımlanmasına ve geniş kitleler arasında İslam'ın yükselişine alan açtı. Sedat döneminde ise iktidarın güçlendirilmesi amacıyla dini kurumlara özerklik tanınması sonucu, El-Ezher içinde reformist şeyhlerin aksine muhafazakar düşünceye sahip grupların etkisi arttı. Bu bağlamda, 1970'lerin her alanda yaşanan karmaşası, hem Kutub'un protesto söylemine hayat verdi ve yeni militan grupların ortaya çıkışını hızlandırdı hem de El-Ezher kurumu içinde dogmatik ve gelenekçi düşünceleri güçlendirdi.³⁷³

Sedat, Nasırcılığı etkisizleştirme ve İslami temalara popülerlik kazandırmaya çalıştığı siyasal arenada, Müslüman Kardeşler'in çoğunluğunu 1971'de serbest bırakarak işe başladı. Cezaevi tartışmalarının sonucu olarak 1960'lı yıllarda Müslüman Kardeşler'den ayrılarak farklı isimler altında ortaya çıkan İslami gruplar, serbest kaldıklarında, yükselişe geçen dini etkinin simgesi haline geldiler. Müslüman Kardeşler'den ayrılarak yollarına farklı çizgide devam eden ve Mısır siyasetine damgasını vuran örgütlerin ilki İslami Kurtuluş Örgütü (Munazzamat'ul Tahrir'ul İslami), ikincisi kendilerini Müslüman Cemaati (Cemaat'ul El-Muslimun) olarak tanımlayan, ancak Mısır medyasında Tekfir ve Hicret Örgütü (Cemaat'ul Et-Tekfir ve'l Hicre) olarak ünlenen grup ve son olarak El-Cihad Hareketi (Tanzim Cemaat'ul El-Cihad) idi.³⁷⁴

³⁷³ Hatina, **a.g.e.**, s. 32.

³⁷⁴ 1970'lerde Müslüman Kardeşler'den ayrılan örgütler, çeşitli isimler altında tanımlanırlar. Yeni-fundamentalistler, Yeni-Müslüman Kardeşler, Yeni Mehdiciler, cihadist örgütler, İslami militanlar, Müslüman radikaller gibi. Müslüman Kardeşler, El-Hudeybi'nin "Davetçiyiz, Yargılayıcı Değil" isimli eserinden sonra şiddetten uzak durmuş, ılımlı bir çizgiyi benimsemiş olmakla birlikte bazı çalışmalarda, Müslüman Kardeşler ve radikal örgütler aynı kategori içinde değerlendirilmiştir. Sorun, yeni kurulan ve şiddete dayalı muhalefet geliştiren örgütlerin lider kadrosunun büyük bir kısmının geçmişte Müslüman Kardeşler üyesi olmalarıydı. Bu bağlantı, aynı zamanda ana örgüt ve diğer küçük gruplar arasındaki keskin bir ayrım yapılmasını da güçleştirmektedir. Bu durum, Müslüman Kardeşler tarihini ele alan bazı çalışmalarda görülmektedir. Bkz. Karim, **a.g.e.**, s. 117; Ayubi, **a.g.m.**, s. 488; Zubaida (1994), **a.g.e.**, s. 96, 101-102; Heykel (1986), **a.g.e.**, s. 145.

İslami Kurtuluş Örgütü, El-Benna zamanında Müslüman Kardeşler'den hem siyasi görüşleri hem de katı din yorumları yüzünden ilk ayrılanlar tarafından kurulan Muhammed Gençliği'nin liderlerinin içinde bulunduğu bir örgüt olarak 1967'den sonra özellikle cezaevlerindeki İslami çevrelerde adını duyurmaya başladı.³⁷⁵ İslami Kurtuluş Örgütü, Mısır medyasında Askeri Fen Akademi Hareketi (Cemaat'ul Fanniyya El-Askariyya) olarak geçiyordu. Çünkü örgüt, Sedat yönetimine karşı 1974 gibi oldukça erken bir tarihte (başarısız) bir darbe girişiminde bulunmuştu. Amaçları, Enver Sedat ve diğer yetkililerin bulunduğu töreni basarak yönetimi ele geçirmek ve "İslam Cumhuriyeti'ni" ilan etmektir. Kutub'un devrimci düşüncelerinden etkilenen grup, İslami kabul etmedikleri Mısır rejimini devirmeyi planlıyordu, ancak Sedat'a suikast ve İslam Cumhuriyeti'ni ilan etme planı başarısızlıkla sonuçlandı.³⁷⁶ Başarısız darbe girişimi, Tekfir ve Hicret Örgütü ve Cihad üyelerinin de katılımı ile gerçekleştirilmişti. Bu üç örgüt, aralarında ideolojik farklılıklar olmasına rağmen alternatif bir İslami devlet kurmanın yolunu "cihad" olarak görüyordu. Aynı zamanda bu örgütlerin hepsi, 1950 ve 1960'lı yıllarda Müslüman Kardeşler'de aktif olarak faaliyet gösteren üyelerin kurduğu yapılardı ve keskin bir ayrışma söz konusu değildi.

İslami Kurtuluş Örgütü'nün darbe girişiminin başarısız olması ve soruşturma sonrasında örgütün lider kadrosunun idamla cezalandırılması, bir başka radikal örgüt olan Tekfir ve Hicret Örgütü'nün faaliyetlerini ve ideolojisini büyük ölçüde etkiledi. Tekfir ve Hicret Örgütü, kendinden olmayanları tekfir ettiği ve hedefine ulaşmak için toplumdan uzaklaşmak gerektiğine inandığı ve İslami terminolojide "tekfir" kadar güçlü çağrışımları olan "hicret" olgusuna dayandığı için toplumda Tekfir ve Hicret olarak

³⁷⁵ İslami Kurtuluş Örgütü, Filistinli Salih Abdullah Sıriyye (1933-1974) isimli bir Müslüman Kardeşler üyesi tarafından kuruldu. 1967 yılında birkaç kez cezaevine girdiği için eski Muhammed Gençliği kurucuları ile de iletişime geçen Sıriyye, ana akım Müslüman Kardeşler lider kadrosuyla ilişkisini de bu evrede kesmişti. 1971 yılında cezaevinden çıktıktan sonra Kahire'de bu örgütü kurmuştur. Bkz. Abd Al-Azim Ramadan, "Fundamentalist Influence in Egypt: The Strategies of the Muslim Brotherhood and the Takfir Groups", **Fundamentalism Observed**, Martin H. Marty ve Scott Appleby (Ed.), Chicago, The University of Chicago Press, 1991, s. 157; Seyyid Ahmed, **a.g.e.**, s. 63-64; İslamoğlu, **a.g.e.**, s. 64-65.

³⁷⁶ Esposito (2002), **a.g.e.**, s. 242; Al-Arian, **a.g.e.**, s. 123.

kabul gördü. Kendisini Müslüman Cemaati olarak adlandıran bu radikal örgüt, Kutub taraftarlarının 1960'lı yıllarda cezaevlerinde bir araya gelmesiyle ortaya çıktı. El-Hudeybi başta olmak üzere İrşad Bürosu tarafından Kutub'u takip edenlere yönelik baskılar artınca 1960'ların ikinci evresinde örgüt dağıldı. Kurucularının çoğu tekrar Müslüman Kardeşler'e katılmasına rağmen 1965 yılında, Müslüman Kardeşler bildirilerini dağıttığı için cezaevine giren ve burada giderek radikalleşen bir öğrenci olan Mustafa Şükrü (1946-1978), Müslüman Kardeşler'e geri dönmedi. Kutub'un takipçisi olarak katı din yorumlarının propagandasını yapmaya devam etti.³⁷⁷ Cezaevinde kaldığı 1965-1971 yılları arasında Kutub'un düşüncelerini geliştirerek, örgütün aşırı tutumunu ve Müslüman Kardeşler ile girdiği düşünsel mücadelesini dile getiren yazılar kaleme aldı. Düşüncelerinin merkezini İslami düzenin cihad yoluyla kurulması oluşturuyordu. 1971'de Sedat rejiminin Müslüman Kardeşler'i serbest bırakma kararının ardından Mustafa Şükrü ve örgütün lider kadrosu, Müslüman Cemaati'ni yani Tekfir ve Hicret Örgütü'nü kurduklarını ilan ettiler. Özellikle Yukarı Mısır'da çok sayıda köy ve kasabada, çoğunluğu üniversite mezunu olan örgüt liderlerinin öncülüğünde ve küçük işletmeler aracılığıyla halkın günlük ihtiyaçlarının karşılanması örgüte meşruluk kazandırdı. Toplumsal hizmetlerinin örgüt tarafından başarıyla sürdürülmesi, Sedat rejiminin örgütün faaliyet ve propagandalarına göz yummasıyla sonuçlandı. Bu yüzden rejim, örgütün yayılmasına zemin hazırlamış oldu.³⁷⁸ Özellikle 1973 savaşıdan sonra Mısır'da İslami hareketlerin artışı, üniversite

³⁷⁷ Khatab (2006a), **a.g.e.**, s. 179.

³⁷⁸ Müslüman Cemaati yani Tekfir ve Hicret Örgütü, özellikle Mustafa Şükrü'nün doğduğu yer olan Asyut'ta 1970'li yıllar boyunca etkili bir şekilde faaliyet göstermiştir. Asyut, Yukarı Mısır'da dini inançların insanların davranışlarını ve düşünce yapısını belirgin biçimde şekillendirdiği kentlerden biridir. Seyyid Kutub gibi Mustafa Şükrü de Asyutlu idi. Mustafa Şükrü ve üniversite mezunu olan diğer örgüt üyeleri klinik, fırın, eczane, manav, bakkal vb. istihdam imkanı yaratan küçük işletmeler aracılığı ile bu bölgede hem Müslümanlar hem Hristiyanlar için temel ve gündelik ihtiyaçları sağlıyorlardı. Örgütün toplumsal başarıları, Yukarı Mısır bölgesinin on yıllar boyunca İslamcılığın merkezlerinden biri haline gelmesiyle sonuçlandı. Mısır medyası ve Sedat, örgütün propagandalarından yola çıkarak kendilerini "cahil, gerici ve tuhaf insanlar" olarak tanımlamakla yetindi. 1974 yılında Sedat'a düzenlenen darbe girişimi sonrasında Mustafa Şükrü tutuklandı. Bundan sonra giderek marjinalleşen örgüt üyeleri, terör eylemlerine başlayacaklardı. Bkz. Khatab (2006a), **a.g.e.**, s. 181.

kampüslerinde düzenli olarak İslami içerikte konferansların yapılması ve İslami yayınların çoğalması sonucunda Tekfir ve Hicret Örgütü de diğer radikal örgütler gibi resmi kurumlarda, üniversitelerde, güvenlik ve eğitim birimlerinde belirli bir taraftar kitlesine sahip oldu. 1974 yılında İslami Kurtuluş Örgütü'nün Mısır Askeri Fen Akademisi'nde başarısız darbe girişiminde bulunmasından sonra Sedat rejimi, Tekfir ve Hicret Örgütü ile bağlantılı çok sayıda kişiyi tutukladı.

Rejimin, ilk yıllarda İslami örgütlere yönelik hoşgörü siyasetini 1970'lerin ikinci yarısından sonra sona erdirmesi ve baskı politikası sonucu Tekfir ve Hicret Örgütü'nün tutuklanmaktan kurtulan çoğu üyesi, toplumdan uzaklaşarak hicret misyonunu gerçekleştirmek üzere yerleşimden uzak bölgelerde taşındı.³⁷⁹ Bir süre sonra ise, rejime karşı mücadele etme kararı alarak, 1977 yılında El-Ezher alimi ve radikalleşen İslami grupları sert sözlerle eleştiren Vakıflar Bakanı'nı kaçıırarak öldürdü. Bu şiddet eyleminin ardından çok sayıda kişi tutuklandı. Mustafa Şükrü ve lider kadrosu idam edildi. Bu arada örgüt içi anlaşmazlıklar baş gösterdi. Hem anlaşmazlıkların çözümü hem de Sedat yönetimi ile mücadele etmek için kanlı yöntemlere başvurulması, örgütün zayıflamasını ve gözden düşmesini beraberinde getirdi. Örgüt, 1980 yıllarda maruz kaldığı baskı ve de toplum nezdinde itibar kaybından dolayı radikal yönlerini törpüleyerek katı dini ritüellerini bıraktı ve etkisi giderek sönümlendi.³⁸⁰

Müslüman Kardeşler'den ayrılarak şiddeti tercih eden örgütlerin bir diğeri de Cihad Örgütü'dür. Örgüt, ilk olarak 1958'de cezaevindeki Müslüman Kardeşler üyeleri tarafından, İslam devletinin kurulması için silahlı mücadelenin tek yol olduğu düşüncesi ile kuruldu.³⁸¹ Üyeleri işkence ortamına sürüklediği ve pasif kaldığı için Müslüman

³⁷⁹ Kepel (1992a), **a.g.e.**, s. 89-102; Ramadan, **a.g.m.**, s. 158.

³⁸⁰ Radikal örgütler içinde en marjinal düşüncelere sahip olan örgüt, etkisini kaybettiğçe sakal zorunluluğunu, kadınların yüzlerini kapatmalarını, resmi kurumlarda çalışma yasağını esnettiği gibi daha önce kafir ilan ettiği diğer İslami oluşumlarla da etkileşim kurmaya başladı. 1990'lı yıllarda örgüt kitlesel tabanını kaybettiği için bölündü ve gücünü yitirdi. Bulut, **a.g.e.**, s. 122-124; Verdani, **a.g.e.**, s. 99; Sivan, **a.g.e.**, s. 87; Nafi, **a.g.e.**, s. 125-126.

³⁸¹ Esposito (2002), **a.g.e.**, s. 242.

Kardeşler yöneticilerini sert bir dille eleştiren örgüt, 1970'lerin ilk yıllarında serbest kaldı ve 1975'te Cihad Örgütü'nün kurulduğunu ilan etti. İskenderiye'de kurulan örgütün yeni kadrosunda yer alanlar, İslami Kurtuluş Örgütü/Muhammed Gençliği'nin 1974'te başarısızlıkla sonuçlanan darbe girişiminde yakalanmayan kişilerdi.³⁸² Bunlar, aynı zamanda 1981'de Sedat'a suikast düzenleyen kadroydu.

Cihad Örgütü'nün terör eylemleri özellikle 1970'lerin ikinci yarısında hız kazandı. Örgüt, faaliyetlerini gizli sürdürmeye özen gösterdiği için Sedat rejimi, 1970'lerin ortalarına kadar bunlara yönelik kapsamlı takip ve soruşturma yürüt(e)medi. Cihad Örgütü ve diğerleri, toplumdan kendilerini soyutlama stratejisi ve üye seçimlerinde oldukça hassas davranmaları gibi nedenlerle de gizli kalmayı başarabildiler.³⁸³ Cihad Örgütü, Nasır rejimi ile geçmiş deneyimlerinden dolayı Müslüman Kardeşler'in ciddi bir güvenlik zaafiyeti içinde olduğunu düşünüyordu. Örgüt, Müslüman Kardeşler gibi büyük ve hiyerarşik bir yapılanmanın örgütü bir arada tutamadığını ve ağır bir bedel ödendiğini gördüğü için Müslüman Kardeşler ve Tekfir ve Hicret Örgütü'nden farklı olarak kolektif bir yönetim anlayışına sahipti. Lider kültürünün belirleyici olmaması, lider kadrosu dağılsa bile yeniden toparlanma ve karar alma sürecinde daha esnek bir yapıyı geliştirebilmelerine olanak tanıdığı için, tamamen ortadan kaldırılmasını engelliyordu.

Radikal örgütlerin toplumu savaşıarak ele geçirilmesi hedefleri, devlete ve onu sembolize eden her şeye karşı terör faaliyetlerinde bulunmayı gerektirdiği için rejimle çatışmaya girmeleri zaten kaçınılmazdı. 1978'de Cihad Örgütü ve onun etki alanına

³⁸² 1970'lerde Cihad Örgütü İskenderiye, Tanta, Port-Said, Zagazig, Minya, Asyut, Sina bölgesinde taraftar toplamayı başaran bir diğer radikal örgüttü. Örgütün liderliğini üniversite mezunu Ahmed Salih Mutavalli Alim isimli bir kişi yürütüyordu. Örgüt üyelerinin çoğunluğunu üniversite mezunu, çalışan ve üniversite öğrencileri oluşturuyordu. 1940 ve 1950'li yıllarda Müslüman Kardeşler'e üye olan çoğunluk ile karşılaştırıldığında eğitim seviyesinde belirgin bir artışın yaşandığı görülmüyordu. Saadeddin İbrahim, 1970'li yıllarda tutuklanan radikal örgüt üyelerinin profiline ilişkin yaptığı analizde, tutukluların orta sınıf, üst düzey memur ve tüccar ailelerden geldiği bilgisini vermektedir. Saad Eddin İbrahim, "Anatomy of Egypt's Islamic Groups: Methodological Note and Preliminary Findings", *International Journal of Middle East Studies*, vol.12; No. 4., 1980, s. 438.

³⁸³ Verdani, *a.g.e.*, s. 82.

girmiş üniversite gençliğinin İslam Cemaati Örgütü'nün öncülüğünde İskenderiye'de güvenlik güçleri ile başlayan ve günlerce süren çatışmalar sonucu örgüt üyeleri deşifre oldu. Radikal grupların en güçlü olduğu Asyut'ta³⁸⁴, devlete karşı ayaklanma girişimine rağmen hedefledikleri İslam devleti gerçekleşmedi. Bu süreçte örgüt içinde yaşanan anlaşmazlıklar da örgütün zayıflamasını perçinledi. Ancak 1979'da farklı isimlerin önderliğinde Cihad hareketi yeniden saldırılara başladı.³⁸⁵ 1980 yılında güvenlik güçlerinin hazırladığı raporlarda, Cihad'ın etkinliklerini sürdürdüğü, Körfez ülkelerine kaçan üyelerden maddi destek sağladığı belirtiliyordu.³⁸⁶ 1981 yılında Sedat rejimi, İslamcılar da içine alan çeşitli kesimlerden bini aşkın kişiyi tutuklama kararı aldı. Cihad Örgütü, savaşıarak mevcut düzeni etkisiz hale getirmenin gerekliliğine inanan bir bakış açısı ile 6 Ekim 1981'de Enver Sedat'a suikast düzenledi. Sedat, 1973 savaşının yıl dönümünde askeri geçit töreninde, dört askerin yayılım ateşi sonucu öldürüldü. Bu olay, yeraltı faaliyetleriyle ve rejimin tavizleriyle orduya dolayısıyla devlete sızmış olan ve devlete karşı düşmanlıklarını şiddet eylemleri ile ortaya koyan radikal örgütlerin

³⁸⁴ İslami hareketleri sosyo-mekansal bağlamda ele alan Salwa İsmail'e göre Yukarı Mısır'ın çoğu şehirlerindeki İslami şiddet, 1970'lerden sonra yükselişe geçmiştir. Radikal örgütler ile kent ve mahallelerin toplumsal coğrafyası arasındaki ilişki, şiddet eylemlerine zemin oluşturmaktadır. Kahire başta olmak üzere büyük şehirlerde kayıt dışı toplu konutların yaygın olduğu yerler ve bunu karakterize eden toplumsal manzara, toplumsal hareketliliğin boyutlarına ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. İslami ideoloji, bu topluluklar arasında güç kazanmıştır. Bu ortamların kendine özgü ekonomik, toplumsal, kültürel ve mekansal özelliklerinin, bir "muhalefet alanı" olarak belirmesine İslamcılık katkıda bulunmuştur. Bkz. Salwa İsmail, "The Popular Movement Dimension of Contemporary Militant Islamism: Socio-Spatial Determinants in the Cairo Urban Setting", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 42, Issue 2, April, 2000, s. 367-368. Ayrıca bkz. Ansari, **a.g.m.**, s. 129-130; Uri M. Kupferschmidt, "Reformist and Militant Islam in Urban and Rural Egypt", **Middle Eastern Studies**, Vol. 23, No.4, October 1987, s. 408.

³⁸⁵ 1978'deki güvenlik güçleri ile yaşanan çatışma günlerce devam etti. Olaylar, 1977'de yaşanan "ekmek ayaklanmalarının (İntifadat'ul Khubz)" yarattığı toplumsal huzursuzluğun devamı niteliğindedir. Rejimin infitah politikalarının başarısızlıkla sonuçlandığının bir göstergesi olan geniş çaplı ayaklanmalardan sonra El-Cihad, hükümete karşı şiddetli protestosunu arttırdı. 1977'de gece kulüpleri, eğlence merkezlerine yapılan saldırıların yanı sıra üniversite hocaları ve Hristiyan öğrenciler de hedef alındı. Bir yıl sonra El-Cihad'a üye olmak suçlamasıyla tutuklanan yüzlerce kişi, delil yetersizliğinden serbest bırakıldı. Sedat'a yönelik suikastın hemen öncesinde bu cihadist gruplar açığa çıktı. El-Cihad'ın yeni kadrosu, yine Müslüman Kardeşler'e dayanıyordu. Üniversite öğrencisi Muhammed Abdusselam El-Ferag, Halid İstanbuli ve Şeyh Ömer Abdurrahman eski örgüt üyeleri idi. İstanbuli, Sedat suikastını gerçekleştiren bir ordu subayı idi. Bunların dışında dikkat çeken bir isim de Eymen Ez-Zevahiri idi. Gençlik yıllarında Müslüman Kardeşler üyesi olarak aktif görevlerde bulunan Ez-Zevahiri, El-Cihad'ın kuruluşundan 1981'e kadar radikal grupların ideoloğu olarak kabul edildi. Daha sonra ise El-Kaide'nin kuruluşunda yer aldı. Ansari, **a.g.m.**, s. 126; Gilles Kepel, **Fitne İslam'ın Merkezinde Savaş**, çev. Mahmut Özışık, İstanbul, Doğan Kitap, 2006, s. 80; Ayubi (1993), **a.g.e.**, s. 90; Ayubi (1980), **a.g.m.**, s. 489.

³⁸⁶ Dökmeciyan, **a.g.e.**, s.133.

yarattığı tehlikeyi ve hükümetin çelişkili İslami politikalarının sonucunu göstermesi açısından çarpıcıydı. Sedat'ın, bir yandan dinsel güçleri teşvik ederken diğer taraftan dini radikalizmi engellemek amacıyla "demir yumrukla" baskı uygulaması, sorunu daha da içinden çıkılmaz boyuta taşımıştı. Çünkü rejimin temellerini güçlendirmek amacıyla İslami retoriği canlı tutma çabası söz konusu idi.³⁸⁷ Sedat rejiminin hem başta adı geçen üç örgüte yönelik baskıyı sürdürmesi hem de El-Ezher ile birlikte gerçek İslam'ın temsilcisi olduğu iddiasıyla resmi açıklamalar yaparak İslam'ı öne çıkaran politika izlemesi paradoksal olarak Müslüman kimliğini güçlendiren bir etkide bulundu.³⁸⁸ Bu bağlamda yoksul kesimlere yeni umutlar veren Müslüman kimliği bu örgütlere yönelimi teşvik ederken, lider kadrolarını kaybeden radikal örgütler de yeraltına çekilerek başka isimler altında yeniden güçlü bir şekilde ortaya çıkmayı başardılar.³⁸⁹ 1970'lerin ikinci yarısından itibaren başlayan terör faaliyetlerinin baskı altına alınmasına rağmen 1981'de Enver Sedat'ın öldürülmesi, radikal örgütlerin gücünü göstermekteydi.

Cihad Örgütü'nün gücü, Sedat suikastının ardından üç bine yakın kişinin tutuklanmasına rağmen güvenlik güçleriyle günlerce devam eden şiddetli çatışmalardada ortaya çıktı.³⁹⁰ Sedat suikastı öncesinde ekonominin kötü gidişatının yarattığı kitlesel huzursuzlukların yanı sıra 1979 yılında İsrail ile barış anlaşmasının imzalanması ve aynı yıl gerçekleşen İran devriminin yarattığı dinamizm, radikal

³⁸⁷ Rejim, muhalefetin baskısını bir yandan anti demokratik kanunları devreye sokarak etkisizleştirmek yönünde hareket ediyordu. Diğer yandan İslam hukukunda yer alan cezaları kanun olarak ilan etmekten ve İslam hukukuna ilişkin konuları anayasaya koymaktan geri kalmıyordu. Örneğin zina, alkol, hırsızlık, tefecilik gibi suç kategorilerine İslam hukukuna göre çeşitli cezalar verildi. Haliyle bu durum, Kıptiler başta olmak üzere bazı kesimlerin tepkisine neden oldu. 1981 yılında ise Hristiyanlara yönelik bir destek kampanyası başlattı. Kıpti dilini canlandırma faaliyetleri, yeni kilise ve okulların açılması, Hristiyanların sosyo-politik örgütlenmelerinin geliştirilmesi gibi girişimlere hız verildi. Normal şartlar altında bu faaliyetler, toplumun bütün kesimlerini kucaklamaya dönük girişimler olarak kabul edilecekken Es-Sedat rejimi, radikal gruplarla arasındaki güç mücadelesinin bir parçası olarak Hristiyan grupları tahrik etmekten geri durmadı. Aly ve Wenner, **a.g.m.**, s. 358; Hatina, **a.g.e.**, s. 33.

³⁸⁸ Aly ve Wenner, **a.g.m.**, s. 357; Saad Eddin İbrahim, "An Islamic Alternative in Egypt: The Muslim Brotherhood and Sadat", **Arab Studies Quarterly**, Vol.4, No. 1/2, Spring, 1982, s. 76; Verdani, **a.g.e.**, s. 83; Esposito (2002), **a.g.e.**, s. 241.

³⁸⁹ İbrahim (1980), **a.g.m.**, s. 427; Armajani, **a.g.e.**, s. 62; Nafi, **a.g.e.**, s. 122-123; 1970'lerde ortaya çıkan İslami örgütleri farklı kategorilerde sunan çalışma için bkz. Seyyid Ahmed, **a.g.e.**, s. 75-90.

³⁹⁰ Kepel (2006), **a.g.e.**, s. 80.

örgütlerle Sedat rejimi arasındaki krizi tırmandıran diğer etkenlerdi. Bu süreçte, özellikle üniversite gençliği arasında İslami propagandanın yaygınlaşması rejim tarafından teşvik edilerek bir anlamda radikal örgütlerin rejim karşıtlığı bertaraf edilmek istendi. Bu durum, söz konusu örgütlerin daha bağımsız hareket etmelerine, hatta Hristiyanları da içine alacak şekilde dinsel gerginliğin alanını genişletmelerine fırsat verdi.³⁹¹ Eylemleri Sedat'ın öldürülmesinden sonra da devam eden radikal örgütler Kutub'un izinden giderek ve cihad ruhunu canlı tutarak İslam devleti kurmak gibi hedeflerini vurgulasalar da sadece kafır ilan ettikleri Mısır yönetimine karşı simgesel saldırılar gerçekleştirmekle sınırlı kaldılar.³⁹² Yeni örgütlerin ortaya çıkması ve Müslüman Kardeşler'den ayrılmalarının en önemli sonucu, Müslüman Kardeşler'in muhalif İslami hareket olarak tekeline kırmaları oldu. Aynı zamanda bu çeşitlilik, Kutubcular veya radikal örgütler arasındaki ayrışmayı da hızlandırdı.

4. El-Hudeybi'nin Yolu: "İlmli" Müslüman Kardeşler'in İnşası

Müslüman Kardeşler, 1965'ten sonra hem örgütsel hem de toplumsal bağlamda ciddi bir krizle karşı karşıya kalmıştı. Öyle ki toplum dışına itilmesinden ve ağır baskı koşullarından ötürü Cemmat'ul Mahzura yani "sakıncalı örgüt" olarak anılmaya başlamıştı. Müslüman Kardeşler'in toplum dışına itilmesi üzerinehem örgüt misyonuna alternatif programlar sunan radikal örgütler hem de radikal gündemi bulunmayan örgütler 1970'li yılların karmaşık ortamında kendilerine yer buldular. İlmli ve başlangıçta siyasetin dışında kalan İslami öğrenci dernekleri, İslam dışı değerlerin toplumda yozlaşmaya neden olduğuna, İslami ilkelerin kabul edilmesiyle toplumsal yapının, ekonomik refahın ve siyasi otoritenin "eski haline"döneceğine inanıyorlardı.³⁹³ Bu bağlamda, ana akım Müslüman Kardeşler'in geçmişteki toplumsal mesajını yani

³⁹¹ Al-Arian, **a.g.e.**, s. 54; Zekeriya, **a.g.e.**, s. 28-29.

³⁹² Roy (2003), **a.g.e.**, s. 31; Charles Tripp, **Islam and Moral Economy The Challenge of Capitalism**, Cambridge, Cambridge niversity Press, 2006, s. 182.

³⁹³ İbrahim M. Abu-Rabi, **Çağdaş Arap Düşüncesi 1967 Sonrası Arap Entelektüel Tarihi Araştırmaları**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Anka Yayınları, 2005, s. 222.

davet misyonu ile bireysel ıslahtan toplumun İslamileşmesine aşamalı bir şekilde ulaşılacağı söylemini paylaşıyorlardı.³⁹⁴ Müslüman Kardeşler gibi toplumun zaman içerisinde dönüşeceğine inandıkları için dini eğitime ve davaya davet etmeyi öncelikli hedef olarak belirlemişlerdi. Müslüman Kardeşler serbest bırakıldığında üniversitelerde önemli rol oynayan ve sol grupların hegemonyasını kıran İslami öğrenci derneklerinin gücü karşısında geri planda kaldı. Bu da örgütün yeniden toparlanma sürecini sekteye uğratan en önemli gelişmeydi. Çünkü serbest kalan örgütün eski gücüne kavuşması için paralel söylemlerde bulunan, siyasete uzak duran, faaliyetlerini eğitim ve davet ile sınırlandıran ılımlı İslami örgütleri ve sonra toplumu ikna etmesi gerekmektedir. Bir yandan da radikal örgütlerin Müslüman Kardeşler içinden geliyor oluşu ve şiddeti bir propaganda aracı olarak kullanmaları, 1970'li yıllarda ayağa kalkmaya çabalayan Müslüman Kardeşler'i oldukça olumsuz etkiledi. Ancak uzun erimde sivil topluma odaklanan, çatışma yerine uzlaşi siyaseti izleyen Müslüman Kardeşler, 1980'li yıllardaki dönüşümünün temellerini hayatta kalma mücadelesi ile ortaya koydu.

Sedat'ın, Nasır'ı geride bırakacak şekilde İslam'ı kitle desteği sağlamak, siyasi kimliği ve meşruiyeti biçimlendirmek üzere kullanması, bu bağlamda devletin dini kurumlarını, derneklerini ve dini kişiliklerini himaye etmeye dönük girişimleri, on yıl öncesinin örgütlü muhalif hareketi olan Müslüman Kardeşler'e de hoşgörü siyasetinde yer açılacağına işaretliydi. Sedat, iktidarının ilk aylarında, Müslüman Kardeşler'in bulunduğu cezaevlerinin bir anlamda toplama kampı niteliği taşıdığını, Nasır döneminin kalıntıları olduğunu, kimsenin düşüncelerinden dolayı cezalandırılmaması gerektiğini³⁹⁵ sıklıkla vurgulayarak, Müslüman Kardeşler'i önce 1971'de, ardından 1975'te genel af aşamalı olarak serbest bıraktı.³⁹⁶ Sedat rejimi, Müslüman Kardeşler'in salıverilmesinin

³⁹⁴ Şefik, **a.g.e.**, s. 100.

³⁹⁵ Seyyid Ahmed, **a.g.e.**, s. 54.

³⁹⁶ 1971'de Sedat, ilk olarak El-Hudeybi ve Ömer Tilimsani gibi üst düzey liderleri serbest bıraktı. 1973 Arap-İsrail savaşının, 1967 yenilgisinin olumsuz imajını görece toparlayan bir gelişme olması, Sedat'ın iktidarını güçlendirici etkide bulundu. Bu süreçte bazı devlet yetkilileri, tutuklu bulunan

yanı sıra Nasır döneminde Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez ülkelerinde sürgünde yaşayan üyelerin de ülkeye dönmesi çağrısında bulundu.³⁹⁷ 1970'lerin ikinci yarısında örgütün toparlanmasında Körfez'deki üyelerin bir kısmının dönüşünün ve yine Suudi Arabistan'ın maddi katkılarının etkisi yadsınamaz.³⁹⁸ Bu durum, zaman içerisinde Müslüman Kardeşler'in ekonomik güç elde etmesinde ve uluslararası alanda etkili olmasında önemli rol oynadı.³⁹⁹ Sedat rejiminin Suudi Arabistan'ın desteğini arkasına alarak Nasır taraftarlarının Müslüman Kardeşler ile dengelenmesi için dini ideolojik silah olarak kullanması karşısında Müslüman Kardeşler Sedat'ın görece uzlaşma girişimlerine karşılık verdi. Müslüman Kardeşler'in, 1971'de serbest bırakılması örgüt açısından ilk anda bir fırsat olarak değerlendirildi. Hatta İrşad Bürosu üyesi Ömer Tilimsani, 1971 yılında cezaevinden çıktıktan sonra Abidin Sarayı'na bir teşekkür ziyaretinde bulundu ve 1970'ler boyunca Sedat ile birçok kez bir araya geldi. Nasır döneminde adından sıkça söz ettiren Kızkardeşler Bölümü lideri Zeynep Gazali, Tilimsani ile birlikte serbest bırakıldığında, Sedat'ı, "baskıya son veren güçlü ve gerçek Müslüman" olarak tanımladı.⁴⁰⁰

Müslüman Kardeşler cezaevlerinden ve sürgünden korkmuş, geri adım atmış, yorgun ve bölünmüş olarak çıkmıştı. Sedat ise, iktidarının ilk zamanlarında, Nasır

üyelerle kamuoyunun bilgisi dışında bir araya geldi. Müslüman Kardeşler, eski faaliyetlerine yeniden başlayacak, ancak devlete karşı harekete geçmeyecekti. Bu her iki taraf için pragmatik bir adımdı. Hasaneyn Heykel, Müslüman Kardeşler'in serbest bırakılmasında Suudi yetkililerin de etkisi olduğunu yazar. Hatta Suudi Arabistan'dan gelen yetkililerin gizlice cezaevlerini ziyaret ettikleri bilgisini aktarır. Heykel (1986), **a.g.e.**, s. 142; Ayrıca bkz. Nafi, **a.g.e.**, s. 123-124.

³⁹⁷ Sadece Mısır'da değil bütün İslam dünyasında ün kazanmış düşünürler ve eski üyeler, Sedat'ın izni ile Mısır'a dönerek İslami çevrelerde yeni İslami hareketliliğe katkıda bulundukları gibi, eski ve yeni kuşak Müslüman Kardeşler arasındaki kopukluğu giderme yönünde de faaliyet gösterdiler. John L. Esposito&John O. Voll, **İslamiyet ve Demokrasi**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1998, s. 252.

³⁹⁸ Gilbert Achcar, **Halk İstiyor Arap İsyanı Üzerine Radikal Bir İnceleme**, çev. Sanem Öztürk, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014, s.124; Johnson, **a.g.e.**, s. 183.

³⁹⁹ Suudi Arabistan, 1950 ve 1960'lar boyunca Mısır'da (Suriye ve diğer Arap ülkelerinde) baskıya maruz kalan İslamcılara siyasal ve stratejik çıkarlar yüzünden güvenilir bir liman konumundaydı. Sürgündeki örgüt üyelerinin Körfez ülkelerinde çeşitli iş sahalarında faaliyet göstermelerinin önemli entelektüel ve siyasal etkileri kaçınılmazdı. Özellikle üniversitelerde ve dini kurumlarda çalışan Müslüman Kardeşler üyeleri Suudlu gençlerin düşünceleri üzerinde önemli rol oynadı. Bu genç kuşak, 1970'lerde Uyanış (Sahve) kuşağı olarak adlandırılan toplumsal kesimi ifade etmektedir. Sahve kuşağı ile Müslüman Kardeşler ve Vahhabilik melezleşme sürecine girdiği gibi, Suudi Arabistan ile Müslüman Kardeşler'in arasının açılmasının da nedenlerinden biri olmuştur. Kepel (2001), **a.g.e.**, s. 83.

⁴⁰⁰ Gomaa, **a.g.m.**, s. 152.

taftatları, Heyet Partisi üyeleri ve soldan diğet grupların yoğun muhalefeti ile karşı karşıya olduğı için Müslüman Kardeşler'e taviz vermeye açıldı. Bu yüzden lider kadrosu, örgüt içinde birliğı sağılamak ve toparlanmak için Sedat'ın ılımlı tutumuna "barış içinde bir arada yaşama" ilkesiyle karşılık vermek zorundaydı.⁴⁰¹ Örgütün uzun cezaevi süreci ve işkence ile edilgenliğı içselleştirmiş (özellikle yaşlı) üyeleri, şiddete ve siyasi otoriteye muhalefet etmeye karşı çıkmakla birlikte, Nasır rejiminin yarattığı hayal kırıklığı dolayısıyla Sedat'ın ılımlı yaklaşımına karşı da aşırı temkinli yaklaşıyorlardı. Bu durum, Gizli Örgüt üyeleri ile yaşlı üyeler arasında tartışmalara neden oldu.

Gizli Örgüt, 1971'deki ilk tahliyeden sonra Müslüman Kardeşler'in yönetimini ele geçirmek için harekete geçti. Amaçları örgütü yeniden eski haline getirmektir.⁴⁰² 1965 Örgütü'nün kuruluşunda olduğu gibi Müslüman Kardeşler'e yeni üyeler katmayı, eski üyeleri bir araya getirmeyi ve yeni rejimin İslami açılım politikasından faydalanarak Müslüman Kardeşler'i meşru bir örgüt haline getirmeyi amaçlıyorlardı. Ancak örgütün henüz yeni Mısır koşullarına uyum sağlamaya çalıştığı bu evrede içinde bulunduğu zayıflık ve yaşlı üyelerin örgüt yönetimindeki baskın tutumu Gizli Örgüt üyelerini zora soktu. Eskiden olduğu gibi, Müslüman Kardeşler içinde radikal tarafı temsil eden Gizli Örgüt ile yaşlı lider kadrosu arasında, rejim karşısında nasıl bir tutum sergileneceğı konusunda ciddi görüş ayrılıkları söz konusu idi. Nasır döneminde neredeyse yok olma noktasına gelen Müslüman Kardeşler'in tasfiyesinde kilit aktörlerden olan Sedat'ın tavizlerine güvenmeyenler çoğunluktaıdı. El-Hudeybi de 1973 yılında ölünceye kadar Sedat'ın Müslüman Kardeşler ile ittifak yapma girişimlerine sessiz kalmayı tercih etti.⁴⁰³ Gerçekten de Enver Sedat, 1971'de Onarım Devrimi adını verdiği rakiplerine karşı üstünlük sağladığı iktidar mücadelesinden sonra, örgüt

⁴⁰¹ Raymond William Baker, "Afraid for Islam: Egypt's Muslim Centrists between Pharaohs and Fundamentalists", **Daedalus**, Vol.120, No. 3, 1991, s. 50.

⁴⁰² Husam Tammam, "One-Way Street", **Ikhwanweb**, June 2007, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=862>, (Erişim Tarihi:12.02.2017); Pargeter, **a.g.e.**, s. 35.

⁴⁰³ Kepel (1995), **a.g.e.**, s. 143.

üyelerinin tamamını ancak 1975 gibi geç bir tarihte serbest bırakarak örgüte karşı temkinli davrandı. Ancak, zaman içerisinde radikal örgütlerin şiddet eylemlerinin kontrolden çıkması, Sedat'ın Müslüman Kardeşler ile işbirliğini geliştirmesine neden oldu. Enver Sedat'ın Mısır'ı "Nasır'dan arındırma" programı, İslamcılığı teşvik etmesine ve radikal örgütlerin belirli bir özerklik kazanmalarına alan açmasına rağmen militan örgütler terör faaliyetlerinden geri durmadılar. 1977'de Kudüs ziyareti, 1979'da ise İran Devrimi ve Camp David Anlaşması'nın yarattığı etki, İslam Cemaati'nin radikal kanadı ve Cihad Örgütü'nü birlikte hareket etmeye ve Sedat rejimine karşı daha güçlü meydan okumaya yöneltti. Sedat suikastından hemen önce, radikal örgütler güvenlik güçleriyle yaklaşık üç gün süren çatışmalara girecek kadar ileri gittiler. Radikallerin saldırısı bertaraf edilirken ve binlerce kişi tutuklanırken, Müslüman Kardeşler başta olmak üzere ılımlı İslami örgütlere ve sol muhalefete karşı da sindirme kampanyası başlatıldı. Özellikle Camp David Anlaşması'nın imzalanmasının ardından, Müslüman Kardeşler'in yayın organı olan Dava/Davet (Ed-Dava) dergisi Sedat'ı eleştiren bir tutum benimsedi. Sedat'ın muhalefete yönelik baskı politikasını arttırdığı bu dönemde, Dava dergisi hükümete İsrail politikası konusunda ilk eleştiride bulunan yayın organı oldu ve diğer muhalif grupların da harekete geçmesini tetikledi.⁴⁰⁴ 1981'e gelindiğinde, radikal örgütlerle mücadele, Müslüman Kardeşler'in yayınları ve cami faaliyetlerinin yasaklanmasıyla genişletildi. Müslüman Kardeşler'in serbest kaldıktan sonra fiilen Genel Merkez olarak kullanmayı ve tanımlamayı sürdürdüğü, ancak Genel Mürşid'in çalışma ve irtibat yeri olarak kullanılan ve hükümetin müdahalede bulunmadığı ofis güvenlik güçlerince kapatıldı. Genel Mürşid Tilimsani ve İrşad Bürosu üyeleri tutuklandı.⁴⁰⁵ Bu durum, radikal örgütlerle "ılımlı" çizgideki Müslüman Kardeşler arasındaki ayrımın meşruiyet sorunu yaşayan rejim tarafından açık bir şekilde

⁴⁰⁴ İbrahim (1982), **a.g.m.**, s. 79.

⁴⁰⁵ İbrahim (1982), **a.g.m.**, s. 80; Goldschmidt JR&Davidson, **a.g.e.**, s. 504.

yapılmadığının işaretiydi ve Sedat'ın sonunu getiren yönetim sorununun son dalgası oldu.

a. Yeni Genel Mürşid'in Denge Politikası

Genel Mürşid Hasan El-Hudeybi'nin 1973'te ölümünün ardından, 1933'te örgüte katılarak El-Benna'nın yakın çevresinde yer almış olan ve cezaevinde yirmi yıla yakın bir süre geçiren Ömer Tilimsani lider seçildi.⁴⁰⁶ El-Hudeybi'nin seçiminde olduğu gibi hem örgütün yasa dışı statüsü hem de güvenlik sorunu dolayısıyla Müslüman Kardeşler tüzüğü devre dışı bırakılarak kıdemli ve yaşça büyük olduğu için Tilimsani 1974 yılında Genel Mürşid ilan edildi.⁴⁰⁷ İrşad Bürosu tarafından atanan Tilimsani, diğer yaşlı kuşağı temsil edenler gibi, Nasır döneminde iktidar mücadelesine girmenin ağır sonuçlarından ders çıkarmıştı. Örgütün şiddet ve suikastlarla iç içe geçmiş bir tarihinin olduğu herkes tarafından kabul edilmekle birlikte, Nasır'ın örgüte karşı sert tutumu, örgütün düşüncelerinin şekillenmesinde, yeni örgütlerin ortaya çıkmasında ve örgütün bölünmesinde belirleyici bir faktördü. Tutuklu üyelerin sayısının yirmi bine ulaşması (bunun neredeyse yarısının uzun süre ceza almışlardan oluşması) ve çok sayıda üyenin cezaevlerindeki koşullarda yaşamını yitirmesi, örgüt için oldukça öğreticiydi. Bu miras, özellikle "yaşlı kuşak" tarafından içselleştirildi. Çünkü rejimle çatışma, Müslüman Kardeşler'e parçalanmış bir yapı, siyasi varlığının ve gücünün sona ermesi şeklinde yansdı. Nasır sonrası dönemde, Kutubcu örgütlerin terör eylemlerine devam ederek hükümetle doğrudan çatışmaya girmesi de ana akım Müslüman Kardeşler'in bundan

⁴⁰⁶ 1904 yılında Kahire'de doğan Tilimsani, toprak sahibi bir aileden gelmekteydi. Avukatlık mesleğine başladıktan sonra El-Benna ile tanışmış ve örgüte 1933 gibi erken bir tarihte katılmıştı. 1954'te tutuklandıktan sonra 1971'de serbest kalarak Genel Mürşid olan Tilimsani, 1981'de Sedat tarafından ve 1984'te Hüsnü Mübarek döneminde yeniden tutuklanmıştır. Tilimsani, 1980'lerin sonunda örgütün yükselişi ve dönüşümünde rol oynayan Springborg'un "infitah burjuvazisi" olarak tanımladığı zengin lider kadrosunun ilk temsilcisi, El-Benna döneminin de son temsilcilerinden biridir. Bkz. Robert Springborg, **Mubarak's Egypt: Fragmentation of the Political Order**, Colorado, Westview Press, 1989, s. 234-236.

⁴⁰⁷ Tilimsani'nin 1986'da ölümünden sonra Muhammed Hamid Ebu Nasır (1986-1996), Mustafa Meşhur (1996-2002) ve El-Hudeybi'nin oğlu Memun El-Hudeybi'nin (2002-2004) Genel Mürşid olmaları, kıdem ve seçim sistemi devre dışı bırakılarak ve gizli bir şekilde onaylanarak ilan edildi. El-Ghobashy, **a.g.m.**, s. 377.

sonra izleyeceği programı ve siyasetin içeriğini belirlemesinde yol gösterici oldu. Üçüncü Genel Mürşid Tilimsani'nin yumuşak huylu, çatışmadan uzak ve uzlaşma yeteneği yüksek bir kişiliğe sahip olarak tanınması⁴⁰⁸, Müslüman Kardeşler'in hayatta kalma mücadelesinden başarıyla çıkmasında önemli bir rol oynayacaktı. Yeni Genel Mürşid, Nasır döneminin acı deneyiminin tekrarlanmaması için Sedat'ın İslamcı siyaseti teşvik eden girişimlerinden yararlanmak gerektiğini düşünüyordu. 1970'ler boyunca örgütü diğer radikal örgütlerin faaliyetlerinden uzak tutmaya çalışırken, El-Benna gibi pragmatik siyasi hamlelerle hükümetin *de facto* müttefiki haline gelecek şekilde hareket ederek toparlanma sürecini hızlandırmak istiyordu. Tilimsani, radikal örgütlerle Müslüman Kardeşler arasındaki kopuşu dile getirdiği bir makalesinde, Nasır'ın acımasız baskısının bazı kesimleri giderek yıkıcı bir şiddet dalgasına sürüklediğini, şiddetin karşı şiddete yol açtığını söylüyordu.⁴⁰⁹ Tilimsani ayrıca, Müslüman Kardeşler'in Nasır dönemini "sorgulama dönemi" olarak kabul ettiğini ve İslam devletinin kurulması için devrim düşüncesine dayanmanın, bir sonuca ulaştırmayacağına inandığını ifade eden yazılar kaleme alarak, Sedat rejimine güven veren yaklaşımda bulunuyor ve Müslüman Kardeşler'in yol haritasını açıklıyordu.⁴¹⁰

Tilimsani'nin örgütün iç işleyişinde ihtiyaç duyulan dengeleri gözetken liderliği, eskiden Gizli Örgüt ile bağlantısı olanlar ve muhafazakar kuşak arasındaki rekabetin ve büyük çaplı ayrışmaların yaşanmasına engel oldu. Gizli Örgüt'ün paramiliter yapısı ve devrimci yöntemlere olan eğilimi, Müslüman Kardeşler'in oldukça güçsüz olduğu 1970'lerin başında başarılı olmasa da yönetimde çift başlılık yaratarak zaten zayıflamış olan örgütün toparlanmasını zora sokabilirdi. Tilimsani, Gizli Örgüt'ün üyesi değildi. El-Hudeybi gibi şiddet olaylarına müdahil olan Gizli Örgüt'ün Müslüman Kardeşler'e

⁴⁰⁸ Nafi, **a.g.e.**, s. 124.

⁴⁰⁹ Ansari, **a.g.m.**, s. 125.

⁴¹⁰ Tilimsani, **a.g.e.**, s. 112-113; Sana Abed-Kotob, "The Accommodationist Speak: Goals and Strategies of Muslim Brotherhood of Egypt" **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 27, No. 3, August, 1995, s. 327.

verdiği zararın tekrarlanmaması için kontrol altında tutması gerektiğine inanmaktaydı. Tilimsani ve ekibinin, 1970'lerde başlayan dini canlanmanın bir yansıması olarak, uluslararası alanda Suudi destekli İslami gençlik grupları, kültür merkezleri ve sürgündeki örgüt üyeleriyle bağlantıya geçmesi, Gizli Örgüt'ün yurtdışına yönlendirilmesi için bir hamleydi. 1950'li ve 1960'lı yıllardan itibaren Müslüman Kardeşler'in hayatta kalmasında, sürgündeki üyelerin desteği yadsınamazdı. Yurtdışındaki üyelerin önemli bir kısmı Gizli Örgüt ile de bağlantısı olan kişiler olduğu için yurtdışına gitmeleri önemli bir sorun yaratmayacaktı.⁴¹¹ Zaten, Gizli Örgüt üyeleri, Nasır gibi "zalim" Mısır rejiminin ulaşamayacağı uluslararası örgüt ağının güçlendirilmesine önem veriyordu. Bu yüzden (Tilimsani'nin yönlendirmesiyle) örgüt içinde söz sahibi olamayacaklarını gören çok sayıda Gizli Örgüt üyesi, 1970'lerin ikinci yarısından sonra yurtdışına çıkarak İslami hareketin uluslararasılaşmasında ve Müslüman Kardeşler'in kurumsal ağının geliştirilmesinde önemli rol oynadılar.⁴¹² Geçmişte Gizli Örgüt üyesi ve eski kuşağın temsilcisi olan ve daha sonra Müslüman Kardeşler'in Genel Mürşid'i olacak Muhammed Mehdi Akif'in kurduğu Münih'teki İslam Merkezi, Sedat'ın 1981 yılında öldürülmesini takip eden yıllarda kovuşturmadan kaçan Müslüman Kardeşler'in sığındığı yerlerin başında geliyordu.⁴¹³ Bir yanda Gizli Örgüt'ün Müslüman Kardeşler içinde faaliyetlerini engelleme çabaları, diğer yanda bağlantıların koparılmamasının yarattığı karmaşık ilişkiler ağı, Müslüman Kardeşler'e yönelik eleştiri ve şüpheleri de sürekli canlı tutuyordu. Yurtdışında ekonomik kaynaklarını, sivil toplum kuruluşu, dernek ve vakıf yöneticiliği ile arttıran Gizli Örgüt üyeleri, 1980'li yıllarda ülkelerine radikal ve militan düşüncelerini törpülemiş olarak döndüklerinde, Müslüman Kardeşler'in merkezi yönetimine katılarak önemli rol oynamaya devam edeceklerdi.

⁴¹¹ Pargeter, **a.g.e.**, s.32.

⁴¹² Al-Awadi, **a.g.e.**, s. 61; Johnson, **a.g.e.**, s.188.

⁴¹³ Johnson, **a.g.e.**, s. 186.

Sedat yönetiminin İslamcılarını serbest bırakarak siyasi yapıyı düzenleme yolundaki adımları ve bunun Müslüman Kardeşler başta olmak üzere diğer İslami gruplara yansımaları, ideolojik boşluğun İslamcılık tarafından doldurulmasını sağladı. Ancak, temel soru, şiddeti birincil araç olarak benimseyen radikal örgütlerin karşısında Müslüman Kardeşler'in bu boşluğu doldurabilme gücünün olup olmadığıydı. Müslüman Kardeşler'in cezaevi deneyimiyle etkisizleştirildiği süreçte, alternatif programlar sunan yeni örgütlerin ortaya çıkması ve bu örgütlerin Müslüman Kardeşler ile aralarına mesafe koyması, ilk yıllarda örgütü oldukça zorlayan gelişmelerdi. Örneğin, radikal gruplar, Müslüman Kardeşler ile bağlarını kopardıktan sonra, örgütün ideoloji ve yöntemlerinin geçerliliği konusunda eski üyeler tarafından canlı bir tartışma başlatıldı. Bu tartışmalar, hem güç kaybetmiş Müslüman Kardeşler'e karşı mesafeli duran veya örgütü tanımayan yeni kuşağı etkiliyor hem de Mısır dışındaki Müslüman Kardeşler'in strateji ve yöntemlerini etkiliyordu. Sonuçta ana örgüt olarak Kahire ağır bir bedel ödemişti ve bu durum Müslüman Kardeşler'in yetkinliğini sorgulamaya açmıştı.⁴¹⁴ Bu, aynı zamanda örgüt içerisinde var olan görüş ayrılıklarına da etki ediyordu. El-Benna zamanında örgütün aktif bir üyesi olan Fethi Osman, Cemalettin Atiyye gibi entelektüel kadro, tartışmaları Kuveyt'te yayımlanan Çağdaş Müslüman (El-Muslimun El-Muasir) dergisine taşıdılar. Mısır'da da basılmasına izin verilen dergi, Müslüman Kardeşler'in ideolojisi ve misyonunu sorguladığı kadar, genel olarak İslami ideolojinin geleceği ve hedefleri üzerine sordukları sorularla Müslüman Kardeşler'i köşeye sıkıştırdı.⁴¹⁵

Örgütün cezaevlerindeki son tutuklu üyeleri 1975'te salıverildikten sonra 1976'da yayın hayatına yeniden başlayan Dava Dergisi de bu dönemde örgüt içi

⁴¹⁴ Omayma Abdel-Latif, "Abdel-Moneim Abul-Futuh: A Different Kind of Syndicalism", **Al-Ahram Online**, 19-25 May 2005, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2005/743/profile.htm>, (Erişim Tarihi: 22.12.2017).

⁴¹⁵ Azzam S. Tamimi, **Raşid Gannuşi, İslamcılık Geleneğinde Bir Demokrat**, çev. Ayşe Yönlük, Ankara, Hece Yayınları, 2016, s. 83.

tartışmaların merkezi oldu.⁴¹⁶ Dava'yı çıkartan kadronun bile ana akım Müslüman Kardeşler'den farklı bir yapıyı temsil ettiği, Tilimsani'nin liderliğini kabul etmekle birlikte "Yeni Müslüman Kardeşler" olarak anıldıkları, çünkü artık Müslüman Kardeşler geleneğinin tamamen yozlaşmış olduğu gibi söylentiler de tartışmaları içinden çıkılmaz noktaya taşıyordu.⁴¹⁷ Derginin yöneticileri, yirmi yıl önce El-Hudeybi'nin liderliğine karşı çıkan ve Nasır ile ilişkilerin geliştirilmesini savunan muhalif grubun temsilcileriydi. İçlerinde Gizli Örgüt üyeleri de vardı. Dolayısıyla El-Hudeybi'nin çalışma arkadaşı Tilimsani'nin liderliğine temkinli yaklaşıyorlardı. Tilimsani'nin liderliği altında örgüt, ideolojik boşluğun İslamcılığa ivme kazandırdığı kritik evreye, ideolojik ve örgütsel açıdan dağınık ve uyumsuz bir şekilde dahil oldu ve muhalefetsiz giriş yapamadı. Ancak bir süre sonra Tilimsani, uzlaşmacı kimliği ile Dava dergisi etrafında dönen görüş ayrılıklarını sona erdirdi. Derginin yöneticileri, Genel Mürşid'e bağlılıklarını bildirerek Tilimsani'yi derginin genel yayın yönetmeni yaptılar.⁴¹⁸ Tilimsani, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren Dava aracılığıyla laiklik ve komünizm karşıtlığı, Yahudi düşmanlığı ve geçmişe dönük Nasır politikalarının eleştirisi, ama çoğunlukla bölgesel ve uluslararası gelişmeleri takip eden yayın çizgisi yürüterek Sedat yönetimini dini konular dışında destekleyen bir siyasal duruş sergiledi.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Sedat rejimi, İslami hareketliliği kendi meşruiyetini sağlamlaştırmak için teşvik ederken, ülkede birbirinden farklı gündemleri olan İslami yayınlara serbestlik tanıyarak, farklı görüşlerin dolaşımına girmesine ve tekil bir yapının engellenmesine dikkat etmiştir. Dava dergisinin yanı sıra Bağlılık (El-İtisam), Seçilmiş İslam (El-Muhtar'ul İslami) gibi dergiler de yayın hayatında dikkat çeken dergiler oldu. Özellikle El-İtisam, ılımlı örgütler ile radikal örgüt üyeleri arasındaki kopuşu ortaya koyan bir yayın çizgisiyle tartışmalara katıldı. Müslüman Kardeşler, İslami içerikteki yayınlarda tekele sahip değildi. Dava, 1940'lı yıllarda yayın hayatına girmişti. Ancak Nasır'ın yoğun baskı politikası rağmen bir süre daha çıkarılmaya devam etti. Sedat döneminde de rejime karşı hoşgörülü ve muhalif olmayan bir dil kullandı. 1981'de devletin bütün gayri resmi yayın kuruluşlarının yasaklanmasına kadar çıkmaya devam etti. Kepel (1992a), **a.g.e.**, s. 140-144, 146.

⁴¹⁷ İbrahim (1982), **a.g.m.**, s. 81.

⁴¹⁸ Sarah Salwen, **Inside the Brotherhood: Explaining the Strategic Choices of the Muslim Brothers in Egypt and Jordan and the Islamic Movement in Israel**, (yayımlanmamış doktora tezi), 2012, s. 143; Şefik, **a.g.e.**, s. 78.

⁴¹⁹ Dava dergisinin sahibi Salih El-Asmavi, El-Benna zamanında Gizli Örgüt'ün lideri ve Genel Mürşid yardımcısı idi. Nasır döneminde ise Devrim Konseyi ile kişisel ilişkileri oldukça güçlüydü. Bu yüzden örgütten atılmıştı. Dava dergisi bir süre daha Nasır döneminde yayımlanmaya devam etti. Sameh Naguib, "Islamism(s): Old and New", **Egypt, The Moment of Change**, Rabab El-Mahdi ve Philip Marfleet (Ed.), London, Zed Books, 2009, s. 108; Kepel (1992a), **a.g.e.**, s. 145; Ramadan, **a.g.m.**, s. 166.

1970'li yıllarda hem deęişen toplumsal ve siyasal konjonktür hem de içerde başlayan tartiřmalar, İslamcıların hareket alanını genişlettięi için dūřunsel çerçevenin esnemesini ve yeni siyasal İslam anlayiřlarının doęmasını tetikledi. Dolayısıyla zaman içinde Tilimsani'nin gözünde eski kuřaęın, rgütü manevi/ruhani tarikat benzeri siyasetin dıřında tutmak isteyen bakıř açısı da sūrdūrūlebilir bir nitelik tařımamaya bařladı. Bu yūzden Tilimsani, pek çok faktrūn etkisi altında ve eski kuřak ile Gizli rgüt arasında denge gözeterek, yeni oluřumların içinde yeniden gū kazanarak rgütü toparlama konusunda dikkate deęer bir ilerleme kaydetti.⁴²⁰ El-Benna'nın öğretilerini sıklıkla vurgulayan eski kuřaęın, El-Benna'nın siyasi eylemcilięi ne çıkan bir lider olduęu dikkate alındıęında siyasetten uzak durma eęilimi bir çeliřkiyi de ortaya koyuyordu. El-Benna'nın bir yandan siyasi hayata meřru bir aktör olarak katılma hevesi dięer yandan da siyasi partileri İslami dūzenle rtūřmeyen blcū faaliyetler olarak kabul etmesinin yarattıęı çeliřki, eski kuřaęın yeni dönemde de en būyuk açmazı oldu.⁴²¹ İslami hareketlerin merkezi bileřeni olarak Mūslūman Kardeřler, Tilimsani önderlięinde ařamalı ve barıřçıl bir dnūřūmle İslami dūzenin/devletin kurulacaęı, řariat ilkelerinin devletin temeli olarak kabul edileceęi vurgusunu yinelemeye devam etti. El-Hudeybi'nin en yakın arkadařları Tilimsani, Muhammed Hamid Ebu Nasr (1913-1996) ve Mustafa Meřhur (1921-2002) rgütün lider ve İřad Būrosu kadrolarında yer almaya devam ettikleri için, El-Hudeybi'nin "ılımlı" yönetim anlayıřı da örgüt için belirleyici olmaya devam etti.⁴²² El-Hudeybi, uzlařmacı ve yatıřtırıcı bir yönetim anlayıřına sahip olmakla birlikte Devrim Konseyi hūkūmetiyle mesafeyi korumaya zen göstermiř, gerektięi zaman meydan okuma konusunda tereddūt etmemiřti. Tilimsani ise, mevcut siyasi sistem içerisinde örgütün daha etkin rol oynamasını desteklemiř, ncūlūne ve örgütün geleneksel davranıř kalıbının dıřında, görece açıklıktan yana bir politikayı hayata geçirmeye çalıřmıřtır. Ancak, 1970'li

⁴²⁰ Zahid, **a.g.e.**, 91-92; Pargeter, **a.g.e.**, s. 42.

⁴²¹ Zahid, **a.g.e.**, s. 92; Ayrıca bkz. Ranko, **a.g.e.**, s. 89-90.

⁴²² Zollner, **a.g.e.**, s. 3.

yıllarda, Müslüman Kardeşler'in siyaset sahnesinde oynadığı rol, yeni siyasi fırsatların değerlendirilmesine rağmen kendine özgü tarihi ve davranış kalıplarının etkisi altında şekillenmiştir.

b. Öğrenci Birlikleri ile Etkileşim

Yeni İslami hareketlerin ortaya çıkması ve radikal kanadının örgütle bağıni koparması gibi gelişmeler, Müslüman Kardeşler'i zorlamakla birlikte baskı ve tecrid döneminin geride kalması yeni bir başlangıçtı. Örgütün üst düzey lider kadrosu cezaevinden çıktıktan sonra hukuki olmamakla birlikte Genel Merkez olarak kullandıkları çalışma ofisini Kahire'de yeniden açtılar. Ayrıca camilerde Ömer Tilimsani'nin öncülük ettiği dini program ve dersler orta erimde örgütün canlanmasında etkili oldu.⁴²³ Bununla birlikte, özellikle kampüslerde tek bir dini referansa bağlı olmayan, İslami yaşamı "barışçıl" yollarla empoze etmeye çalışan yeni grupların popülerliği, Müslüman Kardeşler'i hem olumlu hem olumsuz yönden etkiledi. Müslüman Kardeşler'in geçmiş yıllara göre İslami hareket içindeki tekeli ve gücü kırılmıştı; bu yüzden uzun süren yasaklı sürecin sonunda kendisini bu gruplara ispat etme süreci zorluydu. Ayrıca, zaman içerisinde gençlik gruplarının örgütün toparlanmasında ve yeniden topluma karışmasında etkisi olacaktı. Zaten Tilimsani, örgütün yeniden propagandasını yayacağı ilk yerin, Mısır gençliğinin merkezi olan örgüt için "yeni hücreler"ın kaynağı olan üniversiteler olduğunu biliyordu. Müslüman Kardeşler liderlerinin çabaları ilk başlarda hemen karşılık bulmadı. Bazı öğrenci liderleri örgüte katılma konusunda kararsızdı. Bunların bir kısmı, Müslüman Kardeşler'i fazla ılımlı ve tavizkar görüyordu. Müslüman Kardeşler üyelerinin, sakal bırakmadıkları, geleneksel kıyafetler giymedikleri ve/veya müzik dinledikleri için dine

⁴²³Wael Eskandar, "Muslim Brothers and Officers: A History of Pacts", **Jadaliyya**, January 2013, http://www.jadaliyya.com/pages/index/9765/brothers-and-officers_a-history-of-pacts, (Erişim Tarihi: 23 Ağustos 2014); Zahid, **a.g.e.**, s. 82.

bağlılıklarını dahi sorguluyorlardı.⁴²⁴ Bu düşüncedeki öğrenciler zaman içerisinde aşırılığa doğru yol aldı ve cihadçı grupların etkisi altında radikalleşti.⁴²⁵ Bazı öğrenciler, Müslüman Kardeşler gibi eski ve deneyimli bir örgütle birleştiği zaman, onun şemsiyesi altında varlıklarını sürdürmelerinin, aslında Müslüman Kardeşler içinde yok olmak anlamına geleceğini öne sürüyorlardı.⁴²⁶ Ancak, zaman içinde İslam Gençliği'nin liderlerinin Müslüman Kardeşler üyeleriyle kişisel ilişkileri geliştirmeleri, örgüte katılım kararını etkiledi.⁴²⁷ Öğrenci birliklerinin yönetici kadrolarını bizzat ziyaret eden örgüt liderleri, kendi cezaevi deneyimleri ile genç kuşak öğrencileri etkilemeyi, sayıca oldukça zayıflamış örgüte bir taban oluşturmayı amaçlıyorlardı. Müslüman Kardeşler, bu grupların içine sızmak için örgüt üyesi tanınmış ailelerin çocuklarını da kullandı. Üniversite öğrencisi ikinci kuşak genç üyeler, kampüslerde örgütün propagandasını yapmak suretiyle tanıtım programının yürütücüsü oldular. Müslüman Kardeşler, aynı zamanda öğrencilerin yazılarına Dava Dergisi'nde yer vererek bu grupların etkinliklerini teşvik etti.⁴²⁸ Ayrıca Tilimsani başta olmak üzere üst düzey lider kadrosu, kampüste dersler vermeye başladı. Böylece ilgi uyandırmayı, İslam Gençliği ve İslam Cemaati'nin örgüte katılmasını sağlamayı hedefliyorlardı.

Müslüman Kardeşler, 1970'lerin ilk yarısında İslam Gençliği'ne destek verirken öğrenciler arasında radikal ve militan grupların faaliyetlerini de engellemeye çalıştı. Radikal örgütler, Müslüman Kardeşler gibi faaliyetlerinde serbest bırakıldıkları bu dönemde üniversitelerde güçlenmeye başlamışlardı. Müslüman Kardeşler'in, hükümetin radikal örgütlere karşı baskı politikasına destek vererek işbirliğine gitmesi, rejimle

⁴²⁴ Wickham, **a.g.e.**, s. 49.

⁴²⁵ 1980 ve 1990'lı yıllarda Müslüman Kardeşler'in merkezi yönetiminde yer alan Abdulmunim Ebu Futuh, 1970'lerde öğrenci birliklerinin ve İslam Cemaati'nin ılımlı kanadının liderliğini yapmıştı. Müslüman Kardeşler ile bağlantı kurulduğunda örgütle işbirliği yapılmasaydı, çok sayıda öğrencinin eski Müslüman Kardeşler üyesi Cihad Örgütü'nün lideri Eymen Ez-Zevahiri'ye dönüşeceğini, şiddete bulaşacağını söyleyen Futuh'a göre, 1970'lerin İslamcı kuşağının çoğu, Müslüman Kardeşler sayesinde ılımlı politikayı içselleştirmişir. Bkz. Abdel-Latif (2005), **a.g.m.**, p. 4-5.

⁴²⁶ Pargeter, **a.g.e.**, s. 39.

⁴²⁷ Abdo, **a.g.e.**, s. 12.

⁴²⁸ Kepel (1992a), **a.g.e.**, s. 252.

ilişkilerin düzelmesinde de etkili oldu.⁴²⁹ Yıllarca yasaklanmış, devrimin ve dolayısıyla toplumun düşmanı ilan edilmiş Müslüman Kardeşler hakkında söz konusu işbirliğinin karşılığında basında ılımlı sözler kullanılmaya başlamıştı. Müslüman Kardeşler'in öğrenciler arasında popüler olmaya başlamasıyla İslami öğrenci grupları ile birlikte hareket etmeye yönelik anlaşma koşulları gündeme geldi. 1975'te İslam Cemaati'nin ılımlı kanadı ile diğer birlikler Müslüman Kardeşler'e katılma kararı aldı, ancak bu gelişme 1980'e kadar kamuoyunun bilgisine sunulmadı. Bunun nedeni, bu grupların heterojen bir yapıya sahip olmasıydı. Radikal ve Selefi düşünceler dahil olmak üzere farklı eğilimleri içinde barındıran İslam Gençliği ve İslam Cemaati'nin Müslüman Kardeşler'e katılmalarından dolayı gelebilecek olumsuz tepkiden çekiniliyordu. Müslüman Kardeşler de anlaşmanın ilan edilmemesinden yanaydı.⁴³⁰ Çünkü öğrenci birliklerinin, İslam Gençliği adı altında taraftar toplamaya devam etmesi, örgütün topluma yeniden dahil olmaya çalıştığı evrede, daha çok insana ulaşmak için en uygun stratejiydi. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde bile Müslüman Kardeşler, Yukarı Mısır bölgesi başta olmak üzere, radikal grupların egemenliği altındaki bölgelerde varlık gösterememişti.⁴³¹ 1980'de hem Sedat iktidarının radikal gruplar başta olmak üzere İslami hareketlere yönelik baskı politikası hem de öğrenci hareketi içinde radikal ve ılımlılar şeklinde ortaya çıkan bölünmüşlük, Müslüman Kardeşler çatısı altındaki birleşmenin ilan edilmesine neden oldu. İslam Cemaati'nin ılımlı kanadı Müslüman Kardeşler'e dahil olunca, radikal kanat aynı isimle ve diğer radikal örgütlerle işbirliği halinde şiddete dayalı eylemlerin adresi oldu. Yaklaşık on yıllık sürecin sonunda Müslüman Kardeşler, kendisinden bağımsız şekilde gelişen öğrenci hareketlerinde ve

⁴²⁹ Tilimsani, yıllar sonra bir röportajında, üniversitelerde öğrencilerin radikal eğilimlerden uzak tutmak için İçişleri Bakanlığı ile birlikte hareket edildiğini ve bu amaçla fakültelerde çok sayıda toplantı ve etkinlikler düzenlediğini söyler. Bkz. Wickham, **a.g.e.**, s. 48.

⁴³⁰ Pargeter, **a.g.e.**, s. 40; Eberhard Kienle, **A Grand Delusion: Democracy and Economic Reform in Egypt**, London, I.B. Taurus, 2001, s. 30; Mohammed Sid-Ahmed, "Egypt: The Islamic Issue", **Foreign Policy**, No. 69, Winter 1987-1988, s. 25; Meijer, **a.g.m.**, s. 153-154.

⁴³¹ Pargeter, **a.g.e.**, s. 39. Verdani, Müslüman Kardeşler'in öğrenci hareketleri içinde nüfus kurma girişimlerinin çoğu zaman maddi bir takım vaatlerle Öğrenci Birlikleri'nin idari birimlerinde kontrol sahibi olmasıyla sonuçlandığına dikkat çeker. Verdani, **a.g.e.**, s. 113. Ayrıca bkz. Abdo, **a.g.e.**, s. 88, 121; Seyyid Ahmed, **a.g.e.**, s. 23.

kampüslerde hegemon konuma ulaşarak hayatta kalma mücadelesinden başarıyla çıktığını gösterdi.⁴³²

c. Sedat Rejimi ile Barış İçinde Bir Arada Yaşama Politikasının Sınırları

Müslüman Kardeşler'in Mısır rejimi ile uzlaşma stratejisi, siyasal sistemin içinde kalarak toplumun geniş kesimlerine ulaşmayı hedefliyordu. 1954'ten itibaren, rejimin anti-demokratik uygulamalarına doğrudan maruz kalan örgüt ve üyeleri, serbest bırakılsa bile güvensiz bir ortamın içindeydi. Hür Subaylar rejiminin örgütü neredeyse ortadan kaldıran gücü karşısında Tilimsani, demokrasiyi hem örgütü güvenceye almak hem de örgüt misyonunu canlı tutmak için bir araç olarak kullanmayı hedef olarak belirledi. 1980'li yıllar, Müslüman Kardeşler'in bu temkinli siyasetinin sonuç verdiği, hem sivil toplum kuruluşlarında hem de parlamentoda temsil edilebilmek için siyasal bir aktöre evrildiği önemli bir aşamaya geçildiğini gösterecektir. Örgütün yeniden toparlanmasında 1973 Arap-İsrail savaşının başlattığı yeni sürecin katkısı önemliydi. Savaş, Sedat rejimine bir süre muhalefeti geri planda tutarak kapsamlı ekonomi ve dış politika değişikliklerini hayata geçirmesine olanak tanıdığı gibi, İslami politikaların yoğunluğu dolayısıyla Müslüman Kardeşler'in yeniden toparlanmasında etkisi oldu. Toplumun İslami bir yapıya kavuşması için adalet, iş, güvenlik ve yoksullara yardım gibi alanlarda alternatif bir mücadele anlayışı geliştiren örgüt, bu sayede dava/davet misyonunun daha geniş bir çevreye yayılma gücünün farkındaydı. İlk kuruluş yıllarındaki gibi toplumsal bir yardım örgütü olarak faaliyetlerine başladı ve zamanla siyasal bir aktör haline geldi.⁴³³

1970'lerin ikinci yarısında iç ve dış politikada ortaya çıkan sorunlar, Müslüman Kardeşler'in muhalif çizgisini yeniden öne çıkardı. Özellikle Ocak 1977'de rejimin

⁴³² Al-Anani, **a.g.e.**, s. 123-124.

⁴³³ Abed-Kotob, **a.g.m.**, s. 3, 14; Vali Nasr, **İslam Kapitalizm ve Türk Modeli İslami Sermayenin Yükselişi**, çev. İhsan Durdu, İstanbul, Ufuk Yayınları, 2012, s. 215-216; Bayat (2006), s. 185.

ekonomi politikalarının açmaza girmesiyle yaşanan Ekmek Ayaklanmaları (İntifadat'ul Khubz), sadece Müslüman Kardeşler'i değil, bütün muhalefeti güçlendirdi. Radikal İslami grupların şiddet içeren eylemlerinin artması ve rejimin orantısız güç kullanması, Müslüman Kardeşler'in ve diğer öğrenci birliklerinin giderek daha bağımsız hareket etmelerine yol açmıştı. Bununla birlikte, örgütün kamusal alanda görünür olmakla birlikte yasaklı statüsü ve dini bir dernek mi yoksa siyasi parti kategorisinde mi varlık göstereceği konusu belirsizliğini korudu. Müslüman Kardeşler'in statü sorunu, Sedat rejimi ile örgüt arasındaki dengeli birlikteliğin çatışmaya dönüştüğü konulardan biriydi. Tilimsani, 1977'de sorunun çözülmesi için, Devrim Konseyi'nin 1954 yılında örgütü yasa dışı ilan eden kararının iptaline yönelik dava açtı. Müslüman Kardeşler, dava ile Devrim Konseyi'nin uyguladığı işlemlerin anayasaya aykırı olduğunu öne sürerek Müslüman Kardeşler'in resmi olarak tanınmasını talep ediyordu. Tilimsani, El-Benna'dan farklı olarak dini bir parti şeklinde faaliyet gösterilmesine karşı değildi. Sedat, bir meşruiyet krizi ile karşı karşıya olmasına rağmen Tilimsani'nin itirazını kabul etmedi ve Müslüman Kardeşler tarafından öne sürülen çerçevede bir İslami parti kurulmasına izin vermeyeceğini açıkladı. 1977 yılında ilan edilen Siyasi Partiler Kanunu ile dini partilerin kurulması engellendi.⁴³⁴ Sedat'a göre, Müslüman Kardeşler'in siyasal parti kategorisinde yer alması, Batılı yatırımcıların Mısır'a gelişini olumsuz yönde etkileyeceği gibi, siyasal örgütlenmenin dışında kalan Hristiyanları da kışkırtacak bir potansiyele sahipti.⁴³⁵ Müslüman Kardeşler'in yasal statüsünün tanınmaması, Sedat'ın İslam'ı bir araç olarak kullanmasının, Müslüman Kardeşler ile geçmişe dayalı sorunlu ilişkilerin devam ettiğinin ve taraflar arasında zımnen kabul edilen anlaşmanın devletin "demir yumruğu"nun altında kaldığının göstergesi olarak

⁴³⁴ 1977 tarihli Siyasi Partiler Kanunu'nun 4. maddesi nde, "herhangi bir partinin kuruluşu, teşkilatlanması, programı, faaliyetleri, lider ve üyelerinin seçimi, dinsel, meshepsel, sınıfsal temele dayanamaz.", ibaresi yer almaktadır. Bkz. <http://aceproject.org/ero-en/regions/mideast/EG/Law%20No.%2040%20of%201977%20-%20english.pdf> (Erişim Tarihi: 21.04.2016).

⁴³⁵ Aly ve Wenner, **a.g.m.**, s. 356.

algılandı. Müslüman Kardeşler nezdinde bu kararın, örgütün dindarlığı öne çıkaran duruşunun, siyasal eyleme doğru evrilmesinde bir kırılma noktası olduğu söylene de⁴³⁶, İslami hareket birleşik bir cephe arzetmediği için radikal grupların şiddete dayanarak rejimi devirme eylemlerine karşı Müslüman Kardeşler ılımlı tutumunu korumaya devam etti.

1979'da, Tilimsani, Enver Sedat ile birlikte İsmailiye'de katıldığı bir toplantıda, örgütün siyasal bir parti olarak faaliyetlerini sürdürmek istediğini kamuoyu önünde yineledi. Ancak Sedat, örgütün Sosyal İşler Bakanlığı'na başvurarak bundan sonra bir yardım derneği olarak çalışmalarını sürdürmesi gerektiğini, Tilimsani'nin de Müslüman Kardeşler'i temsilen, hükümetin Danışma Konseyi'nde görev almasını istediğini belirtti. Sedat, devletin dini siyasete dahil eden girişimlere izin vermeyeceğini bildirdikten sonra Müslüman Kardeşler'in Dava Dergisinin hükümeti eleştiren makaleler yayımlayarak gençleri olumsuz yönde etkilemesine rağmen, devletin bu girişimleri hoşgörüle karşıladığını sözlerine ekledi. Şüphesiz Sedat, örgüte karşı yasal statü verilme bile hareket serbestliğinin tanındığını ifade ediyordu.⁴³⁷ Müslüman Kardeşler, Danışma Konseyi'ne katılmayı reddetse de parlamentodaki dini komisyonlarda görev almaktan çekinmedi. Ayrıca Sedat, çoğulcu bir siyasal sistemin oluşması için siyasi partilerin kurulmasının ilk aşaması olarak tanımlanan, "manabir" adıyla anılan siyasi platformlara Müslüman Kardeşler'in de katılması teklifinde bulunmuştu.⁴³⁸ 1952 Darbesi'nden sonra ilk kez 1976'da ve ardından 1979'da yapılan seçimlere katılmayan örgüt, El-Hudeybi

⁴³⁶ Al-Awadi, **a.g.e.**, s. 16; Zahid, **a.g.e.**, s. 90.;

⁴³⁷ Baker, **a.g.m.**, s. 50-51.

⁴³⁸ Yirmi dört yıllık tek parti sisteminin adı olan Arap Sosyalist Birliği'nin faaliyet birimlerinin küçük partilere devredilmesi amacıyla çok partili hayatı simgeleyen "manabir", siyasi hoşnutsuzlukların hafifletilmesi ve pek çok alanda olduğu gibi Nasır'ın mirasını ortadan kaldırmak için Onarım Devrimi'nin uzantısıdır. Ancak sürecin Sedat'ın istediği gibi gitmemesi ve hükümetin sürekli eleştirilmesi üzerine, Mayıs 1977'de ilan edilen Siyasi Partiler Kanunu'na göre, hükümeti temsil etmek üzere Arap Sosyalist Birliği, 1978'de Ulusal Demokrat Parti adını aldı. Böylece Nasır döneminde yasaklanan siyasi partiler yeniden ortaya çıktı. Manabir, kelime anlamı olarak minberin çoğuludur. Camilerde hutbelerin okunduğu yerin adı olan minber, İslam tarihinde hutbe ilanından daha fazla siyasi ve hukuksal tartışmaların yapıldığı yer olmuştur. Sedat rejiminin İslami retoriğe dayalı siyasetinin bir göstergesi olarak dini göndermeli bir isim tercih edilmiştir. Beattie, **a.g.e.**, s. 191-193; Binder, **a.g.e.**, s. 555; Derek, **a.g.e.**, s. 113-114.

zamanındaki gibi bir dernek/parti paradoksu ile karşı karşıya geldi. Bazı kaynaklar, Tilimsani'nin Sedat'ın bu teklifini örgütün çalışmalarının sınırlanacağı ve kontrol altına alınacağı endişesiyle, El-Hudeybi'nin yolunu izleyerek reddettiğini yazar.⁴³⁹ Sedat, Müslüman Kardeşler'i aşamalı bir şekilde serbest bıraktığı gibi yasal bir parti olarak çalışmasına izin vermemekle birlikte, örgütün yayın, propaganda ve toplumsal hizmet alanlarında hareket etmesine müdahale etmemekteydi. Müslüman Kardeşler de bir yandan yasal statü talebiyle münhasır bir yapı olarak kabul edilmeyi talep ediyor diğer yandan rejimin belirlediği sınırlar içerisinde hareket etmekten çekinerek Sedat kadar tutarsız bir tavır sergiliyordu.

Müslüman Kardeşler'in El-Hudeybi zamanında olduğu gibi rejime karşı ikircikli bir tutum benimsemesi, Sedat'ın giderek artan otoriterliği ve muhalefete amansız bir savaş açmasından da kaynaklanıyordu.⁴⁴⁰ Özellikle 1977 Ekmek Ayaklanmaları'nın ardından, grev yapmak, kamu düzenini bozmak ve hükümet karşıtı protestoyu desteklemek ve manabirde temsil edilen siyasi partiler dışında siyasi örgüt kurmak ömür boyu hapisle cezalandırıldı.⁴⁴¹ Müslüman Kardeşler, resmi olarak tanınmasa da camiler, hayır dernekleri ve dini dernekler yoluyla toplumun çoğu kesimine diğer muhalif güçlerden çok daha kolay erişebilme gücüne sahip duruma gelmişti. Siyasi sürece katılımın zorlaştığı bu dönemde, Sedat ile yapılan zımni ateşkesin devam etmesine ve örgütün kendini toparlamasına odaklanan örgüt, siyasi parti olarak kabul edilmemesini ve demokratikleşmeyi daha az dile getirmeye başladı. Sedat'a güvenilmese de siyasi parti olarak meşru zeminde kabul görme, örgütün varlığını garanti edeceği, koşullar değiştiği takdirde yasaklanmasının da artık mümkün olmayacağı öngörüldüğü için, Sedat sonrası dönemde örgüt içinde yasallaşma/parti tartışmaları daha sık gündeme

⁴³⁹ Mohammed Gamal Arafa, "MB The Dark Horse of 2005 Parliamentary Election", **Ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=5632>, p.13-14, (Erişim Tarihi: 13.05.2017); Wickham, **a.g.e.**, s. 38; Al-Awadi, **a.g.e.**, s. 14-15.

⁴⁴⁰ Fulya Atacan, "Otoriterizm Kısacasında Mısır", der. Fulya Atacan, **Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2004, s. 24; Zubaida (2008), **a.g.e.**, s. 261.

⁴⁴¹ Beattie, **a.g.e.**, s. 223.

gelecekti.⁴⁴² Tilimsani, manabir sistemine katılmamakla birlikte Sedat yönetimi ile sınırlı işbirliğine dayanan pragmatik bir siyasi katılım stratejisi yürütmeye özen gösterdi. Bir anlamda yarı-resmi statüsü ile toplum ve hükümet nezdinde varlığını korumaya ve güçlendirmeye devam etti. Bu yüzden Müslüman Kardeşler, 1970'li yıllarda, siyaset sahnesinin hem içinde hem de dışındaymış gibi bir konumda kaldı. Sedat'ın İran Devrimi karşıtı söylemleri ve 1979'da İsrail ile barış anlaşmasının imzalanması karşısında Müslüman Kardeşler, yayın organları aracılığıyla Camp David Anlaşması'na karşıt bir duruş sergilemekten de geri durmadı. Bu çerçevede, Müslüman Kardeşler Sedat yönetimiyle uzlaşma siyasetine sadık kalmakla birlikte, El-Benna geleneğini sürdürerek söylemde muhalif tutumunu korudu. Sedat, 1979 Anlaşması'nı onaylayan El-Ezher'in fetvaları ile muhalefeti etkisizleştirmek istese de başarılı olamadı.⁴⁴³ Örgütün tepkisi diğer partilerin parlamentodaki muhalefetiyle birleşince, meclisin dağılması ve muhalif bütün yayın organlarının yasaklanmasıyla sonuçlandı. 1980-1981 arasında ise Sedat rejimi meşruiyetini tamamen yitirdi ve kitlesel tuklamalarla Müslüman Kardeşler başta olmak üzere muhalefeti ağır baskı altına aldı.

Sedat iktidara geldiğinde İslami örgütler arasında bir ayırım yapmaksızın hepsini serbest bırakarak basit bir strateji izlemişti. Bu durum iktidarının ilk yıllarında Sedat'ı güçlendirirken, iktidarının sonlarında şiddet olaylarının artmasına, radikal örgütlere çok sayıda insanın katılımına ve örgütlenmesine ve en sonunda hayatına mal olmasına neden oldu. 6 Ekim 1981'de, 1973 savaşının yıldönümü dolayısıyla yapılan törende, Sedat ve hükümet yetkililerini hedef almışlar, Sedat'ın öldürülmesiyle hedeflerine ulaşmışlardır. Örgüt üyelerinin çoğunun eski Müslüman Kardeşler üyesi olması Müslüman Kardeşler içinde yeni bir kırılmaya yol açtı. Sedat döneminin İslami politikalarının bu açıdan en önemli sonucu, Müslüman Kardeşler'in seçim siyasetine katılarak tutumlarında değişiklikliğe gitmeleri oldu.

⁴⁴² Abed-Kotob, **a.g.m.**, s. 329.

⁴⁴³ İbrahim (1988), **a.g.m.**, s. 637, 645.

B. Hüsnü Mübarek Rejimi: Müslüman Kardeşler'in Siyasal Sisteme Eklemlenmesi ve Dönüşümü

1. Parlamento Deneyimi: 1984 ve 1987 Seçimleri

Enver Sedat'ın askeri geçit töreninde radikal Cihad Örgütü tarafından öldürülmesinden sonra yerine 1975 yılında Cumhurbaşkanı Yardımcılığı'na getirilen ve bir hava kuvvetleri subayı olan Hüsnü Mübarek (1928-) geçti. Suikastın görgü tanıklarından biri olarak cumhurbaşkanlığı görevine başlayan Mübarek, radikal örgütlere karşı tavizsiz güç kullanmayı sürdürmek zorundaydı. İktidara geldiğinde rejim için en tehlikeli muhalefet olarak kabul edilen aşırılık yanlısı örgütlerin tecrit edilmesine devam eden Mübarek, Cihad ve diğer radikallerin şiddet eylemlerini dizginlemek ve devralınan yönetimsel ve dış politika sorunlarını aşmak veya üzerini örtmek için, keskin siyasi çekişmelere son vermek ve aşırı baskı politikasını dengelemek gerektiğine ikna olmuştu.⁴⁴⁴ Mübarek, radikal örgütlerle "böl ve yönet" stratejisi ile mücadele etti. Sedat döneminden alınan dersle, İslami yelpazeyi "iyi ve kötü" veya "ılımlı ve radikal" olarak ayırdı. Mübarek rejiminin kendilerine tavizsiz baskı politikası uygulaması, kaynaklarını ve lider kadrolarını tamamen yitiren radikal örgütler için geri çekilmeyi zorunlu kıldı. Bu süreçte El-Ezher, rejimin en büyük destekçisi olmaya devam etti.⁴⁴⁵

Mübarek öncülleri gibi dini, yasalara, eğitime ve gündelik hayata dahil ederek meşruluğunu temellendirmek istedi. Meşruiyet kaygısı, rejimin, "doğru" İslam'ı kendisinin savunduğunu gösterme girişimi yüzünden, dinin toplumun temeli olduğuna ilişkin algıyı güçlendirmeye devam etti. Müslüman Kardeşler, 1970'lerde cezaevinden sonra özellikle üniversitelerde toparlanmaya başlamış ve toplumsal hizmet ağlarıyla belirli bir güce erişmişti. Ancak, 1970'lerin sonuna gelindiğinde, Sedat rejimiyle yapılan zımnî anlaşma rejimin giderek otoriterleşmesiyle aşıldığı için, örgüt yeniden baskı

⁴⁴⁴ Ayubi (1991), **a.g.e.**, s., 226.

⁴⁴⁵ Anko, **a.g.e.**, s. 79.

altına alınmıştı. Mübarek'in, devlete karşı tehdit oluşturan radikal örgütlerin karşısında kamusal alanda Müslüman Kardeşler'e karşı ılımlı bir politika izlemesi örgütü daha özerk bir duruma getirdi. Camiler, okullar, yayınlar ve toplumsal hizmete dayanan kurumlar aracılığıyla iletişim ağlarını geliştirme ve ideolojik altyapı oluşturmak için uygun bir ortam bulan Müslüman Kardeşler, kısa sürede Mübarek rejiminin hoşgörü politikasından en çok fayda sağlayan aktörlerden biri haline geldi.

Mübarek iktidarının ilk üç yılı, örgüt açısından sakin geçti. Artık El-Benna'nın örgütü ilk kurduğu dönemden oldukça farklılaşan bir zamanda Müslüman Kardeşler Sedat suikastı ile yeniden patlak veren baskı döngüsüne girmek istemiyordu. Radikal düşüncelere karşı propagandanın arttırılması, El-Ezher gibi Müslüman Kardeşler için de yeni fırsatlar yarattı. 1981'de radikal örgütlerin ayaklanması ve ülkenin güvenlik sorunu ile karşı karşıya kalması üzerine, Sedat, toplumun çok farklı kesimlerine ve Müslüman Kardeşler'e yönelik kapsamlı bir tutuklama kampanyası başlatmıştı.⁴⁴⁶ Mübarek rejiminin Müslüman Kardeşler'e yönelik hoşgörü politikası, Sedat döneminde olduğu gibi ekonomik ve dini faaliyetlerin yürütülmesi, yayın organları aracılığı ile topluma ideolojinin aktarılması alanlarında devam etti. Müslüman Kardeşler de "barış içinde bir arada yaşama" ilkesine bağlılığını sürdürdü. Rejimin baskı politikası, örgütün Mısır toplumu ve siyaseti üzerindeki etkisinin yadsınamaz bir gerçeklik olduğunun görüldüğü 1990'lı yıllara kadar rejimin baskı politikası devreye girmedi, bu yüzden 1980'ler Müslüman Kardeşler'in dönüşümünün başladığı yıllar oldu.

Geçen on yıl içerisinde Müslüman Kardeşler, rejimle çatışmama konusunda kararlı bir duruş sergilemekle birlikte, iç işleyişinde de 1982 ve 1983 yılından itibaren önemli bir dizi kurumsal değişikliği hayata geçirdi. Karar verme sürecini iyileştirmek ve şubelerin özerk hareket etmeleri için merkezi olmayan bir yönetim anlayışının kabul edilmesi gibi uzun süredir tartışılan reformist girişimlerin hayata geçirilmesine neden

⁴⁴⁶ Awadi, **a.g.e.**, s. 2.

oldu. Kahire'de örgütün *de facto* Genel Merkez olarak kullandığı, hükümetin müdahale etmediği, İrşad Bürosu, Şura Meclisive Genel Mürşid'in kararlarının ve faaliyetlerinin yürütüldüğü çalışma ofisi⁴⁴⁷, siyasal kararların alınmasında, basın açıklamaları ve vaaz konularının belirlenmesinde yetkisini sürdürürken, ülkenin yirmi sekiz ilinde faaliyet gösteren şubeler yerel konularda karar alma ve uygulama konusunda serbest bırakıldı. Buna ek olarak finans, sendikal faaliyetler, üniversite, medya ve dini konularda işlev görece bölümler kuruldu. Yönetim yapısının yeniden düzenlenmesiyle kідeme ve itaate dayalı geleneksel atama ilkesinin yerine, örgütün hiyerarşik yapısındaki her yetkilinin katılımıyla lider kadrosunun belirlenmesi kabul edildi.⁴⁴⁸ Bu önemli değişiklik, hem Mısır'da egemen olan siyasal kültür hem de örgütün geleneksel liderlik anlayışı ile çelişmekle birlikte karar alma sürecinin standart kurallar çerçevesinde belirleneceği, dolayısıyla örgütün bundan sonraki eylem ve faaliyetlerini kişi merkezli olmaktan çıkararak örgütsel yapıya dayandıracağı anlamına geliyordu.

Örgüt içerisinde yaşanan görece liberalleşme girişimlerine paralel olarak Mübarek, meşruluğunu pekiştirmek, gerilimi hafifletmek ve radikal örgütlere karşı ılımlı bir cephe oluşturmak için Müslüman Kardeşler'in seçimlere katılmasına da izin

⁴⁴⁷ Örgütün Genel Merkezi, 1948'de hükümetin yasaklama kararının ardından kapatıldıktan sonra, 1970'li yıllarda *de facto* olarak Kahire'de Ramses Caddesi'nde çalışmalarına başlamıştır. Sedat, Müslüman Kardeşler'i serbest bırakmakla kalmayıp, el konulan para ve mal varlıklarını iade etmiş, sürgündeki üyelere geri dönüş çağrısında bulunmuş ve çalışma ofislerinde faaliyet göstermelerine izin vermiştir. Yasa dışı statüsüne rağmen karargah olarak kullanılan ofisteki faaliyetlere ilişkin hükümet yetkililerince soruşturma vb. engelleyici girişimlerde bulunulmamıştır. 1981'de Sedat yönetimi, Müslüman Kardeşler lider kadrosunu tutukladığında, ofisteki belgelere el koymakla yetinmiştir. Mübarek iktidara geldiğinde serbest kalan lider kadrosu, Teyfikiye Caddesi'nde Dava dergisinin basıldığı binada çalışmalarına başlamıştır. 1995 yılında örgüte yönelik kapsamlı soruşturma başlatıldığında ve lider kadrosu tutuklandığında, hem Genel Merkez olarak kullanılan ofis hem de Dava dergisinin basıldığı yerler boşaltılmış, Dava dergisi yasaklanmış ve bir süre sonra yayımlanan kararname ile Genel Merkez olarak kullanılan ofis kapatılmıştır. 2005 seçimlerinde seksen sekiz sandalye kazanan Müslüman Kardeşler, parlamento binasının yakınlarında yeni bir ofiste çalışmalarını sürdürmüştür. Mübarek'in istifasından sonra, örgüt her ilde şube açmaya başlamış, 2011 Mayıs ayında aradan geçen altmış yılı aşkın bir süre sonra, Kıpti nüfusunun çoğunluğu oluşturduğu Mukattam bölgesinde büyük bir binada, Genel Merkez'in resmi olarak açılışı gerçekleştirilmiştir. Yasaklı olmasına rağmen Mısır rejiminin faaliyetlerine göz yumduğu Müslüman Kardeşler'in idari çalışmalarını yürüttüğü adres, pek çok çalışmada hukuki bir nitelik taşımamakla birlikte Genel Merkez olarak belirtilmiştir. Bkz. Awaidi, **a.g.e.**, s. 2, 36; Abdo, **a.g.e.**, s. 78. Ayrıca bkz. "Grand Opening of New MB Headquarters Saturday", **Ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28607>, (Erişim Tarihi: 13.02.2019).

⁴⁴⁸ Al-Awadi, **a.g.e.**, s. 63.

verdi. Bu politika, rejimin demokrasiye geçişinden çok hayatta kalmak için yeni koşullara uyum sağlamasından ibaretti.⁴⁴⁹ Çünkü örgütün yasaklı statüsü devam etmekteydi ve seçimlere ancak bağımsız adaylarla katılabilecekti. Müslüman Kardeşler seçim kanununun sınırları ölçüsünde siyasete katılmayı kabul ederek örgütün reklamını yapmayı, böylece rejime meydan okumaksızın daha geniş kitlelere kendisini tanıtmayı amaçlıyordu. Bu uzlaşi politikası aynı zamanda, Müslüman Kardeşler'in genel yapısında önemli bir değişikliğe işaret ediyordu. Sedat döneminde sınırlı düzeyde siyasi arenada görünen örgüt artık siyasetin bir parçası haline gelecekti. Özellikle eski kuşağın itirazlarına rağmen rejimin hoşgörü siyasetine karşılık veren örgüt için bu ılımlılaşma doğrultusunda atılmış bir adımdı. Tilimsani, örgütün resmi statüye kavuşarak toplumla ve siyasetle yeniden bütünleşmesi gerektiğini düşündüğü için, parlamento seçimlerine katılma kararını ilk destekleyen isimlerden biriydi. Ancak böyle bir kararın alınması kolay değildi ve eski tartışmayı alevlendirmişti. 1983 yılında örgütün bütün birimlerinin katıldığı bir toplantıda, yenilikçi yaklaşımların hayata geçirilmesini savunan "yeni" kuşak ile İrşad Bürosu'nun kıdemli üyeleri karşı karşıya geldi.⁴⁵⁰ Eski kuşağın temsilcisi olmasına rağmen Tilimsani'nin denge politikası, özellikle üniversitelerden katılan yeni kuşak üyelerin yenilikçi yaklaşımlarının hayata geçirilmesinde en önemli etkendi. Dolayısıyla, Nasır döneminin baskısından dolayı hükümete kuşku duyanlar ve bu yüzden siyasi sisteme dahil olmak istemeyenler yerine, 1980'li yıllarda artık değişimin gerekli olduğuna ve bununda seçim sistemine katılmakla gerçekleşeceğine inanan

⁴⁴⁹ Hüsnü Mübarek, 6 Ekim 1981 tarihinde görevine başlamak üzere yapılan yemin töreninde, Nasır yönetimi tarafından kabul edilen 1958 tarihli olağanüstü hal kanununun yürürlüğe girdiğini ilan etti. 162 sayılı kanun, devlet başkanına, kamu düzeni ve ulusal güvenliğin tehlikede olduğu, salgın, hastalık gibi afet durumlarında sıkıyönetim ilan etme yetkisi veriyordu. Olağanüstü hal yasası, 1964'te askıya alınmış, 1967'de yeniden kabul edilmişti. 1980'de Sedat tarafından geri çekilen kanun, 1981 yılında Mübarek yönetimi ile kesintisiz sürdürülecekti. Hasan Afif El-Hasan, **Democracy Prevention in the Arab World: A Study of Democracy Prevention in Egypt**, (yayımlanmamış doktora tezi), 2005, s. 79; Maye Kassem, **Egyptian Politics: The dynamics of Authoritarian Rule**, Colorado, Lynne Rienner Publishers, 2004, s. 37.

⁴⁵⁰ Al-Awadi, **a.g.e.**, s. 57.

kadroların çoğunlukta olduğu, Yenilikçi Akım (Et-Tayyar El-Islahi) olarak adlandırılan grubun düşünceleri hakim oldu.⁴⁵¹

Müslüman Kardeşler'in katılma kararı aldığı ilk seçimler tartışmalı bir şekilde gündeme geldi. Mayıs ayında gerçekleşecek 1984 seçimlerinden önce, seçim kanununda 1983'te yapılan 114 sayılı değişiklikle, bağımsız adaylık başvuruları yasaklanıyor ve partilerin parlamento'ya girebilmesi için yüzde sekizlik baraj sistemi getiriliyordu. Barajın altında kalan partilerin elde ettiği oylar ise çoğunluk partisine aktarılıyordu. Bu durumda Sedat zamanında Arap Sosyalist Birliği'nin yerini alarak kurulan ve Hüsnü Mübarek'in başkanı olduğu Ulusal Demokrat Parti (Hizb'ul Vatani Ed-Dimukrati) avantajlı bir konuma geçiyordu.⁴⁵² Müslüman Kardeşler bir parti olmadığı için, adaylar ya seçime katılmayacak ya da bir partinin koruması altında yarışacaklardı. İkinci seçenek ise, ittifaka gireceği partinin seçim performansına göre örgütün siyasal gücünü kaybetme tehlikesi barındırmaktaydı. Mübarek, 1984 seçimlerinde Müslüman Kardeşler'in yanı sıra Mısır'ın ilk siyasi partilerinden milliyetçi ve seküler Heyet Partisi'ne de parlamentoda yer açarak muhalefeti kontrol altına almak niyetindeydi.⁴⁵³ Nasır döneminde kapatılan Mısır'ın en eski partilerinden Heyet Partisi, 1978'de, Yeni Heyet Partisi olarak faaliyetlerine başlamış, ancak, Sedat'ın muhalefeti bastırma hamlesinin bir sonucu olarak, 1979'da, seçim kanununda yapılan değişiklikle "1952 öncesinde var olan partilerin yeniden kurulmasını yasaklayan" maddesine göre tekrar kapatılmıştı. 1983'te, 1979 tarihli kanun maddesinin iptali için mahkemeye başvuran ve itirazı kabul edilerek yeniden yasal parti statüsüne kavuşan Heyet Partisi'nin bu kez, yüzde sekizlik baraj engeline takılma ihtimali söz konusuydu.⁴⁵⁴ Mübarek'in, bir yandan

⁴⁵¹ Zahid, **a.g.e.**, s. 93; Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 46.

⁴⁵² Mona Makram-Ebeid, "Political Opposition in Egypt: Democratic Myth or Reality", **Middle East Journal**, Vol. 43, No.3, Summer, 1989, s. 431; Carrie Rosefsky Wickham, **Mobilizing Islam Religion, Activism and Political Change in Egypt**, New York, Colombia University Press, 2003, s. 88.

⁴⁵³ Eberhard Kienle, "More than a Response to Islamism: The Political Deliberalization of Egypt in the 1990s", **Middle East Journal**, Vol. 52, No. 2, Spring 1998, s. 220-221.

⁴⁵⁴ Kienle, **a.g.e.**, s. 19; El-Hasan, **a.g.e.**, s. 86.

radikal örgütlerle rejimin bütün gücüyle savaşırken ılımlı muhalefete yer açmasına rağmen 1984 seçimlerinden önce seçim kanununda değişikliğe gitmesi, Müslüman Kardeşler ve Heyet Partisi gibi iki önemli aktörün potansiyel seçim başarısını baştan sınırlandırma girişimi idi.⁴⁵⁵

Bağımsız aday başvurularının engellenmesi ve baraj engeli üzerine Müslüman Kardeşler ve Heyet Partisi, ittifak kurarak seçimlere katılacaklarını açıkladılar. Böylece Mübarek'in anti-demokratik hamlesine meydan okumuş oldular. Aralarındaki tarihsel düşmanlığa rağmen Müslüman Kardeşler ve Heyet Partisi'nin seçim ittifakında kayda değer olan, Müslüman Kardeşler'in bağımsız adaylar ile de olsa parti siyasetini kabul etmesinin yanı sıra Mısır'ın en köklü seküler partisi olan Heyet Partisi ile ittifak yapacak kadar stratejik bir adım atmış olmasıydı. Gerek Nasır gerek Sedat döneminde siyasete hükümetin belirlediği koşullarda girme konusunda ciddi bir tavır takınan Müslüman Kardeşler, bu tutumunu Mübarek döneminde siyasi duruşundan taviz vererek sürdüreceğini gösterdi. Mübarek yönetiminin ittifak koşullarını hazırlayan hamleleri, tarafları, biraraya geldiğinde yıpratma potansiyeli barındırıyor; ittifak başarılı olmazsa iki önemli muhalif gücün hareket alanını sınırlıyordu. Nasır döneminde tasfiye edilen iki aktörün siyasi sürece katılması için önemli bir fırsattı ve taraflar bunu değerlendirmek üzere oldukça pragmatik davrandılar. Dolayısıyla ideolojik bir temele dayanmayan ittifak taktik bir işbirliğini simgeliyordu. Bir seçim taktiği olmasına rağmen, Heyet Partisi'nin şeriat uygulamalarını desteklemesi ve Müslüman Kardeşler'in de seküler bir partiyle işbirliği yapması, her ikisinin de eleştirilerin hedefine oturtulmasına neden oldu. Tilimsani, ittifak kararına ilişkin eleştirilere, "Müslüman Kardeşler'in İslami ilkelerin uygulanması yönündeki görüşlerine karşı çıkan partiler

⁴⁵⁵ Bazı kaynaklarda Mübarek rejiminin 1983'te kabul ettiği siyasal parti yasası ile Müslüman Kardeşler'i iktidar partisi ile işbirliğine teşvik etmek gibi bir beklenti içinde olduğunu yazmaktadır. Bkz. Kassem, **a.g.e.**, s.127; Raja Abdallah ve Najwan Abd'al Latif, "Leaders of Wafd Interviewed on Muslim Brothers Alliance", **Al-Musavvar**, No. 3012, Mart 1984, s. 22-23, <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a339806.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.05.2017).

(Heyet Partisi başta olmak üzere), seçim programlarında İslami yasaların hayata geçirilmesi sorununa artık ılımlı yaklaşmaktadır. Bu durum, Müslüman Kardeşler'in siyasi faaliyetlerinin dikkate alındığını ve İslami canlanmanın merkezinde kabul edildiğinin işaretidir. Artık Heyet Partisi (ve diğer seküler partiler), Müslüman Kardeşler'in siyasi arenaya dönüşünü onaylamaktadır." şeklinde karşılık verdi.⁴⁵⁶ Tilimsani, bu adımla Müslüman Kardeşler'in kurulduğundan beri seküler partilere yönelik dışlayıcı tutumuna son vermiş oluyordu. Heyet Partisi açısından ise eleştiriler, zaman içinde parti içi ayrışmayı tetikleyecekti. Çünkü Heyet Partisi, Müslüman Kardeşler ile ittifak kesinleştikten sonra, Tilimsani'nin sözlerini meşrulaştırırcasına, parti programına "anayasaya göre devletin dini İslam'dır, hukukun ana kaynağı şeriattır." maddesini ekledi.⁴⁵⁷ 1970'lerde, İslami duyarlılığın temelini atılması, on yıl sonra seküler çevrelerin İslami sembolleri kabullenmesiyle ve toplumun İslamileştirilmesinde Müslüman Kardeşler'e de belirli bir meşruiyet sağlanmasıyla sonuçlandı.

Müslüman Kardeşler ve Heyet Partisi ittifakı, seçimlerde dört yüz kırk sekiz sandalyenin elli sekizini ve toplam oyların yüzde on beşini kazandı. Müslüman Kardeşler'in yirmi iki adayının sekizi parlamentoya girebildi. Ulusal Demokratik Parti çoğunluğu elde etti.⁴⁵⁸ Seçim sonuçları, Heyet Partisi'nin itirazına rağmen, Mübarek'in ve iktidar partisinin siyasi hayatı kontrol altında tutabileceğini göstermesi açısından önemliydi. Bir başka deyişle Mübarek, Sedat gibi otoriter iktidar anlayışından vazgeçmemekte, iktidar partisi seçimleri açık ara zaferle sona erdirdiği müddetçe siyasi sahneyi muhalefete açarak yöneteceğini göstermekteydi.⁴⁵⁹ Tilimsani, seçim sisteminin

⁴⁵⁶ İbrahim (1988), **a.g.m.**, s. 647.

⁴⁵⁷ Hala Mustafa, "The Islamist Movements under Mubarak", **The Islamist Dilemma The Political Role of Islamist Movements in the Contemporary Arab World**, Laura Guazzone (Ed), Reading, Ithaca Press, 1995, s. 163; Abdallah ve Abd'al Latif, **a.g.m.**, s. 24.

⁴⁵⁸ Mustafa, **a.g.m.**, s. 167.

⁴⁵⁹ Mübarek, Sedat'ın Nasır'ın siyasi mirasını ortadan kaldıran uygulamalarına benzer şekilde keskin siyasi hamleler yapacak bir konumda değildi. Bu yüzden siyasi alanı Sedat dönemine göre çoğulcu bir yapıya dönüştürerek ve "ılımlı" İslami muhalefetin sistem içinde hareket etmesine izin vererek

örgütün gerçek gücünü yansıtmaktan uzak olduğunu belirtmekle birlikte hükümete karşı herhangi bir itirazda bulunmadı. Örgüt, parlamentoda olmayı "İslami canlanmayı daha da güçlendirecek bir gelişme" olarak değerlendiriyordu.⁴⁶⁰ Örgütün bu tutumu, Mübarek rejiminin muhalif kesimler karşısında Müslüman Kardeşler'i yardım isteyeceği bir aktör olarak görmesinde belirleyici oldu.

1984 seçimlerinden sonra Müslüman Kardeşler, özellikle şeriat ilkelerinin yasalaşması (Tadbik ve't Taknin) gerektiğine ilişkin söylemini değiştirmemekle birlikte parlamentoda ılımlı duruşunu korudu. Heyet Partisi'nin Hristiyan azınlıkları uzun zamandır temsil eden bir parti olması ve 1970'ler boyunca İslami örgütlerle Hristiyanlar arasında meydana gelen çatışmalar, bir dini grup, hatta radikal örgütlerin kurucusu olarak Müslüman Kardeşler'in tutumunu önemli kılıyordu. Ancak gerek Tilimsani gerekse parlamento üyeleri yaptıkları açıklamalarda, ulusal birliğe bağlı kalınacağını ve dayanışma duygusunun geliştirileceğini, iktidarı ele geçirmek amacıyla olmadığını, dolayısıyla "dini" bir hükümetten ziyade reform programlarının uygulanmasını hedeflediğini belirterek aşırılıktan uzak durmaya özen gösterdi.⁴⁶¹

1986'da, Tilimsani'nin ölmesiyle Müslüman Kardeşler örgütün iç işleyişine, yeni Genel Mürşid'in belirlenmesi sorununa odaklandı. Tilimsani'nin yerine örgütün ilk kurucularından Muhammed Hamid Ebu Nasr (1913-1996), örgütün dördüncü Genel Mürşidi ilan edildi. Yenilikçi söylemlerin artmasına rağmen İrşad Bürosu, eski kuşak içinden gelen ve Nasır döneminde uzun cezaevi deneyimi olan Nasr'ı seçti. Tilimsani'nin ölümü, Gizli Örgüt üyelerinin ülkeye dönüş yaptığı bir zamana denk

istikrarı sağlamak istiyordu. Mübarek, iktidar partisinin gücünü korumaya devam ederken bundan sonra seçimlerde kontrolü elde tutmak ve manipüle etmek için gerekli araç ve taktiklere odaklanarak iktidarını sürdürecektir. Ayubi (1991), **a.g.e.**, s. 99; Joel Campagna, "From Accommodation to Confrontation: The Muslim Brotherhood in the Mubarak Years", **Journal of International Affairs**, Vol. 50, No. 1, Summer 1996, s. 282.

⁴⁶⁰ Cook, **a.g.e.**, s. 198

⁴⁶¹ Al-Hamzah Da'bas, "Notion that Shai'rah Application Threatens Christians Refuted", **Al-Nur**, Mart 1984 (<http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a339820.pdf>, Erişim Tarihi: 23.09.2017), s. 10; Meir Hatina, "Restoring a Lost Identity: Models of Education in Modern Islamic Thought", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Cilt.33, Sayı.2, 2006, s. 184.

geldiği için, yeni liderin Gizli Örgüt kadrolarını darbesiyle seçildiği iddiaları gündeme geldi. Bu iddialar, Tilimsani'nin denge politikasının geri planda kalarak örgüt içinde kökleri eskiye dayanan kutuplaşmanın öne çıkacağı bir dönemin başladığına işaret ediyordu.⁴⁶² Gizli Örgüt üyelerinin dönüşü, örgütü yeniden muhafazakar zihniyetin etkisi altına sokma tehlikesi taşıyordu. Bu grup, El-Hudeybi'ye yaklaşımlarında olduğu gibi kendi çıkarlarına göre hareket edecek, yeni üyelerin reformist girişimlerini kısıtlayacak zayıf bir liderin Genel Mürşid olmasını istiyordu. Sonuçta, eski kuşak içinden gelmekle birlikte ilkokul mezunu olan ve siyasi bir geçmişi olmayan Nasr, Gizli Örgüt'ün adayı olmamasına rağmen zayıf bir lider görüntüsüne sahip olduğu için onaylandı. Tilimsani taraftarları da aynı gerekçelerle Gizli Örgüt'ün adayına karşı son kertede Nasr'ı destekledi.⁴⁶³

Örgüt içinde liderin belirlenmesi sorununa odaklanılmasına rağmen Müslüman Kardeşler 1987 seçimlerine katılma konusunda bir tereddüt yaşamadı. Tilimsani'nin ölümünün ardından Heyet Partisi ile ittifaktan ayrıldığını açıklayan örgüt bu kez Sosyalist İşçi Partisi (Hizb'ul Amal El-İştirakiyyun)⁴⁶⁴ ve Liberal Parti (Hizb'ul Ahrar)⁴⁶⁵ ile ittifak yaptı. Müslüman Kardeşler, ittifak değişiminin amacını, parti listelerine daha fazla aday yerleştirmek, böylece olağanüstü hal koşullarına karşı çıkmak ve şeriatın uygulanması konusuna önem veren partilerle birlikte mücadele etmek olarak açıkladı.⁴⁶⁶ Sosyalist İşçi Partisi, Müslüman Kardeşler için Heyet Partisi'nden daha fazla sandalye ayırmıştı. Bu yüzden örgütün daha fazla sayıyla temsil edilmesi, yeni ittifakın

⁴⁶² Springborg, **a.g.e.**, s. 233; Eymen Ez-Zevahiri, **Peygamber'in Sancağı Altındaki Süvariler**, çev. Bilal Hicazlı, Melike Ayşe Hicazlı, İstanbul, Küresel Yayınevi, 2018, s. 87.

⁴⁶³ Pargeter, **a.g.e.**, s. 47-49.

⁴⁶⁴ Sosyalist İşçi Partisi, El-Benna döneminde Müslüman Kardeşler'e rakip olan, dini ve milliyetçi söylemleri ile tanınan Genç Mısır (Mısır El-Fatat) partisinin devamı olarak 1978 yılında Sosyalist İşçi Partisi adıyla kurulduğunu ilan etmiş, parti 1986 yılı itibarıyla İslamcı bir partiye dönüşmüştür. Bkz. Mustafa, **a.g.m.**, s. 168-169; İsmail, **a.g.e.**, s. 28.

⁴⁶⁵ Liberal Parti, Sedat'ın çok partili sisteme geçişini temsil eden manabir platformları içinde kurulan partilerden biridir; muhafazakar İslamcı bir çizgiye sahiptir. İsmail, **a.g.e.**, s. 28.

⁴⁶⁶ Hamid Abu En-Nasr, "Muslim Leader Addresses 'Open Letter' to Mubarak", **JPRS Near East&South Asia**, s. 12 (<http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a363013.pdf>; Erişim tarihi: 14.09.2017).

kurulmasının önemli nedenlerinden biriydi. Heyet Partisi Müslüman Kardeşler'in parti listelerinde daha fazla temsil edilmesine ihtiyaç duymayacak kadar halk tabanına sahip olduğunu 1984 seçimlerinde göstermişti. Müslüman Kardeşler de Heyet Partisi gibi köklü ve ideolojik olarak güçlü bir parti ile ittifakın sınırlarını deneyimlemişti. Öte yandan Sosyalist İşçi Partisi ve Liberal Parti, bir önceki seçimlerde oyların yüzde yedisine ancak ulaşabildikleri için Müslüman Kardeşler ile ittifak kurmaya istekliydiler. Bu koşullar altında Müslüman Kardeşler, zayıf ve kontrolü ele geçirebileceği muhtemel iki küçük partiyle işbirliğini kabul etti.

İşçi Partisi ve Liberal Parti, İslamcı ve muhafazakar bir söyleme sahipti. Ancak Müslüman Kardeşler'i bu partilerle bir araya getiren salt "İslamcı" kimlik değil, bir önceki seçimde olduğu gibi tarafların seçim stratejisiydi. Çünkü Mısır'da İslamcılık, sadece muhalif bir rolle sınırlı değildi. Modern Mısır tarihinde iktidar, her zaman dini söylemlere ağırlık veren bir politikaya sahipti. 1970'lerde siyasi alanın şekillendirilmesinde daha görünür hale gelen bu gerçeklik, resmi yayın organlarının dini içeriği ve devletin kontrolünde olan ve olmayan dini kurumların/partilerin çoğalmasıyla İslami "canlanma"nın, yerleşiklik kazanmasında etkili olmuştu. Dolayısıyla Müslüman Kardeşler, bu seçimlerde de siyasal konumunu güçlendirmek üzere hareket etti. Üç parti, seçimlere İslami İttifak (Et-Tahaluf El-İslami) adıyla ve Müslüman Kardeşler, "Çözüm İslam'da (El-İslam Huve El-Hall)" sloganıyla girdi.⁴⁶⁷ Müslüman Kardeşler seçim bildirilerinde, salt şeriat kurallarının hayata geçirilmesi değil, Kıptilerin haklarının korunması, Mübarek rejiminin ekonomi politikasının iyileştirilmesi, alkolün yasaklanması, gece kulüpleri ve kumarhanelerin kapatılması için çalışacaklarını ilan ettiler. Seçimlerin sonucunda İslami İttifak, oyların yüzde on yedisini alarak Mübarek

⁴⁶⁷ Ala Al-Din Arafat, **The Mubarak Leadership and Future of Democracy in Egypt**, New York, Palgrave MacMillan Press, 2009, s. 172.

yönetiminin ana muhalefet grubu olarak yükseldi. Müslüman Kardeşler adayları, İslami İttifak'ın altmış sandalyesinden otuz yedisini kazanarak önemli bir başarıya imza attı.⁴⁶⁸

1984 seçimlerinde Heyet Partisi'nin küçük bir ortağı olan Müslüman Kardeşler, 1987 seçimlerinde İslami İttifak'ın en güçlü bileşeni oldu. 1987 seçimlerinde daha çok sayıda milletvekili ile temsil hakkı kazanan ve Ulusal Demokrat Parti'den sonra ikinci sırayı alan Müslüman Kardeşler'in, yasaklı statüsüne rağmen yasama organında yer alması, Mübarek'in demokratikleşme, çoğulculuk gibi vaadlerinin gerçekleşmeyeceğine ilişkin algıyı güçlendirdi. İktidar partisi ve Heyet Partisi başta olmak üzere seçimlere katılan siyasi partilerin hepsinin oylarında düşüş yaşanmasına rağmen Müslüman Kardeşler sandalye sayısını beş katına çıkardı. El-Benna'nın ve ikinci lider El Hudeybi'nin oğullarının milletvekili olarak parlamentoya girmesi ise sembolik bir nitelik taşıyordu.⁴⁶⁹ İslami İttifak'ın on maddeden oluşan seçim programının ilk maddesi şeriatın uygulanması çağrısıydı. Sayısal üstünlüğün verdiği güçle milletvekillerinin özellikle dini konularda temkinli tutumuna rağmen örgütün lider kadrosu basın açıklamalarında sert bir tonla şeriat sorununu ele alıyordu. 1984 seçim programında anayasanın ikinci maddesine bağlı kalınmasının yeterli olacağı ifade edilirken, 1987 seçimlerinde toplumun İslamileştirilmesi için anayasanın şeriat ilkelerine göre yeniden düzenlenmesi konusunda çalışılacağı vaadine dayanan kampanyalar yürütülmüştü.⁴⁷⁰ Genel Mürşid Nasr, bir röportajında İslam'ın ruhu ve yüce kanunları ile çelişen her şeyin suç kabul edilmesini ve resmi kurumların bu yönde önlem almasının zorunlu olmasından bahseder. Nasr, İslam'ın temel ilkeleri ile çelişen yayınların yasaklanması, devletin turizm ve eğlence merkezlerini İslami davranışa aykırı olmayacak şekilde yapılandırmasını, kadınların iş hayatında kendi cinslerine hizmet etmek üzere ve doğalarının sınırlarını aşmadan var olmalarını, İslami ceza yöntemlerinin hayata

⁴⁶⁸ El-Ghobashy, **a.g.m.**, s. 379; Arafat, **a.g.e.**, s. 172.

⁴⁶⁹ İbrahim (1988), **a.g.m.**, s. 647.

⁴⁷⁰ Chric Harnisch ve Quinn Mecham, "Democratic İdeology in Islamist Opposition? The Muslim Brotherhood's 'Civil State'", **Middle Eastern Studies**, Vol. 45, No. 2, Spring, 2009, s. 191.

geçirilmesini ve tüm yargı çalışanlarının Kur'an'a bağlılık yemini ederek karar vermesini talep ederken bu hususları, örgütün sıklıkla vurguladığı "ideal" İslam toplumuna tedrici şekilde ulaşmanın kilometre taşları olarak tanımlamaktadır.⁴⁷¹ Bu bağlamda, Nasır döneminde yaşanan hukuksuzluğa karşı demokrasiyi savunur ve bu doğrultuda örgütün iç işleyişinde dahi demokratik ilkeleri benimseme yönünde adım atılırken şeriat kurallarının nasıl uygulanması gerektiğine ilişkin bu ifadeler, 1984 seçimlerinde "amacımız dini bir hükümet kurmak değildir." sözünün sürekli vurgulanmasıyla çelişmekteydi.⁴⁷² Ancak hükümetin anayasada şeriat maddesinin varlığı ile bir probleminin olmaması, seküler partilerin de bu konuda ciddi bir muhalefet tavrı takınmaması, örgütün söylemlerinde çelişkili tavrına rağmen hükümete karşı ciddi bir meydan okuma olarak anlaşılmıyordu.

Dini konularda katı bir söylem benimsemesine rağmen Müslüman Kardeşler Ulusal Demokratik Parti ile ilişkiyi dengede tutmaya ve keskin çıkışlar yapmamaya özen gösterdi. Sonuçta hala yasal olarak tanınmayan örgütün Mübarek yönetimine karşı katı tutumu, baskı politikasının yeniden başlamasına ve gelecekteki seçimlere girememesine yol açabilirdi. Dolayısıyla Müslüman Kardeşler, 1980'li yıllarda rejimin kendisine sağladığı kontrollü faaliyet alanının dışına çıkmamayı sürdürdü. Kısa bir süre sonra örgütün parlamentodaki konumu, demokrasi tartışmaları ve geleneksel ideolojik duruşu örgüt içinde yeni bir tartışmayı başlatacaktı.

2. Müslüman Kardeşler'in "Arka Bahçesi": Sivil Toplumun Merkezindeki Sendikalar Aracılığıyla Hegemonya

Müslüman Kardeşler'in 1980'li yıllar boyunca siyasal açıdan güç kazanma hedefi, yalnızca parlamentodaki varlığı ile sınırlı değildi. Mübarek rejiminin Müslüman Kardeşler'e siyaseten gösterdiği hoşgörü politikası, toplumsal hizmet alanına da

⁴⁷¹ En-Nasr, **a.g.m.**, s. 14.

⁴⁷² Al-Hamzah, **a.g.m.**, s. 11.

yansıdığı için, örgüt 1980'li yıllarda okullar, işyerleri, sağlık hizmetleri ve camiler aracılığı ile geniş çaplı toplumsal hizmet ağlarını geliştirmek konusunda elverişli bir ortam buldu. Özellikle "cami kompleksi" olarak nitelenen yapılar, İslami düşüncenin yayılma alanı olduğu kadar toplumsal hizmetlerin İslami bir içerikte karşılandığı mekanlardı. Müslüman Kardeşler, camilerdeki etkinlikleri sayesinde önemli bir kitle tabanına sahip oldu. Örgütün aslında hayırseverlik misyonuyla kuruluşundan itibaren yürüttüğü küçük ölçekli ekonomik girişimler, 1970'lerin İnfitah yani ekonomik açılım politikasıyla hem yeniden başladı hem de dönüştü. 1940'lı yıllarda, Hür Subaylar kadrosuyla aynı toplumsal yapıyı paylaşan örgüt, Kutub'un İslam'da Sosyal Adalet ve Mustafa Sibai'nin İslam Sosyalizmi⁴⁷³ gibi eserleri ile entelektüel açıdan da sosyo-ekonomik sorunlara ilgisini doruğa ulaştırdı ki, bu düşünceler Nasır tarafından da destekleniyordu. Ancak Nasır'ın milliyetçi söylemini ve sosyo-ekonomik programını Marksist bir terminolojiye dayandırması ideolojik olarak tarafların uzaklaşmasını beraberinde getirdi.⁴⁷⁴

1980'lerden sonra örgüt, El-Benna dönemindeki toplumsal tabanından uzaklaştı. 1940'lı yıllardan itibaren yaklaşık beş yüz bin üyesiyle bir kitle hareketi iken, 1970'lerden itibaren Suudi Arabistan ile güçlü bağlantılarını kullanan, Sedat'ın İnfitah politikasının yarattığı zengin işadamlarının ağırlığının arttığı, dolayısıyla farklı toplumsal bileşenleri bünyesinde barındıran bir harekete evrildi.⁴⁷⁵ Müslüman Kardeşler, kuruluşunda rol oynayan İsmailiye'nin alt ve orta sınıflarının desteği ile örgütlenmiş olmakla birlikte, Kahire'ye taşındıktan sonra Mısır siyasetinin ve bürokrasisinin önemli isimlerinin dahil olduğu bir lider kadrosuna sahip olmuştu. 1970'lerden sonra İslam Cemaati, Cihat Örgütü gibi radikal ideolojiyi benimseyen

⁴⁷³ Mustafa Sibai, **İslam Sosyalizmi**, çev. Yaşar Nuri Öztürk, İstanbul, Yeni Boyut Yayınları, 2010. Ayrıca bkz. Salwa Ismail, "Confronting the Other: Identity, Culture, Politics and Conservative Islamism in Egypt", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 30, Issue 2, April 2009, s. 207-208.

⁴⁷⁴ Tripp (2006), **a.g.e.**, s. 46-48; Ismail (2000), **a.g.m.**, s. 384

⁴⁷⁵ Naguib, **a.g.m.**, s. 105.

örgütler ise Nasır'ın toprak reformu başta olmak üzere sosyal devlet uygulamalarından yararlanan alt ve orta sınıfların yaşadığı yerlerde, 1970'lerden sonra güç kazanmışlardır. 1970'lerde, Sedat'ın özel sektörde büyümeye neden olmaksızın kamu sektörünü erezyona uğratan inftah politikasından zarar gören kesimler, geleneksel yaşamın güçlü olmasından dolayı radikal örgütlerin etki alanına kolaylıkla girdiler. Bu yüzden Müslüman Kardeşler'in radikal örgütlerin hakimiyet kurduğu bölgelere girebilmesi uzun yıllar aldı.

1970'lerden sonra dini canlanma ve yukarıdan aşağıya İslamileş(tir)me olgusu, İslami sembollerin geniş kitlelerce benimsenmesini ve zaman içerisinde kenar mahallelerden merkeze doğru ilerlemesini sağladı. Örgütün hem ülke genelinde hem de Mısır dışında yatırımlarını arttırması, kaçınılmaz olarak rejime daha çok bağlanmasına yol açtı. 1970'lerde yayımlanmasına izin verilen Dava Dergisi, laiklik, komünizm ve Yahudi karşıtlığına ve Batı'nın kültürel etkilerinin eleştirisine yer vermekle birlikte, Sedat'ın liberalleşme politikalarını açıkça destekleyen, yavaş yavaş yükselişe geçen İslami finans kuruluşlarının reklamını yapan bir yayın siyaseti izliyordu. Dergi, aynı zamanda Nasır rejiminin burjuva sınıfını ve büyük toprak sahiplerini tasfiye etmesiyle sonuçlanan toprak reformu ve millileştirme hamlelerini eleştiren bir dil kullanıyordu.⁴⁷⁶ Müslüman Kardeşler'in ılımlı ve "zengin İslam'ı" (İslami burjuvayı) temsil etmeye başlaması, El-Benna dönemindeki alt ve orta sınıfları temsil etmekten kaynaklanan psikolojik gücünü olumsuz yönde etkiledi.⁴⁷⁷ Bu yüzden 1980 ve 1990'lı yıllarda Müslüman Kardeşler'in İslami mesajına alternatif sunan çok sayıda İslami örgüt, Müslüman Kardeşler'in tekeli ortadan kaldırdı. Örgüt, 1970'lerin sonlarında hayatta kalma mücadelesi verirken gelir seviyesinin düşük olduğu Yukarı Mısır, Kahire ve diğer kentlerin kenar mahallelerinde güçlenen radikal İslami örgütlerin nüfuzunu

⁴⁷⁶ Kepel (1992), **a.g.e.**, s. 145-149, 164-165; Mahmoud Jaraba, "Why Did Muslim Brotherhood Year-Long Rule Fall?", **Zeitschrift für Politik**, Vol. 61, No. 1., Marz 2014, s.67.

⁴⁷⁷ Verdani, **a.g.e.**, s. 219;Zubaida (1994), **a.g.e.**, s. 16, 94-95.

kırmakta oldukça zorlandı. Radikal örgütlerin "Mısır'ın ötekisi" olarak adlandırılan devletin toplumsal hizmetlerinin ulaşmadığı yoksul bölgelerdeki gücü, onların siyasal varlıklarından daha çok belediye ve güvenlik hizmetlerini karşılamasından da kaynaklanıyordu. Radikal örgüt üyeleri, yaşam koşullarının pahalı olduğu yerlerden daha çok kiraların düşük ve gözden uzak kenar mahalleleri tercih ettikleri için, bu bölgelerde inifitah politikalarının kaybedenlerine hizmet göturdükleri sürece var olabildiler. Ancak devletin bu örgütlerle mücadelesi, hakim oldukları kenar mahallelerden kaçmaya zorladığında ve kanlı eylemlere başvurduklarında ister istemez etkinliklerini zayıflattı.⁴⁷⁸ Radikal örgütlerin bıraktığı yerleri, Müslüman Kardeşler veya diğer İslami örgütler, devletin yerine yerel gereksinimlere hitap ederek doldurabildiler.

1970'lerde başlayan popüler vaizlik ve cami seferberliği, toplumun her kademesinde İslamlaşmayı hızlandırırken, 1980'lerin sonunda Müslüman Kardeşler finans şirketleri, bankalar, dini vakıflar gibi girişimlerin yanı sıra sendika ve devletin kontrolündeki çeşitli kurumlarda seçim yoluyla hakimiyet sağladı.⁴⁷⁹ Bu da İslami ideolojinin yayılmasını ve yeni katılımlar için yeni motivasyon ve mekanların yaratılması yoluyla "paralel İslamcı sektör"ün⁴⁸⁰ oluşmasını teşvik etti. Mübarek yönetiminin, radikal İslamcı örgütlerle mücadele ederken Müslüman Kardeşler'in sosyal hizmet ağlarına itiraz etmemesinin nedenlerinden biri, örgütün hem yoksulluğu hem de radikalliği azaltan toplumsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik çalışmalarından sağlanan yarardı. Dolayısıyla ekonomik ve toplumsal açıdan elde edilen güç, Müslüman Kardeşler'i, siyasi hayatın her alanına İslam'ı yaymak amacıyla hareket edeceği yeni bir evreye yönlendirmiş oldu. Bunun üniversitelerden sonra ikinci adresi sendikalardı.

⁴⁷⁸ Karş. Bayat (2006), **a.g.e.**, s. 186.

⁴⁷⁹ Özge Özkoç, "Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketleri Üzerine Bir Karşılaştırma", **Mülkiye Dergisi**, 40 (1), 2016, s. 44.

⁴⁸⁰ Wickham (2002), **a.g.e.**, s. 93-98.

Mısır sivil toplumunun merkezinde yer alan sendikalar, 1980'lerin sonundan itibaren Müslüman Kardeşler'in gücünü sergilediği alanlardan biri haline geldi. 1990'lı yılların sonundaki tahminlere göre üç milyonun üzerinde üyeye sahip yirmi iki sendika bulunuyordu.⁴⁸¹ Temmuz darbesinden sonra her meslek grubunu temsil eden görece bağımsız sendikaların (El-İttihad li'Nakabat) çoğunluğu devlet kontrolü altına girmişti. Sedat yönetime geldikten sonra hız kazanan liberal politikalar sonucunda hareket alanlarını genişleten sendikalar, 1970'lerin ikinci yarısında çok partili sisteme geçişle birlikte, hükümeti destekleyenlerin ödüllendirildiği, muhalif olanların ekonomik teşvikten men edilip siyasal baskıya uğradığı bölünmüş bir yapı arz ediyordu.⁴⁸² Mübarek, iktidarının ilk yıllarında pek çok konuda da olduğu gibi sendikal faaliyetler konusunda öncülünden daha pasif bir politika izledi. Muhalefeti bastırmak yerine liderlerle görüşerek ılımlı davrandı. Böylece sendikalar içinde muhalif seslerin bastırılacağı düşünülüyordu.

Müslüman Kardeşler, 1980'lerde toplumsal alanın İslamileşmesine ve kamusal alanın "ahlakileştirilmesine" yönelik iktidar mücadelesini sendikal faaliyetlere girerek geliştirdiler. 1970'lerden başlamak üzere ekonomik, siyasal ve toplumsal faktörlerin etkisiyle hükümetin kontrol kapasitesinin aşınması, Müslüman Kardeşler'in siyasi fırsatları değerlendirmesi için uygun koşullar yarattı. Kuruluşundan beri toplumsal hizmet ve hayırseverlik işlerinin içinde olan örgüt 1980'lerin ilk yıllarında, oldukça erken bir tarihte avukat, doktor, mühendis, eczacı gibi mesleklerin etkili ve siyasi bağlantıları güçlü sendikalarının yönetimine aday göstermek suretiyle seküler, liberal ve solcu gruplara alternatif olarak kendini sundu. Geri kalan sendikaların da alt komisyonlarında varlık göstererek kontrol mekanizmasının alanını genişletti.

⁴⁸¹ Ninette S. Fahmy, "The Performance of the Muslim Brotherhood in the Egyptian Syndicates: An Alternative Formula for Reform?" **Middle East Journal**, Vol. 52, No.4, 1998, s. 552.

⁴⁸² Mısır'da dernek ve sendika tarihine ilişkin bkz. Cilja Harders, Carsten Jurgensen, Tanja Tabbara, "Sivil Toplumun Taşıyıcısı Olarak, Mısır'daki Meslek Birlikleri", **Ortadoğu'da Sivil Toplum Sorunları**, Ferhad İbrahim ve Heidi Wedel (Ed.), çev. Erol Özbek, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 64-69.

Müslüman Kardeşler, ilk olarak 1984 yılında parlamento seçimlerine hazırlanırken Doktorlar Sendikası'nın yönetim kurulu seçimlerine girdi ve yirmi beş sandalyenin yedisini kazandı. 1985 yılında Gazeteciler Sendikası'nın genel kurulunda bir sandalye kazandı. Muhalif ve seküler sendikaların önde gelenlerinden Gazeteciler Sendikası'na adım atması önemli bir gelişmeydi. 1987 yılında Mühendisler Sendikası'nın genel kurul seçimlerinde altmış bir sandalyeden elli dördünü, 1988'de ise sandalyelerin tümünü kazanarak ezici bir üstünlük sergiledi. Ancak en dikkat çekici olanı, seküler milliyetçilerin son kalesi olan Avukatlar Sendikası'nda, 1992 yılında gerçekleşen seçimlerde yirmi dört sandalyenin on sekizini kazanarak üstünlüğü ele geçirmesi oldu.⁴⁸³

Müslüman Kardeşler'in sendikalarda başarı kazanmasının en önemli nedenlerinden biri, sendikaların içinde bulunduğu genel zayıflıktı. Nasır döneminden beri devletin sendikal faaliyetlere müdahale etmesi, her faaliyetin neredeyse devlet politikalarının eleştirilmesi veya hükümet karşıtı görüşlerin desteklenmesi gibi algılanarak sert önlemler alınması şüphesiz sendikaların etkisizleşmesine yol açmıştı. Bununla birlikte, sendikaların siyasi partilerle olan ilişkisi, parti içi tartışmaların sendikaya taşınmasına ve sendikal faaliyetlerin aksamasına neden oluyordu. Sendikaların profesyonel ve toplumsal temelinde var olan çeşitlilik ise hem tüm üyelerin isteklerinin karşılanmasını engelliyor hem de aidiyet duygusunu aşındırıyordu. Bu yüzden sendika seçimlerine katılım oldukça düşük seviyelerde kalıyordu. Bütün bunlar, Müslüman Kardeşler'in yeni bir alternatif olarak öne çıkmasının itici gücü oldu. Sendika seçimlerine rağbet gösterilmediği ve çok az sayıda katılımın olduğu koşullarda, örgütün sanki güçlü olduğu izlenimini veriyordu. Dikkat çeken bir başka husus, seçimlere katılan üyelerin, açıkça Müslüman Kardeşler ile bağlantılı olduklarını belirtmemeleri idi. Müslüman Kardeşler üyeleri, İslam'ın Sesi (Es-Savt El-İslam) veya

⁴⁸³ Fahmy, **a.g.m.**, s. 552; Kotob, **a.g.m.**, s. 329.

İslami Akım (Et-Tayyar El-İslami) gibi grupların üyesi olarak tanınıyor; genel olarak İslam adına çalıştıklarını vurguluyorlardı. Böyle bir strateji, Müslüman Kardeşler yasal statüye sahip olmadığı için meydana gelebilecek baskıyı engellemek amacıyla izleniyordu.⁴⁸⁴ Aynı zamanda 1980'lerde rejim, radikal örgütlere karşı amansız bir mücadele içindeydi. Müslüman Kardeşler, sistem içerisinde ve meşru yollarla faaliyet yürüterek baskının örgütü içine almasını önlemek için kuruluşlarda rol oynuyordu. Örgütün siyasi bir güç olarak hem parlamentoda hem de sendikalarda faaliyet yürütmesi, orta sınıflar içinde de önemli bir yer edinme stratejisinin uzantısıydı. Wickham ise bu stratejinin, aynı zamanda "eski/gelenekçi" kanat karşısında bağımsız hareket etmek isteyen yenilikçi kuşağın bir hamlesi olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸⁵ Sendikalardaki örgüt üyelerinin çoğunluğu, 1970'lerde üniversitelerde öğrenci birlikleri içinde deneyim kazanan kişilerden oluşmaktaydı.⁴⁸⁶ Bir kısmı örgütün kampüslerde dava/tebliğ faaliyetlerine başladığı andan itibaren ilgi gösterenlerdi; bazıları da radikal örgütlerle etkileşim içinde olmakla birlikte, Sedat'ın 1978'de üniversitede çok sayıda öğrenciyi tutuklamasından sonra Müslüman Kardeşler çatısı altında makul ve uzlaşmacı bir yol benimsenmesi gerektiğine ikna olmuşlardı.⁴⁸⁷ Çoğu mezun olduktan sonra avukat, eczacı, mühendis gibi mesleklerde çalıştıkları için, klinikler, okullar, yayınevleri, hastaneler, bakım evleri gibi toplumsal hizmet alanında sundukları projelerle güçlü sendikaların liderliğini kazanmak üzere yola çıkmışlardı. Bu süreçte resmi kurumlar, siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları ve uluslararası örgüt görevlileri ile bağlantı kurarak çok sayıda girişimin itici gücü oldular. Üniversitelerle ve öğrenci birlikleri ile bağlantılarını sürdürdüler. 1990'lı yıllarda örgüt, pek çok üniversitenin

⁴⁸⁴ Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 59.

⁴⁸⁵ Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 59-60.

⁴⁸⁶ Mustafa, **a.g.m.**, s. 163; Naguib, **a.g.m.**, s. 110-111.

⁴⁸⁷ Radikal örgütlerle bağlantılı özellikle İslam Cemaati örgütünün üyeleri, Müslüman Kardeşler'e baştan beri sıcak bakmıyordu. İdeolojik olarak örgütten farklı düşünen radikallerin bir kısmı Sedat rejiminin baskısıyla karşı karşıya kaldıklarında bakış açıları değişti. İslam Cemaati üyesi gençlerin cezaevlerinden çıkarılması için avukatlarını seferber edeceğini duyuran Müslüman Kardeşler, karşılığında ise örgüte katılma şartı getirdiği için çok sayıda üniversite öğrencisi o dönemde Müslüman Kardeşler'in üyesi oldu. Bkz. Fahmy, **a.g.m.**, s. 554.

fakülte birliklerinde üstünlük elde etti. Müslüman Kardeşler'in sivil toplum kuruluşlarında ve öğrenci birliklerindeki yükselişi, örgütün güçlenmesini teşvik etti. Üniversitelerde öğrenci birlikleri ile pek çok etkinliğin içinde yer alındı; ortak konferanslar düzenleyerek Mısır'ın iç ve dış sorunları tartışmaya açıldı.⁴⁸⁸ Hem öğrenci ve mezunlar hem meslek sahipleri arasında çalışmaların yürütülmesi hem de çöküntüye uğrayan devletin temel işlevlerinin sendikalar, vakıflar ve dernekler tarafından üstlenilmesi örgütün meşruiyetini arttırdı. Özellikle yoksul kenar mahallelerde radikal örgütlerin hakimiyeti baskı altına alınınca, bu bölgelerde de yeniden etkinlik kazanan Müslüman Kardeşler, hem sendikaların sunduğu hizmetleri iyileştirerek hem de rejime baskı oluşturarak mevcut konumunu korudu ve yeni kuruluşlarda da boy göstermeye başladı.

1980'lerin sonunda, Müslüman Kardeşler'in yönettiği sendikalar artık örgütün siyasi ve teknik açıdan "arka bahçesi" olarak görülüyordu. 1970'li yılların en büyük zorluğu olan ayağa kalkma mücadelesi, aradan geçen on yıl içinde Müslüman Kardeşler'i, yasaklı statüsünün devam etmesine rağmen İslami Akım bayrağı altında Mısır toplumunda hayli etkili bir yere taşıdı. Müslüman Kardeşler'i bu süreçte destekleyenler, salt ideolojik ve/veya dinsel temelde düşünenler değildi. Ekonomik ve siyasi talepler için toplumun farklı kesimlerinden taraftar toplamayı başaran Müslüman Kardeşler, toplumsal hizmet etkinliği dolayısıyla İslami hareket dışındaki sektörlerle bağlantı ve işbirliği sayesinde farklı dünya görüşleriyle kaynaştı. Özellikle ekonomik etkinlikler, şirket kültürüne ait kavram ve algılama biçimlerinin içselleştirilmesine ve geçmiş on yıllardan farklı olarak Müslüman Kardeşler'in ideolojik söylemlerinin sorgulanmasına ve örgütsel verimliliklerini arttırmasına yol açtı.⁴⁸⁹ Bu gelişmeler, Müslüman Kardeşler içindeki bölünmeyi de kristalize etti. Eski kuşak, Mısır'ı ve dünyayı El-Benna'nın (ve Kutub'un) penceresinden görmeye devam ederken, yeni kuşak

⁴⁸⁸ Kotob, **a.g.m.**, s. 329.

⁴⁸⁹ Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 63.

(kırklı yaşlarda olan ekip) modern yaşamı İslami değerler sistemi ile açıklamaya çalışıyordu. Başarılı olmak için çalışan "mümin ideolojisi",⁴⁹⁰ zaten İslam'ın da teşvik ettiği bir şey olduğu için yeni kuşak radikal, doktriner ve siyaset odaklı din anlayışını ve geleneksel örgütlenme biçimini de sorgulamaya açtı. Bu çatışma ve Mısır'ın 1990'lı yıllarda içine düştüğü kriz ortamı, örgütün demokratik ilkeler ve siyasal parti şeklinde yeniden inşa edilmesi konusunda örgüt içindeki baskıyı arttırdı.

3. İkinci Ayrılık: Merkez Parti'nin (Hizb'ul Vasati) Kurulması

Mübarek yönetiminin ilk on yılı, Müslüman Kardeşler'in siyasal sisteme katılımının en yoğun olduğu yıllardı. Hesap verilebilirlik, şeffaflık ve demokratikleşmeye yönelik bir çaba olmamakla birlikte, Mübarek bu dönemde en azından çok partili siyasal sisteme, düzenli seçimlere, muhalif güçlerin örgütlenebildiği görece bağımsız kamusal alana ve muhalif gazetelere (El-Cerideu's Safra) sahip bir rejim görüntüsü vermişti. İslamcılar arasında da bir rekabet söz konusuydu. Hem radikal ve ılımlı İslamcılar şeklinde genel bir ayrışmanın yarattığı tartışma hem de Müslüman Kardeşler'in iç işleyişinde ve siyasetin dışında yer alan Selefi örgütlerle arasında rekabet ve çekişme dikkat çekmekteydi. Örgüt içerisinde eski ve yeni kuşak arasındaki görüş ayrılıkları, demokratikleşme konusundaki tartışmaları derinleştirmişti. 1990'lı yıllara gelindiğinde ekonomik kriz, statükoya yönelik memnuniyetsizliği arttırdığı gibi sistemli baskı politikasına rağmen İslamcılar, yani Müslüman Kardeşler hem parlamentoda hem de sivil toplum kuruluşlarında güç kazanmışlardı. Mübarek'in iktidarının ilk yıllarında ılımlı Müslüman Kardeşler ile radikal cihadçı örgütler arasında yaptığı ayırım, 1990'ların ikinci yarısından itibaren geçerliliğini yitirecek ve örgüte yönelik baskı yeniden başlayacaktı. Örgüte yönelik baskının artması, örgüt içindeki anlaşmazlıkları derinleştirecekti.

⁴⁹⁰ Patrick Haenni, **Piyasa İslamı İslam Suretinde Neoliberalizm**, çev. Levent Ünsaldı, Ankara, Özgür Üniversite Kitaplığı, 2011, s. 20.

1984 ve 1987 seçimlerinin ardından 1990 yılında yapılan seçimlerde Müslüman Kardeşler, Heyet ve İşçi Partisi ile birlikte yeni bir ittifaka girerek seçimi boykot etme kararı aldı.⁴⁹¹ Sendikalarda da önemli bir güç elde eden Müslüman Kardeşler, Mısır'ın siyasal hayatında sınırlı da olsa yer alarak reformların uygulanmasını sağlamak ve sistemi daha demokratik hale getirmek, böylece örgüte yönelik baskıyı en aza indirmek için kolektif eylemlere dahil olmaktan geri durmadı. Bu nedenle 1984, 1987 ve 1990 seçimleri, Müslüman Kardeşler'in çoğulculuk ilkesine (Ta'addud El-Ahsab) bağlı kaldığını göstermesi açısından önemlidir. Söylemde, gerek şeriatın uygulanması gerekse toplumun İslamileştirilmesi konusunda ısrarlı vurgusuna rağmen ve tam da bu amacının gerçekleşmesinin demokratik bir hükümet çatısı altında sonuç vereceğini görmesi nedeniyle örgüt, yasal ve siyasi reform konularına öncelik vermeye ve rejimi demokratikleşme konusunda baskı altına almaya çalıştı.

Bu süreçte, Müslüman Kardeşler'in parlamentoda ve sendikalardaki faaliyetleri geliştikçe rejime karşı tehdit olarak görüldü. Örgütün kontrolü altındaki sendikaların faaliyetlerinin koordine edilmesi amacıyla 1990'da, Koordinasyon Komitesi (Lagnak Tanseek El-Amal En-Nikabi) kuruldu. Böylece Nasır döneminden beri ilk kez sivil toplum kuruluşları birlikte hareket etme kararı aldı. Komite, özellikle 1990 Körfez Savaşı'nda Irak karşıtı kampanya başlatan hükümete karşı kitlesel tepkiyi harekete geçirmede önemli bir rol oynadı.⁴⁹² Körfez bunalımı, Mübarek rejimi ile örgüt arasındaki kopuşun başlangıcıydı. Bunun yanında, 1990'ların başında radikal örgütler yeraltından çıkıp, şiddet eylemlerine başvurarak devlete meydan okumaya başlamıştı ve Mübarek yönetimi zorlu bir mücadele içine girmişti. Müslüman Kardeşler de yerleşik siyasal ve yasal çerçevede faaliyet göstererek kurumlarını genişleterek ve toplumun bir

⁴⁹¹ Seçimlerin boykot edilmesinin nedeni, yüzde sekizlik barajının kaldırılmaması, seçim güvenliğini sağlayan araçlardan yoksun olunması, muhalefet partilerinin seçim öncesi faaliyetlerini yasaklayan olağanüstü hal yasaının yürürlükte olmasına yönelik itirazlardı. Springborg, **a.g.e.**, 248.

⁴⁹² Ahmet Abdullah, "Mübarek'in Kumarı", çev. Ulus Baker, **Birikim**, Sayı 22, Şubat 1991, s. 54.

parçası haline gelerek toplumsal ve siyasal değişimin etkili aracı olarak meydan okuyordu.

1992 yılında Kahire'de meydana gelen büyük deprem ise Mübarek rejiminin Müslüman Kardeşler'e yönelik tehdit algısını güçlendiren bir başka gelişmeydi. Müslüman Kardeşler'in yönettiği sendika ve dernekler, depreme ilk müdahale eden kuruluşlardı. Müslüman Kardeşler'in para, sığınak, gıda ve tıbbi malzeme desteği ile ülke çapında örgütlediği yardım kampanyası takdir topladığı gibi devletin yetersizliğini de açıkça ortaya koydu. Bu durum, rejim açısından örgütün artık kontrol dışına çıktığının göstergesi oldu. Örgüt, üzerlerinde "Tek Yol İslam! (El-İslam Huve El-Hall!)" yazılı çadırlarla on binlerce Mısırlıya yardım ederken sloganlarının örgütün mesajını güçlendirici etkisinden de yararlanıyordu.⁴⁹³ Mübarek'in ülke dışında olmasından dolayı hükümetin depreme müdahalesi ancak üçüncü gün başladı ve devlet kurumlarının dışında tüm grup ve derneklerin müdahalesini yasaklayan bir kararname çıkarıldı.⁴⁹⁴ Bu, doğrudan Müslüman Kardeşler'i devre dışı bırakmak amacıyla yapılmıştı. Depremi hemen ardından, 1993 yılında çıkarılan yasalarla birçok belediye, sendika ve üniversitede hakimiyet sağlayan örgütün faaliyetleri kısıtlandı; seçim yöntemlerine müdahalede bulunularak örgütün siyasi faaliyetleri sınırlandırıldı.⁴⁹⁵ Hatta

⁴⁹³ Bazı kaynaklar, Müslüman Kardeşler'in alternatif kurumlar ve sloganlarıyla Mübarek rejimine karşı politik veya eleştirel bir duruş sergilemediğini iddia etmektedir. Örgütün geçmiş deneyimleri, baskı karşısında siyasi olarak öne çıkmasını zaten engelliyordu. Ülke genelinde temel ihtiyaç maddelerinin karşılanması, iş ve sağlık hizmetlerinin sunulması, siyasal güç elde etmekten çok toplumun İslamlaşmasını sağlamaya dönüktü. Toplumsal hizmet ağları, Müslüman Kardeşler'in dini bakış açısında temel bir görev olarak görüldüğü için, yapılan hizmetler bağışçıların da güvenini ve desteğini kazanarak alternatif kurumlar ağının gelişmesini tetikliyordu. Bu bağlamda siyasal bir güç elde etmekten ziyade dini bir görev öne çıkıyordu. Bkz. Emad Shahin, "Political Islam: Ready for Engagement?", 2005, <http://emadshahin.com/?p=728> (Erişim Tarihi: 12.01.2018); John Walsh, "Egypt's Muslim Brotherhood", **Harvard International Review**, 2003, <http://hir.harvard.edu/article/?a=1048> (Erişim Tarihi: 14.01.2018).

⁴⁹⁴ İsmاعel İbraheem Makdisi, **Collective Action in Authoritarian States The Muslim Brotherhood in Egypt**, (yayımlanmamış doktora tezi), 2006, s. 248. Ayrıca bkz. Kepel (2001), **a.g.e.**, s. 331; Al-Awadi, **a.g.e.**, s. 147.

⁴⁹⁵ 17 Şubat 1993'te Sendikacılık Kanunu'nda, "Meslek sendikası demokrasisinin teminatı" başlığını taşıyan 100 sayılı yasa değişikliği, Müslüman Kardeşler'in sendikalarındaki gücünü sona erdirmek üzere tasarlanmıştı. Yasayla daha sonra yapılacak seçimlerde oy vereceklerin yarısının seçimlere katılması koşulu getirildi; eğer bu orana ulaşamazsa iktidar yönetim kurullarına atama yapma hakkı elde etmekteydi. Söz konusu yasa ile sendikaların bağımsızlığı ortadan kaldırılıyordu. Bkz. "Egypt Law

Müslüman Kardeşler lideri Ebu Nasr hakkında, daha sonra geri çekilecek olsa da tutuklama kararı çıkarıldı. Hükümeti devirmeye çalışmakla suçlanan beş üye tutuklandı. Mübarek yayımladığı bildirilerle Müslüman Kardeşler'i İslam Cemaati ve Cihad Örgütü'nün şiddet eylemlerinin ortağı olarak suçluyor; Orta Doğu'daki aşırılıkların ve terörizmin kaynağı olarak ilan ediyordu.⁴⁹⁶

Hükümetin sert tutumu karşısında, Müslüman Kardeşler'in yenilikçi üyeleri, Doktorlar Sendikası aracılığıyla Özgürlük ve Sivil Toplum adıyla bir konferans düzenlediler. Radikal örgütlerin edebiyatçı Necib Mahfuz'a saldırısı başta olmak üzere terör eylemlerini kınayan Müslüman Kardeşler, hükümetin anti-demokratik uygulamalarını protesto etti.⁴⁹⁷ Bu konferansın önemi, örgüt içindeki ideolojik yenilenmenin fitilini ateşlemesi oldu. Sendikalarda yönetici olarak çalışan genç üyeler, konferans, panel ve çeşitli toplantılarla rejimin baskıcı uygulamalarına karşı demokratik değerleri koruyan Müslüman Kardeşler görüntüsü sunmakta başarılı oldular. Ancak bu girişimler rejimin baskısını sürdürmesinin itici gücü oldu. Müslüman Kardeşler ve Mübarek rejimi arasındaki gerilim, Mısır tarihinin en kötü seçimleri olarak kayıtlara geçen 1995 seçimleri ile zirve noktasına ulaştı. Müslüman Kardeşler yüz elli adayla seçimlere katılacağını açıklayınca Olağanüstü Hal Yasası'na istinaden Müslüman Kardeşler çalışma ofisine Ocak 1995'te bir baskın düzenlendi ve yönetimde yer alan yirmi iki kişi Mübarek rejimini devirmeye çalışmakla suçlanarak tutuklandı. Seçimlerin yapıldığı Kasım ayında kırk dokuz Müslüman Kardeşler üyesi ve toplamda diğer muhalif gruplarla birlikte bine yakın kişi tutuklandı; seçim atmosferinde güvenlik

No. 100 1993 to Provide Democratic Safeguards for Professional Associations", <https://www.refworld.org/docid/3f8282871.html> , (Erişim Tarihi: 17.02.2017); Abdo, **a.g.e.**, s.99.

⁴⁹⁶ 1995 yılında sendika seçimlerine hükümetin müdahale etmesine imkan tanıyan başka bir yasa kabul edildi. Hükümetin sendikaların bağımsız hareket etmesini önlemek, böylece Müslüman Kardeşler'in gücünü sınırlandırmak amacıyla aldığı önlemler devam ederken, 1990'lı yıllar sendikaların iç işleyişinde sorunların ve yolsuzluk söylentilerinin arttığı bir dönem oldu. Müslüman Kardeşler'in etkinliğini arttırdığı ve kontrol altına aldığı siyasi gücü belirgin olan sendika seçimlerinde usulsüzlük iddiaları da sendikaların güvenilirliğini ve saygınlığını aşındıran gelişmelerdi. Hem kayıtlı bir çoğunluğun olmaması hem de seçimlere karşı genel ilgisizlik, Müslüman Kardeşler'in sendikalarda başarılı yükselişini tetikledi. Fahmy, **a.g.m.**, s. 558; Makdisi, **a.g.e.**, s. 157; Arafat, **a.g.e.**, s. 172.

⁴⁹⁷ Ghobashy, **a.g.m.**, s. 382.

güçlerinin tacizleri ile yüzlerce kişi yaralandı ve oy verme işlemi sırasında ise onlarca kişi öldü, eski parlamento üyesi kişilerle birlikte Müslüman Kardeşler üyesi seksen beş kişi askeri mahkemelere sevk edildi.⁴⁹⁸

1995 seçimlerini Mübarek açısından riskli bir duruma taşıyan ve seçim güvenliğini suistimal eden uygulamalarda bulunmasına neden olan husus, Müslüman Kardeşler'in 1987 seçimlerinde gösterdiği başarıyı bağımsız adaylarla pekiştirme olasılığıydı. 1995 seçimlerinde belirlenecek parlamento, 1999 yılında yapılacak Başkanlık seçimlerinde Hüsnü Mübarek'in başkanlığını onaylayacaktı. Dolayısıyla Müslüman Kardeşler, yüz elli adayla seçimlere katılacağı için üçte birlik çoğunluğu (yüz kırk sandalye) elde ettiğinde, Mübarek'in başkanlığı tehlikeye girebilirdi.⁴⁹⁹ Bu yüzden Müslüman Kardeşler'e yöneliktutuklama dalgası, özellikle sivil toplum kuruluşlarında aktif olarak çalışan ve rejimin demokratikleşmesi konusunda baskı yapan ve bağımsız adaylığını ilan etmiş yeni kuşak üyeleri hedef aldı. Tutuklanan üyelerin, radikal örgütlerin yargılandığı askeri mahkemelere sevk edilmesi ise "terörist" olmalarından şüphe edilmesine dayandırıldı. Mübarek rejimi, radikal örgütlere karşı uyguladığı olağanüstü tedbirleri ılımlı Müslüman Kardeşler'i de içine alacak şekilde genişletiyordu. Mübarek'in baskı politikası sonuç vermiş, Müslüman Kardeşler sadece bir milletvekili ile parlamentoya girmiş, iktidar partisi ise oyların yüzde doksan yedisini kazanmıştı.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ Tamir Moustafa, **The Struggle for Constitutional Power Law, Politics and Economic Development in Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, s. 157; El-Ghobashy, **a.g.m.**, s. 384.

⁴⁹⁹ Human Rights Watch Report Egypt 2005, https://www.hrw.org/reports/1995/WR95/MIDEAST-02.htm#P170_51357 (Erişim Tarihi: 21.03.2017). Ayrıca bkz. Abdo, **a.g.e.**, s. 74; Kienle, **a.g.m.**, s. 226.

⁵⁰⁰ Tutuklanan Müslüman Kardeşler'in Askeri Mahkemelerde yargılanmasına, Nasır döneminden beri ilk kez başvuruluyordu. Bu da Mübrek rejiminin Müslüman Kardeşler'e karşı kontrolü arttırdığına işaret ediyordu. Seçimler devam ederken binlerce tutuklunun yanı sıra yüzlerce kişi de çıkan olaylarda hayatını kaybetmesi, 1995 seçimlerinin Mübarek rejiminin en kanlı seçimleri olarak tarihe geçmesine neden olmuştur. Bkz. Omayma Abdel-Latif, " Egypt: Brothers Trigger Debate but Can't Pass Legislation", **ikhwanweb**, April 2006, (Erişim Tarihi: 13.09.2016).

Mübarek rejiminin baskıları devam ederken, dördüncü lider Ebu Nasr'ın ölümü üzerine örgüt yeni liderin seçimine odaklandı. Eski kuşaktan Mustafa Meşhur (1919-2002) Genel Mürşid ilan edildi. Meşhur, El-Benna'nın öldürülmesinden sonra, İrşad Bürosu ve Şura Meclisi'nde sürekli görev alan ve geçmişte Gizli Örgüt'ün aktif üyesi olan üst düzey yöneticilerden biriydi. Hem cezaevi deneyimi hem de uzun süre Avrupa'da yaşamış olmasından dolayı örgüt yönetiminde ağırlığı vardı.⁵⁰¹ Mübarek'in baskı politikası ve yeni liderin belirlenmesinde geleneksel anlayışın devam etmesi, örgüt içinde partileşme tartışmalarını tetikledi. Sedat döneminde olduğu gibi, siyasi parti altında örgütlenmeye karşı genel bir isteksizlik söz konusuydu. Meşhur'un liderliği de hoşnutsuzluğu açığa çıkarttı. Müslüman Kardeşler içerisinde yıllardır devam eden gelenekçi kuşağın hegemonyası, 1970 kuşağının itiraz ettiği en önemli konulardan biriydi. Tilimsani döneminde, Genel Mürşid'in belirlenmesinde en yaşlı üyenin değil, İrşad Bürosu'nun seçtiği kişinin lider olmasına yönelik düzenlemeler yapılmıştı.⁵⁰² Ancak İrşad Bürosu üyeleri de genellikle eski kuşak ve geleneksel bakış açısına sahip üyelerden oluşuyordu. Muhalifler, örgütün eski üyelerinin engellemesiyle çok sayıda genç kadronun örgütün işleyişinde pasif kaldığını, karar alma sürecinde anti-demokratik ve otoriter eğilimlerin etkili olduğunu Meşhur'un Genel Mürşid ilan edilmesiyle daha sık dile getirmeye başladılar. Hakim lider kadro ise, Mübarek'in 1990'ların başından beri sürdürdüğü sindirme politikasına karşı güvenlik gerekçesiyle hareket edildiğini, yeni bir siyasi parti kurulmasına gerek olmadığını, parlamento seçimlerine katılımın zaten El-Benna geleneğinin bir uzantısı olduğunu belirtiyordu.⁵⁰³

⁵⁰¹ Ghobashy, a.g.m., s. 386.

⁵⁰² İbrahim (1988), a.g.m., s. 648.

⁵⁰³ Merkez Parti'nin kurucularından Esam Sultan, Müslüman Kardeşler içerisinde yaşlı kuşağın hegemonyasının çok sayıda genç kadronun örgütün işleyişinde pasif kalmasına neden olduğunu, Merkez Parti'nin kurucularına disiplin cezası verilmesi hatta örgütten atılmalarının tartışıldığını söylemektedir. Tepkilerin dile getirilmesinin nedeni, Mustafa Meşhur'un Genel Mürşid ilan edilmesinin seçimle değil, İrşad Bürosu üyesi ve örgüt sözcüsü Memun El-Hudeybi'ye biat ettiğini açıklamasıyla gerçekleşmesiydi. Bkz. El-Ghobashy, a.g.m., s. 387.

Örgüt içinde parti çalışmaları, 1984 seçimlerinde başarılı bir performans sergilenmesi üzerine Tilimsani zamanında, özellikle yenilikçi genç üyelerin öncülüğünde başlatılmıştı. Hatta Türkiye, Yemen ve Ürdün'deki İslami parti liderleriyle iletişime geçilerek parti programı için görüşmeler yapılmıştı. O dönemde parti hazırlıklarıyla ilgili bilgiler, tepki çekeceği endişesiyle açıklanmadı ama 1990'lı yıllarda parti kurma düşüncesine ilham kaynağı oldu.⁵⁰⁴ Yeni partinin kurulmasına ilişkin çalışmalar, yine yeni kuşaktan (1970'ler Kuşağı/ Es-Sab'inaat) özellikle sendikalarda faaliyet gösterenlerin öncülüğünde başladıysa da bu girişim sadece yeni kuşağın tekelinde değildi. 1980'ler boyunca bağımsız yazarlar, gazeteciler ve akademisyenler, Müslüman Kardeşler ile gayrı-resmi şekilde bir araya gelerek "merkez siyasetin" (Es-Siyaset'ul Vasatiyye) entelektüel temellerini atmışlardı.⁵⁰⁵ Bu aynı zamanda, o dönemde, dünyada bazı Müslüman düşünürler ve İslami örgütler tarafından başlatılan içtihad tartışmasının uzantısıydı. Çoğulculuk, demokrasi, insan hakları gibi konuların öne çıktığı, radikal düşüncelerin ve şiddet eylemlerinin reddedildiği, ılımlı ve "modern" İslam tartışmalarının Müslüman Kardeşler'i de etki altında aldığı bir dönemde muhalif gruplar parti çalışmalarına ağırlık verdi.

1990'lı yılların ilk yarısında, Mübarek rejiminin parlamento ve sivil toplum kuruluşlarında özellikle Müslüman Kardeşler'in faaliyetlerini engellemek üzere kısıtlayıcı tedbirler alması da partileşme düşüncesinin hayata geçirilmesini tetikledi. Ayrıca yeni kuşak, Mısır koşullarının değişmesine ve kendilerinin artık orta yaş sınırını geçmekte olmalarına rağmen hala yasal engellerle karşı karşıya kalınmasına ve

⁵⁰⁴ Avadi, Tilimsani'nin parti çalışmalarında görevlendirdiği komisyonun uluslararası bağlantılar yoluyla diğer ülkelerle fikir alışverişinde bulunduğu, sonuç olarak Mısır Reform Partisi (Hizb'ul Islah Al-Mısri) ve Danışma/Şura Partisi (Hizb'uş Şuraa) şeklinde iki ayrı parti program taslağını hazırladığını söylemektedir. Bkz. Al-Awadi, **a.g.e.**, s. 83.

⁵⁰⁵ A. Richard Norton, " Thwarted Politics: The Case of Egypt's Hizb El-Wasat", **Remarking Muslim Politics: Pluralism, Contestation, Democratization**, R. F. Hefner (Ed.), Princeton, Princeton University Press, 2005, s. 140-142; Hatina, **a.g.e.**, s. 139.

muhafazakar lider kadrosunun tepkisizliğine itiraz ediyordu.⁵⁰⁶ Müslüman Kardeşler'in daha aktif bir şekilde Mısır siyasetinde yer almasını savunan yenilikçi üyeler, bu gerçekleşmediği için muhalefetin etkisizleştiğini ve yenilenmenin simgesi (Et-Tayyar Et-Tecdid) olduklarını iddia ediyorlardı.⁵⁰⁷ Bu kadro, Mübarek'in örgüte yönelik sindirme politikasında sendikalarda, parlamentoda, diğer örgüt ve derneklerde faaliyette bulunan ikinci kuşağın hedef alındığını, kurucu kadronun fiili faaliyetleri azaldığı için nadiren baskıya maruz kaldığını görüyorlardı. Yeni kuşak, hem Mübarek rejimine hem de örgütün hegemon lider kadrosuna karşı eleştirilerini dile getirerek Mısır siyasetinin merkezinde yer alacaklarına göndermede bulunan adıyla Merkez Parti'nin (Hizb'ul Vasati) kuruluş çalışmalarına başladı ve Ocak 1996 yılında kurulduğu ilan edildi.⁵⁰⁸

Merkez Parti'nin yetmiş dört kişilik kadrosunun altmış ikisi Müslüman Kardeşler üyesiydi. Yetmişler kuşağından Ebu El-Ala Madi, İsam Hashis, İsam Sultan, Ömer Abdullah, Muhammed Abdullatif gibi isimlerin yanı sıra Hristiyanlar, kadın üyeler, köylü ve işçiler de dikkat çekmekteydi. Üyelerinin çoğunluğu eğitilmiş kesimden geliyordu. Parti, ideolojik olarak daha liberal bir söyleme sahipti. Ancak Kıptilerle işbirliği yapılması ve Mısır ulusal birliğinin sağlanmasının hedeflendiği vurgusu ile ana Müslüman Kardeşler örgütünün söylemlerini paylaşıyordu. Kıptilerle işbirliği, 1984 seçimlerinde Heyet Partisi ile yapılan ittifakının bir uzantısı niteliğindeydi. Merkez Parti, siyasi hamlelerin bir adım ötesine geçerek Hristiyanlar ve kadınlarla ilgili eşit vatandaşlık vurgusunu sıkça tekrarlıyordu. Kadınların orduda ve yargıda görev alabileceği, erkeklerle eşit statüde rol oynaması gerektiğini dile getiren⁵⁰⁹ Merkez Parti, programında, derin ekonomik ve siyasal krizin dinsel çatışmaları tetiklediği ve ulusal

⁵⁰⁶ "How Can We Stop the Series of Violence?", Ad-Dawa, 6 May 1993, s. 21'den aktaran Abed-Kotob, **a.g.m.**, s. 334.

⁵⁰⁷ Hatina, **a.g.e.**, 148.

⁵⁰⁸ Ghobashy, **a.g.m.**, s. 386.

⁵⁰⁹ 1995 seçimlerinden önce 1994'de yayımlanan Müslüman Kardeşler seçim bildirisinde de kadınların toplumda erkeklerle eşit şekilde yer almasına değinilmiş olduğu görülmektedir. Bildiride, kadınların seçimlere katılma, aday olma, kamusal alanda eğitim alma, çalışma hakkına sahip olduğundan bahsedilmiştir. Bkz. "Muslim Brotherhood and Democracy in Egypt", **Ikhwanweb**, June 2007, <http://ikhwanweb.com/article.php?id=808&ref=search.php> (Erişim Tarihi: 11.08.2015).

kimliğin bağlarını zayıflattığına dikkat çekerek⁵¹⁰ daha bağımsız bir duruş sergiliyordu. Programda şariat, anayasanın kaynağı olarak belirtilmekle birlikte şariat ilkelerinin günün koşullarına göre uyarlanabileceği vurgulanıyordu. Her ne kadar din ve devlet işlerinin ayrılması savunulmasa da Müslüman ve Müslüman olmayanların içtihat yapması gerektiği dile getiriliyordu.⁵¹¹ Bunun dışında Müslüman Kardeşler, Seyyid Kutub'un açık bir şekilde dile getirdiği "Allah'ın egemenliği" vurgusunu şiddet olgusundan bağımsız bir şekilde savunuyordu. Merkez Parti ise otoritenin kaynağını ümmet (ulus) olarak tanımlıyordu.⁵¹²

Ocak 1996'da Ebu El-Ala Madi liderliğinde Merkez Parti'nin kuruluş başvurusu, Siyasi Partiler Komitesi'ne yapıldı. İlk başta Merkez Parti'yi Müslüman Kardeşler'in siyasete meşru yoldan katılmak için bir hamlesi olarak değerlendiren Mübarek rejimi, El-Madi ve iki kurucu üyeyi yasal olmayan örgüte üyelik, rejim karşıtı eylemlerde bulunmak ve izinsiz siyasi faaliyetlerle Müslüman Kardeşler adına parti kurmaktan (dolayısıyla din temelli bir partinin kurulmasının yasak olmasına vurgu yapılarak) tutuklama kararı aldı. Ancak bir süre sonra Merkez Parti'nin Müslüman Kardeşler içinde ciddi tepkilere yol açtığı ortaya çıkınca Madi ve diğer tutuklular serbest bırakıldı.⁵¹³ Burada önemli olan husus, Merkez Parti kadrosunun dini yaklaşımları ılımlılaştırarak ve seküler yönelimleri vurgulayarak yasal çerçevede hareket etme beklentisinin sonuçsuz kalmasıdır. Üst düzey kadro serbest bırakılsa da başvuruyu reddeden mahkeme kararı, iki yıl sonra verildi. İki yıl boyunca Merkez Parti'nin parti olarak kabul edilip edilmeyeceği hukuki belirsizliğini korudu. Mübarek rejimi, Merkez Parti girişimi

⁵¹⁰ Jashua A. Stacher, "Post-Islamist Rumblings in Egypt: The Emergence of the Wasat Party", **Middle East Journal**, Vol. 56, No. 3, summer 2002, s. 424-426.

⁵¹¹ Merkez Parti kurucuları, İslami hareketin soyut ve belirsiz sloganlarını somut programlar öne sürerek aşmak istemelerine rağmen Arap-İslam medeniyetini, kültürel kimliğin temel özü olarak tanımladılar. Böylece esnek ve kapsayıcı "medeniyet" söylemine başvurarak toplumsal sorunların tartışılmasını da olanaksız kılmaktadırlar. Parti programının tamamı için bkz. "The New Wasat Party Program", çev. Fadi Alkhabbaz, <https://kurzman.unc.edu/files/2011/06/EGY-2011-Hizb-al-Wasat.pdf>. (Erişim Tarihi: 11.01.2018); Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 84.

⁵¹² Carrie Rosefsky Wickham, *The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt's Wasat Party*, **Comparative Politics**, Vol. 36, No. 2, January 2004, s.221-222.

⁵¹³ Hatina, **a.g.e.**, s. 161.

dolayısıyla örgüt içinde bir sürtüşmenin başladığına hükmederek, seçim sürecinde ve sonrasında örgüte yönelik tutuklamalarla en güçlü siyasi grubu zayıflatmak istediğini, Merkez Parti'nin kuruluşuna dair kesin hüküm vermeyi erteleyerek göstermiş oldu.⁵¹⁴

Müslüman Kardeşler ise, Merkez Parti'nin kuruluş ilanının hata olduğunu, örgütün yıllardır siyasi parti konusunda çalışmalar yaptığını ancak karara varılmadığını belirtti.⁵¹⁵ Bu açıklama ile Merkez Parti'nin örgüt içinde bağımsız bir yönelim olduğu açığa çıktı. Örgütün lider kadrosu, hem hükümetle ilişkilerin daha fazla bozulacağından hem de örgüt içinde ayrışmanın yaşanmasından endişe ediyordu. Bu yüzden Merkez Parti ile örgütsel hiçbir bağlantının olmadığı ilan edilirken, Müslüman Kardeşler'in çeşitli grupların bir arada faaliyet gösterdiği geniş bir örgütlenme yapısının olduğu, dolayısıyla her grubun siyasi parti kurma hakkına saygı gösterildiği belirtiliyordu.⁵¹⁶ Müslüman Kardeşler sözcüsü, İrşad Bürosu sekreteri ve ikinci Genel Mürşid El-Hudeybi'nin oğlu Mumin El-Hudeybi ise verdiği röportaj ve yazdığı makalelerde, Müslüman Kardeşler'i yücelten ve içerdeki ayrışmayı küçümseyen bir dil kullanarak Merkez Parti taraftarlarını eleştiriyordu. 1940'lı yıllarda El-Benna'ya meydan okuyarak örgütten ilk ayrılan (veya atılan) Muhammed Gençliği'ni Merkez Parti'ye benzeten El-Hudeybi, örgüt içinde farklı düşünceye sahip grupların olabileceğini, ancak Müslüman Kardeşler tarihinde hiçbir etkiye sahip olamayacaklarını ifade ediyordu. Ancak iki oluşum arasındaki en önemli fark, Muhammed Gençliği'nin El-Benna'nın rejimle yakın ilişkisini eleştirerek ve Müslüman Kardeşler'i dini konularda taviz vermekle suçlayarak örgütten atılmış (veya ayrılmış) olmasıydı. İlerleyen yıllarda, Muhammed Gençliği üyeleri radikal örgütlerin lider kadrolarında yer almışlardı. Merkez Parti ise, yıllar sonra tam aksi yönde, örgütün daha liberal çizgide politika üretmesi, demokratikleşme, insan

⁵¹⁴ Ghobashy, **a.g.m.**, s. 387; Human Rights Watch Report Egypt 1999,

<https://www.hrw.org/legacy/worldreport99/mideast/egypt.html>, (Erişim Tarihi: 21.03.2017).

⁵¹⁵ Stacher, **a.g.m.**, s. 419; Abdo, **a.g.e.**, s. 99.

⁵¹⁶ Amr Hamzawy, Nathan J Brown, "The Egyptian Muslim Brotherhood Islamist Participation in a Closing Political Environment", **Carnegie Endowment for International Peace Papers**, March 2010, https://carnegieendowment.org/files/muslim_bros_participation.pdf, (Erişim Tarihi: 21.08.2017).

hakları ve siyasal temsil konularına ağırlık vermesi gerektiğine odaklanmaktaydı. El-Hudeybi, Merkez Parti'nin kurulduğu 1996'da, ABD'de yayımlanan bir dergiye verdiği mülakatta, Müslüman Kardeşler'in bakış açısını Merkez Parti'ye oldukça yakın bir söylemle ifade etmesi, dünyaya daha ılımlı bir örgüt izlenimi verme isteğinden kaynaklanmaktaydı.⁵¹⁷

Müslüman Kardeşler'in 1990'dan başlamak üzere maruz kaldığı baskı politikası karşısında, otoriter eğilimini törpülemesi ve yasal bir oluşum olarak çalışması gerektiğine inanan Merkez Parti grubu, Müslüman Kardeşler içerisinde 1970'lerden itibaren şekillenmekte olan liberal düşüncenin somut yansımasıydı. Dolayısıyla örgüt içerisinde siyasi tartışmalardan kaynağını alan bir girişimdi. Muhafazakar liderlerle "huzursuz" orta/yeni/yenilikçi kuşak arasında başlayan ihtilaf, İslami bir devlet ve toplum yaratma ideali ile yola çıkan El-Benna geleneğini, daha esnek politikalar uygulamaya ve dönüşüme zorunlu kılmıştı. Bu örgüt içi bölünme, Mübarek rejiminin dışlayıcı politikaları ile Müslüman Kardeşler'i yeniden baskı altına almasının da bir sonucuydu.⁵¹⁸

1995 seçimleri öncesinde ve sonrasında Merkez Parti'nin kurucularının tutuklanması, askeri mahkemelerde yargılanması ve sendikal faaliyetlerinin büyük ölçüde sınırlandırılması gibi gelişmeler, bu kuşağın, Müslüman Kardeşler yasal bir statüye kavuşmadığı sürece siyasal sahnede yer alamayacaklarına ilişkin inançlarını

⁵¹⁷ Müslüman Kardeşler'in terörizm, şiddet, demokrasi, iktidar ve örgüt yönetimi gibi konularda düşüncelerini aktaran El-Hudeybi'nin yazısı, Merkez Parti söylemiyle aynı çizgide bir içeriğe sahipti. Yazıda, örgütün lider kadrosunun kurucu liderlerden oluştuğu için yeni gelen kuşakla pek çok konuda görüş ayrılıklarının olduğu, ancak 1990'lara kadar eski kuşağın katı düşüncelerini yumuşattığına değinilmektedir. Ancak Merkez Parti grubunun örgütten uzaklaştırılmış olması, örgüt içi sorunlarla dış dünyaya verilen görüntü arasındaki çelişkiyi göstermektedir. 1997 yılında yayımlanan yazı için bkz. "The Principles of Muslim Brotherhood", **Ikhwanweb**, February 2010, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=813&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 13.02.2016).

⁵¹⁸ Müslüman Kardeşler ile hükümet arasındaki çatışmanın ilk işareti, 1992'de Salsabeal Şirketi'ne kapsamlı bir soruşturma başlatılmasıydı. Çok sayıda dökümana ve örgütle bağlantılı isimlerin maddi varlıklarına el konuldu. 1993'te bireysel tutuklamaların yanı sıra, pek çok vilayette toplu gözaltı işlemleri yapıldı. Merkez Parti üyeleri kısa süreli de olsa tutuklandı. Bkz. Deia'a Rashwan, "Muslim Brotherhood in Egypt", **Ikhwanweb**, June 2007, <http://ikhwanweb.com/article.php?id=798&ref=search.php> (Erişim Tarihi: 28.04.2015).

güçlendirdi. 1998 yılına kadar parti başvurusunu sürekli yineleyen Merkez Parti yönetimi, mevcut siyasi kısıtlamalar altında bile faaliyet göstermek için, sistemde yasal olarak yer alma konusunda kararlı bir duruş sergilediler. Aşırı baskı ortamının yaşandığı 1950 ve 1960'lı yıllarda örgüt içinde yaşanan keskin bölünme radikalleşmeyi ve militarist eğilimleri açığa çıkartmıştı. Oysa Merkez Parti kurucuları, maruz kaldıkları baskı karşısında radikalleşmek yerine daha esnek politikaları hayata geçirmek yönünde liberal bir tutum benimsediler. Bu durum, 1990'lı yıllarda, cihadçı örgütlerin yeraltından çıkarak rejime yeniden meydan okumasıyla da ilgiliydi. Bu örgütlerin terör eylemleri hem rejimi temsil eden kişileri hem de çok sayıda masum insanı hedef alıyordu. Dolayısıyla şiddet temelli dini siyaset iddialarını tükettiği için, daha barışçıl bir İslam vurgusu da öne çıkmaya başlamıştı. Müslüman Kardeşler içinde Merkez Parti'nin ayrılması keskin bir bölünmeye yol açmadı. Örgütün çekirdek kadrosu ve güç tabanında büyük değişiklikler olmadı. Ancak, Merkez Parti'nin kuruluşu, Mısır'da seküler çevrelerce de desteklendiği için, örgütün geleneksel düşünce yapısının daha açık bir şekilde eleştirilmesi mümkün oldu. Merkez Parti'yi desteklemekle birlikte Müslüman Kardeşler içinde kalmayı seçen genç kuşağın büyük bir kısmı İrşad Bürosu ve Şura Meclisi'nin lider kadrolarına bağlılıklarını sürdürmeye ve etkisiz konumda kalmaya devam etti. Bu kesim bir yandan yenilikçi uygulamaların örgüt kültürüne yansımaları için lobi faaliyetlerine devam ederken diğer yandan hükümet baskısı dolayısıyla yaşanan güvenlik veya bekaa sorunu yüzünden muhafazakar ve yaşlı kuşağın otoriter eğilimlerine uyum sağlamak zorunda kaldılar. Yenilikçi kadro, 2011'den sonra Hürriyet ve Adalet Partisi'nin kurulması ve geçiş döneminde güvenlik sorununun ortadan kalkması üzerine farklı oluşumlarda yer almak üzere Müslüman Kardeşler ile bağlarını koparacaktır.

Gelenekçi kadro, siyasal parti kurulduğunda, parti politikalarının kötüye gitmesi durumunda, uzun zamandır içinde bulunulan düşünsel zayıflığın daha da artacağına

inanıyordu. Örgütsel bağlamda ise, siyasal bir parti, ister istemez bir seçim döngüsüne gireceğinden taktiksel değerlendirmeler, örgütün genel eğiliminin önüne geçebilecekti. Diğer siyasal aktörlerle ilişkilerin düzeyi, koalisyonların ne zaman ve nasıl oluşturulacağı ve pazarlık süreçleri gibi çok daha meşguliyet gerektiren baskılar ortaya çıkacaktı. Bu yüzden El-Benna geleneğine bağlı kalınmalıydı. Bununla birlikte, gelenekçi kadro, örgüt içi hoşnutsuzlukların temelini yenilik ihtiyacından ve daralmakta olan politik alandan kaynaklandığını görmekteydi. Dolayısıyla iç dayanışmaya önem vermeye, şeriat konusundaki katı ve ısrarlı tutumunu esnetmeye yönelik düşünceler güçlendi.

1980 ve 1990'lı yıllar, Müslüman Kardeşler'in Mısır siyasal sisteminin içinde aktif faaliyet gösterdiği yıllar oldu. Siyaset sahnesinde bulunmak aynı zamanda örgütün iç işleyişindeki yaklaşımların da sorgulanmasını beraberinde getirdi. Mübarek rejiminin hoşgörü politikası, örgütün statükoyu zorlayan yükselişi yüzünden baskı politikasına evrildikçe, yeni kuşağın itirazı örgüt içinde demokratikleşme tartışmalarını beraberinde getirdi. Bu bağlamda bir zamanlar İslam devletinin kurulması gerektiğine ve diğer tüm siyasal sistemlerin Batılı olduğuna inanan örgüt, seçimlere katılma konusunda tereddüt etmeksizin seküler partilerle bile ittifak ilişkilerini geliştirmeye başladı. Bir zamanlar söylemde de olsa Müslüman Kardeşler için dinen yasak olduğuna hükmedilen, farklı bir bağlamda İslami hale geldi. Merkez Parti'nin itirazı, Müslüman Kardeşler'in siyasi konularda daha liberal bir söylemi benimsemesini tetikledi. Bu durum, Mısır rejimi ile ilişkiler kadar örgüt içindeki dinamizmden ve bölgesel/uluslararası gelişmelerden kaynaklandı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BAHARI İLE MÜSLÜMAN KARDEŞLER'İN İKTİDAR DENEYİMİ VE YENİDEN TASFİYESİ

A. Arap Baharı'na Giden Süreç: Baskı ve Reform Çağrıları Altında Müslüman Kardeşler'in Siyasal Sürece Katılımı

1. 2000 ve 2005 Seçimleri

Merkez Parti'nin kuruluşu öngörülebilir bir gelecekte engellenirken ve rejimin baskıcı yaklaşımı sürerken, Müslüman Kardeşler reform tartışmaları ile İslami ilkeler arasında bir orta yol bulma ve siyasal sürece eklemlenme konularında ikilemde kaldı. 1990'lı yıllarda rejimin Müslüman Kardeşler'i yok sayma politikası, örgütün kamusal hayattaki görünürlüğünü sekteye uğratmıştı. Örgüt, 1984-1995 yılları arasında kendisini diğer muhalif gruplarla ve rejimle etkileşime açık bir politik güç olarak sunarken, özellikle 1995'ten sonra bu durum tersine döndü. Devletin güvenlik politikasının baskısından dolayı daha çok dini bir cemaat şeklinde hareket eden Müslüman Kardeşler içinde Kutubcu anlayışın yeniden canlanacağı söylentileri yaygınlaştı. Bu söylentiler, terör eylemlerinin ülkede yarattığı şok etkisinden ve basın tarafından ısrarla terör örgütleriyle Müslüman Kardeşler arasında ilişki kurulmasından kaynaklanıyordu. Müslüman Kardeşler'in siyasi çalışmaları geri plana atıp, toplumsal hizmet ve vaaz gibi etkinlikleri öne çıkarması, devletin aşırı baskısı altında taktik bir adımdı.⁵¹⁹

2000 yılında yapılan seçimlere katılma kararı, muhafazakar üyelerin ihtiyatlı duruşuna rağmen siyasal sistemde yer alma hedefinin değişmediğini gösterdi. Müslüman Kardeşler, Mübarek rejiminin baskı politikasını görece hafifletmesini, siyasal süreci takip etmek ve yeniden etkili bir güç olabilmek için bir fırsat olarak

⁵¹⁹ Mustafa Meşhur eski Gizli Örgüt üyesi ve muhafazakar kesimin içinden geliyor olsa da, 1970 ve 1980'li yıllarda Müslüman Kardeşler'in öğrenci birliklerinde ve sendikalarda etkili bir güç haline gelmesinin önde gelen destekleyicilerinden biriydi. 1995'ten sonra rejimin aşırı baskısı altında geri çekilmenin gerekli olduğunu düşünüyordu. Abed-Kotob, **a.g.m.**, 331.

değerlendirdi. Ancak bu seçimlerde diğer muhalif gruplarla seçim ittifakı yapılmadı. Çünkü 1990'lı yıllara damgasını vuran terör eylemleri karşısında radikal örgütlerle Müslüman Kardeşler arasında bağlantı olduğuna ilişkin Mübarek rejiminin propagandası çoğu muhalif partinin örgütle arasına mesafe koymasına yol açtı. Özellikle yenilikçi demokrat üyelerin bile askeri mahkemelerde yargılanması, örgütü yıpratmıştı. Aynı zamanda, Merkez Parti kadrosunun örgütten uzaklaştırılması olumsuz bir etkide bulunmuştu. Merkez Parti'nin liberal eğilimine rağmen bazı Müslüman Kardeşler liderlerinin Kıptiler'in eşit vatandaşlık hakkı ve kadının statüsü vb. konularda yaptıkları keskin ve dini eksendeki söylemleri özellikle sol ve liberal partiler tarafından tepkiyle karşılandı.⁵²⁰ Müslüman Kardeşler'in bağımsız adaylarla katıldığı 2000 seçimleri, aynı zamanda 1990'lı yılların baskısının ve geri çekilişinin ardından örgütün toplumdaki yerini göstermesi açısından da önemliydi. Seçim sonuçlarına göre, yasal statüye sahip muhalif partiler toplam on altı milletvekilliği kazanırken, çok sayıda üyesi gözaltında veya tutuklu olmasına rağmen ve yasaklı statüsü devam eden Müslüman Kardeşler on yedi bağımsız aday ile parlamentoya girdi.⁵²¹ Bu başarı, 1995 seçimlerinden sonra hükümetin seçim bölgelerinin sayısını azaltması sonucu aday başvurusunda önemli bir düşüş yaşanmasına ve oylama sırasında güvenlik güçlerinin engellerine rağmen gerçekleşti. Örgütün seçim stratejisi, siyasi söylemleri geri plana iterek ve yerel sorunları gündeme getirerek rejimin dikkatini çekmeden seçim çalışmalarını sürdürmekti. Baskıyı bertaraf etmek için hareket eden örgüt, parlamentoda

⁵²⁰ Müslüman Kardeşler lider kadrosunun yayımladığı makalelerde, genel olarak Kıptiler ile ilgili İslam hukukunda gayrimüslimlerin ikinci sınıf statüsüne göndermede bulunulduğu ve muğlak ifadeler kullanıldığı dikkat çekmektedir. Her ne kadar Hristiyanlar Mısır ulusunun parçası olarak ifade edilse de kilisenin bir tür siyasi parti olduğu için ayrıca siyasi parti şeklinde örgütlenmesine gerek olmadığı ima edilmiştir. Issandr El Amrani, "The Emergence of a 'Qoptic Question' in Egypt, **Middle East Report**, 2006, <https://www.merip.org/mero/mero042806>. (Erişim Tarihi: 21.02.2017).

⁵²¹ Moustafa, **a.g.e.**, s. 197.

ideolojik söylemlere yer vermeksizin milletvekillerinin seçildikleri bölgelerin yerel sorunlarıyla gündem oluşturmayı tercih etti.⁵²²

Seçimlerin ardından, 1995 yılında tutuklanan yeni kuşak üyeler aşamalı olarak serbest bırakıldı. 1980 ve 1990'lı yıllar boyunca devam eden radikal örgütlerin terör eylemleri, siyasi özgürlüklerin kısıtlanmasına, işkence ve askeri mahkemelerin öne çıkmasına neden olduğu için, toplumun büyük bir kesiminin Mübarek yönetiminden uzaklaşmasını beraberinde getirdi. Hükümet zorunlu olarak otoriter tutumunu gevşetme yönünde adım attı. 2000 yılında yapılan sendika seçimlerinde de hükümet baskı politikasını azalttığı için, Müslüman Kardeşler, Avukatlar Sendikası'nın yönetim kuruluna beş yıl aradan sonra, sekiz üyeyle yeniden dahil oldu. İlerleyen dönemlerde sendika faaliyetlerinde varlığını güçlendirecek olan Müslüman Kardeşler, rejimin kısıtlayıcı tedbirler almasını önlemek için, yönetim kurullarına, çoğunluğu ele geçirmek yerine az adayla başvurarak çoğulcu bir yapının oluşmasına dikkat etti. Sendika kurullarında, Ulusal Demokratik Parti'nin yanı sıra Heyet Partisi ve diğer sol partiler ile Kıpti temsilcilerin varlığı, örgütün hakimiyetini ortadan kaldırdığı hükümetin tepkisi önlenmiş oldu. Bu stratejiyle Müslüman Kardeşler, rejimle rekabet içinde olmadığını, çatışmadan uzak kaldığını ve demokratik kanallar aracılığıyla siyasal değişimi desteklediğini göstermeye çalışıyordu.⁵²³ 2000 yılının parlamento ve sendika seçimleri, Müslüman Kardeşler'e on yıl önce uğradığı depolitizasyona rağmen örgütlenme ve toplumu seferber etmedeki yeteneğini kaybetmediğini ortaya koydu. 11 Eylül saldırılarından sonra, Mübarek rejimi uluslararası baskıların artacağı endişesiyle örgüte

⁵²² Seçim faaliyetlerinde de Müslüman Kardeşler, "Çözüm İslam'da!" sloganını kullanmadı ama şeriatın uygulanmasına göndermede bulunarak, "Çözüm Anayasa'da! (Ed-Dustur Hüve'l Hall)" sloganına yer verdi. 2005 yılında basın toplantısı yapan İsam Arian, Müslüman Kardeşler'in yirmi beş bin gönüllü çalışanı ile insanları evlerinde ziyaret ederek örgütün hedeflerini anlatacaklarını ve Müslüman Kardeşler'i desteklemeyenlerin gerekçeleri üzerinden ayrıntılı çalışmalar yapılacağını açıkladı. Pek çok örgüt üyesi, güvenlik güçlerinin seçim çalışmalarını engellemelerini önlemek için, dini poster ve slogan kullanmaktan yerine yüzyüze iletişim yöntemini tercih ederek, El-Benna öncülüğünde İslam'ın mesajını yayma tekniğiyle önemli bir başarı kaydetmiştir. Lisa Blaydes, **Elections and Distributive Politics in Mubarak's Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 158; Wickham (2012), **a.g.e.**, s. 97.

⁵²³ Ranko, **a.g.e.**, s. 158.

yönelik sindirme politikasını yeniden uygulamaya koydu. Mübarek, Müslüman Kardeşler'in yasaklı konumundan dolayı dünya kamuoyundan gelecek tepkileri önlemek için, 2005 seçimlerine kadar sürece tutuklama dalgasını yeniden başlattı. Bu süreçte, örgütün toplantılarının çoğu polis baskısına uğruyor ve toplantılarda bulunanlar gözaltına alınıyordu. Müslüman Kardeşler'in siyasi gücünü sınırlamaya çalışan rejimin baskısı 1990'lı yıllardan daha ileri boyuta ulaşmıştı. Askeri mahkemelerde yargılanan Müslüman Kardeşler üyelerinin hepsine yapılan suçlamalar aynıydı: Gizli bir örgüt içinde rejimi devirmek amacıyla broşürler dağıtma, toplumsal barış ve huzuru bozacak eylemlerde bulunma.⁵²⁴

Her türlü kısıtlamaya rağmen 2000 seçimleriyle başarılı bir performans sergileyen Müslüman Kardeşler, 2002 yılında Genel Mürşid Mustafa Meşhur'un ölmesiyle yeniden liderlik seçimlerine odaklandı. Bir yanda üniversite öğrencilerine ve hocalarına yönelik tutuklama ve gözaltılar ve polis baskınları diğer yanda Meşhur'un ölümü, örgütü zorlu bir sürece soktu. Meşhur'un yerine Genel Mürşid yardımcısı olan Hasan El-Hudeybi'nin oğlu Memun El-Hudeybi geçti. Her ne kadar Ömer Tilimsani zamanında örgütün iç işleyişine ilişkin önemli açılımlar kabul edilmiş ve kurumsal bir yapı oluşturulmaya çalışılmışsa da, özellikle liderlik seçimlerinde kıdem esası başta olmak üzere kural dışı uygulamalar devam ediyordu. Meşhur'un ardılı olan seksen bir yaşındaki Mumin Hudeybi de kıdem esası gözetilerek Genel Mürşid ilan edildi. Hudeybi'nin seçimi de örgüt içinde ciddi itirazlarla gerçekleşti. Ancak Hudeybi'nin iki yıl sonra, 2004 yılında ölümünün ardından muhalif kanadın eleştirdiği kurucu kuşak hakimiyetine dayanan kıdem esası yerine Genel Mürşid'in Şura Meclisi'nde seçilerek belirlenmesine karar verildi.⁵²⁵ Seçim sonuçlarına göre Muhammed Mehdi Akif (1928-2017) Müslüman Kardeşler'in yedinci Genel Mürşid'i ilan edildi. Akif, El-Benna suikastından önce örgüte katılan, Gizli Örgüt üyesi ve yirmi yılını cezaevinde geçiren

⁵²⁴ Rashwan, **a.g.m.**, p. 56.

⁵²⁵ Pargeter, **a.g.e.**, s.55.

ilk kuşak üyelerden biriydi. 1970'lerde Gizli Örgüt üyelerinin örgütten uzaklaşmasıyla yurtdışına gitmişti ve uluslararası bağlantıları güçlü bir isimdi. Yaşlı kuşak ve Gizli Örgüt üyesi olmakla birlikte Mehdi Akif, liderliği sırasında örgütün birliğini korumaya ve reform çalışmalarının aşamalı bir şekilde hayata geçirilmesi gerektiğine ilişkin yaklaşımları destekliyordu. Bununla birlikte 1970'ler kuşağının öğrenci liderlerinden olmalarına rağmen Merkez Parti girişimine sıcak bakmayan iki isim, Muhammed Habib ve Hayrat Şatır da Genel Mürşid yardımcısı seçildi. Eski kuşağın ve muhafazakar düşüncenin hegemonyası korundu.⁵²⁶ Mehdi Akif, muhafazakar lider kadrosunun ağırlığına rağmen Mübarek yönetimi ile barış yapmak ve Müslüman Kardeşler'i siyasal sistem içerisine dahil etmek için bir dizi girişimde bulunarak görevine başladı.

İlk olarak, Mart 2004'te "Mısır için Reform İlkeleri" başlıklı siyasal bir program yayımlandı. 2000 seçimlerinde önemli bir başarı sergileyerek parlamentoya katılan örgütün Mart 2004 programı, kuruluşundan beri ilk kez mevcut siyasal sürece entegrasyonunu profesyonel bir şekilde ifade ettiği girişim olarak kabul edilir. Akif'e göre, söz konusu siyasal program, Müslüman Kardeşler'in demokrasi ve toplumsal değerlere ilişkin görüşlerini İslami perspektiften ele alıyordu.⁵²⁷ El-Benna'nın İslam anlayışını tekrarlayarak başlayan programa göre İslam, her şeyi kapsayan bir sistem olduğu için İslami ilkelerin hayata geçirilmesi yani şeriatın uygulanması gerekmektedir. On bir sayfadan oluşan bildiri, 1995 ve 2000 seçimleri için hazırlanan programların genişletilmiş haliydi. 1990'lı yıllarda yeni kuşak üyelerin demokratikleşme ve sivil toplum anlayışları, yasal meşruiyetin geri kazanılması ve siyasal faaliyetler konusunda yarar sağlamadığı gibi baskıyı artmıştı. Özellikle Merkez Parti girişimi, hükümet nezdinde kabul görmemişti. Ancak, 2004 programında da sivil toplumu sahiplenen ve

⁵²⁶ Emad El-Din Shahin, "Political Islam in Egypt", **CEPS**, No. 266, May 2007, s. 2, <https://www.ceps.eu/publications/political-islam-egypt>. (Erişim Tarihi: 13.11.2017).

⁵²⁷ "The Muslim Brotherhood Program", **Ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=811>. (Erişim Tarihi: 13.04.2017).

anayasal parlamenter cumhuriyete bağıllığı vurgulanan bir Müslüman Kardeşler görüntüsü çiziliyordu. Belgede, ülkenin sorunlarının demokrasi, sivil toplum, şeffaflık, yargı bağımsızlığı, olağanüstü halin kaldırılması ve hesap verilebilirlik gibi ilkelerin hayata geçirilmesi ile çözüleceği sıklıkla yineleniyordu.⁵²⁸

Müslüman Kardeşler'in Mart 2004 programı ile demokrasi, insan hakları vb. değerleri öne çıkaran hamlesi, Mübarek rejiminin uluslararası gelişmelerin etkisiyle baskı politikasını hafifletmek zorunda kaldığı döneme denk geldi. 11 Eylül 2001 saldırıları ve 2003 Irak savaşının ardından, ABD'nin Büyük Orta Doğu Projesi (BOP) olarak tanımlanan yeni girişimi, radikal İslam'ın etkisini kırmak için ılımlı İslami hareketlerin önünün açılmasını teşvik etmek üzere meşruiyetlerini yitiren otoriter Arap rejimlerine demokratikleşme konusunda baskı yapmayı öngörüyordu. Böylece bölgede artan ABD ve Batı karşıtlığını zayıflatmak amaçlanıyordu.⁵²⁹ Mısır bağlamında BOP, İslami hareketleri sistemle uzlaştırmak için Mübarek rejimini baskı altına alıyor; Müslüman Kardeşler için yeni bir fırsat yaratıyordu.⁵³⁰ Müslüman Kardeşler, 2004 programını, BOP'un basına sızdırıldığı Şubat ayından bir ay sonra ilan etti. Mübarek yönetiminin dış müdahaleler karşısında ekonomik, siyasal ve toplumsal açıdan demokratikleşme baskısı altında kaldığı bu süreçte, zaman kaybetmeksizin kendi alternatif programını ortaya koydu ve reform konularını öne çıkararak, sivil toplumu temsil eden bir aktör olduğu algısını güçlendirmiş oldu.

⁵²⁸ Muslim Brotherhood Initiative for Reform in Egypt, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=797>. (Erişim Tarihi: 13.11.2017); Emad El-Din Shahin, **a.g.m.**, p. 2.

⁵²⁹ George W. Bush, "Remarks by the President at the 20th Anniversary of the National Endowment for Democracy", 6 Kasım 2003, <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/11/20031106-2.html>. (Erişim Tarihi: 21.03.2010; Marina Ottoway ve Thomas Carothers, "The Greater Middle East Initiative: Off to a False Start, **Carnegie Endowment for International Peace Papers**", <https://carnegieendowment.org/files/Policybrief29.pdf>, (Erişim Tarihi: 14.05.2016).

⁵³⁰ Anne Alexander, "Mubarak in the International Arena", Egypt, Moment of Change.... s. 148.

Mübarek rejimine yönelik uluslararası baskı, Haziran 2005 yılında ABD Dışışleri Bakanı'nın Kahire'de yaptığı toplantıda daha açık bir şekilde ifade edildi.⁵³¹ Mısır halkının seçimlere katılma hakkı, seçimlerin özgür bir ortamda yapılması gibi talepler, geniş toplumsal protesto dalgasıyla birleşti. Onlarca yıldır devam eden siyasi durgunluk, baskı ve giderek kötüye giden sosyo-ekonomik koşullar, parçalı olmakla birlikte çeşitli toplumsal hareketleri bir araya getirdi. Her ne kadar iç ve dış etmenler, Mısır siyasetinde henüz büyük bir değişikliğe yol açmasa da siyaset sahnesine yansımaları kaçınılmazdı. 2004 yılında ilan edilen Müslüman Kardeşler programı ile örgüt siyasi reform konusunda yaptığı çağrılarını arttırdı. Reform çağrısı, Mübarek'in başta Müslüman Kardeşler olmak üzere muhalif aktörlere karşı daha ılımlı bir tavır takınmasını zorlarken, örgütün kamusal alandaki görünürlüğüne katkı sağladı.

Bu koşullarda Kasım-Aralık 2005 seçimlerine giren Müslüman Kardeşler, seçim kampanyaları yürütmesine olanak tanıyan bir özgürlük ortamından yararlandı. Ekim 2004 yılında kurulan Mısır Değişim Hareketi/Kifaye (Hareke El-Mısıryye men agl Et-Tahgyer) de özgürlük ortamının itici gücü oldu. Birbirinden farklı kesimlerden entelektüeller, insan hakları aktivistleri, sivil toplum kuruluşları ve kadın örgütlerinin desteklediği Kifaye Hareketi, geleneksel siyasi güçler yerine popüler güçleri bir araya getirdi. Kifaye ile ortak kampanyalara katılan Müslüman Kardeşler, çok sayıda gösteri ve protesto eylemlerini organize ederek olağanüstü hal koşullarını kırmada önemli bir aktör olarak öne çıktı.⁵³² 1954'te yasaklanmalarından bu yana, örgüt ilk kez toplantılarında ve basın açıklamalarında, insanları Müslüman Kardeşler üyeliğine resmen davet ediyor; Kahire ve pek çok yerde "Çözüm Reform'da!", "Reform için Birlikte!" ve "Çözüm İslam'da!" afişleri gösterilerde ve duvarlarda güvenlik güçlerinin müdahalesi olmaksızın kullanılıyordu. Daha önceki seçimlerde sloganlarını veya

⁵³¹"Rice Speech Promotes Democracy in Egypt",

<http://edition.cnn.com/2005/WORLD/meast/06/20/mideast.rice/> (Erişim Tarihi: 12.02.2016).

⁵³² Amr El-Shoubaki, "The Egyptian Presidential Elections: The Limits of Reforms", **Arab Reform Initiative**, <https://www.arab-reform.net/en/node/331>. (Erişim Tarihi: 17.04.2017), s. 1.

afişlerini kullanması engellendiği için, örgütün Cemaat-ı Mahzura yani yasaklı örgüt olmaktan çıkarak Müslüman Kardeşler adı altında kampanyalar yürütmesi tarihinde uzun aradan sonra bir ilki temsil ediyordu. 2011 ayaklanmaları sırasında kilit rol oynayan internet hareketi, 2005 seçimlerinde de rejimin uydu kanallarını ve internet erişimine yönelik kısıtlamaları kaldırmasıyla Müslüman Kardeşler'in ve Kifaye Hareketi'nin toplumda ilgi odağı olmasını teşvik etti. Müslüman Kardeşler bu süreçte, ikhwanonline.net, ikhwanweb.org, islamonline.net gibi internet sitelerini kullanıma açarak daha çok kişiye ulaşma imkanı buldu.⁵³³

Yeni bir siyasi iklimin başlangıcı ve 2011 ayaklanmalarına öncü olan girişim ve/veya demokrasi hareketliliği, hükümeti açılım yapmaya zorlarken aynı zamanda Müslüman Kardeşler söylemini daha liberal bir noktaya taşıdı.⁵³⁴ Muhalefet artık sivil toplumun yanı sıra Kifaye gibi yasal alanın dışındaki aktörlerce temsil edilmeye başlandı. Müslüman Kardeşler'in İslamcı söylemden sivil hak ve özgürlükler zemininde kendini ifade etmesi, farklı kesimlerin dikkatini çekiyordu. Pek çok gösteride örgütün geleneksel sloganı olan "Çözüm İslam'da!" yerine "Çözüm Reform'da!" sloganına yer verilmesi seçim atmosferinin farklılığını yansıtan bir başka ayrıntıydı.⁵³⁵

Özgürlük havasına rağmen hükümet, 2005 seçimlerinde örgütün güçlü olduğu yerlerde seçim listelerini iptal etmeye ve çok sayıda örgüt üyesini tutuklamaya devam etti. Müslüman Kardeşler'in iki yüz bağımsız aday başvurusu yüz yirmiye indirildi.⁵³⁶ Bütün engellemelere rağmen örgüt, daha önceki seçim sonuçlarının ötesine geçerek ilk turda otuz dört, ikinci turda kırk iki ve son turda on iki sandalye kazanarak seksen

⁵³³ Makdisi, **a.g.e.**, s. 168.

⁵³⁴ 2005'ten sonra, özellikle 2008'de kitlesel protestolar ve işçi eylemleri ile toplumsal hareketlilik zirve noktasına ulaşmıştı ki Mısır basınında bunun Arap Baharı olduğu yönünde söylemler dile getirilmişti. Bkz. John Chalcraft, "Mısır'da 25 Ocak Ayaklanması, Hegemonya Yarışı ve Yoksulların Patlaması", **Yeni Ortadoğu Arap Dünyasında Protesto ve Devrim**, Fawaz A. Gerges (Ed.), çev. M. İkbâl Saylık, Timur Demirtaş, İstanbul, İyi Düşün Yayınları, 2014, s. 192-193.

⁵³⁵ El-Shoubaki, **a.g.m.**, s. 6.

⁵³⁶ Cook, **a.g.e.**, s. 230; Samer Shehata ve Joshua Stacher, "The Brotherhood Goes to Parliament", **MERIP**, Vol. 36, 2006, <https://www.merip.org/mer/mer240/brotherhood-goes-parliament>. (Erişim Tarihi: 08.05.2016).

sekiz milletvekiliyle parlamentonun yüzde yirmisine hakim ana muhalefet gücü olmayı başardı. Seçimlerin üçüncü turunda Müslüman Kardeşler'in yükselişini engellemek için güvenlik güçleri ile örgütün seçimlerde görevli üyeleri arasında çıkan olaylarda iki bine yakın insan tutuklandı.⁵³⁷ ABD'den gelen demokratikleşme eleştirisi ve baskısına rağmen, Mübarek, Müslüman Kardeşler'in hükümet için tehlikeli olacağına hükmettiği noktada müdahalede bulunmaya devam etti.⁵³⁸

Müslüman Kardeşler'in 2005 seçimlerindeki başarısı, Mısır siyasetinde artık dikkate alınması gereken bir aktör olduğu tezini güçlendirdi. Müslüman Kardeşler'in, iktidar değişikliği sırasında alternatif bir güç olarak öne çıkacağına yönelik tartışmalarda, Genel Mürşid Akif'in "Müslüman Kardeşler'in iktidarı ele geçirme niyetinin olmadığı, hedefin demokratikleşme faaliyetlerini ilerletmek olduğu" yönündeki geleneksel sözleri, örgüt içinde henüz iktidar için şartların olgunlaşmamış olduğunun bir açıklaması olarak kabul edildi.⁵³⁹ Kurulduğu 1928 yılından beri siyasi deneyimlerinin bir sonucu olarak Müslüman Kardeşler, her şeyden önce rejimle çatışmamayı bir ilke olarak benimsediğini, seçim öncesi ve sonrasında hükümetin örgüte karşı yürüttüğü güvenlik önlemlerine ve yüzlerce üyenin tutuklanmasına rağmen geri planda kalarak gösterdi.

⁵³⁷ Daha önceki seçimlerde olduğu gibi otuz iki milyon seçmenin yalnızca yedi milyonu oy kullanmıştı. Oldukça düşük katılım oranı, ilgisizlikten çok sonuçların önceden belli olduğu iddia edilen seçim sisteminden duyulan hoşnutsuzluğu ifade ediyordu. Seçimlerin boykot edilmesine rağmen Müslüman Kardeşler'in insanları sandığa yönlendirmedeki başarısı yadsınamaz. 2005 seçimlerinde ilk turda önemli başarı kazanan örgüte destek vermek ve tarihsel düşman kategorisindeki seküler ve milliyetçi kesimlere karşı varlığını muhafaza etme dürtüsü, örgütün seçim usulsüzlüklerinin sıradanlaştığı bir ortamda dikkate değer güce ulaşmasında rol oynamıştır. Larbi Sadiki, **Arap Demokratikleşmesi Demokrasi Olmadan Yapılan Seçimler**, çev. Ümit Hüsrev Yolsav, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 109. Seçimlerdeki usulsüzlüğe ve seçimlere yönelik itirazlara ilişkin bkz. Human Rights Watch Report 2006, <https://www.hrw.org/world-report/2006/country-chapters/egypt>, (Erişim Tarihi: 21.03.2017).

⁵³⁸ Nazih Ayubi, Mısır yönetiminin "Amerikalılar görsün diye yüzeysel demokratikleşme" girişimlerinin, sistemin içini boşalttığını ve anlam ifade etmeyen boş ritüeller haline getirdiğini vurgulamaktadır. Bkz. Nazih N. Ayubi, **Over-Stating the Arab State-Politics in the Middle East**, London, I.B. Tauris, 1995, s. 411; Ayrıca bkz. Mona El-Ghobashy, "Egypt's Paradoxical Elections", **MERIP**, Year of Elections: Fact and Fiction, No.28, Spring 2006, s. 20-25.

⁵³⁹ I. Elad Altman, "The Egyptian Muslim Brotherhood after the 2005 Elections", <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=3948&ref=search.php>. (Erişim Tarihi: 12.03.2017).

2005 parlamento seçimlerinden sonra Mısır siyasal sistemi, Müslüman Kardeşler ve Mübarek rejiminin karşı karşıya olduğu iki kutuplu bir yapı arz ediyordu. Diğer siyasi aktörler seçimlerde (genel olarak Mısır'ın siyasal yaşamında) zayıf bir performans sergiledikleri, Müslüman Kardeşler de beklentinin ve tüm engellemelerin ötesinde başarıya ulaştıkları için yasaklı statüsüne rağmen tek rakip konumundaydı. Mübarek rejiminin 2005 seçimleri öncesi demokratik açılımları (Müslüman Kardeşler bağlamında Nasır döneminden bu yana ilk kez "Müslüman Kardeşler" olarak seçimlere katılıp örgüt adına propaganda yapabilmesi gibi) örgütün başarısında belirleyici rol oynadı. Başta ABD olmak üzere Batılı hükümetlerin demokratikleşme baskısının yaşandığı bir dönemde Müslüman Kardeşler, Washington'un yeni Orta Doğu politikasında şiddetten uzak duran Müslüman aktörler listesinin ilk sırasında yer alıyordu.⁵⁴⁰

2. Mübarek Rejimi'nin Son Dönemi

2005 seçimlerinden sonra Müslüman Kardeşler'e (ve diğer muhaliflere) yönelik açılım politikası sona erdi. Mart 2006'da yedi yüze yakın kişinin tutuklanmasının ardından Aralık ayında Müslüman Kardeşler üyesi/sempatizanı iki bine yakın öğrenci, El-Ezher Üniversitesi'nde anti-demokratik uygulamaları protesto etmek üzere bir yürüyüş düzenledi. Gösteride Hamas militanlarını andıran siyah maskeli bir grup öğrencinin askeri geçit töreni yapması, Müslüman Kardeşler'in terörist örgüt olmakla

⁵⁴⁰ Müslüman Kardeşler'in 1990'lı yıllardan itibaren ABD karşıtı duruşu, Mart 2004 belgesine de yansımış, hem ABD'nin yeni Orta Doğu politikası hem de BOP eleştirilmişti. Yusuf Karadavi gibi örgütün bazı ideologlarının BOP'u destekleyen açıklamaları, örgütü siyasal bir ikileme soktu. Örgüt, 2005 seçimleri öncesinde oluşan demokratik atmosferden yararlansa da ABD'ye karşı ihtiyatlı tutumunu sürdürdü. Çünkü geleneksel reflekslerle hükümetin tepkisini çekmek istemiyordu. Bu süreçte ABD elçiliğinin, Müslüman Kardeşler ile görüşme talebi hükümetin izni olmadığı için reddedildi. Müslüman Kardeşler'in aksine Kifaye oluşumunun lideri Abu'l Ala-Maadi, Mısır'ın 1979'da İsrail ile imzaladığı antlaşma ile bölgede yeni bir dönemi başlattığını, Camp David düzeninin tüm çelişkisine rağmen ABD'nin insan hakları, demokrasi ve özgürlük gibi konularda hükümete baskı yapmasının, rejimin muhalefete alan açmak zorunda kalmasında büyük rol oynadığını kabul etmektedir. Bkz. Anthony Shadid, "Egypt Shut Door on Dissent as US Official Back Away", **ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=2058&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 04.07.2015).

suçlanmasına neden oldu.⁵⁴¹ Söz konusu gösterinin Gizli Örgüt'ün yeniden canlandırılmak istendiği şeklinde yorumlanmasına Müslüman Kardeşler, özür mesajları ve savunma röportajları ile geri adım atarak karşılık verse de, El-Ezher olayından birkaç gün sonra örgütün lider kadrosundan ve öğrencilerden çok sayıda kişi tutuklandı.⁵⁴² Tutuklananlar arasında örgütün Genel Mürşid yardımcısı ve Mısır'ın önemli işadamlarından Hayrat Şatır'ın olması, hükümetin Müslüman Kardeşler'in ekonomik kaynaklarına el koyarak zayıflatma amacıyla farklı bir politikayı devreye soktuğunu gösteriyordu.

Hükümet, Müslüman Kardeşler ile bağlantılı işletmelerin faaliyetlerine daha önce tedbir uygulamamışken, 2005 seçimlerinin beklenmeyen bir şekilde sonuçlanması ve seksen sekiz milletvekillinin parlamentoya girmesi, örgütün ekonomik kaynaklarının kontrol altına alınmasına neden oldu. Aslında 2000 seçimlerinde de örgütle bağlantılı çok sayıda şirket, örgütün seçim kampanyasını finanse ettiği iddiası ile suçlanmıştı, ancak yabancı yatırımcıların etkilenmemesi için herhangi bir yaptırım uygulanmamıştı. 2006 yılına gelindiğinde ise, başta Hayrat Şatır olmak üzere çok sayıda iş adamı ve şirketin mal varlığı, kara para aklamak, terörü finanse etmek gibi gerekçelerle donduruldu.⁵⁴³ Hükümetin, Müslüman Kardeşler'in ekonomik gücüne vurduğu darbe, Arap Baharı'na kadar düzenli aralıklarla sürse de örgütün toplumsal hizmet alanında faaliyetleri devam etti. Müslüman Kardeşler, parlamenter dokunulmazlık sayesinde

⁵⁴¹ 2006 Lübnan-İsrail savaşında Genel Mürşid Mehdi Akif, Hizbullah'a destek olmak için on bin Müslüman Kardeşler üyesinin hazır olduğuna ilişkin açıklamada bulunmuştur. Bu gösteri ve açıklamalar, hükümetin terör ve şiddet suçlamalarını tetiklemiştir. Bkz. Masoud, **a.g.m.**, p. 7.

⁵⁴² Samer Shehata, Joshua Stacher, "Boxing in the Brothers", **MERIP**, Ağust 2007, <https://www.merip.org/mero/mero080807>, p.3, 15, (Erişim Tarihi: 28.04.2017).

⁵⁴³ Hayrat Şatır, ekonomik gücü dolayısıyla hem rejimle hem de Batılı şirketlerle güçlü bağlantıları olan bir isimdi. Hatta 2005 seçimlerinden sonra The Guardian gazetesinde "Bizden Korkmanıza Gerek Yok" başlıklı bir makale yazmıştı. Makalede iktidarı ele geçirmek gibi bir niyetlerinin olmadığı, tüm siyasi ve dini gruplara saygı duyulduğu hatta şeriat vurgusunun yapılmaması gerektiği dile getiriliyordu. İrşad Bürosu'nun reformcu bir üyesi olan Şatır, örgüt içinde denge rolü oynuyordu. Hem örgüt içinde hem de Batılı şirketler nezdinde sahip olduğu kişisel nüfuza rağmen tutuklanması, Müslüman Kardeşler içinde daha muhafazakar kadrolarının öne çıkmasını tetikledi. Khairat El-Shatir, "No Need to be Afraid of Us", **The Guardian**, 23 Nov 2005, <https://www.theguardian.com/world/2005/nov/23/comment.mainsection>, (Erişim Tarihi: 07.08.2017); Al-Awadi, **a.g.e.**, s. 186.

hükümetin tehditlerine karşı kendini kısmen koruma altına alırken, 2005 öncesinde güçlenen toplumsal ağları pragmatik şekilde kullanarak⁵⁴⁴ Mübarek rejimini özellikle dış politika, sosyo-ekonomik sorunlar, demokratikleşme ve yargı bağımsızlığı gibi konularda eleştirmeye devam etti. Milletvekilleri, ülkenin temel siyasal, ekonomik ve eğitim sorunlarına çözüm getirmek iddiasıyla çok sayıda yasa teklifi sundu.⁵⁴⁵ İslami Blok (bazen Müslüman Kardeşler Bloğu) adıyla parlamentoda yer alan milletvekilleri bir yandan yerel sorunlarla yakından ilgilenerek hizmet faaliyetleriyle topluma açılırken diğer yandan parlamentonun bütün oturumlarına katılarak bir siyasi parti gibi hareket ediyordu.⁵⁴⁶ Ancak bütün gücü elinde bulunduran iktidar partisinin kontrolündeki komite ve komisyonlarda, Müslüman Kardeşler'in yasa teklifleri ya geri dönüyor ya da reddettiği yasa teklifleri onaylanıyor veya komisyon seçimlerinden açık bir şekilde dışlanıyordu. Bununla birlikte Müslüman Kardeşler, 2000-2005 döneminde olduğu gibi, 2005-2010 yılları arasında da örtülü kadınların hakları, kıyafetlerin kapalılık ölçütü, eğitim sisteminin İslami değerler çerçevesinde belirlenmesi gibi dinsel konuların yanı sıra sansür, işkence ve insan hakları ihlallerigibi konularda da dini ve ahlaki öncelikler çerçevesinde özgürlükleri savunan bakış açısıyla geleneksel eğilimini sürdürdü.⁵⁴⁷ Örgütün parlamentodaki işlevsiz konumuna rağmen rejimin hukuk dışı ve anti-demokratik uygulamalarını açığa çıkartması, kendisinin İslami ilkelere bağlı, demokratik ancak zulüm gören bir muhalif güç olaraktoplumda destek görmesini teşvik ediyordu. Bütün bunlar, Müslüman Kardeşler'e (genel olarak muhalefete) yönelik

⁵⁴⁴ Müslüman Kardeşler'in finansal olarak desteklediği 2005 yılında kurulan Özgür Öğrenci Birlikleri, hükümetin etkisi dışındaki öğrenci grupları ile ittifak yaparak kampüslerde bağımsız oluşumların öncüsü oldu. Pek çok üniversitede Müslüman Kardeşler'in öğrenci birliklerinde çalışması engellendiği için artan güvenlik önlemleri sol görüşlü öğrencilerin de örgütü desteklemesiyle sonuçlandı. Shehata ve Stacher (2007), **a.g.m.**, p.16.

⁵⁴⁵ Hamzawy ve Brown (2010), **a.g.m.**, s. 21.

⁵⁴⁶ Rashwan, **a.g.m.**, p. 87; Robert S. Leiken, Steven Brooke, "The Moderate Muslim Brotherhood", **Foreign Affairs**, Vol. 86, No.2, 2007, s. 114; Shehata ve Stacher (2007), **a.g.m.**, p. 6

⁵⁴⁷ Bradley, 2000-2005 yılları arasında Müslüman Kardeşler milletvekillerinin, Mısır'ın karşı karşıya olduğu temel ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunlara odaklanmak yerine İslami değerlere hakaret ve aşağılama içeren edebiyat ve medya programlarının yasaklanması gibi konularda çok sayıda soru önergesi verdiği; parlamento gündemini kültürel konularla işgal ettiğini yazar. Bkz. John Bradley, **Inside Egypt The Land of the Pharaohs on the Brink of a Revolution**, New York, Palgrave Macmillan, 2008, s. 62.

baskıyı arttırdı. Ayrıca hükümet, Hüsnü Mübarek'in oğlu Cemal Mübarek'in tüm yolsuzluk iddialarına rağmen babasının yerine geçmesine olanak tanıyan monarşik bir iktidar yapısına yol açan anayasa değişikliğini referanduma sundu.⁵⁴⁸ Muhalefetin ve toplumun geniş kesimlerinin itirazı etkili olmadı ve 2007 Mart ayında nüfusun yüzde yirmi yedisinin katıldığı referandum ile söz konusu anayasa değişikliği yürürlüğe girdi.⁵⁴⁹ Referandum sonucunu boykot ettiğini ilan eden Müslüman Kardeşler açısından değişikliğin etkisi, bundan sonraki seçimlerde bağımsız aday başvurularına önemli ölçüde sınırlama getirilmesi oldu.⁵⁵⁰ Bunun yanı sıra 2005 seçimlerinden önce, 1977 Siyasi Partiler Kanunu'nda yapılan değişikliklerle, "dini temelde her türlü siyasal faaliyette bulunmak" yasaklanmıştı. Siyasal Partiler Kanunu'nun mevcut dördüncü maddesinde "dine, etnisiteye ve sınıflara" dayalı siyasi parti kurulması yasaklanmışken⁵⁵¹, 2005 tarihli ve 177 sayılı yasa ile "dini çerçevede/dini duygular temelinde yürütülen siyasi faaliyetler"de yasaklanıyordu.⁵⁵² Böylece Müslüman Kardeşler'in daha sonraki

⁵⁴⁸ 2007 değişiklikleri için ayrıntılı bilgi için bkz. Nathalie Bernard Maugiron, "2007 Constitutional Amendments in Egypt and Their Implications on the Balance of Power", **Arab Law Quarterly**, Vol. 22, No 4, 2008.

⁵⁴⁹ Gamal Essam El-Din, "**Purple Fingers, Black Bands**", 29 March-4 April 2007, **Al-Ahram Weekly**, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2007/838/fr1.htm>, (Erişim Tarihi: 21.04.2016).

⁵⁵⁰ 1971 Anayasası'nın 62. maddesinde yapılan değişiklikle "Vatandaşlar, görüşlerini referandumda oylama ve açıklama hakkına sahiptir. Kamusal hayata katılım bir görevdir. Halk Meclisi'nin belirlenmesinde, bireysel üye sistemi ve parti listesi sisteminin kanuni düzenlemelere göre birleştirilmesi söz konusu olabilir." ibaresine yer verilerek, bağımsız adayların oranında değişikliğin ve siyasi partilerin aday listelerini belirleme hakkının, çıkarılacak kanunlara göre düzenleneceği kabul edildi. Buna göre daha önce Halk Meclisi ve Yasama Meclisi için aday listesi sunan siyasi partilerin, sandalyelerin %5'ine sahip olma koşulu %3'e düşürüldü. Bu, siyasi partilerin parlamentodaki varlığını güçlendiriyordu. Bağımsız adayların ise, Halk Meclisi ve Yasama Meclisi'nde belirli oranda desteklenmedikleri sürece (Halk Meclisi'nde 65 milletvekili, Yasama Meclisi'nde 35 milletvekili, en az 10 valilikteki Yerel Konsey yetkilileri tarafından) seçimlere katılmaları imkansız hale geldi. Bu değişiklik, bağımsız adaylarla seçimlere katılan Müslüman Kardeşler'in 2005 seçimlerindeki başarısı karşısında alınmış bir önlemdi. Değişiklik, 2005 seçimlerinde 88 sandalye kazanan Müslüman Kardeşler'in, Halk Meclisi'nde istenen oranı sağlamakla birlikte Yasama Meclisi'nde milletvekili olmadığı için gelecek seçimler için sıkıntılı bir sürecin başlangıcı anlamına geliyordu. Bkz. <http://constitutionnet.org/sites/default/files/Egypt%20Constitution.pdf>, (Erişim Tarihi: 19.04.2016); Maugiron, **a.g.m.**, s. 415.

⁵⁵¹ 1977 tarihli Siyasi Partiler Kanunu'nun 4. maddesi nde, "herhangi bir partinin kuruluşu, teşkilatlanması, programı, faaliyetleri, lider ve üyelerinin seçimi, dinsel, meshepsel, sınıfsal temele dayanamaz.", ibaresi yer almaktadır. Bkz. <http://aceproject.org/ero-en/regions/mideast/EG/Law%20No.%2040%20of%201977%20-%20english.pdf> (Erişim Tarihi: 21.04.2016); Hamzawy ve Brown, **a.g.m.**, s. 18.

⁵⁵² 2005 yılında 177 sayılı yasa ile yapılan değişikliğe göre 4.madde şu şekilde düzenlenmiştir: "Herhangi bir partinin kuruluşu, teşkilatlanması, programı, faaliyetleri, lider ve üyelerinin seçimi, dinsel, mezhepsel, sınıfsal ve coğrafi temele dayanamaz; dini duyguların istismar edilmesi veya ırk, köken ve inanç nedeniyle ayrımcılık yapılması üzerine kurulamaz." Bkz. <http://aceproject.org/ero-en/regions/mideast/EG/Law%20No.%2040%20of%201977%20-%20english.pdf>

seçimlere bağımsız adaylarla katılması sınırlanırken, parti kurma tartışmalarının yoğunlaştığı bu dönemde, dini bir kimliğe sahip partinin de rejim tarafından engelleneceği görülmüyordu.

a. Mart 2007 Bildirisi ve Siyasal Sisteme Meşru Yollardan Katılma Beyanı

Yeni baskı koşullarında Müslüman Kardeşler'in siyasi ve toplumsal faaliyetlerini yürütebilmek için nasıl bir yol haritası izlemesi gerektiği, örgüt içinde yapılan toplantılarda sıklıkla dile geliyordu. Örgütün baskı karşısında siyaseti terketmesi, davet görevi ile insanları dinsel ibadetlere yönlendirmesi gibi geleneksel El-Benna misyonuna dönme çağrısında bulunanlar da vardı; örgütün bu zamana kadar elde ettiği kazanımları kaybetmemesi için iktidarı zorlamaya devam etmesini düşünenler de.⁵⁵³ Baskı ve tartışmaların eşliğinde Müslüman Kardeşler, Eylül 2007'de, Mısırlı entelektüellerden oluşan bir gruba siyasetten geri adım atılmayacağını bildiren "parti program taslağı" sundu. 2006 yılında ilan edilen Mart Eylem Planı⁵⁵⁴ ve daha önceki seçim programlarının güncellenmiş hali olan 2007 bildirisi, Mart 2007'de kabul edilen anayasa değişikliğine bir cevap niteliğindeydi.⁵⁵⁵ Bildiride, tarihsel, siyasi ve toplumsal bir

en/regions/mideast/EG/Law%20No.%2040%20of%201977%20-%20english.pdf (Erişim Tarihi: 21.04.2016).

⁵⁵³ Khalil El-Anani, "After Political Islam?", June 2007, <http://islamists2day-e.blogspot.com/2007/09/after-political-islam.html>, (Erişim Tarihi:22.04.2016).

⁵⁵⁴ Genel Mürşid yardımcısı Muhammed Seyyid Habib tarafından belirsiz konuların açıklığa kavuşturulması amacıyla yayımlanan makale, daha sonra örgütün "eylem planı" olarak kabul edildi. Makalede özetle, Müslüman Kardeşler'in örgütsel, eğitimsel, siyasi ve toplumsal faaliyetler arasında denge kurmak, toplumun desteğini daha geniş bir katılıma dönüştürmek, ülkenin diğer siyasi ve toplumsal aktörleri ile bir araya gelerek çalışmalarda bulunmak gibi bir dizi stratejik adım atacağı açıklanıyordu. Makalede şeriatın uygulanması, demokratikleşme, azınlık hakları, kadının statüsü gibi konularda ise genel ifadelerin ötesine geçilmediği ve siyasi programa ilişkin belirsiz söylemlerin devam ettiği göze çarpıyordu. Habib, Müslüman Kardeşler iktidara geldiğinde anayasanın İslami ilkelere dayandırılması gerektiğini yinelerken şeriatın nasıl bir İslami siyasi sistem içerisinde güvence altına alınabileceğine veya nasıl bir hükümet sisteminin kabul edileceğine değinmemiştir. Habib, **a.g.m.**, p. 4. Ayrıca bkz. Tammam, **a.g.m.**, p. 6.

⁵⁵⁵ Parti program taslağı, Arapça yayın yapan islamonline.net internet sitesinde Ağustos 2007 yılında yayımlanmıştır. İngilizce yayın yapan internet sitesi İkhwanweb'de parti programının eleştirilere neden olan kısımlarına yer verilmediği özet metni için bkz. Al Said Ramadan, "The Muslim Brotherhood and Political Party", **İkhwanweb**, June 2007, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=809&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 21.04.2017); Ayrıca bkz. "Public Debate on the Political Platform of the Planned Muslim Brotherhood Party in Egypt", **MEMRI**, April 2008, <https://www.memri.org/reports/public-debate-political-platform-planned-muslim-brotherhood-party-egypt>, (Erişim Tarihi: 13.05.2017).

meşruiyete ve nüfuza sahip olan Müslüman Kardeşler'in Mısır'ın İslami kimliği ile bütünleşmiş bir "parti" olduğunun ve neden dini temelli bir parti niteliği taşımadığının ayrıntılı bir şekilde ele alındığı metinde, anayasanın ikinci maddesinde belirtilen "şeriatın yasamanın temel kaynağı" ibaresine dayanarak, anayasal sınırlar çerçevesinde "sivil" bir oluşum olarak bütün barışçıl yöntemleri benimseyeceği dikkatle vurgulanıyordu. Müslüman Kardeşler, kendisini bir parti olarak tanımlayarak meydan okuyordu ve izin verildiği takdirde ne tür bir partinin kurulacağını açıklıyordu. Bu bağlamda, Müslüman Kardeşler, rejimin bürokratik ve güvenlik önlemleri karşısında dini bir parti olmadıklarını ilan ederek meşruiyet kazanmaya çalışıyordu.

2007 bildirisi, Müslüman Kardeşler'in siyasi programının daha açık ve belirgin olması çağrılarına ve eleştirilere bir cevaptı. Ancak örgütün temel düşünceleri, siyasal rolünün ve ülkedeki diğer siyasi aktörlerle ilişkisinin geleceğine yönelik çelişkili ifadeler giderilmiş değildi. Yoksulluk, toplumsal adaletsizlik ve yolsuzluk gibi toplumun temel sorunlarını tespit eden bildiri, somut programlar yerine "çözüm İslam'da!" cümlesi ile bitmekteydi. Yani İslami bir yönetim kurulduktan sonra adaletsizlik, yolsuzluk ve yoksulluk gibi sorunlar kendiliğinden çözüme ulaşacak ikincil önemde konular olarak belirtiliyordu. Somut bir öneri olarak ise, yasama ve yürütme faaliyetlerinin din adamları tarafından belirlenecek bir kurul tarafından kontrol edilmesi talebi öne çıkıyordu. Söz konusu kurul, İslami ilkelerin yani şeriatın tartışma konusu olduğu durumlarda fetva vererek karara bağlama yetkisine sahip olacaktı. İkinci husus ise, Kıptilerin ve kadınların (İslami düşünceye göre) devlet başkanı olamayacağı, ancak eşit vatandaşlık statüsünün devam edeceğine ilişkin yaklaşımdı.⁵⁵⁶ 2006 Eylem Planı'nın yalnızca Arapça metninde yer alan bu yaklaşım, 2007 bildirisinde açık biçimde dile getirilmişti. Örgüt içerisindeki muhafazakar kuşak ve toplumsal taban açısından

⁵⁵⁶ Nathan J. Brown ve Amr Hamzawy, "The Draft Party Platform of the Egyptian Muslim Brotherhood: Foray Into Political Integration or Retreat Into Old Positions?", Carnegie Endowment for International Peace Papers, January 2008, https://carnegieendowment.org/files/cp89_muslim_brothers_final.pdf, s. 2, (Erişim Tarihi: 22.08.2017).

memnuniyetle karşılanan bildiri, diğer kesimlerde tepkiye neden oldu. 2005 seçimlerinden sonra baskıların artması, örgüt içinde muhafazakar üyelerin denetimini arttırmıştı. Dolayısıyla söz konusu bildiri, yenilikçiler yani yeni/orta kuşak ile eski kuşağı yeniden karşı karşıya getirdi. Yeni kuşağın temsilcilerinden ve Ömer Tilimsani'nin öğrencilerinden İsam Arian ve Abdulmünim Ebu Futuh gibi isimler parti programını, örgüt üyelerinin tamamının üzerinde uzlaştığı bir metin olmadığını ve kıdemli üyelerin hegemonyası sonucunda yayımlandığını belirterek yaptıkları eleştirileri, örgütün dini bir cemaat izlenimi vermesine ve "İslami kurul" ifadesi ile İran rejimini hatırlatan bir çıkış yapmasına dayandırıyorlardı.⁵⁵⁷ Genel Mürşid yardımcısı Muhammed Habib ise, lider kadrosu arasında parti programına ilişkin anlaşmazlığın bulunmadığını, eleştirilerin ise örgütün canlı tartışma ortamının yansıması olduğunu açıklayarak karşılık verdi.⁵⁵⁸ Parti programının içeriği, Müslüman Kardeşler'in seksen yıllık tarihinde açık bir şekilde siyasi parti kurmak istediğini ortaya koyması açısından bir kırılma noktasıdır. Örgüt, siyasi bir parti olmak için veya kendisini yeni koşullarda yeniden yapılandırmak için hazır olduğu mesajını vermekteydi. Bununla birlikte 2007 parti programı, Müslüman Kardeşler ile siyasi partinin nasıl bir ilişkisi olacağına değinmemişti. Örgüt siyasi bir partiye mi dönüşecekti, yoksa siyasi parti Merkez Parti gibi ayrı bir isimle ve örgütün desteği ile mi kurulacaktı? Yenilikçi üyeler, örgütün bir siyasi partiye dönüşmesini isterken muhafazakar lider kadrosu ayrı bir partinin

⁵⁵⁷ İran'daki gibi bir din adamları kurumunun önerilmesi yönelik eleştirilere rağmen Mısır'da El-Ezher'in ve iktidar partisi Ulusal Demokratik Parti'nin din komisyonu, tam da Müslüman Kardeşler'in önerdiği ruhani kuruma benzer bir role sahiptir. Örneğin 1993 yılında Ulusal Demokratik Parti'nin din işlerinden sorumlu komisyon başkanı ve bir grup İslamcı avukat, Kahire Üniversitesi öğretim üyesi Nasr Hamid Ebu Zeyd'i, İslam'a saldıran yazılarından ötürü suçladılar. Avukatlar, Zeyd'in dinden çıkmış olduğu için Müslüman bir kadınla evli kalamayacağına ilişkin açıklamalarla çiftin görüşlerinden bağımsız olarak mahkemeye başvurdu. 1996 yılında ise Yüksek Mahkeme Zeyd'in mürted ve sonuç olarak karısını boşamak zorunda olduğuna karar verdi. Müslüman Kardeşler'in önerdiği din adamlarından oluşan kurul da seküler kesimlere yönelik bir baskı mekanizması olarak işlev görecektir bir içeriğe sahipti. Bkz. Roy (2003), **a.g.e.**, s. 95.

⁵⁵⁸ Habib Admits Errors in Party's Platform", October 2007, **Ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=14397>, (Erişim Tarihi: 22.06.2017); "Program of the MB Party Leads to Disagreements Among Group's Leaders", November 2007, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=14414&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 22.06.2017).

kurulmasından yanaydı.⁵⁵⁹ Bu tartışma, 2011 Arap Baharı sonrasında başka bir isimle partinin kurulmasıyla sonuçlandı. 2007 parti taslağı, Müslüman Kardeşler'in siyaset arenasında temkinli bir tutum sergilemeye çalıştığının bir göstergesiydi. Bir tarafta Kifaye gibi seküler grupların Mübarek'in giderek otoriterleşen yönetimine karşı öncülük ettikleri direniş ve değişim rüzgarından faydalanmak isteyen bir Müslüman Kardeşler vardı. Bunu, dini bir parti değil, sivil bir oluşum olduğunu ve parti tarzı örgütlenme ile yoluna devam etmek istediğini ilan ederek yapıyordu. Bu adım, Müslüman Kardeşler tarihi açısından siyaseten önemli bir stratejik hamleydi. Diğer tarafta ise, giderek otoriterleşen yönetime rağmen hissedilen özgürlük ortamının bir parçası olmak istemeyen, hükümetle ilişkileri düzeltmeye çalışan bir Müslüman Kardeşler vardı. Bu açıdan Müslüman Kardeşler, 2007 bildirisiyle geleneksel ideolojilerine (dini bir parti olmadıklarını ilan etmelerine rağmen) bağlı kaldığını göstermeye çalışıyordu. 2007 bildirisinde, din adamları kurulunun önerilmesi veya azınlıklar ve kadınlara ilişkin orta çağa ait İslami görüşlerin dile getirilmesi, resmi dini kurumların, hatta iktidar partisinin de onayladığı konulardı. Baskının ağırlığının hissedildiği ve toplumsal bir patlamanın olgunlaştığı bir ortamda Müslüman Kardeşler'in ikircikli tutumu, örgütün iç işleyişinde bütünleşme ve uzaklaşma şeklinde sonuçlanan eski tartışmaları yeniden gündeme taşıdı.

b. Yenilikçiler ve Gelenekçiler Arasındaki Mücadele

Müslüman Kardeşler'in Mart 2007 belgesinin yayımlanmasıyla başlayan anlaşmazlık, İrşad Bürosu seçimlerinin gündeme gelmesiyle krize dönüştü. Örgütün yasaklı statüsü ve hükümetin artan polis baskınları gibi güvenlik uygulamaları yüzünden iç işleyişe ilişkin çalışmalar çoğunlukla gizli gerçekleştiriliyordu. Hem hiyerarşik ve itaate dayalı anlayış hem de hükümete duyulan şüphe bu gizliliği pekiştiriyordu. 2000'li yıllarda gerek dördüncü kuşak genç üyelerin interneti yaygın

⁵⁵⁹ Wickham (1013), **a.g.e.**, s. 126

kullanması gerekse 1970'li yılların yenilikçi üyeleri ile muhafazakar kuşak arasındaki sürtüşmenin basın aracılığıyla polemiklere dönüşmesi, örgütün gizli yapısını ister istemez esnetti. En son 1995 yılında yapılan ve rejimin baskıları nedeniyle ancak on yıl sonra, 2005 yılında gizli bir şekilde yinelenen Şura Meclisi seçimlerinden sonra İrşad Bürosu'nun da yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Genel Mürşid'in belirlendiği yer olan İrşad Bürosu'na kimlerin seçileceği önemli bir sorun yarattı. Yenilikçi üyeler, hükümetin izni dahilinde büro seçimlerinin yapılmasını istiyor ve yeraltı faaliyetlerin sona ermesi yönünde baskı yapıyordu. Geleneksel kuşak ise gizlilik esasında ısrar ediyordu. Anlaşmazlıklar dolayısıyla 2008 yılına kadar İrşad Bürosu toplanamadı. Yenilikçi üyeler, geleneksel iftar yemeğinde seçimlerin yapılacağını yayın organları aracılığıyla ilan edince hükümet iftar yemeklerini tamamen yasaklayarak seçimleri engelledi.⁵⁶⁰ Bunun üzerine Şura Meclisi üyelerinin küçük gruplar halinde evlerde toplanmasına karar verildi. Bu durum, oylamada şaibe yarattı. Öyle ki bazı Şura Meclisi üyeleri seçimlere dahil edilmedi. Güvenlik güçleri, Şura Meclisi'nin tanınmış üyelerinin içlerinde bulunduğu bir toplantı evini basarak İsam Arian başta olmak üzere on beş üyeyi tutuklayarak örgütü köşeye sıkıştırmaya devam ediyordu.⁵⁶¹ Tutuklamalar nedeniyle İrşad Bürosu seçimleri yine ertelendi. Ancak İrşad Bürosu'nun ölüm, hastalık ve yaşlılık gerekçesiyle faaliyeti durma noktasına gelince Mehdi Akif, yenilikçi üye İsam Arian'ın Büro'ya atanmasına karar verdi. İrşad Bürosu'nun diğer üyeleri muhafazakar kuşak içinden gelmekteydi. Şeriat konusunda liberal düşünceleri olan ve Filistin sorununda iki devletli çözümü destekleyen İsam Arian'ın atanması, İrşad Bürosu'nda şiddetli bir muhalefetle karşılandı. İsam Arian, liberal düşüncelerinin yanı sıra 2007 yılında verdiği bir röportajda, ABD ile diyalog sürecinin başlatılmasını,

⁵⁶⁰ Müslüman Kardeşler, yıllardır yasaklı olmasına rağmen Genel Merkez olarak kullanılan çalışma ofisinde faaliyetleri sürdürdüğü gibi, hükümetin sessiz kaldığı Ramazan etkinlikleri ve iftar yemekleri yapmaktadır. Örgüte yönelik baskı uygulandığı dönemlerde iftar yemekleri gibi toplu eylemlere yasak konulmakla birlikte, çoğunlukla örgüt bu faaliyetlerinde serbest bırakılmıştır. Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 127.

⁵⁶¹ Saedd Abbadi, "Egyptian Security Blocks MB Annual Iftar Party", **Ikhwanweb**, September 2007, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=14085&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 24.04.2016).

iktidara gelindiği takdirde İsrail'in tanınacağını ve işbirliği kurulacağını söyleyen bir isimdi.⁵⁶² Mehdi Akif, atamaya yönelik muhalefetle karşı karşıya kalınca istifa etti. Örgütün hiyerarşik yapısının ve Genel Mürşidliğin ağırlığı göz önünde bulundurulduğunda, lider koltuğunun bırakılması örgüt tarihinde bir ilkti. Mehdi Akif'in bu tepkisi üzerine muhafazakar kadro geri adım atarak seçimlerin yenilenmesine karar verdi. Anlaşmazlıklara rağmen bütünlüğü korumak isteyen lider kadrosu, Mehdi Akif'i süresi dolana kadar görevde kalmaya ikna etti. Ancak bu süreç, yeni Genel Mürşid'in belirlenmesi tartışmalarıyla kriz ortamında sürdürüldü. Aralık 2009'da İrşad Bürosu seçimleri muhafazakar kadronun baskısı altında yapıldı, ancak Genel Mürşid Mehdi Akif'in desteklediği İsam Arian boşalan İrşad Bürosu koltuğuna seçildi.⁵⁶³

Mübarek rejiminin anti-demokratik ve hukuk dışı uygulamalarını eleştiren ve siyaset sahnesinde taleplerini sık sık dile getiren Müslüman Kardeşler'in iç işleyişinde demokratik temsil ve tüzük kurallarını devre dışı bırakan yönetim anlayışını sürdürme ısrarı çelişkili bir durum yaratmaktaydı.⁵⁶⁴ Bu yöndeki tepkilere rağmen 2010'da İrşad Bürosu Mehdi Akif'in yerine oy çokluğu ile Muhammed Bedii'yi (1943-) seçti. 1965 yılındaki tutuklama dalgasıyla on yılını cezaevinde geçiren, yaşlı kuşağın üyesi olan ve Gizli Örgüt ile bağlantıları olduğu iddia edilen Bedii'nin seçimi, örgüt içindeki muhafazakar kuşağın gücünü pekiştirdi.⁵⁶⁵

Mübarek döneminin 2010 yılındaki son seçimine örgüt içi krizle giren Müslüman Kardeşler üyeleri, bu kez seçimleri boykot etme ve katılma kararları arasında bölünmüştü. İlginç olan husus, yıllardır örgütün partileşerek meşru yollardan siyasal

⁵⁶² Yasmine Fathy, "Essam El-Arian: The Brotherhood's Genial Face", October 2010, <http://english.ahram.org.eg/NewsAFCON/2017/68.aspx>, (Erişim Tarihi: 17.08.2017).

⁵⁶³ 2009'da belirlenen İrşad Bürosu üyelerinden başta Muhammed Mursi ve İsam Arian olmak üzere pek çok isim, geleceğin Hürriyet ve Adalet Partisi'nin kurucu kadrosunu oluşturacaktır. Marc Lynch, "Conseervative Gains in Muslim Brotherhood Elections", **Ikhwanweb**, December 2009, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=22266&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 12.07.2017).

⁵⁶⁴ Masoud, **a.g.m.**, s. 3, (Erişim Tarihi: 18.06.2015).

⁵⁶⁵ Mohammad Salah, "The Egyptian Government and the Muslim Brotherhood", **Ikhwanweb**, February 2010, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=23233> (Erişim Tarihi: 13.10.2017).

sisteme katılmasını savunan yenilikçi kanadın, örgütün güvenliği nedeniyle 2010 seçimlerine başka aday veya partileri destekleyerek katılmadan yana tavır almaları; kıdemli ve muhafazakar üyelerin ise bağımsız adaylarla seçimlere girilmesi gerektiğini ileri sürmeleri idi. Dikkat çeken diğer bir husus, otoriter yönetim anlayışını sürdüren örgütün 2010 seçimlerine katılma kararını, çok sayıda toplantı ve anket çalışmaları yaparak tartışmaya açmasıydı. Bu, yenilikçi veya gelenekçi tüm üyelerin hükümetin baskı koşullarını daha da ağırlaştırmasından çekindiklerini gösteriyordu. Sürdürülebilir olmaktan çıkan siyaset arenasında özellikle yenilikçi kadro, seçim ihlalleri yüzünden Müslüman Kardeşler'in parlamentoya giremeyeceğini dahi düşünüyordu. Çünkü 2000'li yıllar boyunca liderlerinin çoğu tutuklanmış, ekonomik ve toplumsal etkinlikleri engellenmişti. 2005 ve 2007 yıllarında anayasada yapılan değişikliklerle 2010 seçimleri Müslüman Kardeşler için oldukça riskli bir nitelik taşıyordu. 2010 seçimleri seksen sekiz milletvekilinin parlamento dışı kalmasıyla sonuçlanabilirdi. Ancak seçimlere katılım, yasaklı statüsü devam eden örgüte fiili bir meşruiyet sağlıyordu.

Müslüman Kardeşler uzun müzakare sürecinin ardından, oldukça geç bir tarihte, Heyet Partisi'nin seçimlere katılacağını, ancak sandık güvenliğinin sağlanamadığı anda seçimleri boykot edeceğini ilan etmesinden sonra harekete geçti. İrşad Bürosu'nun muhafazakar üyelerinden Abdurrahman Abdul Bar, örgütün seçimlere katılacağını fetva ile duyurdu. Fetvada seçimlere katılmanın dini bir görev, boykot etmenin ise günah olduğu belirtiliyordu.⁵⁶⁶ Heyet Partisi'nin Mübarek rejimine meydan okumasına karşı bir duruşu simgeleyen fetva olayı, örgüt tarihinde bir ilkti. Hasan El-Benna, 1942 ve 1945 seçimlerine katılımı teşvik ederken, bunu bir dini yükümlülük olarak tasvir etmemişti. Üstelik örgüt, 1990 seçimlerini boykot ettiğinde bile dini bir söylemde bulunmamıştı. İslam'ın kapsayıcı bir düzen sunduğu tezine dayanan örgüt ideolojisi, siyasi kararların alınmasında fetva vb. dini bir çerçeve içinde hareket etmediği için bu

⁵⁶⁶ Khalil El-Anani, "Brotherhood Reveals its Colours", **Al-Ahram**, December 2010, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2010/1024/op5.htm>, (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

gelişme, Müslüman Kardeşler'in siyasi ve dini konuları bir araya getirerek, sıradan olayların dini yorumlarla ele alınmasına ve muhafazakar bir anlayışın güçlenmesine işaret ediyordu. Dini açık bir şekilde araç olarak kullanma hamlesi, siyaseten örgütün köşeye sıkışmış olduğunu da gösteriyordu.

28 Kasım ve 5 Aralık'ta gerçekleşen iki aşamalı seçimlerde Müslüman Kardeşler'in bağımsız adaylarının hiçbirisi parlamentoya giremedi.⁵⁶⁷ Hileli olduğu tüm muhalif partiler ve sivil toplum kuruluşları tarafından kabul edilen 2010 seçimleri bir dönüm noktası oldu. Daha önceki yıllarda olduğu gibi bini aşkın Müslüman Kardeşler üyesi seçimlerden önce ve sırasında tutuklandı. Seçimlerin ardından muhalif partiler, seçimlerin iptal edilmesi konusunda birlikte hareket etme kararı aldılar. 2005 seçimlerinde büyük bir başarıya imza atarak seksen sekiz milletvekiliyle parlamentoda temsil edilen Müslüman Kardeşler parlamento dışı kalınca muhalefet bloğunun her türlü faaliyetine destek vereceğini açıkladı.⁵⁶⁸ Müslüman Kardeşler, Larbi Sadiki'nin sözleri ile bu zamana kadar Mübarek rejiminin "seçim fetişizminin"⁵⁶⁹ yüzeyselliğine karşı çıkmaksızın rejimin kurallarına uyum sağlayan tutumunu bir yana bıraktı. Muhalefetin tamamen yok sayıldığı 2010 seçimleri, Müslüman Kardeşler'in ılımlı politikasının ve Mübarek'in baskı politikasının son noktasıydı. 25 Ocak 2011'de başlayan ayaklanma

⁵⁶⁷ Müslüman Kardeşler'in seçim kampanyası, güvenlik güçlerinin müdahalesi eşliğinde gerçekleşti. Ancak ilk turda bin beş yüze yakın üye tutuklandı. Tutuklananlar arasında Şura Meclisi üyeleri ve örgütün internet sitelerinin yöneticileri de bulunuyordu. Bazı seçim bölgelerinde Müslüman Kardeşler adaylarının adaylığı iptal edildi. Örgüt üyesi olsun veya olmasın seçim görevlilerine müdahale edildi. Bu durum yalnızca Müslüman Kardeşler'i değil diğer muhalif partileri de kapsıyordu. Ulusal Demokratik Parti %83 oy oranına ulaşırken muhalefet partileri toplamda %3 oranıyla parlamentoya gitti. Diğer sandalyelerin çoğu iktidar partisini destekleyen bağımsız adayların oldu; "Egypt's 2010 Elections-Fraud, Oppression and Hope for Change", **Ikhwanweb**, December 2010, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27550>, (Erişim Tarihi: 02.09.2016); Yasmin Fathi, "The Muslim Brotherhood", Al-Ahram, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/24/83/387/Elections/MB/The-Muslim-Brotherhood.aspx>, (Erişim Tarihi:31.08.2016);

⁵⁶⁸ "MB Chooses to Boycott Second Round of Polls", **Ikhwanweb**, December 2010, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27387>, (Erişim Tarihi: 12.02.2019); Amr Hamzawy, "Egypt's Legitimacy Crisis in the Aftermath of Flawed Elections", **Ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27408&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 21.12.2016).

⁵⁶⁹ Sadiki, **a.g.e.**, s. 114.

dalgası ise örgütün kuruluşundan beri netleştiremediği siyasi duruşundaki tutarsızlığının yeni bir aşaması olacaktı.

B. Arap Baharı ve 3 Temmuz Darbesi: Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Tasfiyesi

1. 2011 Tahrir Ayaklanmalarının Aktörlerinden Biri Olarak Müslüman Kardeşler

Uluslararası medyada "Arap Baharı", Arap medyasında ise "Arap Devrimleri", "Arap İsyancıları", "Arap Ayaklanmaları" adıyla kabul gören ve ilk olarak Tunus'ta Aralık 2010'da patlak veren rejim karşıtı protesto dalgası, kaçınılmaz olarak Mısır'ı da (diğer Orta Doğu ülkeleri gibi) etkisi altına aldı. 25 Ocak 2011'de başlayan ve onsekiz gün içinde Hüsnü Mübarek rejimini yıkan Mısır'daki ayaklanmalar (25 Ocak Devrimi/Thavra 25 Yanayir), biriken toplumsal huzursuzluğun patlamasıydı. 1977 Ekmek Ayaklanmaları'ndan 2000'li yıllara kadar sessiz kalan Mısır "sokağı", Mübarek rejiminin son on yılına damgasını vuran kötü yönetim, olağanüstü hal kanunları, serbest ve şeffaf seçimlerin yokluğu ve infitah politikalarının sürdürülebilir olmaktan çıkmasıyla değişmeye başladı. 2000'li yılların "yeni" kuşağı da blog yazarları olarak "sokakların" potansiyel gücünü ve siyaseti sosyal medyaya taşıdılar.⁵⁷⁰ Bu hareketlenme, işçi, işsiz, öğrenci, kadın, Müslüman ve Hristiyanların büyük bir kısmını içine çekti. Mübarek yönetimine karşı mücadelede barışçıl eylemler ve yoğun işçi grevlerinin yaşanması, protesto kültürün derinleşmesine imkan sağladı.⁵⁷¹ Mısır

⁵⁷⁰ 2004 yılında Kifaye'nin kurulmasının ardından 2008 yılında Nil deltasında işçi eylemlerinin uzun süreli grev ve eylemleri sonucu 6 Nisan Gençlik Hareketi (Hareketu's Şabab 6 Abril), polis şiddetini ve işkenceyi protesto etmek amacıyla Hepimiz Halid Said'iz! Hareketi (Kulina Khaled Said!) ve siyasi talepler için mücadele etmek üzere kurulan Yarın Partisi (El-Ghad), 2011 Mısır ayaklanmasından önce sosyal medyada ve meydanlarda sefalet ve aşağılanma olarak ifade ettikleri Mısır'ın sürdüremeyen kötü koşullarına kolektif bir farkındalık yarattı. Bkz. Mohammed El-Bendary, **The Egyptian Revolution Between Hope and Despair: Mubarak to Morsi**, United States, Algora Publishing, 2013, s. 20-25.

⁵⁷¹ 2000'de Filistin İntifadası'nda İslamcılar, Nasırcılar ve liberaller bir araya geldiler. 2003 yılında Irak'ın işgalinde yine farklı ideolojik kesimler Tahrir Meydanı'nı bir günlüğüne işgal etti. 2004 yılında Kifaye Hareketi kuruldu. 2006 yılında ise işçi hareketleri başladı. İşçiler 2006'da iki yüze yakın grev organize

gençliği, özellikle 2005 seçimlerinde siyasi protestoların yarattığı coşkuyu, liderlik arayışını ve hükümet baskısını doğrudan deneyimlediler. Müslüman Kardeşler'in dördüncü kuşağı da rejimin otoritesi karşısında örgütün temkinli ve kabullenici duruşunu kamusal alanda tartışarak değişime ihtiyaç duyulduğunu açık bir şekilde dile getirmeye başladılar. Bu tarihten sonra binlerce sanal destekçiyle birlikte Mısır'ın geleceği sosyal medyada konuşuldu. Ancak toplumsal huzursuzluğun ne zaman patlayacağı bilinmiyordu.

Kitle ayaklanmasından önce sosyal medya etkileşimlerinde belirsizlik ve korku hakimken on sekiz gün devam eden protestolara şaşkınlık ve sevinç damgasını vurdu. Bu da beklenen ama zamanı bilinmeyen isyanın kendiliğinden geliştiğini göstermekteydi.⁵⁷² Gösterilerde herhangi bir ideolojik görüşün hakimiyeti yoktu ve İsrail karşıtlığı gündeme gelmedi. Yolsuzluk, para ve güç ittifakına dayanan otokratik ve baskıcı Mübarek yönetimine karşı başlayan halk isyanlarının başlıca sloganı "halk bu düzeni yıkmak istiyor! (Eş-Şaab Yurid İskat En-Nizam!)", aynı zamanda doğrudan veya dolaylı olarak bu rejimi destekleyen resmi dini kurumlara ve söylemlere de yönelikti. Tunus'taki olayların ciddiyetini kavramış seküler gençlik gruplarının, liberallerin ve Nasırcılar'ın sosyal medyadaki protesto çağrılarının, işçi sınıfının yaşadığı mahalleleri hareketlendirmesi kaçınılmazdı. 2000'li yılların ortalarından itibaren işçi eylemlerine yaklaşık iki milyon insan katılarak ciddi kazanımlar elde edilmişti.⁵⁷³ Ocak ayının ilk iki haftasında gösteriler, iki veya üç meydana az sayıda ve birbirinden kopuk eylemci

ettiler; 2007 yılında altı yüz grev gerçekleştirdiler. Grevlerin dışında protesto gösterilerinin sayısı 2007'de bini aşmıştı; 2009'da en az yedi yüz gösteri düzenlenmişti. Bu grev ve protesto dalgası, 2011 ayaklanmalarında kesintisiz halk tepkisinin itici gücü oldu. Bkz. Rabab El-Mahdi, "The Democracy Movement: Cycles of Protests", *Egypt: The Moment of Change...* s. 92-95; Sameh Naguib, *Egypt's Unfinished Revolution*, **International Socialist Review**, Issue 79, September-October 2011, <https://isreview.org/issue/79/egypts-unfinished-revolution>, (Erişim Tarihi: 17.04.2016); Karş. Paul Schemm, "Egypt Struggles to Control Anti-War Protests", **MERIP**, March 2003, <https://merip.org/author/paul-schemm/>, (Erişim Tarihi: 28.04.2016).

⁵⁷² Yasmine El Rashidi, "Bekleyen Kent Kahire", **Devrimleri Yazmak Tunus'tan Suriye'ye Arap İsyanından Sesler**, Al-Zubaidi, M. Cassel ve C. Roderick (Ed.), çev. Nesrin Demiryontan, İstanbul, Metis Yayınları, 2013, s. 62.

⁵⁷³ Joel Beinin, "Worker's Struggles under 'Socialim' and Neoliberalism", *Egypt The Moment of Change....* s., 75-86.

gruplarının katılımı ile başladı. Rejimin baskı mekanizmasını devreye sokarak şiddet uygulaması, insanların bir araya gelmesini tetikledi. Özellikle kayıtdışı sektörde çalışanlar başta olmak üzere işçiler ayaklanmaların giderek güçlenmesinde kilit rol oynadılar.

Mısır tarihinde yeni bir sayfa açan halk hareketine, Müslüman Kardeşler de en az Mübarek rejimi kadar hazırlıksız yakalandı. Hatta 25 Ocak'ta başlayan gösteriler, Müslüman Kardeşler'i geri plana itti. Müslüman Kardeşler lider kadrosu, 2000'li yıllarda baş gösteren işçi eylemlerinin çoğuna katılmamıştı.⁵⁷⁴ Mübarek rejiminin baskı politikasının sınırlarını kestiremeyen ve daha kötü bir durumla uğraşmak istemediğinden örgüt, toplumsal huzursuzluk eylemlerinin gerisinde kalmayı tercih etmişti. 25 Ocak'tan önce başlayan protestolara hem Müslüman Kardeşler'in genç üyelerinin sosyal medyadaki tartışmalara bireysel olarak destek vermesi hem de olayların bütün kesimleri içine alan ulusal bir protesto dalgasına evrilme potansiyeli, örgütün geleneksel temkinli ve durağan tutumunu zorluyordu. Lider kadrosu, ülkedeki ayaklanmaların, Tunus'ta Bin Ali rejiminin 15 Ocak'ta beklenmeyen bir şekilde devrilmesine neden olan olaylar dizisine benzer bir nitelik kazanırsa yeni siyasal ortamın dışında da kalmak istemiyordu. Bu yüzden örgüt, pragmatik davranarak Tunus'taki gelişmelere ve Mübarek yönetiminin yapması gerekenlere ilişkin bir bildiri yayımlamakla yetindi. 20 Ocak tarihli bildiride, Tunus'taki halk ayaklanması desteklenirken hükümetin Mısır halkının taleplerine karşılık vermemesi halinde, Bin Ali ile benzer bir sonu paylaşacağı uyarısında bulunuldu. Bildiride dikkat çeken en önemli husus, bütün muhalif güçler Mübarek'in istifa etmesine odaklanmışken, Mübarek'in görevinden ayrılmasına değinilmemesiydi. Çünkü protestolar henüz gerçek bir halk ayaklanmasına dönüşmemişti. Örgütün geçmiş deneyimleri göz önünde

⁵⁷⁴ "Fulya Atacan'la Arap Baharı Üzerine", Siyasal İslam, İktidar ve Hegemonya, **Praksis**, Sayı 26, 2011, s. 21.

bulundurulduğunda statüko karşıtı bir tutum sergilemekten kaçındığı ve risk almak istemediği görülmüyordu.⁵⁷⁵

25 Ocak'ta Mısır farklı bir gösteriye sahne oldu. Meydanlarda yüz binleri aşan insanlar, güvenlik güçlerinin müdahalesine rağmen toplanmaya devam etti ve protestoların nitelik değiştirmesine neden oldu. 25 Ocak'ın, 1952 darbesinden önce Kahire Yangını olarak anılan ve çok sayıda polisin, İngiliz askerleri tarafından öldürüldüğü ve binlerce Mısırlının sokaklara çıktığı tarihsel bir anlamı vardı. İşkence ve gözaltılarla özdeşleşen Mübarek yönetiminin simgesi olan polis teşkilatına göndermede bulunmak üzere Facebook gençlik grupları (Eş-Şabab El-Feisbuk) tarafından 25 Ocak'ta başlatılan kitlesel gösteriler, beklenildiği gibi karşılık gördü. Birkaç gün içinde halk, yüze yakın polis karakolunu yaktı, gözaltında tutulan çok sayıda insan serbest kaldı, iktidar partisi başta olmak üzere resmi binaları yağmalayarak kendisini görünür kıldı.⁵⁷⁶ Bu süreçte, Müslüman Kardeşler'in olaylara katılması zaman aldı. Mısır'ın en güçlü muhalefet hareketi olarak ayaklanmaların bir parçası olmaktan kaçınmasının başlıca nedeni, halkın (güvenlik güçlerinin bütün engellemelerine rağmen) Mübarek'i devirecek sabrı ve gücü gösterip gösteremeyeceğinden emin olmamasıydı. Müslüman Kardeşler, Mübarek yönetimi hayatta kalmaya devam ederse bu zamana kadar yasaklı statüsüne rağmen toplumsal ve siyasal düzeyde elde ettiği kazanımları tamamen kaybetmekten çekiniyordu. Ancak eylemlerin kontrolden çıkmaya başladığı anda Müslüman Kardeşler taktik değiştirerek 28 Ocak tarihinde protestolara katılma kararı aldı. Bunun üzerine

⁵⁷⁵ Müslüman Kardeşler'in İngilizce internet sitesinde 20 Ocak'ta yayımlanan bildiride hükümete beş maddelik bir talep listesi sunuldu: olağanüstü halin kaldırılması, siyasal sistemde anti-demokratik uygulamalara neden olan anayasanın sorunlu maddelerinin (76,77,78. Maddeler) değiştirilmesi, hükümetin istifa etmesi, seçimlerin yenilenmesi ve ulusal birlik hükümetinin bir an önce kurulması. Bildirinin tam metni için bkz. "MB's Statement on Tunisia Uprising and the Demands of the Egyptian's People", **Ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27890&ref=search.php>, 19 January 2011, (Erişim Tarihi: 1.04.2017).

⁵⁷⁶ Salwa Ismail, "Egyptian Revolution against the Police", **Social Research**, Vol. 79, Issue 2, 2012, s. 435-436.

hükümet örgütün endişelerini doğrular şekilde, lider kadrosundan yirmi beş kişiyi tutukladı.⁵⁷⁷

Örgüt, meydanlarda öne çıkacak bir söylem geliştirmek yerine, diğer grupların arasına karışarak görünmez ve pasif bir konumda kalmak isteyen bir görüntüye sahipti. Tahrir ayaklanmalarının başından itibaren İslami sloganlar olmaksızın özgürlük, adalet ve haysiyet (Huriyya, Adale İctima'iyya, Karama) vurgusu yapılıyor; İslami pankartlar değil, Mısır bayrakları dalgalandırılıyordu. Bununla birlikte Müslüman Kardeşler perde arkasında kalmak istese de, bağımsız hareket eden genç üyeler, örgütün yıllardır toplumsal hizmet konusunda kazandığı deneyimi meydanlara taşıyarak halkın ihtiyaçlarını karşılamada öne çıktılar. Tıpkı 1992 Kahire depremindeki gibi çadır, yiyecek ve içecek, ilk yardım gibi ihtiyaç malzemeleri örgüt tarafından hızla karşılandı. Genç üyeler, muhafazakar lider kadrosunun tüm çekincesine rağmen özellikle gösterileri sabote etmek amacıyla hükümet tarafından görevlendirilen resmi ve gayri resmi milis güçlerin (baltacılar/baltaguiyya) alanlara girişini engellemek için oldukça cesur davrandılar; saldırılar karşısında dağılan halkı yeniden bir araya getirerek yoğun çaba sarfettiler.⁵⁷⁸ Genç üyeler, halk ayaklanmasından önce 2000'li yıllar boyunca yaşanan grev ve protestolarda aktif bir şekilde yer almış, diğer gençlik gruplarıyla iletişimlerini koparmamışlardı. Yeni süreçte de lider kadrosunun çekimser tutumuna karşın genç üyeler, seküler gruplarla dayanışma içinde hareket ettikleri için Müslüman Kardeşler'e belli bir meşruiyet sağladılar.

Kontrol altına alınamayan ayaklanmalarını ciddi bir kaos ortamına evrilmesi, son günlerini yaşayan hükümetin geçmişte olduğu gibi Müslüman Kardeşler ile bağlantı kurmasına neden oldu. Çok geniş bir muhalefet alanının birleştiği Tahrir Meydanı'nı dolduran halk, Mübarek istifa etmediği sürece hükümetle müzakere edilmemesi

⁵⁷⁷ <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=23117&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 18.06.2017).

⁵⁷⁸ Mariz Tadros, **The Muslim Brotherhood in Contemporary Egypt: Democracy Redefined or Cofined?**, London, Routledge, 2012, s.34-35. Ayrıca bkz. Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 167.

konusunda kararlıydı. Örgütün genç üyelerinin meydanlardaki varlığına rağmen 6 Şubat'ta lider kadrosunun, cumhurbaşkanı yardımcısı ve eski istihbarat başkanı Ömer Süleyman'ın düzenlediği toplantıya katılması, kendi taraftarlarının ve diğer muhalif grupların tepkisine neden oldu. Bir gün sonra, hükümetin göstericilere şiddet uygulaması üzerine, Müslüman Kardeşler daha fazla tepki çekmemek için müzakere sürecinden çekildiğini açıkladı.⁵⁷⁹ Hükümetle gerçekleşen görüşmenin başarısız olmasının yanı sıra ayaklanmaların büyük bir coşkuyla devam etmesi, iktidar dengelerini de değiştirdi.⁵⁸⁰

7 Şubat'ta Müslüman Kardeşler yeni bir bildiri yayımladı. Bu kez halk ayaklanmasının bir parçası olarak halkın taleplerinin gerçekleşmesi için barışçıl gösterilere devam edileceği; bütün ulusal güçlerle ve gençlerle birlikte devrimin, halkın ve ülkenin çıkarlarının korunması için çalışılacağı; Mübarek yönetiminin bir an önce istifa etmesi gerektiği vurgulanıyordu.⁵⁸¹ Örgüt yayımladığı bildiriye sadık kalarak Mübarek'in düşüşüne kadar meydanlardan çekilmedi. Bu süre zarfında özellikle ordunun ve Batılı hükümetlerin tepkisini çekmemek için geleneksel sloganlarını (Çözüm İslam'da!, Yolumuz Kur'an! vb.) kullanmaktan kaçındı. Müslüman Kardeşler, yaptığı açıklamalarla ısrarla "devrimin İslam adına yapılmadığını; farklı din, mezhep ve ideolojiden insanların Mısır için bir araya geldiğini" vurguladı.⁵⁸² Aynı zamanda

⁵⁷⁹ Bazı kaynaklar, Müslüman Kardeşler'in müzakere sürecine katılmakla kalmayıp gizli bir oturumda hükümetle işbirliği konularını müzakere ettiğini yazar. Geleceğin Mısır Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi ve İrşad Bürosu üyesi Saad El-Katatni'nin gizli görüşmede, halkın meydanlardan geri çekilmesinin sağlanması (en azından bunun için çalışılması) karşılığında tutuklu lider kadrosunun salıverilmesi ve siyasi parti olarak faaliyet göstermelerine izin çıkarılmasını talep ettikleri iddia edilmektedir. Hazem Kandil, **Inside the Brotherhood**, Cambridge, Polity Press, 2015, s. 137; Eskandar, **a.g.m.**, p. 7. Karş. Hussein Mahmoud, "MB's Leading Role in January 25 Day of Anger-Prospects for Victory", **Ikhwanweb**, February 2011, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28054&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 10.04.2016).

⁵⁸⁰ Yasmine Fathi, "Egypt's Battle of Camel: The Day the Tide Turned", **Ahram Online**, February 2012, <http://english.ahram.org.eg/News/33470.aspx>, (Erişim Tarihi: 09.04.2016).

⁵⁸¹ Bildirinin tam metni için bkz. "MB Statement on the Dialogue between Youth, Political and National Forces with Egypt's Vice-President", <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27977&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 18.03.2016).

⁵⁸² Özellikle reformist üyeler bu süreçte Tahrir ayaklanmalarının Müslüman Kardeşler ve ideolojisiyle ilgili olmadığına ilişkin ABD basını aracılığıyla dünyaya kendilerini anlatıyorlardı. Bkz. Essam El-Arian, "What the Muslim Brothers Want", 9 February 2011, **New York Times**,

örgütün "İslam devleti" hedefinin olmadığı, şeriatın yani İslam hukukunun uygulanması yönünde hareket edilmeyeceğini açıklaması da⁵⁸³ kendini sınırlayan bir strateji izlediğini göstermekteydi. Uzun yıllar siyasal sistemden dışlanan örgüt, ayaklanmaların son günlerinde kendisini ispatlama çabasına girdi. Her ne kadar Tahrir ayaklanmasının başlamasında ve yönlendirilmesinde etkisi olmasa da, Mübarek sonrası geçiş döneminde Tahrir Devrimi'nin/*Thavra'sının* en baskın gücü olması, Müslüman Kardeşler tarihinde bir ilkti.

a. Mübarek Rejiminin Yıkılması ve Ordu ile İşbirliği

Hüsnü Mübarek'in otuz yıllık yönetimi, ayaklanmanın on sekizinci gününde, 11 Şubat'ta sona erdi. Son gün, ülkenin genelinde milyonlarca insan sokaklardaydı. Grev dalgası tüm ülkeye yayılmıştı. Mübarek'in devam etmesi, asker-sivil bürokrasi ve onların denetimindeki ekonomik faaliyetler ve dış ilişkiler bağlamında tehlike arz ediyordu. Bu yüzden, Hüsnü Mübarek, 11 Şubat'ta istifasını sunarak Mısır siyasetinden çekildi.⁵⁸⁴ Mübarek'in istifasının yarattığı etkiyle halk hareketi devam etti. İnsanlar, eski rejimin hesap vermesi, ekonomik haklar, ölüm ve işkenceden sorumlu güvenlik güçlerinin yakalanması gibi taleplerle sokakları boş bırakmadılar.

Mübarek, bütün yetkilerini yirmi üst düzey subayın yer aldığı geçici Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi'ne (SKYK) devretti. Polisin gösterileri dağıtmak için güç kullanmasına rağmen ordunun ayaklanmalar sırasında tarafsız kalması ve meydanlarda en yaygın olarak "halk, ordu elele! (El-Cuyus va'saab ayad vahda!)" sloganının

<https://www.nytimes.com/2011/02/10/opinion/10erian.html>; Khaled Hamza, "Ikhwanweb: Egypt's Revolution is a People Revolution with No Islamic Agenda", 5 February 2011, **Ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27963> (Erişim Tarihi: 16.03.2016).

⁵⁸³ Khalil Al-Anani, "Upended Path: The Rise and Fall of Egypt's Muslim Brotherhood", **Middle East Journal**, Vol. 69, No. 4, Autumn 2015, s. 532.

⁵⁸⁴ Bkz. Gamal M. Selim, "United States and the Arab Spring: The Dynamics of Political Engineering", **Arab Studies Quarterly**, Vol:3, No:35, Special Issue Perspectives on the Arab Uprisings, Summer 2013, s. 261-263; Fawaz A. Gerges, "Giriş: Bir Kırılma", Yeni Ortadoğu Arap Dünyasında Protesto....s. 36.

kullanılması meşruiyetini güçlendirdi.⁵⁸⁵ Halk ve ordu arasında ortaya çıkan güç dengesi, Mübarek rejiminin kilit aktörlerinden olmasına rağmen ordunun Mübarek sonrası döneme sorunsuz bir geçiş yapmasını sağladı. Ancak ordunun hakimiyetinin zamanla toplum ve siyaset üzerinde istikrarsızlaştırıcı bir etkisi oldu. Kısa erimde ordu, kitlelerin temel taleplerinin karşılanmasında oyalayıcı bir tutum benimserken, uzun erimde meydanların boşaltılması için güç kullandı, şiddete başvurdu. Böylece 1952 darbesinden sonra Nasır tarafından kurulan otoriter ve anti-demokratik rejimin, Mübarek sonrasında da sürdürüleceği, ordunun kilit aktör olarak öne çıkmasıyla kendini gösterdi.⁵⁸⁶

SKYK, Mübarek'in istifasının ardından siyasal ve sosyo-ekonomik zorluklara karşı tek başına mücadele edebilecek durumda olmadığına farkındaydı. 1952 yılında Hür Subaylar darbesiyle ordunun kolaylıkla ele geçirdiği iktidar yapısı, 2011 yılına gelindiğinde güvensiz ve çok başlı karmaşık bir yapıya evrildiğinden, SKYK için koşullar çok daha zorluydu. Aynı zamanda Mübarek'in devrilmesine rağmen kitlesel gösterilerin devam etmesi, ordu nezdinde istikrarın sağlanması için en uygun aktörün, uzlaşma politikasından vazgeçmeyen Müslüman Kardeşler olduğu netlik kazanmıştı. Mübarek'in iktidar partisi Ulusal Demokrat Parti dağılmıştı ve Müslüman Kardeşler'in iktidar deneyimi yoktu. Ancak Müslüman Kardeşler, devletin küstürülmüş unsurları karşısında görece kontrol edilebilir ve güvenilir zeminde yer aldığı için ordunun işbirliği yapabileceği en ciddi seçenektir.

⁵⁸⁵ Paul Amar, "Mısır", **Arap Baharı'ndan Kesitler Yeni Ortadoğu'yu Anlamak**, Paul Amar ve Vijay Prashad (Ed.), çev. Ömer Can Furtun, Seyit Ümmetoğlu, Yankı Deniz Tan, İstanbul, İntifada Yayınları, 2014, s. 56-57; Abdel Monem Said Aly, "The Paradox of the Egyptian Revolution", **Middle East Brief**, No. 55, September 2011, s. 4-5., <http://www.brandeis.edu/crown/publications/meb/meb55.html>. (Erişim Tarihi: 15.04.2016)

⁵⁸⁶ 9 Mart'ta ordu, meydanlardan çekilmeyen halka ilk kez müdahalede bulundu. 23 Nisan'da ise ülke çapında tüm grev ve protestolar yasaklandı. SKYK, kurumsal yetkilerine dayanarak kamu düzenini sağlamak amacıyla eylemlerine meşruluk katıyordu. Bunun yanı sıra SKYK, Mısır'ın tüm uluslararası anlaşmalara bağlı kalacağını ilan ederek uluslararası bağlantıların sorunsuz bir şekilde sürdürüleceğinin de güvencesini veriyordu. Kasım 2011 seçimlerine kadar ordunun gösterilere müdahalesi giderek şiddetlendi. Zeinab Abul-Magd, "Understanding SCAF", **The Cairo Review of Global Affairs**, <https://www.thecaireview.com/essays/understanding-scaf/>, (Erişim Tarihi: 17.04.2015).

SKYK, 2011 yılının ilk altı ayında, yeni siyasal sistemi bazı yönlerden Müslüman Kardeşler'in yararına şekillendirmekte önemli rol oynadı. İlk olarak demokratik ve sivil mekanizmaların devreye girmesi için anayasa hukukçularından oluşan bir komitenin kurulduğunu ilan etti. Komitenin görevi, mevcut anayasanın en çok eleştirilen maddelerinin değiştirilerek ülkenin yeni siyasi düzenine biçim vermektir. Tahrir'deki sol gruplar, milliyetçiler ve gençlik örgütlenmeleri, toplumun tüm kesimlerinin üzerinde uzlaştığı yeni bir anayasanın parlamento seçimlerinden önce hazırlanmasını talep ediyorlardı. Bu taleplerden yalnızca anayasa değişikliğinin dikkate alınması, Tahrir güçlerinin etkisinin sınırlandırılacağına işaret ediyordu. Komitenin başkanlığına, eskiden solcu kimliği ile tanınan, Müslüman Kardeşler'in yasal olarak siyasette yer almasını savunan hukukçu Tarık El-Bışri atandı. Ayrıca sekiz kişiden oluşan komite üyelerinden birinin Müslüman Kardeşler üyesi eski bir milletvekili olması, Müslüman Kardeşler'in siyasi ağırlığını arttırmıştı. Mübarek'in istifasından bir hafta sonra SKYK, Müslüman Alimler Derneği başkanı ve Müslüman Kardeşler'in manevi liderlerinden Yusuf Karadavi'yi Tahrir Meydanı'na Cuma Hutbesi için davet etti, kısa bir süre sonra da tutuklu bulunan örgütün üst düzey liderleri serbest bırakıldı.⁵⁸⁷ Bu süreçte, tepki çekmemeye özen gösteren ve iktidarı ele geçirmek gibi devrimci bir niyetinin olmadığına sıklıkla değinen Müslüman Kardeşler, ordu ile aynı çizgide hareket ederek halkın meydanlardan geri çekilmesi gerektiğini vurgulamaya başladı. Gösteri ve grevler, eğer doğrudan Mübarek'i hedef alıyorsa destekleniyor; hükümete yönelik olduğunda çoğunlukla huzurun bozulduğundan, düzensizliğin sona erdirilmesi gerektiğinden bahsediliyordu.⁵⁸⁸

Anayasa Komitesi'nin anayasa değişikliğine ilişkin düzenlemeleri, on gün gibi kısa bir süre içinde, 19 Mart'ta, muhalefetin tepki göstermesine rağmen referanduma

⁵⁸⁷ Bendary, **a.g.e.**, s. 110; Eskandar, **a.g.m.**, p.7.

⁵⁸⁸ Nadine Sika, "Dynamics of a Stagnant Religious Discourse and the Rise of New Secular Movements in Egypt", **Arab Spring in Egypt: Revolution and Beyond**, Bahgad Korany ve Rabab El-Mahdi (Ed.), Cairo, The American University Press, 2012, s. 74.

sunuldu. 2000'li yıllardan beri itiraz edilen 1971 Anayasası'nın oldukça sorunlu on bir maddesinin değiştirilmesi, bazı liberal kesimlerce eski düzenin temel yapısını sarsmasa da en azından siyasal reformların önünün açılması açısından önemli bir adım olarak değerlendirildi.⁵⁸⁹ Sınırlı değişikliğin sivil yönetime dönüş için ilk aşama olduğunu vurgulayan Müslüman Kardeşler de referanduma "evet" oyu ile katılarak yoğun bir kampanya yürüttü.

Referandumda anayasa değişikliğine "evet" oyu vermenin "İslami bir yükümlülük" olduğu şeklinde din odaklı dikkat çekici bir kampanya başlatan örgüt, tepkiler geldikçe seküler dile dönerek "istikrar için evet" sloganına da yer vermeyi ihmal etmedi.⁵⁹⁰ Müslüman Kardeşler, anayasa değişikliğini protesto etmek için Tahrir Meydanı'nda toplanan halkı da SKYK'nin çalışmalarını baltalamak isteyen yabancı ajanların oyununa gelmekle suçluyordu.⁵⁹¹ Örgüt, kampanya sürecinde Selefi gruplarla yaptığı işbirliğinin etkisiyle İslami ifadelerle başvururken gelen tepkiler üzerine geri adım atmakta, böylece siyaset arenasına sürüklendikçe bu arenanın kurallarına göre hareket ettiğini ortaya koymaktaydı. Referandum, anayasa değişikliğinin yüzde yetmiş ikilik oy oranıyla kabul edilmesiyle sonuçlandı. Kabul edilen değişikliklere göre, Eylül ayında yapılması planlanan parlamento seçimlerinden sonra yeni anayasa çalışmaları

⁵⁸⁹ Yargı kararı ve süre sınırlaması olmaksızın zanlıları tutuklama kararını düzenleyen 179. madde, cumhurbaşkanında aranan şartları düzenleyen 77. madde, seçimlerde yargı denetimini öngören 88. madde, olağanüstü hal sürecinin referandum aracılığıyla altı aydan fazla uzatılmamasını öngören 148. madde başta olmak üzere en çok itiraz edilen maddelerde değişikliğe gidildi. Adil İskender, **Değişim Halindeki Mısır Bitmemiş Bir Devrime Dair Denemeler**, çev. Oktay Etiman, İstanbul, İntifada Yayınları, 2016, s. 112; Joshua Stacher, "Egypt without Mubarak", **MERIP**, April 2011, <https://www.merip.org/mero/mero040711> (Erişim Tarihi: 12.02.2016).

⁵⁹⁰ Seküler kesimlerin desteklediği ve cumhurbaşkanlığına aday olacak isimlerden Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı Başkanı Muhammed El-Baradei ile Arap Birliği Genel Sekreteri Amr Musa ve destekçileri referandumda "hayır" kampanyası yürüttüler. Onlara göre yeni anayasa için çalışmalar yapılacaksa anayasa değişikliği yerine anayasa taslağı çalışmalarının yürütülmesi gerekmektedir. Dolayısıyla referandum, Tahrir ayaklanmalarının etkisizleştirilmesi anlamına gelmekteydi. Bkz. Jack Shenker "Egyptian Vote on Constitution Reveals Deep Divisions", March 2011, **The Guardian**, <https://www.theguardian.com/world/2011/mar/18/egypt-constitution-vote-divisions>, (Erişim Tarihi: 12.03.2015). Ayrıca bkz. Tarek El-Bishry, "Egypt's New Legitimacy", March 2011, **The Guardian**, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/mar/21/egypt-referendum-constitution-legitimacy-change>, (Erişim Tarihi: 12.03.2015).

⁵⁹¹ Gamal M. Selim, "Egypt under SCAF and Muslim Brotherhood: The Triangle of Counter-Revolution", **Arab Studies Quarterly**, Vo. 37, No.2, Spring 2015, s. 186.

başlayacaktı.⁵⁹² Referandum süreci, Müslüman Kardeşler ve Tahrir direnişinin temel aktörleri arasındaki ayrışmayı derinleştirirken, genel olarak İslamcı-seküler kutuplaşmasını tetikledi.

SKYK, referandumun istediği gibi sonuçlanmasına rağmen sürecin 1971 Anayasası ile yürütülmesinin mümkün olmadığına hükmederek 26 Mart'ta Siyasi Partiler Kanunu'nu, 30 Mart'ta ise 1971 Anayasası'nı iptal eden "30 Mart Geçici Anayasa Bildirgesi"ni yayımladı. Geçici Anayasa, yeni anayasa kabul edilene kadar geçerli olacak altmış iki maddelik bir belgeydi.⁵⁹³ Hem Siyasi Partiler Kanunu hem de Geçici Anayasa, eskiden olduğu gibi dini ve etnik temelde bir siyasi partinin kurulmayacağı yasağını yinelemekteydi. Anayasanın ikinci maddesinde yer alan "şeriatın hukukun temel kaynağı olduğu" ilkesine ise dokunulmamıştı. Bunun yanı sıra Mübarek döneminde sıklıkla karşılaşılan siyasi partilerin yasaklanma ve kapatılma koşulları hafifletildi. Böylece çok sayıda yeni partinin kurulmasının yolu açıldığı gibi, Mübarek döneminde uzun bir süre yasaklı olan partiler de faaliyetlerine başladı. Bunların başında Müslüman Kardeşler ve Merkez Parti gelmekteydi. Yeni düzenleme ile bu kez yeni kurulan partilerin seçim faaliyetleri büyük ölçüde kısıtlanıyordu. Örneğin siyasi partilerin en az on ilde beş bin üyeye sahip olması gerekmektedir. 1995 yılında Müslüman Kardeşler'den ayrıldığında siyasi parti olmasına izin verilmeyen Merkez Parti, on altı yıl sonra resmi olarak tanınmıştı ancak kanunda belirtilen kayıtlı üye ve şube sorunu ile yüzyüze geldi.⁵⁹⁴

⁵⁹² Roger Owen, "Mısır ve Tunus Diktatörlerin Devrim Yoluyla Düşürülmesinden Yeni Bir Anayasal Düzen Kurma Mücadelesi", *Yeni Ortadoğu Arap Dünyasında Protesto...*, s. 303.

⁵⁹³ Gamal Essam El-Din, "Egypt's Constitution: A Controversial Declaration", **Al-Ahram Online**, March 2011, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/8960/Egypt/Politics/Egypt%E2%80%99sconstitutionA-controversial-declaration.aspx>, (Erişim Tarihi: 11.05.2015).

⁵⁹⁴ Kanunda, bir partinin kurulması için gerekli olan bin üye şartı düzenleme ile birlikte beş bin üyeye çıkarıldı. Aynı zamanda yeni kanunla devletin siyasi partilerin seçim çalışmalarına mali destek yükümlülüğü kaldırıldı. Bu düzenlemeler, yeni kurulan siyasi partilere ciddi oranda mali ve idari yük getirdiği için muhalif grupların hareket alanını büyük ölçüde sınırlandırıyordu. Stacher (2012), **a.g.m.**, p.23; Selim, **a.g.m.**, s. 181.

Müslüman Kardeşler dışındaki siyasi aktörler için pek de iç açıcı olmayan geçiş dönemi koşullarında örgüt, hem SKYK karşısında meydan okuyucu bir görüntü vermemek hem de ordunun örgütü yeniden baskı altına alma olasılığını etkisizleştirmek amacıyla diğer siyasi aktörlerle de işbirliği yapmaktan geri durmadı. Müslüman Kardeşler, Nasırcı, liberal, milliyetçi ve sol partilere anayasa hazırlığı sürecinde birlikte hareket edileceğine, seçimlerde parlamento için yüzde elliyi aşmayacak şekilde aday gösterileceğine, dolayısıyla koalisyon hükümeti içinde çalışılacağına ve cumhurbaşkanlığına aday gösterilmeyeceğine ilişkin güvence verdi.⁵⁹⁵ Ancak seçimler yaklaştıkça Müslüman Kardeşler tam aksi yönde hareket ederek bu güvenceleri bir yana bırakıp, iktidarı ele geçirmek üzere pragmatik davranacaktı.

b. Geçiş Döneminin Zorlukları: Hürriyet ve Adalet Partisi'nin Kuruluşu ve Müslüman Kardeşler'in Bölünmesi

Siyasi Partiler Kanunu'nun yeni düzenlemelerle ilan edilmesinin ardından Müslüman Kardeşler, Mayıs ayında, Hürriyet ve Adalet Partisi (Hizb'ul Hurriyye ve'l Adale) adıyla Siyasi Partiler Komitesi'ne başvurdu. Tahrir ayaklanmaları sırasında dini çağrışım yapan sloganlar yerine demokratik ve seküler ifadeler kullanan Müslüman Kardeşler, "Çözüm İslam'da!" yerine çoğunlukla "Çözüm hürriyet; uygulama adalet!" sloganı ile gösterilere katılmıştı. "Çözüm İslam'da" sloganı, Müslüman Kardeşler ile özdeşleştiği için Hürriyet ve Adalet Partisi'nin adı, bu ayrımı belirtmek ve parti-örgüt özdeşliğine yönelik tepkileri savuşturmak için tercih edilmişti.⁵⁹⁶ Aynı zamanda bu isim, 1990'lardan sonra İslami hareketlerin kurduğu parti zincirinin bir uzantısı

⁵⁹⁵ Wickham (2013), *a.g.e.*, s. 191.

⁵⁹⁶ Müslüman Kardeşler, Hürriyet ve Adalet Partisi'nin yasal olarak kabul edilmesinden sonra, parti hakkındaki değerlendirmelere cevap vermek amacıyla "Çözüm İslam'da" sloganının seçim sürecinde kullanılmayacağını belirtmiştir. Müslüman Kardeşler, geleneksel sloganın, "din devleti" kurma amacı olarak anlaşıldığını, oysa örgütün teokratik devleti reddettiğini, Mısır'ın sorunlarının tek bir ideolojik bakış açısıyla çözülemeyeceği için Hürriyet ve Adalet Partisi'nin çoğulcu bir yaklaşımla ülke yönetimine katılmak istediğini her fırsatta açıklayarak uzlaşmacı yaklaşımını sürdürmüştür. Bkz. "FJP Abandons the Motto 'Islam is the Solution'", *Ikhwanweb*, May 2011, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28604&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 21.09.2015).

olmasıyla da dikkat çekmekteydi.⁵⁹⁷ Hürriyet ve Adalet Partisi'nin başvurusu Haziran ayında onaylandığında, Müslüman Kardeşler, on bine yakın üyesi ile güçlü bir taban örgütlenmesine ve ekonomik güce sahip olarak seçim sürecine ayrıcalıklı bir şekilde dahil oldu.⁵⁹⁸ Partinin kuruluş amacı, 2007 yılında yayımlanan "parti program taslağı"nda belirtildiği gibi korunmuştu. Buna göre, parti kaynağını şeriatan (anayasanın ikinci maddesine atıfla) alan, anayasal sınırlar çerçevesinde "sivil" bir parti" olarak tanımlanmaktaydı. Müslüman Kardeşler'in medya sözcüsü ve İrşad Bürosu üyesi Muhammed Mursi, temelleri Şubat ayında atılan partinin Müslüman Kardeşler'in siyasi faaliyetlerinin yürütüleceği bir bölümü olduğunu, örgütün aynı zamanda tebliğ/dava ve vaaz etkinliklerine devam edeceğini açıkladı.⁵⁹⁹ Partinin kuruluşunun ilan edildiği Nisan ayında gerçekleşen toplantıda, üyelerinin neredeyse tamamının Müslüman Kardeşler üyesi olduğu anlaşılmıştı. Geçmişten gelen polemikler dolayısıyla kadınlara daha fazla yer verilmiş, El-Benna geleneğinin bir uzantısı olarak Hristiyan üyeler de partinin üst düzey kadrolarında görevlendirilmişti.⁶⁰⁰ Ancak parti programı

⁵⁹⁷ Yirmi yıllık süreç içinde Müslüman dünyada, İslami hareket deneyimi olan pek çok ülkede Adalet ve Kalkınma Partisi adıyla kurulan İslamcı partiler dikkat çekici bir yükselişi temsil ettiler. Bu partiler, programlarında da adalet, özgürlük ve kalkınma konularını temel alan bir söylemle ilk olarak 1998 yılında Fas'ta, daha sonra Türkiye, Endonezya ve Irak'ta kuruldu. Malezya'da Halkın Adaleti, Moritanya'da Reform ve Kalkınma İçin Ulusal Buluşma ve Mısır'da Hürriyet ve Adalet Partisi gibi benzer isimlerle bu eğilim devam etti. 1990'ların başına kadar İslami hareketlerin hakim terminolojisinin (şariat, hilafet, cihat, umma/ümmet, en-nahda/uyanış, ıslah gibi) yerini adalet ve kalkınma gibi seküler ve topluma yönelik kavramların alması, İslami hareketlerin iktidar mücadelelerindeki söylemlerinde ortaya çıkan dönüşümü göstermesi açısından önem taşımaktadır. Sembolik güvenilirlik ve güç elde etmek için dinin istismar edildiği yönünde seküler çevrelerden gelen eleştirilerin yanı sıra ABD başta olmak üzere Batılı hükümetlerden gelen "ılımlı İslam" taleplerinin bir ürünü olarak Adalet ve Kalkınma Partileri, demokrasi açığının çözümü olarak tanımlandı. Bkz. Husam Tammam, "Phenomenon of Islamic 'Justice and Development' Parties", **Ikhwanweb**, August 2008, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=17697>, (Erişim Tarihi: 16.09.2016).

⁵⁹⁸ "Freedom and Justice Party", November 2012, **Jadaliyya**, <http://www.jadaliyya.com/Details/24642>, (Erişim Tarihi: 08.04.2016). Müslüman Kardeşler tarihinde bir dönüm noktası olan parti süreci, İslamcı ve İslamcı olmayan diğer hareketleri de kapsadı. Örneğin siyaseti dini gerekçelerle reddeden Selefi gruplar Nur Partisi (En-Nur) adıyla yasal statüye kavuştu.

⁵⁹⁹ Muhammed Mursi'nin Mart ayında yaptığı açıklama için bkz. "MB's Freedom and Justice Party Welcomes Membership for All", **Ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28220>, March 2011, (Erişim Tarihi: 03.05.2015). Ayrıca bkz. Al-Arian: Brotherhood's Freedom and Justice Party to be based on Islamic Law", <https://www.egyptindependent.com/al-arian-brotherhoods-freedom-and-justice-party-be-based-islamic-law/>, (Erişim Tarihi: 14.09.2016); Bkz. Stacher (2002), **a.g.m.**, s. 425, 428-430.

⁶⁰⁰ Partinin bin üyesini kadınlar oluşturuyordu. Kıpti üye Refik Habib ise başkan yardımcılığı göreviyle partiye katılmıştı. Dikkat çeken başka bir husus, Hürriyet ve Adalet Partisi'ne üye olmak isteyenlerin, altı aylık deneme sürecinden geçmek zorunda olmalarıydı. Şartlı üyelik, Hürriyet ve Adalet Partisi

incelendiğinde toplumsal, siyasal ve ekonomik sorunlar konusunda yeni bir şey söylenmediği görülmektedir. Özel mülkiyet, özel sektör ve serbest piyasa çözümlerini destekleyen parti, devletin ekonomik rolünün, sağlıklı bir yatırım ortamını sağlamak ve ülkenin mevcut kaynaklarını korumakla sınırlandırılması gerektiğini dile getiriyordu.⁶⁰¹

Hürriyet ve Adalet Partisi'nin kurulması örgüt içinde istifa ve atılmaları beraberinde getirdi. Anlaşmazlık, ilk olarak ayaklanmalar başladığında, lider kadrosunun halkın yanında gösterilere katılma konusunda ikircikli bir tutum benimsemesi ve hatta Mübarek rejimi ile gizli görüşmelerde bulunmasıyla patlak vermişti. Aynı zamanda eleştirilere rağmen reform konusunda isteksiz olunması ve iç işleyişte demokratik ilkelerin devre dışı bırakılması gibi 1990'lardan beri var olan temel anlaşmazlık konuları da yeniden gündeme gelmişti. Uzun yıllar, rejim tarafından baskı altına alınan örgütün bütünlüğünün bozulmaması için birçok sorun öne çıkarılmıyordu. Bu da Müslüman Kardeşler'in çoğunlukla itaate ve hiyerarşik yönetim anlayışına dayalı geleneksel yapısının sürdürülmesini sağlıyordu. Örgüt içindeki yenilikçi kanat, Genel Mürşid ve onun yakın çevresi tarafından belirlenen misyonun, örgütün tabanına dikte edilmesine ve tabandan yalnızca Genel Mürşid'in istediği ve izin verdiği uygulamaları gerçekleştirme beklentisine itiraz etmekteydi. Anlaşmazlıklar çözülemez boyuta ulaştığında, Merkez Parti olayında olduğu gibi, örgütten kovulma veya atılmalar yaşanıyordu. Geleneksel yapıda yetişmiş olmakla birlikte, örgütün yükselişinde önemli katkılar sunmuş olan yenilikçi üyeler, çoğunlukla siyasi değil, idari görevlere getirilerek etkisizleştirilmişlerdi. Tahrir ayaklanmaları sırasında muhafazakar/geleneksel liderlerin tutarsızlığı karşısında, meydanlarda halk ile birlikte hareket eden ve geri çekilmeyen İrşad Bürosu, Şura Meclisi gibi karar alma organlarında kendilerine uzun zamandır yer verilmeyen gençler, yenilikçi üyelerle birlikte eleştirilerini yüksek sesle ifade etmeye

dışında Selefilerin kurduğu En-Nur Partisi için geçerliydi. Freedom and Justice Party, **Jadaliyya**, p. 3-4.

⁶⁰¹ Freedom and Justice Party, **Jadaliyya**, p.31-32.

başladılar.⁶⁰² Siyasi parti çalışmalarının, henüz Mübarek rejimi devrilmeden Şubat ayında gizli bir şekilde başlatılması, örgüte egemen olan kadronun, her koşulda siyasal sisteme dahil olmak istediğinin işaretiydi. Parti çalışmalarının şeffaf bir tartışma ortamının dışında yürütülmesi ve SKYK'nin atadığı Anayasa Komitesi'ne katılma kararı belli bir grubun inisiyatifi ile alındığı için tepkilere neden oldu. Tahrir'de solcu ve milliyetçi gruplarla işbirliğinden vazgeçmeyen genç ve yenilikçi üyeler, örgütün gizli gündemini "Tahrir ruhuna" aykırı olmakla eleştirdikleri gibi, parti ile örgüt arasındaki sınırın hangi kurallara göre çizileceği noktasında da farklı düşünüyorlardı. Yenilikçi üyelerin çoğunluğu, 2010 seçimlerinde olduğu gibi, Müslüman Kardeşler'in dini bir cemaat olarak devam etmesini, toplumsal hizmet sunmasını ve üyelerin diledikleri partiyi desteklemesi gerektiğini savunmaya devam ettiler. Aslında bu grubun temel endişesi, her şeyin tamamen değiştiği ve belirsizliğin devam ettiği yeni süreçte Müslüman Kardeşler'in zarar görmesinin önüne geçmektir. Bu bakış açısına göre, Müslüman Kardeşler dini bir örgütlenme olarak partilerüstü konumuyla saygınlığını koruyacak; Hürriyet ve Adalet Partisi de örgütten ayrı özerk yapısı dolayısıyla siyaseten manevra alanına sahip olacaktı.⁶⁰³ 1970'li yıllarda öğrenci birliklerinde ve 1980'lerde Doktorlar Sendikası'ndaki faaliyetleriyle örgütün yeniden toparlanmasında ve güçlenmesinde önemli katkıları olan İrşad Bürosu üyesi ve partileşme sürecini en yoğun eleştiren üyelerden biri olan Abdulmünim Ebu Futuh, parti-örgüt özdeşliğinin Müslüman Kardeşler cemaatini yıpratacağını düşünüyor, partileşmenin El-Benna'nın hatırasına ihanet olduğunu, onun izinden giderek Müslüman Kardeşler'in toplumsal hizmet hareketi olarak kalması gerektiğini ileri sürüyordu. Parti tartışmaları, Hürriyet ve Adalet Partisi'nin kurulmasından sonra sönümlenmekle birlikte Ebu Futuh, cumhurbaşkanlığına aday olacağını açıklamasından sonra örgütle ilişkisi sona eren

⁶⁰² Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 176-178.

⁶⁰³ Wcikham (2013), **a.g.e.**, s.179.

isimlerin başında geldi.⁶⁰⁴ Genel Mürşid Muhammed Bedii başta olmak üzere Hürriyet ve Adalet Partisi'nin kurucuları da önceki yıllarda Ebu Futuh ile aynı ekseninde, parti çalışmalarına kesinlikle karşı çıkıyorlardı. 2000'li yıllarda, yenilikçi üyeler Müslüman Kardeşler'in kamusal alanda ve açık bir şekilde faaliyet yürütmesini desteklemekteydi. Bu yüzden siyasi partinin kurulmasını istiyorlardı. Muhafazakar lider kadrosu ise, aynı dönemde kapalı örgüt yapısının korunmasını böylece rejimin baskı politikasından uzak durmayı tercih ediyordu. Özellikle 2010 seçimlerinden sonra, gelenekçi ve muhafazakar kanat, örgütün siyaset içinde yer alması ve parti şeklinde örgütlenerek yola devam edilmesi gerektiğini vurgulamaya başladı.

Müslüman Kardeşler, parti tartışmaları sürerken 2012 yılında yapılması planlanan cumhurbaşkanlığı seçimlerine aday göstermeyeceğini ve parlamentoda çoğunluk statüsü elde etmeye çalışmayacağını ilan edince, Ebu Futuh cumhurbaşkanlığına aday olmak istediğini açıkladı. Şura Meclisi ise Futuh'un, örgütten atılmasına karar verdi. Geleneksel kadronun dışlayıcı tutumu, yenilikçi kanadı ya örgütten ayrılma ya da örgüt içinde kalarak etkisizleşmeyi kabul etme gibi iki seçenekle karşı karşıya bıraktı. Futuh'un örgütten ayrılması üzerine üst düzey lider kadrosunda bulunan muhalif üyelerden bazıları da istifa ederek örgütle bağlarını koparttı.⁶⁰⁵

⁶⁰⁴ Örgütün güçlü isimlerinden olan Ebu Futuh'un bazı kaynaklarda istifa ettiği belirtilse de asıl sorun, örgütün iç işleyişindeki tek seslilikten taviz vermemesiydi. Cumhurbaşkanlığına aday olmak isteyen güçlü bir üyenin örgütle bağının kopartılması, yeni dönemde diğer muhalif üyeleri de kapsayacaktı. Örgütten ayrıldıktan bir süre sonra Güçlü Mısır Partisi'ni (Hizb'ul Mısır El-Kaviyya) kuran Ebu Futuh, Müslüman Kardeşler'den bağımsız bir şekilde siyasi faaliyetlerini yürütecektir. Bkz. "Muslim Bro 2.0 Abdel Moneim Abou El-Futuh", <https://bidoun.org/articles/muslim-bro-2-0>, Summer 2011, (Erişim Tarihi: 05.05.2015).

⁶⁰⁵ Müslüman Kardeşler'in, geçiş döneminde, örgütün iktidardaki konumunu garantiye almak için Ebu Futuh'u örgütten uzaklaştırarak şartlar gerektirdiğinde bağımsız bir aday destekleme hakkını saklı tuttuğu yönünde iddialar da dikkate değerdir. Bkz. Nathan Brown, "When Victory Becomes an Option Egypt Muslim Brotherhood Confront Success", January 2012, **Endowment for International Peace Papers**, https://carnegieendowment.org/files/brotherhood_success.pdf, (Erişim Tarihi: 21.06.2013). Ebu Futuh, 2000'li yıllarda reform çağrılarının güç kazanmasıyla örgütü en çok eleştiren isimlerin başında gelmekteydi. Müslüman Kardeşler'in siyasi parti çatısı altında diğer siyasi gruplarla ortak demokrasi cephesi açması gerektiğini, mevcut siyasette Mübarek rejiminin kurallarına uygun şekilde pasif bir aktör olarak çalışmamasını sıklıkla vurguluyor, liderliğe meydan okuyordu. Karş. Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 146-148; Al- Awadi, **a.g.e.**, s. 82-83.

Örgüt içindeki muhafazakar kanatta Genel Mürşid yardımcısı Hayrat Şatır ve Muhammed Mursi gibi isimler öne çıkıyordu. Genel Mürşid Yardımcısı olmasına rağmen muhalif gruplarla iyi ilişkileri koruduğu gibi, Mübarek yönetimiyle de bağlantılarını sürdüren Şatır, örgüt içinde karar alma sürecini yönlendiren isimlerden biriydi. 1990'lı yıllardan itibaren örgütün dönüşen liderlik yapısını temsil eden zengin iş adamları sınıfından gelmekteydi. Ekonomik gücü, siyasi ve idari konulardaki başarısı, Şatır'ın örgüt içinde otoritesini güçlendiren özelliklerdi.⁶⁰⁶

Hürriyet ve Adalet Partisi, tartışmalar ve istifalar devam ederken Siyasi Partiler Komitesi'nin onayı ile Haziran ayında resmen kuruldu. Muhammed Mursi parti başkanı, İsam Arian başkan yardımcısı ve Saad Katatni genel sekreter olarak göreve başladı.⁶⁰⁷ İrşad Bürosu'nun ve geleneksel kadronun üç güçlü üyesinin Genel Mürşid tarafından partinin yönetimine atanması, tüm eleştirilere ve aksi yönde iddialara rağmen örgüt ve parti arasında bir ayrım olmayacağını gösteriyordu. Bundan sonra, Müslüman Kardeşler üyesi olmakla birlikte Merkez Parti veya bir başka partiye oy verenlerin örgütten dışlandığı/atıldığı; başka bir partinin destekçisi ve/veya üyesi olanların örgüt üyeliğinin engellendiği, lider kadrosunun kendi planlarını dayattığı karmaşık ve zorlu bir süreç başladı.

Ebu Futuh'un dışında, İrşad Bürosu ve Şura Meclisi'nde üye olan Muhammed Habib ve Zafarani gibi 1970'ler kuşağının önemli isimleri de Genel Mürşid Muhammed Bedii'nin örgüt üyelerinin Hürriyet ve Adalet Partisi'nden başka bir partiye üye olmayacaklarını açıklamasıyla istifalarını sundular.⁶⁰⁸ Zafarani, bir süre sonra Yeniden Doğuş Partisi'ni (Hizbu'n Nahda) kurdu. Ebu Futuh gibi örgüt ile parti arasında bir ayrım olması gerektiğini ve örgütün hem iç işleyişte hem de siyasi arenada şeffaf olması

⁶⁰⁶ Achcar, **a.g.e.**, s. 124; Al-Awadi, **a.g.e.**, s. 187.

⁶⁰⁷ "The Founding Statement of the Freedom and Justice Party", **Ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28662>, June 2011, (Erişim Tarihi: 12.05.2015).

⁶⁰⁸ Bkz. Hesham El-Awadi, *Islamists in Power: The Case of the Muslim Brotherhood in Egypt*, **Contemporary Arab Affairs**, Vol. 6, No. 4, 2013, s.540.

gerektiğini düşünenler arasında yer alan Zafarani, Müslüman Kardeşler siyasette yer aldıkça dini örgüt olmaktan uzaklaştığı için Selefi örgütlerin onun yerine dava/tebliğ görevini üstlenerek önemli bir güç elde ettiklerinin altını çizmekteydi.⁶⁰⁹

Hürriyet ve Adalet Partisi'nin kurulmasının ardından örgüt içindeki anlaşmazlıklar neticesinde ortaya çıkan bir başka oluşumun önderliğini, Tahrir Meydanı'nda farklı ideolojik gruplarla bir arada mücadele eden genç örgüt üyeleri üstlendi. Hürriyet ve Adalet Partisi yönetiminde kendilerine yer verilmemesini protesto eden genç üyeler, 6 Nisan hareketi, Kifaye ve diğer bağımsız gençlik grupları ile bir araya gelerek Mısır Akımı Partisi'nin (Hizb'ut Tayyar El-Mısri) kurulduğunu ilan ettiler. Müslüman Kardeşler üyelerinin Hürriyet ve Adalet Partisi dışında başka siyasi oluşumlara katılamama kararını ihlal ettikleri için bu grubun da Şura Meclisi tarafından örgütle ilişkisi kesildi. Mısır Akımı Partisi'nin kurulmasını dikkate değer kılan husus, ülkenin içinden geçtiği belirsiz süreçte, eski ideolojik bölünmeleri bir tarafa bırakan ittifak yapısıyla yeni siyasi işbirliklerinin kurulabileceğini göstermesi oldu.⁶¹⁰

Müslüman Kardeşler'in otokratik liderlik anlayışını ve İslami dayanışma ilkesine sadık kalınmadığını eleştirdikleri için örgütten atılan (ve ayrılan) gençlerin bazıları da dini söylemi öneme çıkaran ittifaklara dahil oldular. Bunların içinde yine geçiş döneminde örgütten ayrılan Haitham Ebu Halil ve Halid Davud'un kurduğu Öncüler Partisi (Hizb'ul Riyada) ile Selefi örgütlerle yakınlığı olan Mustafa En-Naggar'ın öncülüğünde kurulan Adalet Partisi (Hizb'ul Adale) ve reformist kanat içerisinde bulunan Hamid Ed-Diftari'nin kurduğu Reform ve Kalkınma Partisi (Hizb'ul Islah va'l Tanmıyya) yer aldı.⁶¹¹ 1970'li yıllarda Müslüman Kardeşler'in bölünmesi, şiddeti bir

⁶⁰⁹ "A Talk with Ex-MB Leader İbrahim El-Zafarani", **Asharq Al-Aswat**, <https://eng-archive.aawsat.com/theaawsat/features/a-talk-with-ex-mb-leader-ibrahim-el-zafarani>, (Erişim Tarihi: 18.09.2016).

⁶¹⁰ "Mohammed Al-Qasas", **Jadaliyya**, <http://www.jadaliyya.com/Details/24660/Mohamed-Al-Qasas>, (Erişim Tarihi: 12.08.2016).

⁶¹¹ Ashraf El-Sherif, "Islamism after the Arab Spring", **Current History**, Vol. 110:740, December 2011, s. 2, (Erişim Tarihi: 21.02.2012).

araç olarak benimseyen cihadçı grupların örgütten ayrılmalarıyla başlamıştı. Mübarek sonrası dönemde ise, örgüt içinden çıkan grupların çoğunluğu, örgütü yeteri kadar demokratik ve ilkesel bir duruşu olmamakla eleştiriyorlardı. Müslüman Kardeşler, Tahrir ayaklanmalarından sonra, 1928 yılında kurulduğundan beri ilk kez Hürriyet ve Adalet Partisi ile yasal bir statüye kavuşmuş ve iktidara en yakın aktör olarak öne çıkmış olmakla birlikte, yine ilk kez bütünlüğünü koruma konusunda zafiyete düşmüştür. Zafiyet tartışmaları, Müslüman Kardeşler'in 2012-2013 iktidar deneyiminin ardından genç üyeler tarafından yeniden gündeme getirilecekti. Bunlar, örgütün iktidara çok yaklaştığı bir anda, inkısam, yani parçalanma sürecine girdiğini, hareket (haraka) ile parti (hizb) arasındaki ilişki biçiminin, Müslüman Kardeşler'in hem örgütsel yapısının doğası hem de devrimin nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin anlaşmazlıkları derinleştirdiğini iddia ediyorlardı.⁶¹²

Geçiş dönemi, Müslüman Kardeşler içinde lider kadrosuna yönelik direnişi keskin bir şekilde açığa çıkartarak örgütün bütünlüğünü zayıflatırken, siyasi parti çatısı altında hareket etmeye başlayan Selefi örgütler de zorlu bir rakip olarak belirdi. Tahrir ayaklanmalarının ilk evresinde tıpkı Müslüman Kardeşler gibi gösterilere katılmayan Selefiler, ayaklanmaların belli bir ivme kazandığı sonraki günlerde de katılım konusunda kuşkuluydu. Sünni doktrinin istikrar argümanı bağlamında muhalefetten uzak duran Selefi gruplar, referandum sürecinde meydanlara inerek siyaset sahnesine giriş yaptılar. Bu bağlamda Müslüman Kardeşler'in iç çatışmasından ve ayrışmasından en çok fayda sağlayanlar Selefi örgütler oldu. Özellikle 1970'li yıllarda İslami hareketin kendi içinde bölünmesinin sonucunda şiddet ve siyaset dışı tutumları ile önemli bir kitle tabanı oluşturarak kendilerinden söz ettiren Selefi örgütler, Arap ayaklanmalarında ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmak için iyi bir fırsat yakaladılar.⁶¹³ İslami

⁶¹² El-Sherif, **a.g.m.**, p.17-20.

⁶¹³ Selefi örgütler, Müslüman Kardeşler'den farklı olarak kurumsal yapıya sahip değildirler. Hem ideolojik hem de teşkilatlanma açısından homojen bir yapı sergilememelerine rağmen toplumun

programları ile Müslüman Kardeşler'in en güçlü rakibi olan Selefilere, Müslüman Kardeşler'i hem dini hem de siyasi açıdan İslam davasına gölge düşürmekle eleştirdikleri için yıllarca siyasete girmediler. Bununla birlikte davet/tebliğ aracılığıyla toplumun İslamileşmesinde önemli rol oynadılar. Dolayısıyla Selefilere siyasete girişi, Mısır'da (ve Arap dünyasında) hem Müslüman Kardeşler hem de Mısır siyaseti ile ilişkilerinin gelişimi bağlamında bir ilkti.

Müslüman Kardeşler liderliği, örgütü yıpratıcı iç tartışmayı ve Selefi rakiplerini bir yana bırakarak Eylül 2011'de yapılması planlanan parlamento seçimlerine odaklandı. Örgütün amacı, halk desteğini siyasi kazanıma dönüştürmek ve SKYK ile işbirliğini sürdürerek seçimlerden zaferle çıkmaktı. SKYK, 30 Mayıs'ta yayımladığı bildirge ile parlamentonun üçte ikisinin bağımsız adaylardan, üçte birinin siyasi partiler listesinden belirleneceğini açıkladı. Siyasi partileri sınırlandıran düzenlemeye yönelik tepkiler üzerine bildirmede değişiklik yapılarak bağımsız adayların üçte bir oranla parlamentoya girmesi öngörüldü.⁶¹⁴ Müslüman Kardeşler'in uzlaşılı politikası devam etmekle birlikte ordunun, siyasi aktörlerin gücünü sınırlamak amacıyla hareket etmesi, işbirliğinin kırılmalı yapısını zorlamaya başladı. SKYK, işbirliğini yapmak zorunda kaldığı Müslüman Kardeşler'i ve diğeri bağımsız aktörleri sınırlandırarak, kendi meşruiyetini tehlikeye atabilecek ve istikrarsızlığa yol açabilecek gelişmelerin önünü almaya çalışıyordu. Bu yüzden bir yandan seçim sürecini denetim altına almaya, diğeri yandan grev ve protestoları yasaklayan kanuni düzenlemeleri hayata geçirerek halkın eylemlerini sınırlandırmaya çalışıyordu. Özellikle işçi eylemlerinin örgütlülüğü ve devamlılığı,

aşağıdan İslamileştirilmesi misyonuna bağlı kalarak güç kazanmışlardır. Siyaseti "fitne", mevcut siyasi sistem içerisinde siyaset yapmayı "küfür" olarak tanımlayan örgütler, Müslüman Kardeşler'i ve diğeri partileri dışlayıcı bir söylem geliştirmişlerdir. Ancak Arap Ayaklanmaları'nın hemen ardından şeriat söylemlerini sürdüren Selefilere, güç dengesinin değişmesinden dolayı "fitneden" kaçınmanın artık gereksiz olduğuna hükmederek pragmatik bir şekilde siyaset yapmaya başlamışlardır. Ammar Ahmed Fayid, "Mısır'da Selefilere: Dini Meşruiyette Siyasal Meşruiyete", **Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler** Politik Cihadi Davetçi, Beşir Musa Nafi, İzzuddin Abdu'l-Mevla ve El-Hevvas Takıyye (Ed.), çev. Nurullah Çakmaktaş, İstanbul, Yarınlı Yayınları, 2016, s.74.

⁶¹⁴ Hazem Kandil, "Mısır'da İki Devrim Arasında Ordu ve 30 Haziran 2013'ün Tahlili", **Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm**, Doğan Çetinkaya (Ed.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.119.

ordunun ekonomik çıkarlarını olumsuz yönde etkiledikçe daha sıkı tedbirler alındı. Bu tedbirler, protestoların yeniden başlamasını tetikledi. Gösterilerde dikkat çeken en önemli farklılık, insanların "halk ordu el ele!" yerine "kahrolsun askeri yönetim! (Yeskut, yeskut hukm'ul asker!)" sloganıyla ordunun baskıcı uygulamalarını protesto etmeleri idi. Ordunun müdahalesiyle çok sayıda insanın hayatını kaybettiği gösterilerin en önemli özelliği, halk hareketinin SKYK'ye karşı giderek radikalleşmesiydi.

Solcu ve milliyetçi gruplar ile işçilerin yaz boyu düzenlediği büyük çaplı gösterilere karşı, 29 Temmuz'da, Selefi gruplar, altı milyon insanın toplandığı (bu yüzden "milyonlar/milyoniyye" adını alan) büyük bir gösteriyle meydanlara çıktılar. Müslüman Kardeşler'in de katıldığı, askeri yönetimin desteklediği gösterilere dini sloganlar damgasını vurdu.⁶¹⁵ Ordu, Selefilerin gövde gösterilerine müdahale etmezken, solcu ve milliyetçi protestoculara silahlı müdahalede bulunuyordu. Ekim ayında Kıptilerin düzenlediği gösterilerin ordu tarafından kanlı bir şekilde bastırılması, ordunun kitle gösterilerini dizginlemek amacıyla dinsel ayrışmayı tetikleyecek bir yolla protestoların seyrini değiştirmeye çalıştığını gösteriyordu. Bir yandan SKYK'nin özellikle Kıptiler ve Müslümanlar arasında "böl ve yönet" politikası izleyerek ayaklanmaların zeminini mezhepsel düşmanlığa kaydırma iddiaları⁶¹⁶, diğer yandan Selefi grupların, seküler gösterileri baltalamak üzere İslami tınısı yüksek protesto gösterilerine başlamalarının yarattığı tedirginlik, Müslüman Kardeşler'i oldukça zor durumda bıraktı. Bir yandan Selefilerin bu çıkışından rahatsız olurken, meydanları Selefilere bırakmamak için gösterilere katılan Müslüman Kardeşler diğer yandan İslami gruplar içerisinde İslam'ın savunuculuğunu kaybetmekle eleştirildikleri için İslami sembol ve sloganlara başvuruyordu.

⁶¹⁵ 25 Ocak Ayaklanmaları sırasında Selefiler, protestoları tasvip etmediklerini açıklayarak gösterilere katılmadılar. Mübarek'in devrilmesinin ardından ordu ile işbirliğine hazır olduklarını açıklayan Selefi gruplar, ülkenin durumuyla ilgili değerlendirme yapmak üzere Nisan ayında on binlerce insanın katıldığı "Selefi Kongre" ile biraraya geldiler. Kongrede, Tahrir talepleriyle benzer söylemleri dile getiren Selefilerin tek farkı, halk ayaklanmaları ve direnişi çağrıştıracak ifadelerden özenle kaçınmaları oldu. Bkz. Selim, **a.g.m.**, s. 186.

⁶¹⁶ İslender, **a.g.e.**, s. 129-131.

Eylül ayında yapılması planlanan seçimler, yeni kurulan siyasi partilerin seçimlere hazırlanması gerekçesiyle Kasım ayına ertelendi. Parlamentonun üst kanadı olan yasama işlerinin yürütüldüğü Halk Meclisi seçimleri 28 Kasım, 14 Aralık ve 3 Ocak olmak üzere üç aşamada; parlamentonun alt kanadı olan ve danışma meclisi olan Şura Meclisi seçimleri de 29-30 Ocak ve 14-15 Şubat 2012'de yapıldı.⁶¹⁷ Ancak Hürriyet ve Adalet Partisi, parlamentonun çoğunluğunu elde etmek gibi bir amacın olmadığını açıklamış olmasına rağmen Kasım 2011'de yapılan seçimlerin ilk turunda çoğunluğu ele geçirecek şekilde hareket ederek, aday sınırlamasına gitmedi. 3 Ocak'ta gerçekleşen son tura kadar SKYK'yi hedef alan yoğun halk protestoları ve oturma eylemleri devam etti. Güvenlik güçlerinin, seküler grupların devam eden gösterilerini şiddet kullanarak bastırmasına ve onlarca kişinin ölmesine rağmen⁶¹⁸ halk, yeni süreçte varlığını göstermek amacıyla seçimlere katılma konusunda tereddüt etmedi. Ancak Mübarek sonrası dönemin ilk seçimleri, eskiden olduğu gibi ihlal ve hile tartışmaları eşliğinde gerçekleşti, seçim yasakları çoğu parti tarafından göz ardı edildiği gibi, sandık sonuçlarının dahi değiştirildiğine ilişkin iddialar ortaya atıldı.⁶¹⁹ Halk Meclisi seçimlerinin ardından 29-30 Ocak ve 14-15 Şubat tarihlerinde yapılan Yasama Meclisi seçimlerinde katılım oranı ise yüzde yediye kadar düştü.⁶²⁰ Bu tablo, seçimlerin, Mübarek döneminde yapılan seçimlerden yalnızca her partinin açıkça propaganda yapabilmesi dışında hiçbir değişikliğin olmadığını ortaya koydu.

Toplumun yüzde elli dördünün katıldığı seçimlerin sonucunda (Halk Meclisi seçimleri) Hürriyet ve Adalet Partisi, oyların çoğunu kazanarak beş yüz sekiz

⁶¹⁷ Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 249.

⁶¹⁸ Wael Eskandar, "SCAF: A Brief History of Injustice", **Al-Ahram Online**, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/26220/Egypt/Politics-/SCAF-A-brief-history-of-injustice.aspx>, (Erişim Tarihi: 21.07.2015).

⁶¹⁹ Zeinab Abul-Magd, **Militarizing The Nation: The Army, Business, and Revolution in Egypt**, Columbia, Columbia University Press, 2017, 205; Samir Amin, "A Arab Revolutions: A Year After", **Pambuzaka News**, March 2012, <https://www.pambazuka.org/governance/arab-revolutions-year-after>, (Erişim Tarihi: 17.02.2014).

⁶²⁰ Fulya Atacan, "Mısır'da 'Devrim Hikayesi' ve Geçiş Sürecinin Temel Problemleri, **Ortadoğu Konuşmaları Bölgesel ve Küresel Perspektiften 'Arap Baharı'**, Zahide Tuba Kor (Ed.), İstanbul Küre Yayınları, 2014, s. 167.

sandalyeden oluşan parlamentonun iki yüz altısına hakim oldu. Selefi grupların en güçlü partisi Nur Parti Müslüman Kardeşler'den sonra en çok oy alan (yüz yirmi üç sandalye ile) ikinci parti oldu. Heyet Partisi ise, otuz sekiz sandalye kazanarak yüzde dokuz oy oranı ile parlamentoya girdi.⁶²¹ Selefilerin yükselişi, sadece Mübarek rejimini değil Müslüman Kardeşler'i de boykot eden bir kesimin varlığına işaret etmekteydi. Heyet Partisi başta olmak üzere seküler ve devrimci partiler ise parlamentonun yalnızca yüzde yirmi beşine sahip oldu. Muhalif oluşumlar, parti programına odaklanmaktansa protesto siyaseti çerçevesinde sınırlı bir seçim kampanyası düzenlediler ve Müslüman Kardeşler'in örgütlenme ve kampanya faaliyetlerinin oldukça gerisinde kaldılar.⁶²² Hem Mısır hem de Müslüman Kardeşler tarihi açısından dönüm noktası olan parlamento seçimleri, örgüte şimdiye kadar benzeri görülmeyen bir güç sağladıysa da Müslüman Kardeşler için sonun başlangıcıydı.

2. Yasaklı Örgüt'ten (Cemaat'ul Mahzura) İktidara: Parlamento Deneyimi ve Cumhurbaşkanlığı Zaferi

Hürriyet ve Adalet Partisi'nin Mübarek sonrası yapılan ilk parlamento seçimlerindeki zaferi, geçiş döneminde izlenen pragmatik siyasetin zirve noktası oldu. Bu siyasetin bir yönü ordu ile işbirliğini sürdürmek, diğeri Tahrir Meydanı'nın taleplerine bağlı kalındığını göstermekti. Hürriyet ve Adalet Partisi, seçimlere çok az bir süre kala iktidarı elde etmek için kurulu düzenden yana belirgin bir tavır almaya başladı. Bu noktada Hürriyet ve Adalet Partisi, barışçıl ve siyasal olarak çoğulculuktan yana hareket eden bir parti mi yoksa muhafazakar hamleleriyle güç gösterisinde bulunan,

⁶²¹ Ahmed Abu Rabou, "The Absence of the Legislative Body and the Future of the Politics in Egypt", **Arab Reform Initiative**, May 2015, <https://www.arab-reform.net/en/node/314>, (Erişim Tarihi: 24.12.2014); Al-Anani, **a.g.m.**, s. 63.

⁶²² Bazı kaynaklarda, Müslüman Kardeşler'in ekonomik gücünün, siyasal ve ekonomik açıdan kriz dönemini atlatmamış ülkede oylarının artırılmasında belirleyici rol oynadığı vurgulanmaktadır. Kampanya boyunca örgütün seçim alanlarında insanlara dağıttığı temel gıda ve ihtiyaç maddeleri, özellikle kırsal bölgelerde oldukça etkili oldu. Bu bakış açısına sahip olanlar, Selefi örgütlerin de Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleriyle olan eskiye dayanan ideolojik ve finansal bağlantılarının seçim sonuçlarını etkilediğini iddia etmektedir. Bkz. Amar, **a.g.m.**, s. 77; Al-Awadi, **a.g.m.**, s. 544.

siyasi hırslarının güdümünde otoriter bir parti mi olacaktı? Bu temel soru, Hürriyet ve Adalet Partisi'nin başlangıçta parlamentodaki sandalyelerin yalnızca üçte biri için başvuruda bulunulacağı yönünde açıklamalar yapmasına rağmen çoğunluğu elde etmek için yarışmasıyla açığa çıktı. Geçiş sürecinin karmaşasında Müslüman Kardeşler iktidara yaklaştıkça kendini sınırlandırma stratejisinden uzaklaşmaya başladı. Seçimlerin ardından Müslüman Kardeşler, parlamentonun en önemli komitelerinin (bütçe, dışişleri, ulusal güvenlik başta olmak üzere) başkanlığını üstlendiği gibi partinin genel sekreteri Muhammed Saad El-Katatni meclis başkanı oldu. Hürriyet ve Adalet Partisi, yeni anayasa çalışmalarında da bütün siyasi partilerin katılımını sağlamak yerine, Nur Partisi gibi İslamcı partilerle işbirliği yaptı. Yüz kişilik Anayasa Komitesi'nin yetmiş beşi, çoğunluğu Hürriyet ve Adalet Partisi ve Nur Partisi olmak üzere İslamcı partilerden oluşmaktaydı.⁶²³

Hürriyet ve Adalet Partisi, başlangıçta yapılan pek çok açıklamanın aksine⁶²⁴ İslamcıların hakimiyeti altında yeni anayasa çalışmalarına başlamakla birlikte parlamentoda dini partilerin güçlenmesinin önüne geçmek gibi bir zorunlulukla da karşı karşıyaydı. İktidarı ele geçirme sürecinde örgütün seküler söylem ve sloganlarla öne çıkması, toplumsal tabanı ve diğer İslamcı gruplارarasında meşruiyetinin sorgulanmasına yol açmıştı. Selefi Nur Partisi başta olmak üzere diğer dini partiler, işbirliği görüntüsüne rağmen örgütün siyasal çıkarlarına ciddi bir tehdit oluşturuyorlardı.⁶²⁵ Bu yüzden Hürriyet ve Adalet Partisi devlette, toplumda ve ekonomide önemli değişiklikler yaparak ülkenin çıkarlarına hizmet edeceği vaatleri kadar giyim, alkol, kumar gibi daha çok dindarlıkla ilgili simgesel konuları

⁶²³ Abdel-Rahman Hussein, "Parliamentary Subcommittees Wield Limited Powers", **Egypt Independent**, February 2012, <https://www.egyptindependent.com/parliamentary-subcommittees-wield-limited-powers/>, (Erişim Tarihi: 12.07.2017); Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 253.

⁶²⁴ Müslüman Kardeşler, parti kurma çalışmalarının başından itibaren Mısır siyasetinde hükümler değil katılımcı olunacağını sürekli dile getiriyordu. Bkz. "MB Chairman: We Seek to Participate, not Dominate Elections", **Ikhwanweb**, April 2011, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28432> (Erişim Tarihi: 19.10.2018).

⁶²⁵ Ismail El-Houdaiby, "From Prison to Palace: The Muslim Brotherhood's Challenges and Responses in Post-Revolution Egypt", **Fride Working Paper**, Fride and Hivos, No. 117, February 2013, s.1-15.

düzenleyeceği güvencesini de vermek zorunda olduğunun bilincindeydi. Hürriyet ve Adalet Partisi örtünmeyi dayatmadı veya eğlence mekanlarını kapatmadı. Ancak daha çok bu önlemleri bekleyen, daha muhafazakar kesimlere yönelik İslami söylemini sürdürerek meşruiyetini güçlendirmeye çalıştı.

Müslüman Kardeşler SKYK nezdinde de meşruiyetini sağlamak istiyordu. Bu yüzden parlamento seçimleri henüz tamamlandığında, devam etmekte olan gösterilere karşı daha sert bir tutum alarak güvenlik güçleri ile birlikte bunları engellemeye çalıştı. Seçimlerden önce SKYK'nin siyasi partilerin, dolayısıyla Hürriyet ve Adalet Partisi'nin parlamentodaki varlığını sınırlandırma girişiminde bulunması taraflar arasındaki işbirliği koşullarının çok zayıf temeller üzerine inşa edildiğini göstermişti. Bu yüzden Hürriyet ve Adalet Partisi, ordunun yanında bir duruş sergileme politikası izliyordu. Örneğin, 25 Ocak ayaklanmalarının yıl dönümünde yapılan gösterileri, anma ve protesto havasından çıkartıp "demokrasi şölenine" dönüştürerek sabote etti.⁶²⁶ Bu arada Anayasa Komitesi'nde tek sesliliğin hakim olmasından ve ilerleme kaydedilmemesinden şikayetçi olan Heyet Partisi başta olmak üzere azınlıktaki seküler partiler, Mart ayında komiteden çekilme kararı aldı. Hürriyet ve Adalet Partisi, Anayasa Komitesi'nin parlamento seçimlerinin sonuçlarına göre belirlendiğini söyleyerek durumu meşrulaştırmaya çalışsa da anayasa çalışmaları başlamadan sona erdi.⁶²⁷ Geçici Anayasa Bildirisi'ne göre anayasa komisyonunun dağılması parlamentonun feshini gündeme getireceği için, Hürriyet ve Adalet Partisi bir yandan yeni komisyon oluşturmaya çalışırken diğer yandan cumhurbaşkanlığı seçimine odaklandı.

Hürriyet ve Adalet Partisi'nin parlamento faaliyetlerinin, hem seküler partiler hem de SKYK tarafından engellenmesi, cumhurbaşkanlığının önemini arttırıyordu.

⁶²⁶ Hessem Sallam, "Post-Elections Egypt: Revolution or Pact?", **Jadaliyya**, February 2012, <http://www.jadaliyya.com/Details/25249/Post-Elections-Egypt-Revolution-or-Pact>, p.8, (Erişim Tarihi: 21.02.2014).

⁶²⁷ Ahmed Eleiba, "Muslim Brotherhood Denies Military Council Deal, Insists on Timely Transition", **Al-Ahram Weekly**, August 2011, <http://english.ahram.org.eg/News/19291.aspx>, (Erişim Tarihi: 12.07.2018).

Ancak partinin geçiş dönemi boyunca seçimlere katılmayacağını ısrarla vurgulaması, cumhurbaşkanlığı seçimlerinde izlenecek yöntem konusunda elverişsiz bir durum yarattı. Bazı üyeler, daha fazla yıpranmamak için başlangıçta verilen sözlerin arkasında durulması gerektiğini düşünüyordlardı. Daha çok yenilikçi kanadın temsilcileri, devletin en üst makamının sorumluluğunu üstlenmenin, sadece partiye ve örgüte değil ülkeye de zarar vereceğini dile getiriyorlardı. Karar alma sürecinde üstünlüğü ellerinde tutan gelenekçi üyeler ise, parlamentonun en güçlü partisi olmasına rağmen Hürriyet ve Adalet Partisi'nin edilgen duruma itilmesi karşısında başkanlık yarışına katılarak yönetime sahip çıkılması gerektiğini vurguluyorlardı. Bu tartışmalar sürerken, gelenekçi grubun lideri Hayrat Şatır'ın adaylığının gündeme gelmesi, pek çok çevrede şaşkınlık yarattı. Şura Meclisi'nde tartışmalı üç oylama sonucunda Şatır'ın adaylığı kabul edildi. İlk iki oylamada cumhurbaşkanlığına aday sunulup sunulmayacağına ilişkin oy kullanılırken, son oylama Hayrat Şatır'ın adaylığı için yapıldı. Örgütün tabanını oluşturan üyelerin önemli meselelerde dışlanması, uzun süredir şikayet edilen konuların başında gelmekteydi. Cumhurbaşkanlığı seçimi de muhafazakar lider kadrosunun zoruyla Şura Meclisi'nde yapılan oylamalara indirgendi. Ancak Şura Meclisi'nde tekralanan oylamalar ile istenilen karar alınabilmesi, örgüt içi bölünmenin ve anlaşmazlığın oldukça derin olduğunu gösteriyordu.⁶²⁸ Yenilikçi grup, Ebu Futuh'un örgütten atılmasının ardından Şatır'ın seçimlere katılması kararını önleyemedikleri için gelenekçi üyeler karşısında yeni bir yenilgi yaşadılar. İçlerinden bazıları, hem adaylık kararına hem de aday olan kişiye karşı çıkarak istifa etti.⁶²⁹ Yenilikçi kanat, geçiş döneminin karmaşıklığının siyasi hayata daha fazla dahil olmaksızın atlatılması halinde (takriben üç/dört yıl içinde) Müslüman Kardeşler'e tam da El-Benna'nın öngördüğü

⁶²⁸ Son oylamada, Şatır'ın adaylığı 56'ya 52 oyla kabul edildi. Bkz. Al-Anani (2015), **a.g.m.**, s. 537.

⁶²⁹ Pargeter, **a.g.e.**, s. 190.

şekilde kendiliğinden iktidar yolunun açılacağını iddia ediyordu. Bu yüzden Şatır'ı hırslı ve aceleci davranmakla eleştiriyorlardı.⁶³⁰

Örgüt içindeki muhalifler, eski üyeler ve seküler kesimlerin ortak endişesi, Şatır'ın Mübarek rejiminin kilit aktörleri ile yeni siyasi sürecin yürütülmesinde oynayacağı rolün, Tahrir kazanımlarını ortadan kaldıracağı ve Hürriyet ve Adalet Partisi'nin iktidar deneyimini olumsuz yönde etkileme olasılığıydı. Şatır'a yönelik itirazın bir diğer nedeni de kendisinin 2005 parlamento seçimlerinden önce askeri mahkemede yargılanması ve bir süre tutuklu kalmasıydı. Geçici Anayasa Bildirisi'ne göre son beş yıl içerisinde hüküm giyenlerin kamu görevi yürütmeleri yasaktı. Bu durumun, kampanya sürecinde Şatır aleyhinde kullanılma olasılığı karşısında Şatır ile birlikte Muhammed Mursi de adaylık başvurusunda bulunmuştu. Beklenildiği gibi SKYK'nin atadığı Başkanlık Seçim Komisyonu, cumhurbaşkanlığı seçimlerin ilk turunun yapıldığı 23-24 Mayıs'tan önce on adayla birlikte Şatır'ın adaylığını iptal etti.⁶³¹ Müslüman Kardeşler, mücadeleden geri çekilmeyerek ılımlı duruşu ile bilinen Hürriyet ve Adalet Partisi lideri Muhammed Mursi'nin aday olduğunu açıkladı. Mursi, basında çoktan Müslüman Kardeşler'in "yedek lastiği (El-İstiban)" lakabıyla yer almaya başlamıştı. Şatır'a göre oldukça etkisiz bir liderolan Mursi, yenilikçi kanadın eleştirdiği oligarşik yönetim anlayışının bir gereği olarak öne çıkarılmıştı. Mursi, 2000'li yıllar boyunca parlamentoda milletvekili görevinde bulunmuş, Genel Mürşid yardımcılığı ve

⁶³⁰ Şatır'ın gücünün yoğun olarak hissedildiği İrşad Bürosu, Mübarek rejimini temsil eden adayların cumhurbaşkanı olması halinde halk iradesinin yansımadığı bir hükümetin ortaya çıkacağı ve devrimin bütün kazanımları için ciddi bir tehdit oluşturacağı için Şatır'ın adaylık başvurusunun kabul edildiğini açıkladılar. İrşad Bürosu üyelerine göre Şatır'ın dolayısıyla Müslüman Kardeşler'in başkanlık yarışına katılması, Tahrir kazanımlarının korunması anlamına gelmekteydi. Bkz. "Update: Muslim Brotherhood Endorses Khairat Al-Shater as Presidential Candidate", **Egypt Independent**, March 2012, <https://www.egyptindependent.com/update-muslim-brotherhood-endorses-khairat-al-shater-presidential-candidate/>, (Erişim Tarihi: 15.05.2015).

⁶³¹ Ordu, Mübarek sonrasında Müslüman Kardeşler dışında bir alternatif bulamadığı için örgütle işbirliği yapmakla birlikte, Müslüman Kardeşler'i kontrol etme konusunda Mübarek rejimi kadar başarılı değildi. 2008 yılında yasaklı Müslüman Kardeşler örgütüne yardım etmek, kara para aklamak gibi suçlardan askeri mahkeme tarafından tutuklanması, Şatır'ın adaylığının iptal edilme gerekçesi oldu. "Egypt MB Announces Khairat Al-Shater Presidential Candidate", **Amwal Al-Ghad**, April 2012, <http://en.amwalalghad.com/egypts-mb-announces-khairat-al-shater-as-presidential-candidate/>, (Erişim Tarihi: 14.05.2015).

İrşad Bürosu üyeliği yapmış, 1970 kuşağının bir temsilcisi olmasına rağmen itaate dayalı örgüt yönetimine bağlı kalan ve muhafazakar kadronun üyelerinden biriydi.⁶³²

Hürriyet ve Adalet Partisi'nin dışında üç İslamcı aday daha seçim yarışına katıldı. Bu adaylardan ilki, aylar önce Müslüman Kardeşler'den atılan muhalif kanadın lideri Abdulmunim Ebu Futuh, kazandığı takdirde, yasaklı Müslüman Kardeşler örgütünü resmi bir statüye kavuşturacağı vaadiyle kampanya başlatarak dikkatleri üzerine çekti.⁶³³ Hürriyet ve Adalet Partisi yasal bir statüye sahipken, Müslüman Kardeşler'in yasaklı konumu devam etmekteydi.

Selefi örgütlerin desteklediği aşırı muhafazakar Hazem Ebu-İsmail ile akademisyen ve avukat Selim El-Ava da Müslüman Kardeşler ile güçlü bağlantıları olan isimlerdi. Selim El-Ava, yıllarca tutuklu Müslüman Kardeşler üyelerinin avukatlığını yapmıştı. Dolayısıyla Müslüman Kardeşler, başkanlık yarışına bir aksilik çıktığında destekleyeceği alternatif isimlerle giriyordu. İslamcı adayların varlığı aynı zamanda Tahrir ayaklanmalarından sonra İslamcılığın yükselişinin ve gücünün de bir göstergesiydi. Bu güç gösterisi karşısında, Başkanlık Seçim Komisyonu, Şatır ile birlikte Selefi aday Ebu-İsmail'i de devre dışı bırakarak İslami adayların ağırlığını ortadan kaldırmak istedi. Bunun dışında Arap Birliği eski başkanı ve Mübarek döneminin Dışişleri Bakanı Amr Musa, Eymen Nur ile milliyetçi ve Nasırcı olarak öne çıkan Hamden Sabbahi, işçilerin avukatlığını yaparak bağımsız gruplar tarafından desteklenen Halid Ali, sol ve seküler tarafın öne çıkan temsilcileri olarak adaylıklarını ilan ettiler.⁶³⁴

SKYK, ikinci tur seçimlerin yapılacağı 16 Haziran'a iki gün kala eski rejim üyelerinin adaylığını yasaklayan Geçici Anayasa Bildirisi'nde düzenleme yaparak eski

⁶³² Ellis Goldberg, "The Missing Ikhwan and an Electorate Split in Tree", **Jadaliyya**, Jun 2012, <http://www.jadaliyya.com/Details/26142/The-Missing-Ikhwan-and-An-Electorate-Split-in-Three>, p. 6., (Erişim Tarihi: 16.05.2015).

⁶³³ Tarık Ramazan, **İslam ve Arap Uyanışı**, (çev. Belirtilmemiş), İstanbul, Açılım Kitap, 2013, s. 141.

⁶³⁴ Hazem Kandil, "Sisi's Egypt", **New Left Review**, Vol.102., December 2016, s.31.

Başbakan ve Genelkurmay Başkanı Ahmed Şefik'in adaylık başvurusunu kabul etti.⁶³⁵ Şatır gibi bazı adayların tartışmalı şekilde süreçten çıkarılmasına yönelik tepkiler devam ederken, eski rejimin en önemli isimlerinden birinin aday gösterilmesi, seçimlerin şeffaflığına gölge düşürdüğü gibi, Müslüman Kardeşler ile ordu arasındaki güç mücadelesinin yeni bir aşamaya evrildiğine işaret diyordu.

Seçimlerdeki usulsüzlükler ve diğer adayların ilkturda elenerek ikinci tura Muhammed Mursi ile Ahmed Şefik'in kalması, Müslüman Kardeşler değil ama Tahrir protestocuları arasında hayal kırıklığına yol açtı. Ahmed Şefik'in karşısında "devrimci aday", "Rönesans Projesi" gibi değişimi vurgulayan seküler slogan ve projelerle yer alan, Tahrir ayaklanmalarına sahip çıkarak kendisini konumlandıran Mursi'ye karşı olanların bir kısmı, seçimi boykot ederek tepki gösterdi. Mursi, iki aylık kampanya süresinde Tahrir'deki gençlik gruplarının ve bağımsız hareketlerin desteğini almak için çalıştı. Birinci turda elenen örgütün eski muhalif lideri Ebu Futuh, Mursi'den toplumun bütün kesimlerini ikna ederek yarışı sürdürmek üzere sivil ve demokratik ilkelere bağlı kalacağına ilişkin bir belge sunmasını istedi. Ebu Futuh'un teklifi, seküler partilerin ve bağımsız gençlik gruplarının da desteğini aldı. Ancak Muhammed Mursi, Ebu Futuh ve Tahrir grupları ile çok sayıda toplantı düzenlemesine rağmen kendisini bağlayıcı bir metin imzalamadı.⁶³⁶ Muhalif grupların çoğu, eski rejimin temsilcisi Ahmed Şefik karşısında gönülsüzce Mursi'ye oy verdiler. Sonuçların geç açıklandığı ve bu yüzden geçerliliğinin sorgulandığı tartışma ortamında, parlamento binası güvenlik güçleri tarafından kapatılınca örgüte yönelik yıldırma politikası belirgin bir hal aldı. Resmi sonuçlar açıklanana kadar Müslüman Kardeşler taraftarları günlerce sokaklardan ayrıldı.⁶³⁷ Özellikle parlamento seçimlerinden sonra halkın meydanlardan

⁶³⁵ Khalid Al-Anani, "MB vs. SCAF", **Al-Ahram Weekly**, July 2012, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2012/1104/eg4.htm>, (Erişim Tarihi: 20.08.2018).

⁶³⁶ Selim (2015), **a.g.m.**, s. 189; Wikham (2013), **a.g.e.**, s. 260

⁶³⁷ Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 260.

çekilmeyişini eleştiren ve "yabancı ajanların oyunlarına gelme" vurgusu yapan Müslüman Kardeşler için bu hamle oldukça ironikti.

30 Haziran'da Muhammed Mursi, modern Mısır tarihinin seçimlerle gelen ilk İslamcı cumhurbaşkanı oldu. İlk turda oyların yüzde yirmi beşini, ikinci turda ise yüzde elli ikisini alan Mursi'nin zaferi ile Müslüman Kardeşler, iktidar gücünü, cumhurbaşkanlığı makamını da ele geçirerek perçinledi. Hürriyet ve Adalet Partisi, aylardır, SKYK'nin ve Anayasa Komisyonu'nda seküler partilerin müdahalesi nedeniyle parlamentoda gerçek bir nüfuz ve yetki sahibi değildi. Cumhurbaşkanlığı makamı, bu yüzden hem sembolik hem de siyasal ağırlığı ile Müslüman Kardeşler'in zaferini taçlandırdı. Ancak parlamento seçimleri ile kıyaslandığında, Mursi'nin oylarında belirgin bir düşüş söz konusuydu. Seçmenlerin yüzde kırk altısının katıldığı seçimlerin ilk turunda hiçbir adayın çoğunluğu elde edememesi, aynı zamanda Mısır siyasetinin ne kadar parçalı olduğunu gösteriyordu. Mursi'nin ilk turda yüzde yirmi dört oy alması ise Müslüman Kardeşler'e yönelik desteğin büyük oranda ortadan kalktığına işaret ediyordu.⁶³⁸ Bu da Hürriyet ve Adalet Partisi'nin Tahrir Meydanı ile arasına koyduğu mesafenin bir sonucuydu.

Muhammed Mursi'nin başkanlığı kazanması beklenmeyen bir durum değildi. Öncelikle SKYK'nin geçiş dönemi boyunca üstüste yaptığı hamleler, Hürriyet ve Adalet Partisi'nin başkanlık seçimlerine katılmasına ve kazanmasına zemin hazırladı. İkinci turda, karşısında eski rejimden birinin olması, Mursi'yi zorunlu bir seçenek haline getirdi. Mursi'nin en büyük handikapı, ayaklanmalar sonrasında geleceği belirsiz, çalkantılı ve seçim sürecinin de gösterdiği gibi siyasal ve ideolojik olarak bölünmüş bir ülkeyi yönetmek üzere göreve gelmiş olmasıydı.

⁶³⁸ Wickham (2013), **a.g.e.**, s. 257.

a. Yüz Gün Planı ve Nahda/İslami Rönesans Projesi

Mursi, 30 Haziran'daki yemin töreninde ilk olarak Mısır ordusuna teşekkür etti ve ardından "Mısır'ın sorunlarını çözmek için bana yüz gün verin.", sözüyle görevine başladı.⁶³⁹ Yüz Gün Planı, ülkenin "ekmek demokrasisi (Dimukratiyyet'ul Hubz)" sorununun çözülmesi için hazırlanmış bir programdı. Ekmek kavramı, gıda, eğitim, sağlık ve benzeri hizmetlerin devlet tarafından karşılanmasına vurgu yapmakta, "ekmek demokrasisi" de kamu hizmeti karşılığında halkın desteğinin kazanılmasını ifade etmektedir.⁶⁴⁰ Mursi bu kavramları kullanarak Mübarek rejimini yıllardır zorlayan ve sonunda 25 Ocak ayaklanmalarına neden olan yapısal sorunların çözümüne ilişkin gıda, güvenlik, trafik, yakıt, sağlık ve çevre temizliği (çöp sorunu) hizmetlerinde yaşanan tıkanıklığın yüz gün içerisinde aşılmasını vaad etmekteydi. Yüz Gün Planı, aynı zamanda Hayrat Şatır'ın adaylığını ilan ettiğinde başkanlık kampanyası için başlattığı Nahda yani Uyanış/Rönesans Projesi'nin (Mashru En-Nahda) ilk aşamasını oluşturuyordu.⁶⁴¹ Şatır adaylık yarışını Mursi'ye devredince Hürriyet ve Adalet Partisi'nin yol haritası olmaya devam eden Nahda Projesi'nin içeriği, 1980'li yıllarda örgütün siyasi manifestosunu ortaya koymak için yapılan çalışmalara kadar geriye gider. 2000 yılından itibaren entelektüellerin katkılarının yanı sıra Malezya, Türkiye, Brezilya ve İtalya'da başarılı olmuş parti programlarının karşılaştırılmasıyla Müslüman

⁶³⁹ 24 Haziran'da Başkanlık Seçim Konseyi, seçimleri kazandığını açıklamasının ardından Muhammed Mursi, Tahrir Meydanı'nda toplanan destekçilerinin önünde sembolik bir yemin töreni gerçekleştirdi. Meydanda kurşungeçirmez yelek giymediğini göstermek için ceketinin düğmelerini açan Mursi'nin sembolik yemini, bazı eleştirmenler tarafından SKYK'ye karşı ilk meydan okuma olarak yorumlandı. Geçici Anayasa Bildirisi'ne göre cumhurbaşkanının parlamentoda Halk Meclisi'nin huzurunda yemin ederek göreve başlaması gerekmektedir. Mursi, Tahrir Meydanı'ndaki kutlamadan bir gün sonra 30 Haziran 2012'de resmi törene katıldı. Bkz. Joshua Stacher, "Establishment Morsi", **MERIP**, No.265, Egypt: The Uprising Two Years On, Winter 2012, s.10; Osman El-Sharnoubi, "Egypt President Mursi in Power: A Timeline (Part I)", **Al-Ahram**, June 2013, <http://english.ahram.org.eg/News/74427.aspx>, (Erişim Tarihi: 19.09.2016).

⁶⁴⁰ Larbi Sadiki, Popular Uprising and Arab Democratization, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 32, No 1, 2000, s.72.

⁶⁴¹ Mohamed Morsi Sworn in as Egypt's President", **Al-Jazeera**, July 2012, <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/06/20126307128551518.html>, (Erişim Tarihi: 27.04.2017); "Al-Shater: Nahda Project Start with Building a Strong Democratic System", **Ikhwanweb**, April 2012, <https://www.ikhwanweb.com/article.php?id=29928>, (Erişim Tarihi: 04.04.2016); "Morsi's First 100 Days: A Report Card", **Al-Ahram Weekly**, October 2012, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/140/55089/Egypt/The-Balance-Sheet/Morsis-first-days-A-report-card.aspx> (Erişim Tarihi: 13.04.2016).

Kardeşler'in ideolojisi yeniden tanımlanmıştı. Nahda Projesi, 2005 yılında ilan edilen parti programında "Mısır ulusunun despotizm, baskı ve yolsuzluklar altında yitirdiği ulusal, Arap ve uluslararası rolünü yeniden kazanmasını" İslami bir referans sistemi ile ortaya koyan ve değişimin sürekli dile getirildiği bir belge niteliği kazanmıştı.⁶⁴²

Nahda Projesi, Kasım 2011 seçimlerinde ve Başkanlık yarışında Müslüman Kardeşler'in "devrim" sonrası siyasi manifestosu olarak yeniden düzenlendi. Hayrat Şatır ve örgütün önde gelen işadamları kliğinin son şeklini verdiği proje, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve güvenlik kurumunun yeniden yapılandırılmasına dayanan bir siyasal sistem ile hem özel sektörün hem sivil toplumun güçlendirildiği bir "kalkınma" planı sunmaktaydı. Projenin hakim söylemi, ülkenin sürdürülebilir olmaktan çıkan ekonomik sorunları etrafında oluşturuldu. Ülkenin yapısal ekonomik koşullarının iyileştirileceğine dair bir "uyanış programı" ile iddialı bir vaadde bulunuluyordu.⁶⁴³

Siyaset ve ekonomi alanlarının birbirinden ayrı düşünülemeyeceği, 2011 yılı boyunca devam eden ayaklanma dalgası sırasında güçlü bir şekilde ispatlandığı görülmüştü. Ancak Hürriyet ve Adalet Partisi yönetimi altında ekonomi politikalarının, Mübarek döneminde uygulananlardan ne derece farklılaşıp, halkın temel ihtiyaçları ve taleplerini karşılayacağı konusunda yaygın bir karamsarlık ve belirsizlik hakimdi. Bu karamsarlığın nedeni, ayaklanmaların başlamasından itibaren Müslüman Kardeşler'in yükselen isyan dalgası karşısında eski rejimin ayakta kalmasına verdiği destektir. Gerçekten de Nahda Projesi ve Yüz Gün Planı'nda, Mübarek döneminin zengin-fakir arasındaki uçurumu derinleştiren infitah politikalarının başarısızlığını ortadan

⁶⁴² Kandil, a.g.e., s. 44-45.

⁶⁴³ Hayrat Şatır, Nahda/İslami Rönesans Projesini ilk olarak, Nisan 2011'de, henüz parlamento seçimlerinin yapılmadığı erken bir tarihte, "Nahda'nın Özellikleri: Devrimin ve Ufukların Kazanımı" adlı halka açık bir toplantıda yaptığı uzun konuşmayla tanıtmıştır. Hürriyet ve Adalet Partisi'nin programına ilişkin de ayrıntılı bilgilerin yer aldığı konuşmanın özgün kaydı için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=JnSshs2qzrM>, (Erişim Tarihi: 21.06.2018); İngilizceye tercüme edilmiş metin için bkz. "Khairat El-Shater on "The Nahda Project" (Complete Translation)", Current Trends in Islamic Ideology, **Hudson Institute**, April 2012, <https://www.hudson.org/research/9820-khairat-al-shater-on-the-nahda-project-complete-translation->, (Erişim Tarihi: 21.06.2018).

kaldırmaya yönelik değişiklikten bahsedilmiyordu. Dış ticarete, yeni işletmelerin kuruluşunda ve bütçe açığı sorununun çözülmesinde devletin hakim olduğu alanların daraltılması vurgulanıyor; ekonominin tarıma değil, hizmet odaklı işletmelere dayalı geliştirilmesinden bahsediliyor; devletin yetersiz kaldığı noktada, özel sektörün temel ihtiyaçların karşılanmasında etkili olacağı belirtiliyordu. Bu bağlamda, Şatır, infitah ekonomisini İslam'ın kapsayıcılığı ve temel ilkelerine uygun bir şekilde yürüteceğinin sözünü vererek belirsiz bir söyleme başvuruyordu. Hatta Nahda Projesi'nin "İslam'a dayalı bir Mısır Nahdası" olarak belirlenmiş alt başlığında, Kur'an'dan ayetlerle Mısır'ın ekonomik yapısı açıklanmaya çalışılıyordu.⁶⁴⁴ Ancak ekonomik etkinliklerin İslam'a veya dine nasıl dayandırılacağı belirsizliğini koruyordu.

Yüz Gün Planı ve Nahda Projesi'nin uygulanmasında örnek alınan, Müslüman Kardeşler çevrelerince, 2000'li yıllardan beri tartışılan Türk Modeli'ydi. Türk Modeli tartışması, 2000'li yılların sonlarında ordu tarafından da gündeme getirilmişti. Mısır basınında laiklik vurgusuyla ve ordunun demokratik süreç içerisinde rahat hareket edebileceği bir sistem olarak Türkiye örneğine yer veriliyordu. Mübarek'in düşüşünden sonra SKYK'nin geçiş dönemini uzatması ve iktidarı sivil hükümete bırakmayacağını göstermiş olması, Türk modelinin öne çıkmasının nedeniydi.⁶⁴⁵

Müslüman Kardeşler'in Türkiye ile bağlantısı 1990'lı yıllarda siyasal İslam'ın önde gelen kurumsal temsilcisi Refah Partisi ise başlamıştı. Bu bağlantı, 2000'li yıllarda Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ile devam etti. Müslüman Kardeşler, AKP'yi, ilk

⁶⁴⁴ Hayrat Şatır, 2011'de henüz Mübarek devrilmeden tutuklanıp SKYK'nin yönetimi devralmasıyla serbest bırakıldığında, siyasi faaliyetlerinin yanı sıra ticari faaliyetlerine de yeniden başladı. Kahire'nin zengin mahallesinde market zinciri açan Şatır'ın, başkanlık seçimlerinde market zincirini de tanıtan bir kampanya hazırlaması dikkat çekiciydi. Bkz. Abul-Magd, **a.g.e.**, s. 204; "Khairat El-Shater on "The Nahda Project" (Complete Translation)", Current Trends in Islamic Ideology, **Hudson Institute**, April 2012, <https://www.hudson.org/research/9820-khairat-al-shater-on-the-nahda-project-complete-translation->, (Erişim Tarihi: 21.06.2018); Amira Howaidy, "A Model Capitalist?", **Al-Ahram**, April 2012, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2012/1093/eg4.htm>, (Erişim Tarihi: 13.02.2016).

⁶⁴⁵ Hesham Sallam, "Mısır'da Türk Takıntısı", çev. Gülfer Göze, **Jadaliyya**, June 2013, <http://www.jadaliyya.com/Details/29173/Misir%E2%80%99in-Turk-Modeli-Takintisi>, (Erişim Tarihi: 13.05.2015).

kurulduğu zaman "İslami gündemi olmamakla" birlikte siyasi parti olarak yakaladığı ivmeden dolayı başarılı buluyordu. 2012 yılında başkanlık seçimlerine katılma kararını protesto ederek örgütten istifa eden İrşad Bürosu üyesi Kemal Helbavi'nin, Müslüman Kardeşler'in siyasi manifestosunun en önemli ilkelerinden birisinin ABD karşıtlığı olduğunu, ancak AKP'nin ABD (ve Batı) desteğini alarak ve İsrail ile stratejik işbirliğini sürdürerek iktidara geldiğini vurgulaması, Müslüman Kardeşler'in (en azından Müslüman Kardeşler içindeki bazı kliklerin) AKP'ye karşı mesafeli duruşunun nedeniydi.⁶⁴⁶ Genel olarak Mısır Müslüman Kardeşler'i, diğer Arap ülkelerindeki Müslüman Kardeşler örgütlerine (Fas, Kuveyt, Suriye, Ürdün) göre ABD'ye karşı çekincesini uzun süre sürdüren bir örgüt olmuştur. Bu, taraflar arasında iletişim kanallarının olmadığı anlamına gelmese de iletişimin kamusal alana yansımadağı bir ilişki biçimi olmuştur. Ancak 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren Müslüman Kardeşler, pragmatik gerekçelerle ABD'nin ılımlı İslam söylemine yayınladığı eylem planları ve parti programları ile karşılık vermeye başlamıştır.⁶⁴⁷

Yenilikçi grubun içinden gelen Helbavi, AKP ile Müslüman Kardeşler'i ideolojik açıdan ve ABD ile ilişkiler bağlamında karşılaştırırken, İrşad Bürosu üyelerinden İsam Arian (başlangıçta yenilikçi tarafta yer alıp daha sonra örgütün karar alma sürecini belirleyen muhafazakar kadronun temsilcisi olan) ise, 2005 yılında yaptığı bir değerlendirmede, AKP'nin İslami bir parti olarak Türkiye'de demokratik sisteme bağlı kaldığı için ülkeyi başarıyla yönettiğini söylüyordu.⁶⁴⁸ Böylece Müslüman Kardeşler'in demokrasiye bakış açısının sorunlu olduğuna ilişkin eleştirilere o dönemde,

⁶⁴⁶ Kamal Al-Halbawy, "A Brother and A Scholar", **Ikhwanweb**, January 2010, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=22724> (Erişim Tarihi: 12.03.2015).

⁶⁴⁷ Müslüman Kardeşler ve ABD ilişkisine dair bir analiz için bkz. Khalil Al-Anani, "Is Brotherhood with America Possible?", **Ikhwanweb**, December 2007, <https://www.ikhwanweb.com/article.php?id=14754>, (Erişim Tarihi: 27.02.2015).

⁶⁴⁸ Bkz. Esam Al-Arian, Western Veto Behind Our Deprivation of Democracy", **Ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=20185>, (Erişim Tarihi: 18.02.2016).

AKP örneği üzerinden cevap veriliyordu.⁶⁴⁹ Eylül 2011'de, Mısır'ı ziyaret eden Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın, Mübarek sonrası rejimin seyrine ilişkin "laik devlet" vurgusu, Müslüman Kardeşler'in büyük çoğunluğunun sert tepkisine yol açtı. Örgütün basın sözcüsü Mahmud Gazlan, Erdoğan'ın bu çıkışını Mısır'ın içişlerine karışmak olarak ifade etti. Tepkilere rağmen örgütün iş adamlarının etkisi altındaki muhafazakar lider kadrosu bu tartışmaya girmemeye özen gösterdi.⁶⁵⁰

Parti heyetlerinin sık sık bir araya gelmesiyle gerçekleşen toplantılarda, bankacılıktan sosyal güvenlik ve sağlık hizmetlerine kadar pek çok konuda AKP deneyimi ele alınıyor, Hürriyet ve Adalet Partisi'nin karşı karşıya kaldığı idari sorunların üstesinden gelmek için AKP'nin izlediği yöntemler tartışılıyordu. Hayrat Şatır'ın başkanlık için aday olduğu Nisan 2012'de, özellikle ekonomi ve dış politikada, yatırım ve tasarrufların teşvik edilmesi, uluslararası desteğin sağlanması gibi konularda elde edilen başarının takip edileceği vurgulanıyordu.⁶⁵¹ Hürriyet ve Adalet Partisi Başkanı İsam Arian, "AKP'nin iktidara geldikten sonra seçmen sayısını ve siyasi üstünlüğünü kurumsallaştırarak büyük bir başarı sergilediği, ekonomi politikasında izlediği stratejilerle siyasal söyleminin zayıf yönlerinin üstünü başarıyla kapatabildiğini", bu yüzden AKP'nin izlediği siyasetin, şiddeti ve askeri vesayeti sona

⁶⁴⁹Hamdi El-Husseiyin, "El-Arian: The Brotherhood Considers the Founding of a 'conservative' Party", **Ikhwanweb**, December 2005, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=5022>, (Erişim Tarihi: 23.07.2015); Khalid Diba, Recep Tayyip Erdogan: Arab Hero?", **The Guardian**, September 2011, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/sep/22/recep-tayyip-erdogan-arab-hero-turkey>, (Erişim Tarihi: 12.12.2015).

⁶⁵⁰ "Turkish PM Touches on Secularism in Tunisia and Egypt", **World Bulletin**, <https://www.worldbulletin.net/diplomacy/turkish-pm-touches-on-secularism-in-tunisia-after-egypt-h78926.html>, (Erişim Tarihi: 23.09.2016); "Egypt's Muslim Brotherhood criticizes Erdoğan's call for a Secular State", **Al Arabiyya**, <http://www.alarabiyya.net/articles/2011/09/14/1668114.html>, (Erişim Tarihi: 13.05.2016). Müslüman Kardeşler'in İngilizce yayın yapan internet sitesi İhvanweb, bu tartışmayı gündeme getirmedir. İhvanweb'in, zaman zaman Türkiye'nin ılımlı ve liberal İslam'ın temsilcisi olarak tanımlandığı makalelere yer verdiği görülmektedir. Sitede genel olarak 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren otoriter Arap rejimlerinin, demokratik taleplere sırt çevirdiği için, Filistin sorunu başta olmak üzere Arap meselelerine AKP'nin ilgi gösterdiği ve kendisini model ülke olarak sunduğuna ilişkin yorumlar yer almaktadır. Arap Baharı'ndan sonra ise Hürriyet ve Adalet Partisi'nin lider kadrosunun işbirliği girişimlerine rağmen İkhwanweb, AKP'ye İslamcılık ekseninde değil, eleştirel bir şekilde ve milliyetçi bakış açısıyla yaklaşan yazılara yer vermiştir. Örneğin bkz. Lamis Andoni, "Erdogan is No Gamal Abdel Nasser", **Ikhwanweb**, June 2010, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=25351>, (Erişim Tarihi: 14.03.2015).

⁶⁵¹ Şatır, seçim kampanyasında kendisini Mısır'ın Erdoğan'ı olarak tanıtmış; özellikle sol ve liberal çevrelerin eleştirilerine maruz kalmıştı. Bkz. Sallam, **a.g.m.**, p. 4-5.

erdirdiği için Mısır için ideal bir örnek teşkil ettiğini vurgulamıştır.⁶⁵² AKP'nin, kurulduğu zaman ortaya koyduğu siyasal program, hem seküler kesimlere hem de muhafazakar kesimlere bir meydan okuma niteliği taşıyordu. 2000'li yılların sonuna gelindiğinde ise AKP'nin muhafazakar ve otoriter gündemi öne çıkmaya başlamıştı. Hürriyet ve Adalet Partisi de kurulma aşamasında ve Tahrir'in gücünün etkisi altında seküler sloganlarla kendini konumlandırmış, "Çözüm İslam'da!" söylemini geri planda bırakmıştı. Dolayısıyla benzer pragmatik hamleler, bir cemaat geçmişi olarak değil ama kurumsal bir yapı olarak AKP modelinin Müslüman Kardeşler'in yönetici kadroları tarafından dikkate alındığını gösteriyordu.

AKP modeli, Hürriyet ve Adalet Partisi'ne uygulamada belirli bir çerçeve sunmakla birlikte, Nahda projesinin ilk aşamasını oluşturan Yüz Gün Planı, kısa erimde ülkenin öncelikli sorunlarının çözülmesi ve toplumsal huzursuzluğu dizginlemek amacıyla öne çıkarıldı. Mursi, kendisine oy vermeyenlere de hitap ederek ulusal mutabakata hazır olduğunu, ülkenin ekonomik sorunlarına odaklanacağını taahhüd etmek zorundaydı. Yüz gün içinde Mursi, daha çok Mısır'ın gündelik hayatını olumsuz etkileyen "ekmek" sorununun çözülmesi için yoksul mahallelere bedava yiyecek dağıtımı, trafik sorunun aşılması için görevli polislerin sayısının artırılması, çöplerin düzenli bir şekilde toplanması için belediye ve gönüllü gruplarla işbirliği yapılması, taşımacılık hizmetlerinin geliştirilmesinden oluşan programı elinden geldiğince uygulamaya çalıştı.⁶⁵³ Ancak hem ülke ekonomisinin kötü gidişatının hem de bürokratik yapının aşırı hantallığının aşılması söz konusu hizmetlerin hayata geçirilmesi oldukça zorlu bir süreçti. Eğer Mursi, vaad ettiği gibi sorunların çözümünde dikkate değer bir ilerleme kaydederse, yöneten ve yönetilen arasındaki üstü kapalı anlaşmayı hayata

⁶⁵² Al-Arian, **a.g.m.**, p. 6-7.

⁶⁵³ Mursi'nin Yüz Gün Planı'nı açıklamasından sonra bazı sivil toplum kuruluşları ve bağımsız gençlik grupları, Mursi'nin faaliyetlerini takip etmek için "Mursimetre" adıyla internet sitesi kurdular. Böylece planın işlerliği ve katedilen aşamalar tespit edilebilecekti. <http://morsimeter.com/en>, (Erişim Tarihi: 12.02.2018).

geçirmiş olacak, belki de kendi tabanından daha çok diğer kesimlerin desteğini sağlayacaktı. Ancak, parlamento seçimlerinden itibaren gerek Yüz Gün Planı gerekse Nahda Projesi'nde belirtilen ekonomik hedefler konusunda kapsamlı politikalar üretilemediği gibi, ekonomik tartışmalar bile, içinde bulunulan belirsiz ve her açıdan çöküşü simgeleyen süreci aşmak için yeterli değildi.⁶⁵⁴

Kahire'de büyük bir soruna dönüşen trafik problemi, çöp yığınları, sürekli elektrik kesintileri ve devlet kurumlarının işlevsizliği, Mursi üzerindeki baskıyı arttırdı. Baskı arttıkça, devlet kurumlarını denetim altına almak yönünde hareket eden Mursi, cumhurbaşkanı olarak iktidarın en üst makamında olsa da eski rejimin devam eden hakimiyeti karşısında görece etkisiz bir durumdaydı. Örneğin, 25 Ocak ayaklanmaları ve sonrasında devam eden gösterilerde, protestoculara saldırmakla suçlanan güvenlik güçlerinin serbest bırakılması veya Hüsnü Mübarek ve eski rejimin üst düzey temsilcilerinin yargı sürecinin yavaş ilerlemesi gibi geçiş döneminde tepkilere yol açan sorunların çözümsüzlüğü, Kahire'nin huzursuzlukları ile birleşince Mursi'ye yönelik tepkileri arttırıyordu. Ancak Mursi'nin ve Müslüman Kardeşler'in en büyük hatası ülkenin eski rejimi temsil eden bileşenleri ile devam eden güç dengesini yanlış hesaplamasıydı. Yanlış hesap, Mursi'nin devleti "İhvanlaştırma" politikası ve iktidar deneyimi için sonun başlangıcıydı.

b. Devletin İhvanlaştırılması (İkhvanat Ed-Devle)

Müslüman Kardeşler ve SKYK arasındaki işbirliği, Mübarek'in düşüşünün ardından başlamış, ancak zaman içerisinde uzlaşi siyaseti, Müslüman Kardeşler'i zorlayan ve köşeye sıkıştıran bir hal almıştı. 2011 sonrası yapılan seçimler, Müslüman Kardeşler lehine sonuçlanmakla birlikte SKYK'nin baskısıyla ordunun ekonomi ve

⁶⁵⁴ Yüz günün sonunda Mursi, planlanan hedeflerin yüzde yetmişine ulaşıldığını açıklarken Mursimetre'ye göre planlanan hedeflerin çok azı gerçekleştirilmişti. Bkz. <http://morsimeter.com/en>, (Erişim Tarihi: 13.03.2018).

siyaset üzerindeki ayrıcalıkları artarak devam etti. Özellikle başkanlık seçimlerini çok az bir farkla Mursi'nin kazanması ve seçim sonuçlarının on gün sonra ilan edilerek şüpheli bir durum yaratılması gibi gelişmeler, SKYK'nin traflar arasında işbirliğinin sona erdiğinin göstergeleriydi.⁶⁵⁵ Mursi'nin, seçimi kazandıktan sonra 29 Haziran'da, Tahrir Meydanı'nda kendisini destekleyenlere yaptığı konuşmada, SKYK'ye meydan okurcasına, geçiş döneminde ordu tarafından gözaltına alınan solcu, liberal ve Müslüman Kardeşler üyelerinin de bulunduğu çok sayıda tutuklunun serbest bırakılması için af kanununu gündeme getireceğini söylemesi, otorite krizini başlatan ilk adım oldu. Mursi, resmi olmayan ancak yemin töreni havasına bürünen konuşmasında daha da ileri giderek, terör eylemleri ile bilinen İslam Cemaati'nin silahlı kanadının lideri olan ve 1993 yılında Dünya Ticaret Merkezi'ne saldırı düzenleyenlerin ruhani lideri olduğu için ABD'de tutuklu bulunan Şeyh Ömer Abdurrahman'ın (1938-2017) serbest bırakılması çağrısında bulunarak dikkatleri üzerine çekti.⁶⁵⁶ Mursi'nin bu hamlesi, Müslüman Kardeşler'in İslami ideolojisinin bir ifadesi olarak düşünülebileceği gibi, Mısır'ın aşırı kutuplaşmış siyasetinin yarattığı çekişmede otoritesini sağlama ve Selefi grupların

⁶⁵⁵ Mısır basınında yer alan bazı iddialar, başkanlık seçim sonuçlarının on gün kadar geç açıklanması, güvenilirliği baştan beri tartışılan seçimlere SKYK'nin müdahalesi olduğu yönündeydi. ABD ile ilişkisi bozulan SKYK, Ahmed Şefik'i son dakika yarışa dahil ederek Mursi'yi devre dışı bırakmak istiyordu. Özellikle Şubat 2011'den itibaren SKYK'nin ayaklanmalardan ABD'yi sorumlu tutan açıklamaları ve ABD'li sivil toplum örgüt yöneticilerinin tutuklanması gibi gelişmeler, tarafların arasının açılmasına neden olmuştu. Hürriyet ve Adalet Partisi, parlamento seçimlerinde birinci parti olarak çıktıktan sonra, tutuklu Amerikalıların serbest bırakılmasında ve krizin çözülmesinde önemli rol oynamıştı. ABD, parlamento seçimlerinden sonra, başlangıçtaki "istikrar" vurgusunu "düzenli geçiş" olarak değiştirmişti. 2013'te gerçekleşen darbeden hemen önce ortaya çıkan gizli belgelerde, cumhurbaşkanı adayları arasında çok az bir fark olduğu için, Ahmet Şefik'in cumhurbaşkanı ilan edilmesi konusunda SKYK ve Başkanlık Seçim Komisyonu arasında yaşanan tartışma dolayısıyla seçim sonuçlarının açıklanmadığı belirtilmiştir. Hem ABD baskısı hem de sokaklara yayılan protestolar nedeniyle seçim sonuçlarını geciktirmenin artık mümkün olmadığı, komisyonun Mısır ülkesi ve yurttışları lehine karar vermek zorunda olduğu ve toplumun kanlı bir çatışmaya sürüklenmemesi için, Komisyon'un seçimi kazananı Ahmet Şefik olmasına rağmen Muhammed Mursi'nin kazandığının ilan edilmesine karar verildiği yazıyordu. Bkz. Selim (2015), *a.g.m.*, s. 190; Achcar, *a.g.e.*, s. 230-231; Ahmad H. Ibrahim, "The Arab Uprising and the United States: The Dichotomy Between Balancing Stability and Upholding Commitment to Democracy, *Diges of Middle East Studies*, Vol, 25, Issue 1, 2016, s. 78.

⁶⁵⁶ Egypt New President Vows to Free Blind Sheikh Tied to 1993 WTC Bombing, *Mail Online*, June 2012, <https://www.dailymail.co.uk/news/article-2166718/Mohammed-Morsi-Egypt's-New-President-Vows-To-Free-Blind-Sheikh-Tied-To-1993-WTC-Bombing.html> (Erişim Tarihi: 28.12.2016); David D. Kirkpatrick, "Egypt's New Leader Takes Oath, Promising to Work for Release of Jailed Terrorists", *New York Times*, July 2012, <https://www.nytimes.com/2012/06/30/world/middleeast/morsi-promises-to-work-for-release-of-omar-abdel-rahman.html>, (Erişim Tarihi: 27.12.2016).

tabanı üzerinde etkili olma çabasının bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Tahrir konuşmasının ertesi günü gerçekleşen resmi cumhurbaşkanlığı töreni için Huckstep kampının seçilmesi ise ordunun siyasal ağırlığının devam edeceğinin göstergesiydi. Nasır döneminden bu yana Müslüman Kardeşler üyesi on binlerce kişinin askeri mahkemeler tarafından yargılandığı, tutuklandığı ve işkence gördüğü yerlerden biri olan Huckstep kampının simgesel önemi vardı.⁶⁵⁷

Mursi, Huckstep kampında yapılan törende geri adım atarak ordunun geçiş sürecindeki yönetiminden övgüyle söz eden bir konuşmayla görevine başladı ve ilk olarak SKYK'nin, Geçici Anayasa Bildirisi'nde yaptığı yeni düzenlemeleri onayladı. Geçici anayasa belgesinde yapılan son düzenlemeler, SKYK'yi tüm faaliyetlerinde özerkleştirdiği gibi cumhurbaşkanının bazı yetkilerini SKYK'ye devredilmesini de kapsıyordu. Aynı zamanda SKYK, anayasa taslağında onay vermediği hükümleri veto etme hakkına sahip oluyordu. Muhammed Mursi'nin, görevine başlar başlamaz kabul ettiği ilk düzenleme, kendi yetkilerinin elinden alınmasıydı. Ordu, yaptığı düzenlemelere ilişkin yükselen tepkileri, "rejimi" korumak için (parlamentoyu feshetme yetkisi gibi) gösterdiği bir gayret olarak ifade ediyordu.⁶⁵⁸ SKYK'nin geçiş döneminden beri istikrarlı bir şekilde sürdürdüğü siyaset, ordunun yönetimi altındaki kurumsal düzenin sürdürülmesi amaçlıyordu. Dolayısıyla ordu, Mursi yönetiminin yaratacağı olası siyasi krizleri aşmak için "askeri darbenin" yasal hale gelmesine zemin hazırlayan anti-demokratik yasaları yürürlüğe koymaktan çekinmiyordu. Muhammed Mursi ve Hürriyet ve Adalet Partisi'nin amacı ise en azından ülkeyi yönetmeye çalışan bir hükümet kurmaktı. Hürriyet ve Adalet Partisi, yeni düzenlemeleri sivil hükümete yapılan bir darbe olarak nitelendirirken Mursi, tam aksi yönde açıklamalar yaparak geri adım attı. Mursi, orduya verilen taviz karşılığında, seküler partilerin Anayasa

⁶⁵⁷ İskender, **a.g.e.**, s. 183.

⁶⁵⁸ Sharif Abdel Kouddous, "In Egypt, a President Without Power", **The Nation**, June 2012, <https://www.thenation.com/article/egypt-president-without-power/> (Erişim Tarihi:08.12.2017).

Komitesi'nden çekilmesi üzerine, Mart ayından beri faaliyet göstermeyen Halk Meclisi'nin yeniden faaliyetlerine başlamasını istiyordu. Bu yüzden 8 Temmuz'da parlamentonun toplanması için bir kararname yayımladı. Mursi'nin parlamentoyu yeniden toptlamasına karşı Yüksek Askeri Mahkeme, Anayasa Komitesi'nin işlevsizliğine ilişkin Haziran ayında açılan dava henüz sonuçlanmadığı için kararnamenin hükümsüz olduğunu bildirdi.⁶⁵⁹ Mursi, 10 Temmuz'da parlamentonun toplanmasını sağlamakla birlikte bu kez seküler partilerin birçoğu toplantıyı protesto ederek katılmadı.⁶⁶⁰ Siyasi partilerle birlikte devlet aygıtını oluşturan güçler, Mursi'yi diktatörlüğünü kurmaya çalışmakla suçluyorlardı. Parlamentonun hukuki durumu konusunda patlak veren anlaşmazlık, Müslüman Kardeşler'in, parlamentonun işlevsizliği ve anayasanın olmadığı ciddi bir otorite krizini yönetmek sorununun giderek derinleşeceğini de gösteriyordu.

Ordu, yargı ve seküler partilerin bürokratik ve kurumsal engellerini aşmak isteyen Mursi, Yüz Gün Planı'nda dile getirilen, "yetkilerini halkın devlet kurumlarına karşı haklarını güçlendirmek ve devletin halkın özgürlüklerine müdahale yetkilerini sınırlandırmak üzere kullanacağı" sözünün aksine kendi konumunu güvenceye alma yönünde hareket etmeye başladı. Mursi, Ağustos ayında Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı'nı görevden aldı. SKYK'nin cumhurbaşkanının yetkilerini elinden alan anayasa değişikliklerini iptal etti. İlk bakışta bu hamle, sivil bir hükümetin

⁶⁵⁹ Söz konusu dava, başkanlık seçimlerinin ikinci turundan bir gün önce açılmıştı ve Mursi'nin kazanma olasılığı karşısında parlamentonun yetkisini ortadan kaldırmak için bürokratik bir engel oluşturma amacı taşıyordu. Dava konusu ise Kasım 2011 seçimlerinde Müslüman Kardeşler'in sandalyelerin yalnızca üçte biri için yarışacağını açıklamasına rağmen seçim taktiğini değiştirerek çok sayıda aday göstermesiyle ilgiliydi. Müslüman Kardeşler'in meclis çoğunluğunu ele geçirmesi, bağımsız aday sayısının düşmesine neden olmuştu. Yüksek Askeri Mahkeme, Müslüman Kardeşler'i, sandalye sayısının bağımsız adaylara ayrılan üçte birlik kısmını gaspetmekle suçluyordu. Dava kabul edildiğinde parlamento feshedilmiş olacaktı. 11 Temmuz'da dava sonuçlanarak Kurucu Meclis'in feshedilmesine karar verildi. "Egypt Court's parliament verdict angers Islamists", **Al-Ahram**, June 2012, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/47394/Egypt/Politics-/Egypt-courts-parliament-verdict-angers-Islamists.aspx>, (Erişim Tarihi: 12.02.2016); David D. Kirkpatrick, "Islamists win 70% of Seats in Egyptian Parliament", **New York Times**, January 2012, <https://www.nytimes.com/2012/01/22/world/middleeast/muslim-brotherhood-wins-47-of-egypt-assembly-seats.html>, (Erişim Tarihi: 21.04.2015).

⁶⁶⁰ Kirkpatrick, **a.g.m.**, p.7-8.

oluşumunu baştan beri engelleyen orduya yönelik yumuşak bir darbe gibi görünüyordu. Müslüman Kardeşler yanlısı basında Mursi'nin bu hamlesi, Sedat'ın 1971'de Nasır taraftarlarını tasfiye ettiği "Onarım Devrimi" ya da dini metinlerde geçen "Davut ve Calut" mücadelesi gibi analogiler üzerinden tanımlanırken, muhalif ve Mübarek yanlısı medyada, devlet ve toplumun İhvanlaştırılma stratejisinin başladığı yazıyordu. İhvanlaştırma söylemi, Mursi'nin bundan sonraki her adımında muhalifler tarafından sürekli kullanılacaktı. Mursi'nin çeşitli eylemleri, İhvanlaştırma tezini güçlendirmekle birlikte ordunun üst hiyerarşisinde yapılan tasfiye, yine ordu içinde bazı kesimlere taviz vermek suretiyle yerine getirilmişti.⁶⁶¹ Hem Tahrir Meydanı'nda hem de Maspero gösterilerinde ve Muhammed Mahmud Sokağı'nda halka silahla müdahale edilmesi emrini veren Abdulfettah Sisi'nin (1954-) Genelkurmay Başkanı ve Savunma Bakanı olarak atanması, ordu içinde yaşanan iktidar mücadelesine işaret etmekteydi. Ancak Mursi, bu adımı ordunun etkisizleştirilmesi amacıyla atmış olsaydı, ordunun ülke ekonomisindeki güçlü pozisyonuna, askeri bütçenin denetim dışılığına ve ayaklanmalar sırasında insan hakları ihlallerinde sorumluluğu bulunan askeri personelin yargılanmasına ilişkin talepleri de yerine getirmesi gerekirdi. Oysa Mursi, ordunun siyasal yaşamdaki etkin rolünü, dolayısıyla ordunun sürdürmek istediği kurumsal yapıyı bağımsız bir şekilde değiştirecek otoriteye sahip olmadığının bilincinde olarak sınırları zorlamaksızın toplumsal, kültürel ve kamusal alanda kendi siyasi programını

⁶⁶¹ Ağustos 2012'de Sina bölgesinde Filistin bağlantılı patlamalarda on altı askerin ölümünün, orduyu siyasal olarak yıpratmış bir dönemde, Mursi kurumun en üst kademesini görevden almak için iyi bir fırsat yakaladı. Mursi'nin Mübarek'in en yakınında bulunan subayları görevden alması, ordu içinde büyük bir tartışma ve itiraza yol açmadı. Üstelik emekli olan subaylara devlet nişanı verildi. Dolayısıyla meydana gelen gelişmeler, Mursi'nin bazı kesimlerin onayını alarak harekete geçtiği iddialarını güçlendirdi. Bkz. Kareem Fahim, "In Upheaval for Egypt, Morsi Forces out Military Chiefs", **New York Times**, August 2012, <https://www.nytimes.com/2012/08/13/world/middleeast/egyptian-leader-ousts-military-chiefs.html>, (Erişim Tarihi: 21.04.2016). Karş. "Crowds in Cairo Praise Morsi's Army Overhaul", **Al-Jazeera**, August 2012, <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/08/201281215511142445.html>, (Erişim Tarihi:13.08.2018); Wael Eskandar, "What Happens on 30 June? The Silver Lining", **Jadaliyya**, June 2013, <http://www.jadaliyya.com/Details/28860/What-Happens-on-30-June-The-Silver-Lining>, (Erişim Tarihi: 19.07.2015).

uygulamak istediğini ortaya koymuştu.⁶⁶² Bu siyasi program, şeriatın araçsallaştırılmasına dayanan, ülkenin siyasal açıdan İslamcı-sekülerist bölünmüşlüğüne derinleştiren politik bir söylemle destekleniyordu. Her ne kadar Mursi, konuşmalarında keskin ifadelerden kaçınıyorsa da Müslüman Kardeşler sözcüleri, Hürriyet ve Adalet Partisi milletvekilleri ve çeşitli din adamlarının açıklamaları Mursi yönetimini zor duruma düşürüyordu.

Muhalliflerin, Mursi iktidarının İslamcı ve dışlayıcı siyaset izleyeceğine dair endişelerini destekleyecek şekilde Aralık ayına kadar yarı-resmi medya kuruluşlarının çoğu, Müslüman Kardeşler'e yakın isimlere devredildi. Müslüman Kardeşler üyesi ve destekçisi pek çok isim stratejik kurumlara atanmaya devam etti.⁶⁶³ Bunun yanı sıra Mursi, Askeri Akademi'ye Müslüman Kardeşler başta olmak üzere İslami örgütlerle bağlantılı ailelerin çocuklarının girişini yasaklayan düzenlemeyi kaldırdı.⁶⁶⁴ "Mısır'ın İhvanlaştırılması" bu adımlarla tamamlanmadı ama Mursi'ye karşı tepkilerin yükselmeye başladığı bu sırada anayasa çalışmalarının hızlandırılması pek çok insanın korkularını arttırdı.

Yeni Anayasa Komitesi'nde çoğunluğunu Hürriyet ve Adalet Partisi ile Selefi üyeler oluşturunuyordu; seküler partiler ise azınlıktaydı. Mursi, başkanlık yarışı boyunca yeni anayasa çalışmalarında toplumun beklentilerini karşılayacağına ilişkin verdiği

⁶⁶² Kasım 2011 seçimlerinden sonra Hürriyet ve Adalet Partisi başkanı El-Katatni, Bütçe Komisyonu'nda ordunun harcamalarının incelenmesini önerdiğinde, SKYK'nin engellemesiyle karşılaşmış; Mursi'nin askeri harcamaları sınırlandırma girişimleri de parlamentonun feshedilmesi tehdidi ile durdurulmuştu. Mursi, SKYK'nin Geçici Anayasa Bildirisi'ni iptal ederek pozisyonunu güçlendirmek istese de ordu içinde General Sisi önderliğindeki yeni yönetici klikle bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Fahim, **a.g.m.**, p.7.

⁶⁶³ İslam Cemaati'nin silahlı grubunun 1997 yılında Lüksor'da turistlere yönelik saldırısında çok sayıda kişi hayatını kaybetmişti. O dönemde sanıklardan biri olan Adil Muhammed El-Hayat, 2011 Ayaklanmaları'ndan sonra İslam Cemaati'nin eski liderleri tarafından kurulan İnşaat ve Kalkınma Partisi'nin bir üyesiydi ve Mursi tarafından on yedi valilikte yapılan değişiklikle Lüksor iline vali olarak atandı. SKYK'nin yönetimi altında eski terör örgütü üyelerinin siyasi parti kurmasına onay verilmiş olmasına rağmen Mursi'nin hamlesinin tepki toplaması, sembolik bir içeriğe sahip olmasından ve genel olarak Mursi karşıtlığının keskinleşmesinden kaynaklanıyordu. Bkz. "Egypt Tourism Minister Resign over Appointment of New Governor of Luxor Province", <https://www.independent.co.uk/news/world/africa/egypt-s-tourism-minister-resigns-over-appointment-of-new-governor-of-luxor-province-8665786.html>, (Erişim Tarihi: 12.01.2017).

⁶⁶⁴ Abul-Magd, **a.g.e.**, s. 216.

sözlerini bir tarafa bırakarak dışlayıcı bir tutum sergilemeye başladı. Anayasa Komitesi'nde özellikle Nur Partisi'nin de baskısıyla dini konulara öncelik verildi. Milliyetçi, solcu, Hristiyan ve liberal kesimleri Müslüman Kardeşler ile karşı karşıya getiren ve tartışmalara yol açan beş konu vardı. İlk olarak şeriat ilkesi, 1971 Anayasası'nda olduğu gibi hukukun ana kaynağı olarak yer almakla birlikte başka bir madde, şeriatın, iki temel kaynağa (usul ilmi ve Sünni düşünce okulu) atıfla ele alınacağını vurguluyordu.⁶⁶⁵ Aslında şeriat maddesi, Sedat tarafından anayasaya koyulan ve o zamandan bu yana devletin İslamlaştırma politikası ile birlikte toplumun çoğu kesiminin içselleştirdiği bir konudur. Bu yüzden çoğu muhalif partinin dikkat çekmeye çalıştığı husus, şeriatın, ikinci maddede belirtilen belirsiz içeriğinin, yeni düzenleme ile (sivil hak ve özgürlükleri kısıtlama noktasında) katı bir şekilde yorumlanmasına kapı aralamasıydı.

Vatandaşların kamusal hak ve görevlerinin demokrasi, "şura" ve vatandaşlık ilkelerine dayandırılmasında tepki toplayan yeni bir düzenlemeydi.⁶⁶⁶ "Şura" ilkesinin ne olduğuna açıklık getirilmemişti. Peygamberlere hakaret etmenin suç sayılması⁶⁶⁷, El-

⁶⁶⁵ 1971 Anayasası'nda yer almayan ve 2012 Anayasası'na eklenen tartışmalı 219. madde, "şeriatın/şer'i hukukun ilkeleri genel delillere, İslam hukukunun temel kaynaklarına (usul el-fıkıh) ve Sünni İslam düşüncesinin güvenilir kaynaklarına (madhahib) dayanmaktadır.", ibaresiyle geniş bir dini alana yer açmaktadır. 2013 darbesinden sonra Selefi Nur Partisi'nin hakimiyeti altında kalan Anayasa Komisyonu, 219. maddeyi değiştirmeksizin 2. maddeye eklemek istemesine rağmen Anayasa Komisyonu'nun diğer üyelerinin karşı çıkmasıyla ilgili madde kaldırılmıştır. 2012 Anayasası için bkz. "Egypt's 2012 Constitution", <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/eg/eg047en.pdf>, (Erişim Tarihi: 16.02.2016); 1 Aralık 2013'te 2012 Anayasası'nın yerine kabul edilen anayasa maddelerinin bir önceki ile karşılaştırması için bkz. "Comparing Egypt Constitutions", **Carnegie Endowment for International Peace Papers**, <https://carnegieendowment.org/files/Comparing-Egypt-s-Constitutions.pdf>, (Erişim Tarihi: 13.02.2019).

⁶⁶⁶ 2012 Anayasası'nın 6. maddesinin ilk cümlesi, "siyasal sistem, halkın hak ve ödevlerini düzenleyen demokrasi, istişare (şura) ve vatandaşlık ilkelerine dayanmaktadır." şeklinde başlamakta, "siyasal sistem, güçler ayrılığına ve güçler dengesine, çoğulculuğu dayanan çok partili bir sistemdir. Vatandaşlar insan hakları ve temel özgürlük ilkeleri gereğince siyasi faaliyetlere katılabilmektedir. Hiçbir siyasi parti din, köken ve cinsiyet ayrımcılığına dayanmaz." ibaresiyle bitmektedir. Bkz. "Egypt's 2012 Constitution", <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/eg/eg047en.pdf>, (Erişim Tarihi: 16.02.2016).

⁶⁶⁷ 1971 Anayasası'nda yer almayan ve 2012 Anayasası'nın "bütün dinlerin peygamberlerine hakaret suçtur." olarak ifade edilen 44. madde, 2013 Anayasası'ndan çıkarılmıştır. Bkz. "Egypt's 2012 Constitution", <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/eg/eg047en.pdf>, (Erişim Tarihi: 16.02.2016).

Ezher'in İslam hukukuyla ilgili konularda danışma kurulu olarak kabul edilmesi⁶⁶⁸ ve inanç sisteminin geliştirilmesi bağlamında dini bağışların devlet gözetiminde özel olarak bu işle ilgilenen vakıf benzeri kuruluşların düzenlenmesine atıf yapan⁶⁶⁹ düzenlemelere ilişkin tartışmalar, anayasanın demokratik ilkelere göre hazırlanması gibi ülkenin en temel sorununu önüne geçmiş oldu. Şeriat, fetva ve zekatın kurumsallaştırılması, Müslüman Kardeşler'in 2000'li yıllardan beri savunduğu konulardı. Hatta 2007 program taslağında, din adamları içinden seçilecek danışma kurulunun oluşturulması talebi tepkilere yol açmıştı. Zekat için kurumların açılması düşüncesi Nahda Projesi'nde dile getirilmişti. Peygamberlere hakaret ve El-Ezher'in tarihsel ve kurumsal yetkisinin anayasada belirtilmesi ise Nur Partisi'nin girişimleri sonucu eklenen maddelerdi.⁶⁷⁰

Anayasa taslağında, Müslüman Kardeşler'in yıllarca mağdur olduğu askeri mahkemelerin sivilleri yargılama yetkisi kaldırılıyor; ancak bu maddenin silahlı kuvvetlere karşı suç işleyenler için geçerli olmayacağı hükme bağlanıyordu.⁶⁷¹ 25 Ocak devriminden önce parlamentoda görev yapmış eski iktidar partisi üyelerinin on yıl boyunca seçimlere katılması yasaklanıyordu.⁶⁷² Cumhurbaşkanı'nın, "ulusal birlik ve

⁶⁶⁸ 1971 Anayasası'nda yer almayan 4. maddeye göre, "El-Ezher, Mısır ve dünyada İslam, teoloji ve Arap dilinin eğitimini vermekten sorumlu, münhasır yetkilere sahip bağımsız İslami bir kuruluştur. El-Ezher Alimleri, İslam hukuku ile ilgili konularda görüşlerine başvurulacak danışmanlardır. El-Ezher Şeyhi, görevden alınamaz. El-Ezher Şeyhi'nin atanması, Kıdemli Ulema Konseyi tarafından yasada belirtilen usullerle gerçekleşir. Bütün düzenlemeler, yasaların öngördüğü şekilde yürütülecektir." Bkz. "Egypt's 2012 Constitution", <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/eg/eg047en.pdf>, (Erişim Tarihi: 16.02.2016).

⁶⁶⁹ Yeni anayasanın 25. maddesi, "devlet, dini bağışı yeniden canlandırmayı ve teşvik etmeyi taahhüd eder. Dini bağış sisteminin kurulması, varlıkların yönetilmesi, yatırım yapılması dini kurallar çerçevesinde bu yasa ile düzenlenir." Bkz. "Egypt's 2012 Constitution", <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/eg/eg047en.pdf>, (Erişim Tarihi: 16.02.2016).

⁶⁷⁰ Gamal Essam El-Din, "Islamists vs Secularists on Constitution", **Al-Ahram**, September 2012, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2012/1114/eg10.htm>, (Erişim Tarihi: 05.01.2018).

⁶⁷¹ 2012 Anayasası'nın 198. maddesine göre, "Askeri yargı yalnızca Silahlı Kuvvetler memur ve personeli ile ilgili suçlarda karar veren bağımsız yargılama merciidir. Siviller, Silahlı Kuvvetler'e zarar veren suçlar haricinde askeri mahkemelerde yargılanamazlar." ibaresi ile sivillerin askeri mahkemelerde yargılanması kaldırılmıştır. Bkz. "Egypt's 2012 Constitution", <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/eg/eg047en.pdf>, (Erişim Tarihi: 16.02.2016).

⁶⁷² 2012 Anayasası'nın 232. maddesine göre, "Feshedilen Ulusal Demokrat Parti'nin yetkili isimlerinin, bu anayasanın kabul edilme tarihinden itibaren on yıl süreyle, cumhurbaşkanlığı ve yasama seçimlerine katılması yasaktır." Bkz. Comparing Egypt's 1971 Constitution to Today", **Al Jazeera**, December

güvenliğin" sağlanması bağlamında yetkilerinin genişletildiği ve bu yetkilerin yoruma açık olduğu maddelerin eklenmesiyle anayasa taslağı, eski rejimin tasfiyesi ve güvenlik güçleri üzerinde denetim sağlanmasına yönelik yeni rejimin doğasına uygun bir şekilde kaleme alındı.⁶⁷³ İhvanlaştırma politikası bağlamında Mursi yönetimini otoriter bir çizgiye taşıyan taslak metin, Anayasa Komitesi'nde El-Ezher ve Kıpti Kilisesi'nin temsilcileri ile birlikte seküler partilerin muhalefetine rağmen onaylandı.

Anayasa taslağının altı ay içinde ilan edilmesi ve parlamentonun feshine ilişkin yargı kararları gibi hukuki engeller, anayasa sürecinin geleceğini belirsizleştiriyordu. Bu yüzden Mursi 22 Kasım'da, yedi maddelik bir kararname yayımladı. Kararnamede, yeni anayasanın kabulüne kadar Cumhurbaşkanlığı makamının aldığı her kararın kesin ve bağlayıcı olduğu belirtiliyordu.⁶⁷⁴ Seküler parti üyelerinin bir kısmının anayasa taslağını protesto ederek komiteden çekilmesine rağmen Mursi, yeni anayasa taslağını 15 Aralık'ta referanduma sunacağını açıkladı.⁶⁷⁵ Neredeyse bir yıldır üzerinde tartışılan ve siyasi çekişmeleri derinleştiren anayasa taslağı, 3 Temmuz 2013 darbesine giden yolu açtı. Mursi, devletin yönetimine ilişkin gerek ordu gerekse seküler partilere yönelik diyalog çağrılarını karşılık bulmayınca, anayasanın referanduma sunulmasını ülkenin içinde bulunduğu siyasi çıkmazın aşılmasının ve "demokrasiye geçişin" korunması için tek yol olarak görüyordu. Mursi'nin, cumhurbaşkanlığı makamını olağanüstü yetkilerle koruma altına alan yeni anayasa taslağını, "özgürlük, adalet, demokrasi ve 25 Ocak

2012, <https://www.aljazeera.com/indepth/spotlight/egypt/2012/12/2012129173710651270.html>, (Erişim Tarihi: 15.03.2016).

⁶⁷³ L. Lavi, "An Examination of Egypt's Draft Constitution Part I: Religion and the State- The Most Islamic Constitutionin Egypt's History", **MEMRI**, December 2012, <https://www.memri.org/reports/examination-egypts-draft-constitution-part-i-religion-and-state-%E2%80%93-most-islamic-constitution>, (Erişim Tarihi: 07.04.2018).

⁶⁷⁴ Kararnamenin ilk maddesi, devrimin ve yasaların korunması için 2011 Devrimi'nde protestoculara yönelik eski rejim tarafından işlenen cinayet, cinayete teşebbüs ve yaralama gibi terör suçları hakkında soruşturma ve kovuşturmanın yeniden başlatılmasını kabul ediyordu. Bkz. "English Text of Morsi's Constitutional Declaration", **Al-Ahram**, November 2012, <http://english.ahram.org.eg/News/58947.aspx>, (Erişim Tarihi: 16.08.2016).

⁶⁷⁵ "Mursi Draws Fire with New Egypt Decree Expanding His Powers", **Al-Arabiya**, December 2012, <https://english.alarabiya.net/en/News/2012/11/22/Mursi-draws-fire-with-new-Egypt-decree-expanding-his-powers.html>, (Erişim Tarihi: 02.04.2018).

Devrimi'nin kazanımlarını koruyan yeni bir rejimin inşası" olarak açıklaması⁶⁷⁶, ülke siyasetindeki kırılğan güç dengesini olumsuz yönde etkiledi. Bu, aynı zamanda İhvanlaştırma politikasının en açık işaretiydi. Mursi iktidarının anayasa taslağının tartışma yaratan hükümlerinde geri adım atmaması, ekonomik sorunlara çözüm üretmemesi, turizm ve yabancı yatırımların durma noktasına gelmesi, 2010-2011 koşullarının yeniden yaşanmasına zemin hazırladı. Yüz Gün Planı'nda vaad edilen sorunlar çözülemedi. Özellikle başkentte belediye hizmetlerinin daha da kötüye gitmesi, Müslüman Kardeşler'in Nahda Projesi'nde vurguladığı "ulusal mutabakatın" oluşmasını engelledi.

Kasım kararnamesi, anti-demokratik ve otoriter uygulamaların yasa adı altında kamufle edildiği Mübarek dönemine geri dönüşe yol açacağı endişesiyle yüz binlerce insanın yeniden bir araya geldiği kitlesel gösterilere yol açtı. 27 Kasım'da başlayan gösteriler giderek büyüdü ve 5 Aralık'ta, Mursi hükümeti ilk kez şiddete başvurdu. Olayların kontrol edilemez bir hal alması üzerine Mursi'nin dört danışmanı istifa etti.⁶⁷⁷ Sokağın yeniden hareketlenmesi karşısında ordu içinde Mursi'ye yönelik tepkiler arttıysa da Genelkurmay Başkanı Sisi, Mursi'yi desteklemeye devam ettiğini açıkladı. Ancak Sisi, Sina ve Kızıldeniz'de "turizm amaçlı" Katar ve Filistinli yatırımcılara toprak ve ada satışına ilişkin kaygılarını, hem Mursi hem de Genel Mürşid ile yaptığı görüşmelerde dile getirdi. Bunun ülkenin kırmızı çizgilerinden biri olduğunu belirten Sisi, Sina bölgesinde, turizm faaliyetleri adı altında terör örgütlerinin gizli bir şekilde konuşlanma olasılığından duyduğu rahatsızlığı dile getirirken, Müslüman Kardeşler'i üstü örtük bir şekilde terörist örgütlerle bağlantı kurmakla suçluyordu ki, aylar sonra örgüte yönelik darbenin gerekçelerinin başında Müslüman Kardeşler'in terörist bir örgüt

⁶⁷⁶ L. Lavi, **a.g.m.**, p.2-3.

⁶⁷⁷ "Egypt Protests Continue in Deadlock over Mursi Powers", **Asharq Al-Awsat**, November 2012, <https://eng-archive.aawsat.com/theaawsat/news-middle-east/egypt-protests-continue-in-deadlock-over-mursi-powers>, (Erişim Tarihi: 13.06.2016).

olması gösterilecekti.⁶⁷⁸ Kasım kararnamesinin yarattığı toplumsal tepkiye rağmen ordunun sessiz kalmasının nedeni, geçiş döneminde protestolara hukuk dışı müdahale etmiş olduğu için halkın desteğini kaybetmesiydi. Şimdi iktidarın güçlü bir paydaşı olma ayrıcalığını korumak ve kamuoyunun desteğini tekrar elde etmek istiyordu. Ayrıca anayasa taslağında kurumun ekonomik ve siyasi çıkarlarını olumsuz yönde etkileyecek bir hükmün bulunmaması ve imtiyazlı konumunu sürdürmesi, ordunun erken hareket etmesini engelleyiyordu.⁶⁷⁹ Ordunun beklemede kaldığı referandum süreci yoğun halk protestoları eşliğinde 15 ve 23 Aralık'ta gerçekleşti ve yüzde altmış üçlük "evet" oyuyla anayasa kabul edildi.⁶⁸⁰

Müslüman Kardeşler'in kendi otoritesini pekiştirmek karşılığında ordunun çıkarlarını güvence altına alacak bir anayasayı referanduma sunması, gücünün zirve noktasına geldiğini gösteriyordu. Aralık ayı boyunca referandumu protesto etmek için yapılan gösteriler, 25 Ocak'ta, yani ayaklanmaların ikinci yıl dönümünde yeni bir protesto dalgası başlattı. Ülke geneline yayılan protestolarda çok sayıda insan yaşamını yitirdi. Birkaç ay içerisinde sokak gösterilerinin artarak devam etmesi karşısında panikleyen Mursi yönetimi, kitleleri yatıştırmaya çalışırken kültürel söylemleri öne çıkaran bilindik Müslüman Kardeşler politikası ve İhvanlaştırma hamlelerini sürdürdü.⁶⁸¹

⁶⁷⁸Dina Ezzat, "Egypt:The President, the Army and the Police", **Al-Ahram**, December 2012, <http://english.ahram.org.eg/News/61344.aspx>, (Erişim Tarihi: 02.09.2015).

⁶⁷⁹ Anayasa taslağının 197. Maddesinde, askeri bütçenin ve silahlı kuvvetlerin yasa tasarılarının incelenmesi ve karara bağlanmasında SKYK ve üst düzey generallerin bulunduğu Ulusal Savunma Konseyi'nin kurulmasının öngörülmesi, ordunun Mısır siyasetindeki denetleyici rolünün ve ayrıcalıklı konumunun devam edeceğine işaret ediyordu. Ayrıca 22 Kasım kararnamesinde Silahlı Kuvvetler'in emekli maaşlarının yüzde on beş arttırılacağına ilişkin bir düzenleme de yer alıyordu. Bkz. Abul-Magd, **a.g.e.**, s. 208.

⁶⁸⁰ 15 Aralık ve 23 Aralık'ta yapılan iki aşamalı referanduma elli iki milyon kayıtlı seçmenin yalnızca yüzde otuz üçü (%32,9) katıldı. Geçerli oyların sayısı ise on altı milyondur. Seçim sonucu toplamda yüzde altmış dört (%63,8) "evet" oyu ile anayasa taslağı kabul edildi. Başkent Kahire'de "hayır" oyunun çıkması Mursi'nin, En-Nahda ve Yüz Gün Planı'nın başarısızlığını ortaya koydu. Rayna Stanboliyska, "Egypt's Constitutional Referendum Results", **Jadaliyya**, December 2012, <http://www.jadaliyya.com/Details/27696>, (Erişim Tarihi: 11.02.2017).

⁶⁸¹ Al-Anani (2015), **a.g.m.**, s. 539.

Müslüman Kardeşler'in Mübarek döneminden bu yana karşı karşıya kaldığı zor koşullara tepkisi, süreci yönetmek için stratejiler geliştirmek yerine, geleneksel refleksiyle iktidarda kalmak için kimlik politikalarına odaklanmaktı. Mursi, sürecin tehlikeli bir hal aldığı görüldükçe iktidarını tekelleştirme ve rejimini olası darbeye karşı korumak için, Hürriyet ve Adalet Partisi'nin deneyimsiz pek çok üyesi veya sempatanını, kilit hükümet görevlerine getirdi.⁶⁸² Müslüman Kardeşler, yıllarca özgür ve adil seçimlerin yapılması, yürütme ve yasama arasında denge kurulması ve hukuk sisteminin baskıcı unsurlarının kaldırılması gibi taleplerle Mübarek yönetimini eleştirmişti; şimdi bu talepleri dile getirerek yeniden sokaklara dökülen halkın düşmanı haline geldi.

3. Uzun İktidar Hedefinin Kısa Ölümü: 3 Temmuz Darbesi ve Müslüman Kardeşler'in Tasfiyesi

25 Ocak ayaklanmalarının ikinci yıldönümünde yapılan büyük çaplı gösterilere müdahale eden, 25 Ocak 2011 sürecinde olduğu gibi polis güçleri idi. 26 Ocak'ta meydanlar, halk ile güvenlik güçleri arasında bir gün önce yaşanan çatışmaları protesto etmek ve Mursi yönetimine karşı sivil itaatsizliği başlatmak üzere yeniden dolmaya başladı. 25 Ocak'ın ikinci yıldönümü, Müslüman Kardeşler ve muhalefet tarafından iki farklı şekilde değerlendirildiği için kutuplaşma daha açık bir şekilde ortaya çıktı. İki taraf da Tahrir'in "ekmek, özgürlük, toplumsal adalet" talebini sahipleniyordu. Müslüman Kardeşler, temel ekonomik sorunların ciddi bir krizin habercisi olduğunun bilincinde olarak "Mısır'ı, birlikte yeniden inşa ediyoruz!" sloganıyla bir hizmet kampanyası başlatırken⁶⁸³, muhalif gruplar "ekmek, özgürlük, toplumsal adalet"

⁶⁸² Al-Anani (2015), **a.g.m.**, s. 539.

⁶⁸³ Hürriyet ve Adalet Partisi ve Müslüman Kardeşler, Mustafa Goneim tarafından yürütülecek kampanyanın üç projeden oluştuğunu açıkladılar. Bir milyon kişiye ücretsiz sağlık hizmeti sunulması, iki bin devlet okulunun yenilenmesi, yardımseverlik kuruluşları, sivil toplum örgütleri ve market zincirleri aracılığıyla yerel pazarların kurulmasını kapsayan program, siyasi açmaza giren örgütün halkı yatıştırmak için bir hamlesiydi. "Muslim Brotherhood Launches 'Together We Built Egypt' Campaign Tuesday", **Ikhwanweb**, January 2013, www.ikhwanweb.com/article.php?id=30591, (Erişim Tarihi: 13.06.2017); Dalia Rabie, "On 25 January, one Anniversary but Two

taleplerini yerine getiremeyen, üstelik ülkenin "İhvanlaştırılma" politikasına saplanan Müslüman Kardeşler'e karşı protesto çağrısında bulunuyorlardı. İki ay içerisinde devam eden ayaklanmalarda protestocular iki gruba ayrıldı. Bir kısım protestocular, "ulusal kurtuluş hükümetinin" kurulması ve yeniden cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılmasını talep ederken, diğer grup Mursi'ye karşı askeri darbe çağrısında bulunuyordu. Muhalefetin, milyonları sokağa dökcek güce sahip olmasına rağmen merkezi siyasal bir irade ve yönetim gücü yaratamaması, paradoksal bir şekilde halkın bir kısmının ordunun müdahalesini desteklemesine yol açtı. Genelkurmay Başkanı ve Savunma Bakanı Abdulfettah Sisi, yaptığı açıklamada çeşitli siyasal güçlerin devlet yönetiminde çatışmayı sürdürmeleri halinde devletin yıkımı gibi trajik gelişmeler olabileceğini ifade ederek⁶⁸⁴ ordunun siyasal amacının ne yöne evrileceği konusunda fikir veremekteydi.

Anayasa taslağında silahlı kuvvetlere eski ayrıcalıklarını koruyan, özerkliğini pekiştiren bir alan açılmakla birlikte referandum sürecinin ordunun kontrolünden çıkması, geçiş döneminden beri iktidarı sivil yönetime bırakmak konusunda taviz vermeyen ordu için tehlike arz ediyordu. Ordu arka planda durmaya dikkat ederken muhalif kesimler öne çıktı. Mursi'nin gittikçe otoriterleştiği, ancak kontrol altına alamadığı yönetimini protesto etmek amacıyla seküler partilerin çoğunluğu, 24 Kasım'da Ulusal Kurtuluş Cephesi (Cabhat El-İnkad El-Vatani-UKC)adı altında bir araya geldi. Mursi'ye karşı Muhammed El-Baradei'nin öncülük ettiği UKC, ülkenin önde gelen siyasi partilerinin yanı sıra sosyal demokratların, sosyalistlerin, liberallerin, 2011 sonrasında kurulan sendika ve bağımsız gençlik örgüt liderlerinin bir araya geldiği bir platform oldu.⁶⁸⁵ UKC içindeki liberal olarak tanınan El-Baradei, Aziah Bahaeddin,

Commemorations", **EgyptIndependent**, January 2013, <https://egyptindependent.com/25-january-one-anniversary-two-commemorations/>, (Erişim Tarihi: 13.06.2017).

⁶⁸⁴ "Friday Protests against Morsy, Poor Economy Sweep Nation", **Al-Masry Al-Youm**, March 2013, <https://egyptindependent.com/friday-protests-against-morsy-poor-economy-sweep-nation/>, (Erişim Tarihi: 12.07.2017).

⁶⁸⁵ Liberal Anayasa Partisi'nin kurucularından El-Baradei'nin yanı sıra Laik Konferans Partisi kurucusu Amr Musa, Mısır Akımı Partisi'nin kurucusu ve 2012 başkanlık seçimlerinde üçüncü olan Hamden Sabahi gibi güçlü isimlerin desteği muhalefetin uzun bir aradan sonra güçlü bir şekilde ortaya

Rashed İskender gibi birçok isim, Mursi devrildikten sonra kurulan geçici hükümette de yer alacaktı. Bu ise UKC'nin, "yeni Firavun dönemi" olarak ilan ettiği⁶⁸⁶ Mursi yönetiminin devrilmesini desteklerken, 2011 sonrası geçiş sürecinde Müslüman Kardeşler ile işbirliği yapan ordu ile birlikte hareket etmekten rahatsız olmadığı anlamına geliyordu. Mursi'nin geçiş dönemi boyunca orduya karşı ılımlı ve tavizkar tutumunu, hatta Müslüman Kardeşler'in henüz Mübarek devrilmeden eski rejimle ve daha sonra orduyla işbirliği yapmasını eleştiren muhalefet, şimdi Müslüman Kardeşler'in rolünü devralmış gibiydi. Bu yüzden muhalefetin Müslüman Kardeşler'e karşı ordu yanlısı bir tutum sergilemesi, Tahrir taleplerine aykırı bir görüntü yaratıyordu.

Ağustos 2012'de, Mursi'nin yaptığı değişiklik, orduyu sivil yönetime eklemlenmek için bir adımdı. Ancak, Sisi liderliğindeki yeni yapılanmaya karşı ılımlı bir tutum takınması, ordunun gölge yönetim rolünü devam ettirmesine neden oldu. Gösteriler bir sonraki aylarda işçi grevlerinin yoğunluğuyla geçti. Özellikle Port-Said'de, Şubat ayında başlayan işçi eylemlerinde ordunun darbe yapması yönünde çağrılar arttı. Ordu, halkın gözünde yeniden ve bu kez Mursi yönetimine karşı "kurtarıcı" olarak görülmeye başladı. El-Baradei ve Hamden Sabahi gibi UKC'nin önde gelen üyelerinin darbe söylentilerine ılımlı yaklaşımlarının⁶⁸⁷ yanı sıra eski rejimle ilişkileri olan işadamları ve eski iktidar partisinin güçlü isimleri de medya aracılığı ile Mursi karşıtı propagandalarını sürdürdüler. Tahrir ayaklanmalarını destekleyen El-

çıkışına işaret ediyordu. Ayrıca Heyet Partisi, Özgür Mısırlılar Partisi, Kifaye, Maspero Gençlik Hareketi gibi parti ve örgütler de dahil oldu. UKC, Mursi'nin yayımladığı bildiriyi geri çekene kadar görüşmelerde bulunulmayacağını açıkladı ve UKC, 3 Temmuz darbesine kadar hem sokakta hem medyada Müslüman Kardeşler'e karşı propagandasını sürdürerek başarılı bir performans sergiledi. Bkz. "National Salvation Front", **Carnegie Endowment for International Peace Papers**, September 2013, for International Peace Papers, (Erişim Tarihi: 21.10.2016).

⁶⁸⁶ "Profile: National Salvation Front", **BBC**, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-20667661>, (Erişim Tarihi: 19.10.2016).

⁶⁸⁷ El-Baradei, darbeden sonra ordu destekli kurulan geçici hükümette cumhurbaşkanlığı yardımcılığı görevini kabul edecek, ancak 14 Ağustos 2013'te Müslüman Kardeşler'e yönelik şiddetli müdahale sonrasında istifa edecek, hatta Mısır'dan ayrılacaktır. UKC'nin sözcüsü Halid Davud ise Müslüman Kardeşler'e uygulanan baskıyı desteklediği için Müslüman Kardeşler taraftarı kişilerin saldırısına uğradıktan sonra UKC'den istifa edecektir. Bkz. Bayoumy, **a.g.m.**, p. 4.

Baradeý gibi isimlerin eski rejimi temsil edenlerle "tek adam diktatörlüğüne" giden Mursi yönetimine karşı sergiledikleri dayanışma, toplumdaki bölünmeyi derinleştirerek insanları, ülkenin güvenliği için ordunun geri dönmesini tercih etmek gibi bir durumda bıraktı. Bu yüzden Port-Said'de halkın orduya verdiği destek, 3 Temmuz darbesinin provası niteliği taşıyordu.⁶⁸⁸

25 Ocak'tan sonra gösterilerin düzenli ve kararlı bir hal alması, protestocular ve polis arasında günlük çatışmaların sıradanlaşması, ordunun gösterilerde yeniden görünür olması ve Mursi hükümetine olan güvenin dağılması, Mısır'ı iki yıl önce her şeyin başladığı noktaya geri döndürmüş gibiydi. Mursi ise, dayatmacı tutumunu sürdürdü. Şubat ayında, hukuki açıdan tartışmalı parlamento seçimlerinin Nisan 2013'te yapılacağına ilişkin bir açıklama yaptı. Referandumdan sonra ordunun siyasal sürece dahil olmasının önüne geçecek ve Müslüman Kardeşler'i daha da güçlendirecek bu hamle üzerine UKC, kanunlara aykırı şekilde yapılacak parlamento seçimlerinin boykot edileceğini duyurdu.⁶⁸⁹ Mursi geri adım attı ve seçim polemizi gündemden düştü. Nisan ayında, Tahrir'deki bağımsız ve seküler gruplar, İsyen Hareketi yani Temerrüd adı altında yeni bir örgüt kurdular. Mursi'nin süreci kendi kontrolüne almasının tehlikelerine dikkat çeken, Mursi'nin istifa etmesi ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yeniden yapılması için imza kampanyası başlatan İsyen Hareketi, darbeye giden sürecin en güçlü muhalif hareketi oldu.⁶⁹⁰ İsyen Hareketi, işçi sendikalarının Mursi karşıtı

⁶⁸⁸ Cihan Tuğal, **Türk Modelinin Çöküşü Arap Ayaklanmaları İslami Liberalizmi Nasıl Yıktı?**, çev. Osman Akinhay, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2016, s. 230.

⁶⁸⁹ "Morsi Set to Call for Parliamentary Elections in April: Reuters, **Al-Ahram**, February 2013, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/65322/Egypt/Politics-/Morsi-set-to-call-for-presidential-elections-in-Ap.aspx> (Erişim Tarihi: 18.10.2016).

⁶⁹⁰ Temerrüd Hareketi, Mübarek sonrasında toplumsal ve ekonomik isteklerinin peşinde mücadeleyi sürdürmeye çalışan işçiler başta olmak üzere toplumun bütün kesimlerinin önünü kesen, suçlayan hatta müdahale eden orduya karşı da baskı oluşturmak üzere Kifaye hareketinin kurucuları tarafından kuruldu. Dolayısıyla 2011 öncesi ve hemen sonrasında kurulan örgütlerden daha deneyimliydi. Geçiş döneminde yaklaşık on iki bin protestocunun askeri mahkemelerde sorgulanması ve gösterileri şiddet kullanılarak bastırılması gerçeğini öne çıkaran ve çoğunlukla sosyal medya kampanyaları düzenleyen Temerrüd, milyonlarca insanı örgütleyebilme kapasitesiyle dikkatleri üzerine çekti. Hürriyet ve Adalet Partisi ise, Temerrüd'ü dış ülkelerin desteklediği provakator bir yapı olarak tanımlayarak karşıt bir anlatı geliştirdi. Bu anlatı iki yıl sonra yayımlanan bir ses kaydı ile yeniden gündeme geldi. 1 Mart 2015 tarihinde Türkiye'den yayın yapan Müslüman Kardeşler televizyon

eylemlerine destek vererek ülke çapında büyüyen bir harekete evrildi. Bu, Mursi'nin seçimlerden önce özellikle ekonomik sorunlarla ilgili verdiği sözlerin yerine getirilmemesiyle birleşince Müslüman Kardeşler'e karşı ciddi bir kamuoyu oluşmasına zemin hazırladı.

Ancak Mursi, muhalefetin kendisini düşman kategorisine taşıdığı süreçte uzlaşsı siyasetini bir yana bırakarak iktidarı tekelleştirme ve Müslüman Kardeşler'i bürokrasiye yerleştirme konusunda büyük mesafeler kaydetti. Mayıs ayında Müslüman Kardeşler üyesi yeni kültür bakanının atanması ve ardından üst düzey çok sayıda bakanlık görevlisinin görevden alınması, Kahire'de sanatçıların başını çektiği protesto hareketlerini tetikledi. Bunun yanı sıra ülkenin kutuplaşan siyasi ortamında mezhepçi söylemin dozu gittikçe arttı. Örneğin, 15 Haziran'da, Selefi din adamlarının düzenlediği Suriye'deki savaşa ve Şii'lere karşı mezhepçi bir söylemin hakim olduğu ve hükümeti protesto edenlerin sert bir şekilde eleştirildiği bir konferansa katılan Mursi, yaptığı açıklamayla Suriye ile diplomatik ilişkilerin kesileceğini ilan ederek tepkileri üzerine çekti.⁶⁹¹

28 Haziran'da, İsyen Hareketi'nin çağrısıyla Mursi karşıtı gösteriler, Kahire başta olmak üzere pek çok şehirde kalabalıkları toplayabildi. İsyen Hareketi, darbenin sivil tarafı gibi davranarak Mursi'ye istifa etmesi için iki gün tanıdı ve istifa etmediği takdirde ordu ve yargı kurumlarını göreve çağırdı. İsyen Hareketi'nin açıklamalarına göre, Mursi'nin istifasını isteyen yirmi iki milyon kişinin imzası toplanmıştı. Mursi, göreve başlamasının birinci yıldönümü olan 30 Haziran'da, milyonlarca insanın

kanalında, Mursi'nin başkan seçilmesinden sonra ordunun Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ile bir araya gelerek yeni iktidarın devrilmesi için anlaşmaya vardıklarına ilişkin ses kaydının doğruluğu tespit edilmemekle birlikte BAE'nin finanse edeceği Mursi karşıtı propaganda için Temerrüd Hareketi'nin yöneticilerinin banka hesaplarına yüklü miktarda para yatırdığından bahsedilmektedir. Bkz. David D. Kirkpatrick, "Recording Suggest Emirates and Egyptian Military Pushed Ousting of Morsi", **New York Times**, March 2015, <https://www.nytimes.com/2015/03/02/world/middleeast/recordings-suggest-emirates-and-egyptian-military-pushed-ousting-of-morsi.html> (Erişim Tarihi: 14.08.2017).

⁶⁹¹ Vijay Prashad, **Ulusun Ölümü ve Arap Devriminin Geleceği**, çev. Senem Erdoğan, İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 64.

protestosuyla istifaya çağrıldı. 30 Haziran gibi sembolik bir günde ve yaklaşık on altı milyon insanın meydanları doldurmasıyla, Mursi rejiminin meşruiyeti büyük bir darbe olarak arka planda duran orduya alan açtı. Ordu, Mursi hükümetine, protestocularla arasında ortaya çıkan "farklılıkları çözmesi" için kırk sekiz saat tanıyan bir ultiatom verdi.⁶⁹²

2 Temmuz'da Mursi, ordunun ultiatomunu tanımadığını ve ortaya çıkan krizin çözülmesi için kendi uzlaş planını sunacağını; Mübarek destekçilerinin hükümeti devirmek için insanları yönlendirdiğini ve istifa etmeyerek mücadele edeceğini açıkladı.⁶⁹³ Mursi geri adım atmamasına rağmen hükümet yetkililerinin bir kısmı istifasını sundu. Bir gün sonra ordu, Mursi ve üst düzey Müslüman Kardeşler üyelerini ve Hürriyet ve Adalet Partisi'nin yönetici kadrosunu tutukladı; Mısır anayasasını askıya aldı. El-Ezher, Kıpti Kilisesi ve muhalefet partilerinin çoğu darbeyi desteklediklerini açıkladılar.⁶⁹⁴ Kurulduğundan beri UKC tıpkı Mübarek'in düşüşünden sonra Müslüman Kardeşler'in yaptığı gibi orduyla bir araya gelmekteydi. Selefî Nur Partisi ise ultiatomdan hemen önce ordunun düzenlediği toplantıya katılarak dikkatleri üzerine çekti. Oysa çok sayıda Selefî grup, darbeden sonra Mursi taraftarlarının gösterilerinde yer almıştı ve tabandan gelen tepkiler karşısında Nur Partisi açıklama yapmak zorunda kaldı. Genel Sekreter Ahmed Hamdi, "En-Nur Partisi'nin orduyla hiçbir anlaşma

⁶⁹² Bazı kaynaklar, Mısır tarihinin en büyük protestosuna sahne olan Tahrir Meydanı'na otuz yedi milyon, bazıları yirmi milyon insanın katıldığını aktarmıştır. Ancak ordunun halk iradesine dayanarak yönetime el koymak istediği için rakamların manipüle edildiği de ifade edilmektedir. 19 Haziran'da yayımlanan bir rapora göre, Mursi'nin iktidarda olduğu bir yıllık süre içerisinde yirmi dört milyon insanın, 7.709 protesto eylemi ve 5.821 gösteriye katıldığı bildirilmiştir. Mısır Ekonomik ve Sosyal Haklar Merkezi'nin raporuna göre ise 2012 yılı boyunca çoğunluğu işçi eylemleri olmak üzere 3.400'ün üzerinde protesto eyleminin gerçekleştiği, bunun 2.400'den fazlasının Mursi'nin iktidara gelmesinden sonra yaşandığı belirtilmektedir. "Analysis of Egypt's 30 June Protests", **Al-Arabiyya**, June 2013, <https://english.alarabiya.net/en/perspective/alarabiya-studies/2013/06/30/Analysis-of-Egypt-s-June-30-protests-.html>, (Erişim tarihi: 12.06.2018); Neil Ketchley, "How Egypt's Generals Used Street Protests to Stage a Coup", **Washington Post**, July 2017, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/07/03/how-egypts-generals-used-street-protests-to-stage-a-coup/?utm_term=.d601be7556d8, (Erişim Tarihi: 14.09.2017).

⁶⁹³ "Tahrir Square Protesters Show President Mursi the 'Red Card'", **Al-Arabiyya**, June 2013, <https://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2013/06/30/Egypt-braces-for-June-30-rebellion-as-Mursi-marks-first-year-.html>, (Erişim Tarihi: 10.12.2016).

⁶⁹⁴ "Live Updates: Morsi Ousted; Head of Constitutional Court to take over Egypt Presidency", **Al-Ahram**, July 2013, <http://english.ahram.org.eg/News/75594.aspx>, (Erişim Tarihi: 12.04.2016).

yapmadığını", toplantıya katılma nedeninin yalnızca "Mısır kanını ve şeriatı korumak olduğunu" açıklamak zorunda kaldı.⁶⁹⁵ Müslüman Kardeşler'e yönelik ani darbe, Selefilerin siyaseten marjinalleşme korkusunu yeniden gün yüzüne çıkararak statükodan yana tavır almasını zorunlu kıldı. Görünen oydu ki, ülke siyasetinde Müslüman Kardeşler'in "altın çağı" kısa sürede sona ererken kendisine karşı bir denge unsuru olarak araçsallaştırılan Selefî gruplar, daha bölünmüş bir İslami cephenin şimdilik önemli bir aktörü olarak belirliyordu.

Artık süreç, Müslüman Kardeşler'e yönelik bir baskı süreci olacaktı. Birçok gazete kapatıldı; gazeteciler tutuklandı. Nasır döneminde olduğu gibi Genel Merkez ve şubeler kapatıldı ve mal varlıklarına el konuldu. Ordu, tam anlamıyla Müslüman Kardeşler'i dağıtmaya yöneldi. 25 Aralık 2013'te yasaklı statüsü devam eden Müslüman Kardeşler terör örgütü ilan edildi. Mursi başta olmak üzere lider kadrosu, üyeler veya sempatizan olduğundan şüphelenilenler tutuklanmaya devam etti. 2014 yılının ilk altı ayında lider kadrosunun tamamı dahil on altı bin Müslüman Kardeşler üyesi gözaltına alındı. Nisan ayında başlayan davalarda Genel Mürşid Muhammed Bedii başta olmak üzere altı yüz seksen üç Müslüman Kardeşler üyesi idama mahkum edildi.⁶⁹⁶

Ordunun hızla Müslüman Kardeşler'i ezmeye yönelmesi, Mısır'ın demokratikleşmesinin doğasıyla ilgili ciddi soruları gündeme getirdi. Bu sorular, sadece İslami hareketlerin değil, darbeyi destekleyen seküler kesimlerin de gündemindeydi. Darbeden yalnızca birkaç hafta sonra ordunun desteği ile kurulan hükümet, Rabia El-Adeviye Meydanı başta olmak üzere ülkenin çoğu yerinde Mursi yanlısı gösterileri dağıtmak amacıyla orantısız şiddet kullandı. 14 Ağustos'ta, Rabia Meydanı'nda bini

⁶⁹⁵ "For Egypt's Salafis, Coup Presents an Unexpected Dilemma", **The Times of Israel**, <https://www.timesofisrael.com/for-egypts-salafis-coup-presents-an-unexpected-dilemma/>, (Erişim Tarihi: 03.09.2016).

⁶⁹⁶ El-Sayed Gamal El-Deen, "Egypt Court Sentences 683 Morsi Supportes to Death", April 2014, **Al-Ahram**, <http://english.ahram.org.eg/News/99979.aspx>, (Erişim Tarihi:03.010.2015).

aşkın insan öldü.⁶⁹⁷ Söz konusu yıkıcı darbe, Mısır siyasi hayatında ilk olmamakla birlikte en güçlüsüydü. Ordunun, Tahrir ayaklanmalarından sonra insanların somut özelemlerini ifade eden halk akımını (Et-Tayyar Eş-Şaab) kesintiye uğratması ve ardından gelen baskı dalgası, on yıllardır süren otoriter yönetimin etkisinin ve mirasının bir sonucuydu. Müslüman Kardeşler siyaset sahnesinin dışına itildiğinde, örgüte ve Mursi hükümetine yönelik eleştirilerin başında gelen İslam devleti kurma hedefini, Müslüman Kardeşler'den daha uzlaşmaz ve açık bir şekilde savunan Nur Partisi kilit aktör durumuna geldi. Müslüman Kardeşler liderleri tutuklanmaya devam ederken ve gösterilerde yüzlerce Mursi destekçisi gerçek kurşunlarla öldürülürken geçici hükümet, 8 Temmuz'da ilan edilen anayasa taslağına, askıya alınan 2012 anayasasının en tartışmalı maddelerini eklemekten kaçınmadı. Seleflerin uzlaşmaz tavrı, 2012 anayasa taslağında Müslüman Kardeşler'i zor duruma sokmuş ve normal şartlarda daha esnek hareket edebileceği noktalarda Selefî baskısından ötürü eleştirilerin hedefi haline gelmişti. Dolayısıyla ordunun da şeriatla yönetime karşı çıkmadığı, İslami politikaların Mübarek döneminde olduğu gibi sürdürüleceği, ancak Müslüman Kardeşler ile iktidar mücadelesinin kazananı olduğu görüldü.

Müslüman Kardeşler, "Çözüm İslam'da!" ve "İslam devleti" gibi dini sloganlar etrafında ne kadar birleşmiş olursa olsun, uzun tarihsel yolculuğunda ideolojik söylemlerini büyük ölçüde geri plana itmişti. Dolayısıyla Mısır'ın geleceği ve demokratikleşme konusunda farklı yönelimlere ve düşüncelere sahip lider ve taraftarların bütününe temsil ediyordu. Gerek 2011 öncesinde sınırlı siyaset deneyiminde gerekse 2011 sonrası yeni "Mısır'da", bir iktidar gücü olarak Müslüman

⁶⁹⁷ Ashraf Khalil, "The Muslim Brotherhood Struggles in a New Egypt", May 2014, <http://time.com/94263/muslim-brotherhood-egypt-sisi-morsi/>, (Erişim Tarihi: 26.07.2016); Shadi Hamid, "The Massacre That Ended the Arab Spring", August 2017, **The Atlantic**, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/08/arab-spring-rabaa-massacre/536847/>, (Erişim Tarihi: 13.02.2018).

Kardeşler'in açıklamaları çoğunlukla belirsiz ve çelişkili olmaya devam etti. Müslüman Kardeşler, siyasal açıdan kutuplaşmış, ekonomik açıdan iflas etmiş bir ülke devralmıştı. Hürriyet ve Adalet Partisi'nin parlamento seçimlerinden zaferle çıkmasından itibaren Müslman Kardeşler polis, güvenlik güçleri ve eski rejimin içinden gelen devlet kurumlarından güçlü bir direnişle karşılaştı. Mursi yarattığı hayal kırıklıklarını düzeltemedi ve sonunda yenildi. Darbeden sonra kendisini anayasal meşruiyetin ve demokrasinin savunucusu olarak resmeden Müslüman Kardeşler, demokrasiyi kurumsallaştırma ve onun kurallarına göre hareket etmek yerine kendisini eleştirenler gibi iktidarı ele geçirmeye çalıştı. Mısır'ın temel sorunlarıyla gerçekten ilgilendiğine kimseyi ikna edemeyen Müslüman Kardeşler, sonunda tasfiye edildi. Ancak ordunun Mursi'yi uzaklaştırması da Mısır'ın kırılgan bir zemin üzerindeki demokrasisinde yıkıcı bir etki yarattı.

SONUÇ

Bu çalışma, yirminci yüzyılın en güçlü İslami hareketi olan Müslüman Kardeşler'in gerek Mısır siyasetinde gerekse siyasal İslam tartışmalarında kritik rolünü anlamak ve açıklamak amacıyla başlamıştır. Çalışma, siyasal İslam tartışmalarının merkezinde yer alan Müslüman Kardeşler'in, bir dava hareketinden bir siyasi partiye dönüşümünün, Mısır'ın içinden geçtiği sosyo-ekonomik dönüşüm ve Mısır rejiminin yapısıyla ilintili olduğu ve İslami hareketlerle ilişkisinin de örgütün dönüşümünde etkisi olduğu iddiasına dayanmaktadır.

Müslüman Kardeşler, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, sömürge karşıtı mücadele, bağımsızlık ve Batılılaşma gibi sorunları çözemeyen ve İslam'ı sembolik değeri dışında geri plana iten Mısır rejimine karşı bir tepki olarak kurulmuştur. Yüzlerce yıl din ekseninde ortak aidiyet duygusunu kurumsal ve kültürel açıdan paylaşan Müslümanların giderek merkezi konumunu kaybettiği düşüncesi, Müslüman Kardeşler'in kuruluşu ile bir meydan okumaya dönüşmüştür. Müslüman Kardeşler'in kuruluşunun ardında yatan düşünce, geride bırakılmış İslam'ı yeniden canlandırmak, inançlı toplumu kuracak Müslümanlar yetiştirmektir. İnançlı bireyler ve inançlı bir toplum, İslam devletinin ortaya çıkmasının temeli olacaktır. İslam devleti başlangıç noktası değil, bu reform programının ürünü olarak tanımlanmıştır. Müslüman Kardeşler'in İslam devleti hedefinin ayırt edici özelliği, ümmetin değil, öncelikle Mısır toplumunun İslamileştirilmesi ve bunun zorunlu sonucu olarak Mısır'ın İslami bir devlet haline gelmesidir. Bu teorik çerçevenin, geçmişi yüceltme vurgusundan güç almakla birlikte, içinde bulunulan koşullara göre değiştiği, özgün olmadığı, yani yeni bir İslami yorum getirme iddiasına dayanmadığını söylemek mümkündür.

1930'lu ve 1940'lı yıllar, Müslüman Kardeşler'in, İslam'ın kapsayıcı bir düzen sunduğu ve Mısır'da İslami ilkelere bağlı bir yönetimin kurulmasını hedeflediği

söylemleriyle giderek ideolojik ve siyasi bir aktöre evrildiği yıllar olmuştur. Müslüman Kardeşler'in dönemin düşünce yapısı içinde ve siyasal, toplumsal ve ekonomik koşullar altında ortaya çıkan, İslam'ı modern kavramlarla yeniden tanımlayan ideolojisi ve buna dayalı faaliyetleri, kurucu lider Hasan El-Benna'nın bir suikast sonucu öldürülmesi ve ruhani lider olarak kabul edilen Seyyid Kutub'un radikal tezleri ile kesintiye uğramıştır. 1950 ve 1960'lı yıllar boyunca örgütün Mısır rejimiyle girdiği iktidar mücadelesi ve gelecekteki yönelimini belirleyen iç çatışma, örgütün parçalanmasıyla sonuçlandığı gibi Müslüman Kardeşler'in dönüşümünün itici gücü olmuştur.

1970'lerden sonra, Mısır rejiminin Müslüman Kardeşler'i, Nasırcılığa ve sol ideolojiye karşı hem ideolojik hemde siyasal alanda bir denge unsuru olarak kullanması, örgütün yeniden toplum içinde güç kazanmasını sağlamıştır. Yirmi yılı aşkın bir süreden beri yeraltında kalan Müslüman Kardeşler, bu süreçte şiddeti tamamen bıraktığını resmi açıklamalarla ilan ettiği için devletin tutum değişikliğini pragmatik bir şekilde değerlendirmiştir. Özellikle ahlaki ve kültürel alanlarda İslami politikaların uygulanmasında ısrarcı olmasıyla Mısır yönetiminin de muhafazakarlığı içselleştirmesine yol açan Müslüman Kardeşler geniş bir manevra alanına kavuşmuştur. Müslüman Kardeşler üyelerinin çoğu, ibadetlerin ve şeriatın uygulanması yönünde davet ve tebliğ misyonları ile kendilerini sınırlamış, devletin baskısından kaçınmak için siyasal faaliyetlerden çok sivil topluma yönelmiştir. Ahlakın ve dinin telkin edilmesi konusunda serbest kalan Müslüman Kardeşler, toplumsal refah ve ekonomik adalet yaklaşımlarıyla El-Benna döneminde olduğu gibi toplumsal zeminini genişleterek giderek kurumsallaşmıştır. Müslüman Kardeşler'in, El-Benna'nın örgütü ilk kurduğu zamanda öncelikle toplumun merkezine İslam'ı yerleştirme stratejisiyle yardım kuruluşları, bankalar, sağlık merkezleri, camiler ve okullar aracılığıyla "devletin yedeği"⁶⁹⁸ olarak faaliyetlerde bulunabileceğini yeniden ispatlaması, şiddeti bir araç

⁶⁹⁸ Achcar, **a.g.e.**, s. 121.

olarak benimseyen ve Müslüman Kardeşler'den ayrılan cihadçı örgütlere karşı koyabildiğinin de göstergesi olmuştur.

Müslüman Kardeşler'in, ağır baskı koşullarını deneyimlemiş bir aktör olarak kendi kendini yeniden üretebilir bir yapıya sahip olduğunu göstermesi, devletin baskısından çekindiği için, "devletin etrafında dolanarak"⁶⁹⁹ veya devletten uzak durmak şeklinde bir politika izlemesiyle mümkün olmuştur. Devletten uzak durarak toplumu aşağıdan yukarıya İslamlaştırma politikasına odaklanan Müslüman Kardeşler, dünyada ana akım olarak tanımlanabilecek diğer İslami örgütler gibi (Tunus'ta Uyanış Hareketi, Fas'ta Adalet ve Kalkınma Partisi, Hindistan'da İslam Cemaati) 1990'lı yıllara gelindiğinde iktidarı ele geçirme hedefinden uzaklaşmıştır. Müslüman Kardeşler'in devrimci bir gündeminin olup olmadığı veya devrimci bir ideolojinin benimsenmesinin gerekip gerekmediği, örgütün 1928'de kuruluşundan beri tartışma konusu olmakla birlikte, lider kadrosunun eğilimi devlet karşısında ılımlı bir tutum sergilemek yönünde olmuştur. Kutub etkisiyle örgüt içinde yaşanan ayrışma ve devletin rutin baskısı, Müslüman Kardeşler'in kamusal temsiliyet ve kendini ifade etme retoriklerinde güçlü bir muhalefet olduğu algısını güçlendirmiştir. Ancak, örgütün görece özerk bir şekilde toplumsal faaliyetlerini yürüttüğü ve sınırlı da olsa siyaset içinde yer aldığı 1980-1990'lı yıllarda, toplumun İslamileştirilmesi başarılmış, ancak İslam devleti ve iktidarı ele geçirme hedefi başarılı olmamıştır.

Müslüman Kardeşler'in dönüşümünde belirleyici olan husus, devletin kontrolü altında sınırlı düzeyde siyaset sahnesinde yer almayı kabul etmesi olmuştur. Yasa dışı bir örgüt olmakla birlikte bu sorunlu konumunu değiştirmek için ciddi bir itirazda bulunmayan ve tasfiye edilme olasılığına rağmen devletle işbirliği koşullarına çoğu zaman olumlu karşılık veren, Müslüman Kardeşler, 1980'li yıllardan itibaren siyasi konularda devletin izin verdiği sınırlar içinde hareket etmeyi kabul etmiş, devlete

⁶⁹⁹ Davis ve Robinson, **a.g.e.**, s. 28.

doğrudan karşı koyma veya onunla mücadele etme hedefini bir yana bırakmış, siyasi mücadeleyi ve siyasi hedefini uzun erimli bir süreç içinde tanımlamıştır. Bu hedefi belirledikten sonra devletin baskılarına hoşgörüyle karşılık verdiği gibi, bazı durumlarda devletle anlaşma ve pazarlık yaparak siyasi sürecin içinde kalmaya dikkat etmiştir. Şiddeti reddeden bir İslami örgüt olarak yardım faaliyetlerine ve toplumsal hizmetlere ağırlık vererek toplumun İslamileştirilmesine yönelik örgüt, gelecekte belirsiz bir tarihte, İslam devleti hedefine ulaşma söylemini örtük bir şekilde beslemeye devam etmiştir.

Müslüman Kardeşler, ilk kurulduğu yıllarda yardım politikalarına ağırlık vererek kurumsallaşırken partileşme konusunda katı bir tutum sergilemiş ve siyasi parti şeklinde örgütlenmeye dini referanslarla karşı çıkmıştır. Siyasi konularda dini referanslarını 1980'li yıllardan itibaren de sürdüren Müslüman Kardeşler, bağımsız adaylarla katıldığı seçim siyasetinin baş aktörlerinden biri haline gelmiş, sendika ve meslek birliklerinde ise güçlü bir konum kazanmıştır. Siyasette güç kazandıkça siyasi parti konusunda katı görüşlerini ılımlılaştırmıştır.

Devletten uzak durma stratejisinin en önemli sonucu, Müslüman Kardeşler'in siyaseten yumuşak bir güce evrilmesi olmuştur. Müslüman Kardeşler'in rejimin belirlediği sınırlar içindeki siyasi faaliyetleri özellikle bölgesel gelişmeler (Filistin sorunu, Irak savaşı, ABD'nin Orta Doğu politikaları) ve baskı politikaları karşısında devleti sorgulayan tutum benimsediği dönemlerde engellenmiş ve baskı arttıkça siyasi bir aktör olarak geri çekilirken, dini cemaat yönünü öne çıkartarak denge politikası izlemeye çalışmıştır. Denge politikası, Müslüman Kardeşler için devletin otoriter ve muhalefeti etkisizleştirmeye yönelik politikaları yüzünden zorunlu bir seçenek olarak görüldüğü için, 1980 ve 1990'larda parlamentodaki gücünü korumaya odaklanarak pragmatik özelliğini sürdürmüştür. Parlamentoda muhalif bir aktör olarak görülmekle

birlikte Mısır'ın demokratik olmayan otoriter siyasal yapısına uyum sağlamak Müslüman Kardeşler için zor olmamıştır.

Mısır siyaseti içinde yasal olmamakla birlikte en güçlü ve örgütlü muhalif grubu temsil eden Müslüman Kardeşler'in siyaset alanında dini gerekçelerini (parti karşıtlığı, seçim siyasetine karşı çıkma vb.) ılımlılaştırması, paradoksal olarak ahlaki konularda ideolojisinin ve söyleminin modernizasyonuna yansımamıştır. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren kaba, dışlayıcı ve dogmatizme dayanan İslamcı söylemin bireysel inanç ve hoşgörü odaklı, hayatın tüm yönlerini İslami bir doğrultuda dönüştürmek yerine bazı bağlamlarda dini özgürlükleri savunan ve adına post-İslamcılık denilen sürecin Müslüman Kardeşler'in söylemlerine yansımadağı görülmüştür. Çalışmada, Müslüman Kardeşler'in ideolojisinin muhafazakar içeriğinin değişmeden siyaseten yumuşak bir aktöre evrilmesinin nedeninin iki yönlü olduğu tespit edilmiştir. Öncelikle, 1970'lerden itibaren Müslüman Kardeşler ve siyasi gündemi bulunmayan diğer İslami grupların, hatta radikal örgütlerin kültürel ve dini konularda faaliyetlerine izin verilmesi, Müslüman Kardeşler'in İslamcılık iddiasında tekeli kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla toplumun aşağıdan yukarıya İslamileş(tir)me misyonunda, Müslüman Kardeşler, diğer İslami örgütlerle rekabetinden ötürü muhafazakar bakış açısını değiştirme gereği duymamıştır. Bir başka deyişle, dini düşüncenin sorgulanmasına yol açacak toplumsal baskının ortaya çıkmaması ve mevcut değerler sisteminin eleştirilmesini teşvik edecek bir ortamın olmaması, Müslüman Kardeşler'in muhafazakar ideolojisini gözden geçirmesini engellemiştir.

İkinci olarak, resmi dini kurumların da toplumun İslamileştirilmesinde yukarıdan aşağıya baskısı, toplumun daha dindar ve muhafazakar hale gelmesine katkı sunduğu için, Müslüman Kardeşler'in devlete karşı muhalefetinin dini boyutu giderek etkisizleşmiştir. Müslüman Kardeşler'in muhafazakar bakış açısını değiştirmemesinde, Selefilere ve radikal örgütler kadar aynı doğrultuda toplumu telkin eden El-Ezher ve

iktidar partisi Ulusal Demokrat Parti'nin muhafazakar yaklaşımlarının da rolü olmuştur. Seküler gruplar da bu süreçte liberal düşüncelerle İslamcılığın meşruiyetini güçlendirerek izole olmuştur. Müslüman Kardeşler, seküler veya dini, diğer siyasal ve toplumsal aktörler ile rejim karşısında ahlaki konularda muhalefet etme refleksini giderek kaybetmiştir. Bu da genel olarak, dini düşüncelerin durgunlaşmasına neden olmuştur. Sosyo-ekonomik ve siyasal koşulların değişmesine rağmen Müslüman Kardeşler, cinsiyet rolleri, dini azınlıklar, alkol, kumar gibi Vahhabiliğin dayanak noktaları olan konularda dışlayıcı, hoşgörüsüz ve cezalandırıcı söylemlerini sürdürmüştür.

Müslüman Kardeşler'in muhafazakar ideolojisi genel olarak şeriatın yani dini ilkelerin hayatın her alanında uygulanmasına dayanmaktadır. 1971 ve 1980 yıllarında iki anayasal değişiklik ile "şeriatın temel ilke" ve "hukukun temel kaynağı" olarak kabul edilmesi ve rejimin dini sembolleri kendine mal etmesi, Müslüman Kardeşler'in bu alanda muhalefettinin sınırını belirlemiştir. Devletin İslami duyarlılıklara önem verdiğini göstermesi, bir yanda radikal örgütlerin meydan okumalarına yıkıcı bir şekilde müdahale etmesini kolaylaştırmış, diğer yanda Müslüman Kardeşler'e baskı uygulaması kamuoyunda çok ciddi tepkiye yol açmamıştır. Amaç, (dini olsun veya olmasın) siyasal muhalefeti etkisizleştirmek, dini sembolleri ve güçleri devlet otoritesine bağlı kılmak olmuştur. Bu yüzden devlet meşruiyet krizlerine rağmen ayakta kalmayı başarmıştır.

2000'li yıllarda, hükümetin ekonomi politikalarının sürdürülemez boyuta geldiği, toplumsal ve siyasal krizin yoğunlaştığı Mısır ortamı, Müslüman Kardeşler'in dönüşümünün aşamalarında son evreyi oluşturmuştur. Müslüman Kardeşler, Arap ayaklanmalarının da olgunlaşmasının son evresini temsil eden bu dönemde, pragmatik şekilde hareket etmeye devam etmiştir. 2000'li yıllar, Mübarek yönetiminin mevcut sistemi sağlamlaştırmaya yönelik düzenlemelerini arttırdığı yıllar olduğu için, devletin demokratik olmadığı, sistemi barışçıl siyaset izleyen İslami aktörlere açması gerektiği

yönünde uluslararası kamuoyundan gelen eleştiriler, Müslüman Kardeşler'i iktidar için alternatif bir güç olarak öne çıkarmıştır. Örgütün bu dönemde ilan ettiği eylem planları ve seçim programlarında ilk kez kendisini bir parti olarak tanımlaması, uluslararası kamuoyundan gelen desteğe karşılık vererek siyasi hedeflerini daha açık bir biçimde göstermesi açısından, yine dönüşümünün önemli bir aşamasını teşkil etmiştir. El-Benna'nın kullandığı terminolojinin zaman içinde değişimini, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren yayımlanan siyasi program ve eylem planlarında izlemek mümkündür. Dindar bireyin yetiştirilmesi, İslami bir toplum inşası ve son olarak İslami düzen/devlete ulaşma hedefi, 1990'lardan sonra, özellikle 2000'li yıllarda "İslami referansları olan sivil bir hükümet/devlet" söylemine dönüşmüştür.

Müslüman Kardeşler'in Arap Baharı sürecinde iktidara yükselişi, ihtiyatlı duruşuyla başlamış, zamanla iktidarı ele geçirmek için fırsatları değerlendirerek pragmatik hamlelerle devam etmiştir. Mısır siyasetinde ortaya çıkan güç boşluğu, Müslüman Kardeşler'in yükselişini hızlandırmıştır. Ordunun verdiği destekle Müslüman Kardeşler, Mübarek sonrasında girdiği tüm seçimleri kazanmasına rağmen gücünü koruyamamıştır. Nasır döneminde, iktidarın perde arkasındaki en güçlü aktörü olan Müslüman Kardeşler ve Hür Subaylar arasında yaşanan çıkar çatışması, yıllar sonra Müslüman Kardeşler iktidarı ele geçirdiği zaman farklı bağlamda yeniden yaşanmıştır. Müslüman Kardeşler Şubat 2011'den sonra devam eden protestolara, ülke çapında işçi eylemlerine ve kampanyalara katılmayarak ordu ile işbirliğinden kaçınmamıştır. İktidarı ele geçirdiğinde ise ordunun, güvenlik güçlerinin, yargının ve medyanın müdahalesi karşısında rekabet halinde olduğu diğer İslami güçlerle birlikte hareket ederek iktidarda kalmaya odaklanmıştır.

Müslüman Kardeşler, köklü tarihinde hayatta kalma ve güvenlik gerekçeleriyle Mısır yönetimi ile kurduğu bağımlılık ilişkisini Arap Baharı sonrası geçiş döneminde ve sonrasında, Tahrir meydanındaki taleplerin aksine mevcut siyasal sistemin bir parçası

olmak şeklinde hareket ederek sürdürmüştür. Mısır siyasal kültürünü içselleştiren Müslüman Kardeşler ve Hürriyet ve Adalet Partisi, iktidara geldikten sonra Tahrir güçleri ile birlikte hareket etmek yerine ordu başta olmak üzere eski rejimin temel kurumları ile birlikte hareket etmek veya onlarla mücadele etmek şeklinde bir strateji izlemiştir.

Arap Baharı'ndan sonraki süreçte eski rejim güçlerinin ve özellikle ordunun, Hürriyet ve Adalet Partisi'ni etkisizleştirme girişimleri devlet gücü kullanılarak engellenmeye çalışılmıştır. Ancak Hürriyet ve Adalet Partisi, geçmişte olduğu gibi siyasal iktidarın gücünü yanlış hesaplamış, uzlaşsı siyasetinden uzaklaşarak hareket etmiştir. Bu süreçte açık ve net bir programının olmaması ve muhafazakar yaklaşımları tasfiye sürecini hızlandırmıştır.

Müslüman Kardeşler'in önce bireyden başlamak üzere toplumun ve devletin aşamalı bir şekilde İslamileştirilmesi hedefi, özellikle 2011'den sonra yaşanan değişim sürecinde örgüt için engel haline gelmiştir. Müslüman Kardeşler, 2011 sonrasında yaşanan değişime uyum sağlamaya çabalarırken, aşamalı hedeflerini gerçekleştirme konusunda ciddi sorunlarla karşılaşmış, çelişkili politikalar izlemesine neden olmuştur. Muhafazakar anlayışın sürdürülmesi, rejimin eski kurumlarıyla ilişkisine de yansımıştır.

Bu süreç, örgütün ayrılıklarla sonuçlanan anlaşmazlık içine düşmesini de beraberinde getirmiştir. Kökleri eskiye dayanan anlaşmazlıkta, lider kadrosu, Müslüman Kardeşler'in siyaseten ılımlılaşmasını örgüt içi gelişmelere yansıtamamıştır. Hem ulusal siyasette hem de örgüt içinde demokrasinin, şeffaflığın, kapsayıcı ve çoğulcu politikaların hayata geçirilmesini savunan muhalif kanadın beklenti ve istekleri, örgüt yönetimine bir başkaldırı olarak kabul edilerek siyasi farklılıklar temelinde değil ahlaki çerçevede değerlendirilmesine yol açmıştır. Söz konusu iç çatışma, Müslüman

Kardeşler iktidara yükselirken karar alma sürecini zorlaştırarak zayıflatıcı bir etkiye bulunmuştur.

Müslüman Kardeşler'in belirsiz siyasi süreçte örgüt içi anlaşmazlıklara yoğunlaşması, siyasi fırsatları kurumsal bir çerçevede değerlendirmesinde ve darbe sonrasında lider kadrosunun örgütün bütünlüğünü sağlamasında başarısız olmasına zemin hazırlamıştır. Anlaşmazlığın çözümünde lider kadrosunun muhaliflere karşı dışlayıcı bir tutum benimsemesi, önemli pek çok ismin örgütten ayrılması veya atılmasıyla sonuçlanmıştır. Farklı görüşlere karşı dışlayıcı tutuma dayanan örgütsel durgunluk, Hürriyet ve Adalet Partisi'nin iktidar deneyiminde de ortaya çıkmış, muhalefetin derinleşmesine sebep olmuştur. Ancak iç çatışmanın zarar verici olduğu kadar değişim için fırsatlar sunan bir boyutu da vardır. Bu anlaşmazlıklar, özellikle örgütün tasfiyesinden sonra, tıpkı Nasır sonrası dönemde şiddeti tamamen reddeden bir söylem ve tutum benimsenmesi gibi, uzun erimde demokratik ve değişime açık bir örgüt yapısının ve ideolojik çerçevenin şekillenmesini tetikleme gücüne sahiptir.

Müslüman Kardeşler'in yeni süreçte örgütün iç işleyişinde ve Mısır siyasetinde karşı karşıya kaldığı güçlük, bu zamana kadar yayımlanmış eylem planları veya seçim programlarını uygulamaya geçirme konusunda da ortaya çıkmıştır. Yıllarca muhalefette yumuşak bir aktör olarak bulunmanın rahatlığından yararlanarak Arap Baharı'ndan sonra güçlü bir siyasi aktöre evrilen Müslüman Kardeşler için asıl sorun, etkin ve temsili bir hükümet oluşturmak ve Mısır'ın yapısal sorunları için kapsamlı sosyo-ekonomik bir program uygulayabilmektir. Müslüman Kardeşler, seküler yaklaşımlarla ve dini göndermelerde bulunmayarak Tahrir ruhuna uygun bir biçimde geçiş döneminin ilk evresini atlatmakla birlikte, iktidar mücadelesi altında geleneksel sloganlarının ve belirsiz vaatlerinin ötesine geçerek somut siyasal ve ekonomik programlar üretebilme konusunda beklentileri karşılayamamıştır.

Buraya kadar değinilen noktalardan hareketle, Müslüman Kardeşler'in iktidara yükselişi ve kısa sürede düşürülmesinin ortaya çıkardığı süreci karakterize eden şöyle bir tanımlama getirilebilir: Hürriyet ve Adalet Partisi'nin kurulması, seçimlere katılımı iktidarı ele geçirmesi, ordu ile varılan işbirliği sonucunda gerçekleşmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçim süreci ile birlikte hem ordu hem de eski rejimin içinden gelen aktörlerle iktidarın paylaşılması konusunda anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Çıkar çatışması derinleştikçe meydanlar da yeniden hareketlenmeye başlamıştır. Halkın protestoları arttırdığı bu süreçte, Hürriyet ve Adalet Partisi, iktidarda kalmak ve kendi tabanının bütünlüğünü sağlamak için toplumsal/kamusal temeli olmayan, muhafazakar ve dini ideolojisini yansıtan kararlarını, dayatmacı bir şekilde uygulamaya başlamıştır. Müslüman Kardeşler'in yaklaşık otuz yıldır Mısır siyasetinde olmakla birlikte yasaklı konumu yüzünden devlet bürokrasisine erişiminin olmaması ciddi bir yönetim krizinin yaşanmasına neden olmuştur. Cumhurbaşkanı Mursi ve Hürriyet ve Adalet Partisi'nin devlet kurumlarını yeniden yapılandırma girişimleri şüpheyile ve güvensizlikle karşılanmıştır.

Müslüman Kardeşler'in iktidardaki kısa süreli deneyimi, Mısır'ın devasa ekonomik ve toplumsal sorunlarıyla başa çıkmada yönetme becerileri ve etkili programları olmadığı için meşruiyet kaybıyla sonuçlanmıştır. Müslüman Kardeşler'in geleneksel dini bir cemaat geçmişi olması, üyelerinin din öğretmenleri olarak yetiştirilmesi, camilerde ve sendikalarda muhalif hareket olarak başarılı bir tarihe sahip olması, iktidardan düşürülmesinde rol oynamıştır.

Askeri darbe ile sonuçlanan iktidar mücadelesi, hem Hürriyet ve Adalet Partisi'nin tasfiyesine hem de Arap Baharı'nın ve Tahrir Meydanı'nın demokrasi söylemine getirdiği meşruiyetin ağır bir darbe almasına neden olmuştur. Müslüman Kardeşler'e karşı çıkan diğer muhalif güçler de tıpkı Müslüman Kardeşler'in pragmatik bir kararlar sürecin başında ordunun yanında yer aldığı gibi, orduyu destekleyerek Tahrir

ruhuna giderek yabancılaşmıştır. Yıllardır Mısır siyasetinin belirleyici özelliği olan tartışmalı seçim sistemine rağmen bu sistem içerisinde siyasi deneyim kazanarak iktidara yükselen Müslüman Kardeşler, halkın beklentisine ve yıllardır devletin reforme edilmesine yönelik çağrılarını doğrultusunda mevcut yapıyı dönüştüremediği için süreci yönetememiştir. Bu bağlamda Müslüman Kardeşler'in kuruluşundan iktidara yükselişi ve düşüşünü kapsayan köklü tarihinde ortaya koyduğu söylem ve eylemlerle, örgüt içinde ve toplumda bütün kesimleri harekete geçirici bir ideolojiyi gündeme getirmekten uzak kaldığı tespit edilmiştir.

Arap ayaklanmalarından sonra ılımlı ve demokratik bir görünüm sunmaya özen gösteren Müslüman Kardeşler, iktidara demokratik yollardan geldikten sonra, hareket alanı daraldıkça ahlaki konularda gündem yaratarak bütünleştirici değil, dışlayıcı bir söylemi öne çıkartmıştır. Mısır'ın dini yapısının parçalı olmasından ve Müslüman Kardeşler'in tekelinde olmamasından kaynaklanan gerçeklik, Hürriyet ve Adalet Partisi'nin hakimiyetindeki hükümetin, Selefiler ve geçmişte radikal gündemleri olan İslami hareketleri yatıştırmaya yönelik çabaları, temel ekonomik sorunların ve toplumsal adalet taleplerinin geri plana atılmasına neden olmuştur. Müslüman Kardeşler için iktidarda bulunduğu sürede en büyük handikap, bir yanda ordunun ve infitah politikalarının sürdürülmesini isteyen Mübarek rejiminin bileşenlerinin muhalefetini dizginlemek diğer yanda ayaklanmalara neden olan ekonomik ve siyasal krizin toplum üzerindeki etkisini hafifletmek için kayda değer bir girişimde bulunamaması olmuştur.

Mısır devleti, Müslüman Kardeşler'in yıllar içinde elde ettiği (elde etmesine izin verdiği) toplumsal ve ekonomik özerkliğinin siyasi özerkliğe dönüşmesini yeniden engelleyerek örgütü kanlı bir şekilde iktidardan uzaklaştırmıştır. Bu bağlamda, Müslüman Kardeşler'in doksan yıllık uzun tarihindeki siyasi adımlarının ve stratejilerinin, örgüt ideolojisinin sınırlarını aşacak nitelikte siyasal ve kurumsal bağlamın etkisi altında şekillendiği görülmektedir. Mısır devleti, Müslüman Kardeşler

iktidardan düşürüldükten sonra, Arap Baharı'nın ardından güç boşluğundan yararlanarak siyasallaşan Selefi örgütler aracılığıyla meşruiyetini sağlamak ve toplumsal patlamaları önlemek için siyasal İslam'ı, bir emniyet sübabı olarak kullanmaya devam etmiştir. Devlet, bir istikrar aracı veya meşruiyetin gerekçesi olarak İslamcılığa ihtiyaç duyduğu kadar düşman kategorisinde İslamcılığa da ihtiyaç duymaya devam edeceğini göstermiştir. Bu bağlamda, toplumsal ve siyasal bir program sunan İslam veya siyasal İslam'ın, Müslüman Kardeşler'in iktidardan uzaklaştırılmasına rağmen hala güçlü konumunu koruduğu görülmüştür.

Müslüman Kardeşler'in, daha önceki tasfiye süreçlerinde olduğu gibi örgütsel durgunluğu, muhafazakar yaklaşımları ve yanlış siyasal hesaplamaları çöküşünde önemli rol oynamıştır. Müslüman Kardeşler'in iktidar deneyimi, hem Mısır tarihi hem de örgüt tarihi açısından büyük bir kırılma yaratmasına rağmen Arap Baharı'nın ya da Tahrir Meydanı'nın temel hedeflerini yerine getiremeyen örgüt, Mübarek rejiminin (yönetici klik dışında) ayakta kaldığı bir ortamda meşruiyetini korumaya çalışmıştır. Müslüman Kardeşler, yıllarca ağır baskıya maruz kaldığı, reform politikalarını teşvik ederek eleştirdiği devleti ele geçirdiğinde, Mısır siyasal kültürünü ve uygulamalarını değiştirmek yönünde hareket etmemiştir. Bu açıdan, Müslüman Kardeşler'in yükselişi ve "Çözüm İslam'da!" sloganı, Mısır'da kesin olarak sorunsuz bir siyasi değişimi gerçekleştirmekten uzak bir deneyim ortaya koymuştur. Müslüman Kardeşler tasfiyesinin ardından, eskiden olduğu gibi varlığını sürdürme ve toplumla bağlantı kurma gibi zor bir süreçten geçmektedir. İleride kendi girişimleriyle değil ama devletin ihtiyaç duyduğu bir anda siyasal ve toplumsal alana geri dönmesi güçlü bir olasılıktır.

KAYNAKÇA

I. KİTAPLAR

ABDALLA, Ahmed, **The Student Movement and National Politics in Egypt 1923-1973**, Cairo, The American University Press, 1985.

ABDO, Geneive, **No God But God, Egypt and the Triumph of Islam**, Oxford, Oxford University Press, 2000.

ABDUNNASIR, Cemal, **Arap Devriminin Yöntemleri**, çev. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul, Habora Kitabevi, (tarih belirtilmemiş).

ABU EL-FETH, Ahmet, **Mısır İhtilalinin İçyüzü ve Nasır**, çev. Nusret Kuruoğlu, İstanbul, Yeni Matbaa, 1965.

ABUL-MAGD, Zeinab, **Militarizing The Nation: The Army, Business, and Revolution in Egypt**, Columbia, Columbia University Press, 2017.

ABU-RABİ, İbrahim M., **Çağdaş Arap Düşüncesi 1967 Sonrası Arap Entelektüel Tarihi Araştırmaları**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Anka Yayınları, 2005.

ABU-RABİ, İbrahim M., **İslami Hareketin Entelektüel Kökenleri**, çev. M. Ali Demirci, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2001.

ACHCAR, Gilbert, **Halk İstiyor Arap İsyanı Üzerine Radikal Bir İnceleme**, çev. Sanem Öztürk, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.

ADAMS, Charles C., **Islam and Modernism in Egypt: A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammed Abduh**, New York, Russel&Russel, 1968.

AHMED, Rifat Seyyid, **İslami Direniş Haritası Benna'dan İslambuli'ye**, çev. Cuma Ağaç, İstanbul, İşaret Yayınları, 1989.

AL-ARIAN, Abdullah, **Answering The Call: Popular Islamic Activism in Sadat's Egypt**, Oxford, Oxford University Press, 2014.

AL-ASHMAWY, Muhammed Said, **İslama Karşı İslamcılık**, çev. Sibel Özbudun, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1993.

AL-AWADI, Hesham, **In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak 1982-2000**, London, IB Tauris&CoLt., 2004.

AL-AWAISI, Abd Al-Fattah Muhammad, **The Muslim Brothers and the Palestine Question 1928-1947**, London, Tauris Academic Studies, 1998.

AL-SADAT, Muhammad Anwar, **Revolt on the Nile**, New York, John Day Company, 1957.

ALİ, Tarık, **Fundamentalizmler Çatışması Haçlı Seferleri, Cihatlar ve Modernite**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Everest Yayınları, 2002.

ARAFAT, Ala Al-Din, **The Mubarak Leadership and Future of Democracy in Egypt**, New York, Palgrave MacMillan Press, 2009.

ARMAJANI, Jon, **Modern Islamist Movements, History, Religions and Politics**, West Sussex, John Wiley&Sons Ltd., 2012.

AYUBI, Nazih N., **Over-Stating the Arab State-Politics in the Middle East**, London, I.B. Tauris, 1995.

AYUBİ, Nazih, **Arap Dünyasında Din ve Siyaset**, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Cep Düşün Yayınları, 1993.

AZZAM, Abdullah, **Filistin İslami Direniş Hareketi**, çev. Ahmet Varol, İstanbul, Ravza Yayınları, 2009.

BAYAT, Asef, **İslam'ı Demokratikleştirmek Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş**, çev. Özgür Gökmen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

BAYAT, Asef, **Ortadoğu'da Maduniyet Toplumsal Hareketler ve Siyaset**, çev. Özgür Gökmen-Seçil Deren, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.

BAYAT, Asef, **Post İslamcılık Siyasal İslam'ın Değişen Yüzü**, çev. Emek Ş. Ataman, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2016.

BEATTIE, Kirk J., **Egypt During the Sadat Years**, Palgrave Macmillan, 2000.

BERQUE, Jacques, **Egypt: Imperialism and Revolution**, çev. Jean Stewart, London, Faber and Faber, 1972.

BİN NEBİ, Malik, **İslam ve Demokrasi**, çev. Ergun Göze, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992.

BINDER, Leonard, **Liberalİslam**, çev. Yusuf Kaplan, Kayseri, Rey Yayıncılık, 1996.

BLAYDES, Lisa, **Elections and Distributive Politics in Mubarak's Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

BOZARSLAN, Hamid, **Orta Doğu: Bir Şiddet Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El-Kaide'ye**, çev. Ali Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

BRADLEY, John, **Inside Egypt The Land of the Pharaohs on the Brink of a Revolution**, New York, Palgrave Macmillan, 2008.

BULUT, Faik, **İslamcı Örgütler 2**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2009.

- CLEVELAND, William L., **Batı'ya Karşı İslam, Şekip Arslan'ın Mücadelesi**, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1991.
- COLE, Juan, **İslam Dünyasını Kavramak**, çev. Deniz Merdiven, İstanbul, Sitare Yayınları, 2009.
- COOK, Steven, **Yönetmeden Hükmeden Ordular Türkiye-Mısır-Cezayir**, çev. Bahar Şahin, İstanbul, Hayy Kitap, 2008.
- COURY, Ralph M., **The Making of an Egyptian Arab Nationalist: The Early Years of Azzam Pasha 1893-1936**, London, Ithaca Press, 1998.
- CRONE, Patricia, **Orta Çağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce**, çev. Hakan Köni, İstanbul, Kapı Yayınları, 2007.
- CUAYİT, Hişam, **Avrupa ve İslam**, çev. Kemal Kahraman, İstanbul, İz Yayıncılık, 1995.
- DAĞ, Ahmet Emin, **Çağa İz Bırakan Müslüman Önderler Hasan El-Benna**, İstanbul, İlke Yayınları, 2011.
- DAVIS, Nancy J., ROBINSON, Robert V., **Dinsel Hareketler ve Sosyal Refah Mısır, İsrail, İtalya ve ABD**, çev. Hasan Şen, Balım Sultan Yetgin, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- DİKERDEM, Mahmut, **Ortadoğu'da Devrim Yılları (Bir Büyükelçinin Anıları)**, İstanbul, Cem Yayınları, 1990.
- DÖKMECİYAN, Hrair, **Arap Dünyasında Köktencilik (Devrimci İslam)**, çev. Muhammed Karahanoğlu, İstanbul, İlke Yayınları, 2003.

EBU-RABİ, İbrahim M., **Modernlik ve Çağdaş Arap Düşüncesi**, çev. Fahrettin Altun, Nurcan Hınık Yavuz, Özgür Oral, Ünal Çağlar, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2003.

ECER, Vehbi, **Tarihte ve Günümüzde İhvan'ül-Müslimin Örgütü**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Basımevi, 1992.

EL-AZMEH, Aziz, **İslamlar ve Moderniteler**, çev. Elçin Gen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

EL-BENDARY, Mohammed, **The Egyptian Revolution Between Hope and Despair: Mubarak to Morsi**, United States, Algora Publishing, 2013.

EL-BENNA, Hasan **Müslüman Kardeşler Teşkilatı**, çev. H. Hüseyin Yılmaz, İstanbul, Özgü Yayınları, 2014.

EL-BENNA, Hasan, **"İslam ve Siyaset"**, çev. Gamze Özden, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016.

EL-BENNA, Hasan, **Dava ve Davetçinin Hatıraları**, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, İşaret Yayınları, 1997.

EL-BENNA, Hasan, **Hatıralarım (Müslüman Kardeşler)**, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Beka Yayınları, 2007.

EL-BENNA, Hasan, **Risaleler**, çev. Mehmet Akbaş, Recep Songül, Mehmet Eren, Ahmet Akbaş, İstanbul, Nida Yayıncılık, 2011.

EL-CABİRİ, Muhammed Abid, **Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma**, çev. Ali İhsan Pala, Mehmet Şirin Çıkar, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2011.

EL-EFENDİ, Abdulvahhab, **Nasıl Bir Devlet**, çev. Hasan T. Kösebalaban, İstanbul, İlke Yayınları, 2009.

EL-EFENDİ, Abdulvahhab, **Turabi Devrimi Sudan'da İslam ve İktidar**, çev. Hasan T. Kösebalaban, İstanbul, İlke Yayınları, 1993.

EL-GAZALİ, Zeyneb, **Zindan Hatıraları**, çev. H. Hüseyingil, İstanbul, Madve Yayınları, 1984.

EL-HASAN, Hasan Afif, **Democracy Prevention in the Arab World: A Study of Democracy Prevention in Egypt**, (yayımlanmamış doktora tezi), 2005.

EL-HUDAYBİ, Hasan, **Davetçiyiz Yargılayıcı Değil İslam Dünyasında İnanç Sorunları**, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, İnkılab Yayınları, 2010.

EL-HUDAYBİ, Hasan, **İslam Dünyasında İnanç Sorunları**, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, İnkılab Yayınları, 1986.

EL-MESSİRİ, Abdulvahap, **Hamburger Medeniyeti**, çev. Turan Kışlakçı, İstanbul, Mana Yayınları, 2010.

EL-MEVDUDİ, Seyyid Ebu'l A'la **İslam Nizamı**, çev. Ali Genceli, İstanbul, Hilal Yayınları, 2005.

EL-VERDANİ, Salih, **Mısır'da İslami Akımlar**, çev. H. Açar, Ş. Duman, S. Turan, Ankara, Fecr Yayınları, 2011.

ERKİLET, Alev, **Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler**, İstanbul, Hece Yayınları, 2010.

ESPOSITO, John L., **Islam and Politics**, New York, Syracuse, 1984.

ESPOSITO, John L., **İslam Tehdidi Efsanesi**, çev. Ömer Baldık, Ali Köse, Talip Küçükcan, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2002.

ESPOSITO, John L., **Kutsal Olmayan Savaş İslamcı Terör**, çev. Harun Özgür Turgan, İstanbul, Oğlak Yayıncılık, 2002.

ESPOSITO, John L., **Oxford İslam Sözlüğü**, çev. Nurullah Koltas, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2013.

ESPOSITO, John L. ve VOLL, John O., **İslamiyet ve Demokrasi**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1998.

ES-SAMARRAİ, Hasib, **Mezhepsizler (Afgani, Abduh, Reşid Rıza)**, çev. Ali Nar, Sami Özbay, İstanbul, Bilge Yayınları, 1981.

EUBEN, Roxanne L., **Aynadaki Düşman İslami Fundamentalizm ve Modern Rasyonalizmin Sınırları**, çev. Orhan Düz, İstanbul, İnsan Yayınları, 2008.

EZ-ZEVAHİRİ, Eymen, **Peygamber'in Sancağı Altındaki Süvariler**, çev. Bilal Hicazlı, Melike Ayşe Hicazlı, İstanbul, Küresel Yayınevi, 2018.

FAHMY, Khaled, **Paşa'nın Adamları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

FINKLESTONE, Joseph, **Enver Sedat İleriyi Gören Cesur Bir Adam**, çev. Tijen Soysal, Ankara, Elips Kitap, 2007.

FULLER, Graham, **Siyasal İslam'ın Geleceği**, çev. Mustafa Acar, İstanbul, Timaş Yayınları, 2005.

GANİM, İbrahim El-Beyumi **Hasan El-Benna'nın Siyasi Düşüncesi**, (çev. Belirtilmemiş), İstanbul, Ekin Yayınları, 2012.

GAZALİ, Muhammed, **İslam'ı Nasıl Anlamalıyız?**, çev. A. Metin Osmanoglu, İstanbul, Şura Yayınları, 1999.

GELLNER, Ernest, **Postmodernizm İslam ve Us**, çev. Bülent Peker, İstanbul, Ümit Yayıncılık, 1994.

GERSHONI, Israel ve JANKOWSKI James P., **Redefining The Egyptian Nationalism 1930-1945**, Cambridge, University of Cambridge Press, 1995.

GERSHONI, Israel ve JANKOWSKI, James P., **Egypt, Islam, And The Arabs, The Search For Egyptian Nationhood, 1900-1930**, New York, Oxford University Press, 1986.

GERSHONI, Israel ve JANKOWSKI, James P., **Egypt, Islam, And The Arabs, The Search For Egyptian Nationhood, 1900-1930**, New York, Oxford University Press, 1986.

GERSHONI, Israel ve JANKOWSKI, James, **Confronting Fascism in Egypt Dictatorship versus Democracy in the 1930's**, California, Standfor University Press, 2010.

GOLDSCHMIDT JR, Arthur ve DAVIDSON, Lawrence, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, çev. Aydemir Güler, İstanbul, Doruk Yayınları, 2005.

GORDON, Joel, **Nasser's Blessed Movement Egypt's Free Officers and the July Revolution**, Oxford, Oxford University Press, 1992.

GÜNEY, Zehra Betül, **Hasan El-Benna'yı Yeniden Okumak Müslüman Kardeşler'de Söylem Eylem İlişkisi**, İstanbul, Açılım Kitap, 2017.

HAENNI, Patrick, **Piyasa İslamı İslam Suretinde Neoliberalizm**, çev. Levent Ünsaldı, Ankara, Özgür Üniversite Kitaplığı, 2011.

HALLIDAY, Fred, **İslam ve Çatışma Miti**, çev. Umut Özkırımlı/Gülberk Koç, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1998.

HANEFİ, Hasan ve EL-CABİRİ, Muhammed Abid, **Doğu Batı Tartışmaları**, çev. Muhammed Coşkun, İstanbul, Mana Yayınları, 2011.

HANIEH, Adam, **Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf**, çev. Bahadır Ahıska-Sevgi Doğan, Ankara, Notabene Yayınları, 2011.

Hasan El-Benna'nın Hayatı ve Risaleleri, (yazar belirtilmemiş), çev. Ramazan Nazlı, İstanbul, Arslan Yayınları, 1980.

HATINA, Meir, **Identity Politics in the Middle East, Liberal Thought And Islamic Challenge**, London, I.B. Taurus&Co Ltd, 2007.

HAVVA, Said, **50. Yılında Müslüman Kardeşler Hareketi**, çev. Said Şimşek, Konya, Uysal Kitabevi, 1980.

HEYKEL, M. Hasaneyn, **Kahire Dosyası**, çev. Berin Büktaş, Ankara, Bilgi Yayınları, 1974.

HEYKEL, Hasaneyn, **1973 Arap İsrail Savaşı ve Orta Doğu**, çev. Melek Ulagay-Nakiye Boran, İstanbul, Üçüncü Dünya Yayınları, 1977.

HEYKEL, M. Hasaneyn, **Öfkenin Sonbaharı Bir Firavunun Sonu**, Çev. Ahmet Şişman, İstanbul, İnsan Yayınları, 1986.

HOPWOOD, Derek, **Egypt Politics and Society 1945-1990**, New York, Roudledge, 1993.

HOURLANI, Albert, **Batı Düşüncesinde İslam**, çev. Celal Kanat, İstanbul, Babil Yayınları, 2001.

HUDGSON, Marshall, **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**, çev. Ahmet Kanlıdere, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2001.

Hunter, Robert F., **Egypt Under The Khedives 1805-1979 From Household Government to Modern Breacracy**, Cario, The American University Press, 1999.

HUSAINI, Ishak Musa, **The Muslem Brethren: The Greatest of Modern Islamic Movement**, Beirut, Khayat's, 1956.

HÜSEYİN, Asaf, **Batının İslamla Kavgası**, çev. Mesut Karaşahan, İstanbul, Pınar Yayınları, 2006.

Hüseyin, Taha, **Günlerin Kitabı**, çev. Ayşen Gür, İstanbul, Belge Yayıncılık, 1994.

ISMAIL, Salwa, **Rethinking Islamist Politics, Culture, State and Islamism**, London, I.B.Tauris, 2006.

IŞIK, Hüseyin Hilmi, **Dinde Reformcular**, İstanbul, IşıkKitapları, 1970.

İNAYET, Hamid, **Çağdaş İslami Siyasi Düşünce**, çev. Yusuf Ziya, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1988.

İSKENDER, Adil, **Değişim Halindeki Mısır Bitmemiş Bir Devrime Dair Denemeler**, çev. Oktay Etiman, İstanbul, İntifada Yayınları, 2016.

İSLAMOĞLU, Mustafa, **İslami Diriliş Hareketleri**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 1997.

JOHNSON, Ian, **Münih'te Bir Cami Naziler, CIA ve Müslüman Kardeşler'in Batıdaki Doğuşu**, çev. Serhat Ataman, İstanbul, Mikado Yayınları, 2012.

KANDIL, Hazem, **Inside the Brotherhood**, Cambridge, Polity Press, 2015.

KARIM, Karim H., "**The Image of Anwar Al-Sadat as the Pious President (Al-Raid Al-Mumin)**, A Study of the Political Use of Islam and Its Symbols in Egypt 1971-1980, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1984.

KASSEM, Maye, **Egyptian Politics: The dynamics of Authoritarian Rule**, Colorado, Lynne Rienner Publishers, 2004.

KEDOURIE, Elie, **Arabic Political Memoirs and Other Studies**, Abingdon, Frank Cass and Company Limited, 1974.

KEPEL, Gilles, **Allah'ın Batısında**, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Metis Yayınları, 1995.

KEPEL, Gilles, **Cihat İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi**, çev. Haldun Bayrı, İstanbul, Doğan Kitap, 2001.

KEPEL, Gilles, **Fitne İslam'ın Merkezinde Savaş**, çev. Mahmut Özışık, İstanbul, Doğan Kitap, 2006.

KEPEL, Gilles, **Peygamber ve Firavun Çağdaş Mısır'da İslami Hareketler**, çev. İsmail Bendiderya, İstanbul, Çizgi Yayınları, 1992.

KEPEL, Gilles, **Tanrı'nın İntikamı Din Dünyayı Yeniden Fethediyor**, çev. Selma Kırmızı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.

KHATAB, Sayed ve BOUMA, Gary D., **İslam ve Demokrasi**, çev. Salih Korkmaz, Ankara, Sitare Yayınları, 2007.

KHATAB, Sayed, **The Political Thought of Sayyed Qutb: The Theory of Jahiliyyah**, New York, Loutledge, 2006.

KHATAB, Sayed, **The Power of Sovereignty: The Political and Ideological Philoshopy of Sayyed Qutb**, New York, Routledge, 2006.

KIENLE, Eberhard, **A Grand Delusion: Democracy and Economic Reform in Egypt**, London, I.B. Taurus, 2001.

KUMAR, Krishan, **Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, çev. Mehmet Küçük, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1995.

KUTUB, Seyyid **Yoldaki İşaretler**, çev. Abdi Keskinsoy, İstanbul, Pınar Yayınları, 2011

KUTUB, Seyyid, **Cihan Sulhu ve İslam**, çev. Ali Arslan, İstanbul, Arslan Yayınları, 1993.

KUTUB, Seyyid, **Din Dedğin Budur**, çev. Mehmet Hasan Beşer, Ankara, Hilal Yayınları, 1964.

KUTUB, Seyyid, **İslam'da Sosyal Adalet**, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Beka Yayıncılık, 2013.

KUTUB, Seyyid, **İslam-Kapitalizm Çatışması**, çev. M. Kamil Çetiner, İstanbul, Hikmet Yayınları, 2007.

LANDAU, Jacob M., **Parliaments and Parties in Egypt**, New York, Frederick Praeger, 1954.

LANDAU, Jacob M.,**Pan-İslam Politikaları, İdeoloji Ve Örgütlenme**, çev. Nigar Bulut, İstanbul, Anka Yayınları, 2001.

LAPIDUS, Ira M.,**İslam Toplulukları Tarihi, 19. Yüzyıldan Günümüze**, Cilt2, çev.Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

LAPIDUS, Ira M.,**Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası**, çev. İ. Safa Üstün, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.

LAROUİ, Abdullah, **İslam ve Modernlik**, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1993.

LEWIS, Bernand,**İslam'ın Krizi**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Literatür Yayınları, 2003.

LEWIS, Bernard,**ModernTürkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.

LEWIS, Bernard, **İslam'ın Siyasal Söylemi**, çev. Ünsal Oskay, Ankara, Phoenix Yayınları, 2007.

LIA, Brynjar,**Müslüman Kardeşler'in Doğuşu 1928-1942**, çev. İhsan Toker, İstanbul, Ekin Yayınları, 2012.

LOMBARDI, Clark B.,**State Law as Islamic Law in Modern Egypt, The Incorporation of the Sharia into Egyptian Constitutional Law**, Netherlands, Koninklijke Brill NV, 2006.

MAALOUF, Amin, **Çivisi Çıkış Dünya Uygarlıklarımız Tükendiğinde**, çev. Orçun Türkay, İstanbul, YKY Yayınları, 2009.

MAHFUZ, Necip, **Şevk Sarayı Kahire Üçlemesi II. Kitap**, çev. Işıl Alatlı, İstanbul, Hitkitap, 2008.

MAHMUD, A. Abdulhalim, **Müslüman Kardeşler'de Eğitim Metodu**, çev. Mehmet Emin Akın, İstanbul, İkra Yayınları, 2008.

MAKDISI, İsmaeel İbraheem, **Collective Action in Authoritarian States The Muslim Brotherhood in Egypt**, (yayımlanmamış doktora tezi), 2006.

MANSFIELD, Peter, **Mısır İhtilali ve Nasır**, çev. Ergün Tuncalı, İstanbul, Bahar Matbaası, 1967.

MARSOT, Afaf Lutfi Al-Sayyid, **Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne**, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

MEDDEB, Abdulwahab, **İslam'ın Hastalığı**, çev. Haldun Bayrı, İstanbul, Metis Yayınları, 2005.

MERAD, Ali, **Çağdaş İslam**, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, (tarih belirtilmemiş).

MITCHELL, Richard Paul, **The Society of the Muslim Brothers**, Oxford, Oxford University Press, 1969.

MITCHELL, Timothy, **Karbon Demokrasi Petrol Çağında Siyasal İktidar**, çev. Fırat Beksun, İstanbul, Açılım Kitap, 2014.

MITCHELL, Timothy, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, çev. Zeynep Altıok, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

MOUSALLI, Ahmad S., **Radical Islamic Fundamentalism: The Ideological and Political Discourse of Sayyid Qutb**, Beirut, Beirut American University Press, 1992.

Moustafa, Tamir, **The Struggle for Constitutional Power Law, Politics and Economic Development in Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

NAFİ, Beşir Musa, **İslamcılık, Siyasal İslam ve Akımları**, çev. Burhanuddin Aldiyai, İstanbul, Yarın Yayınları, 2012.

NASR, Vali, **İslam Kapitalizm ve Türk Modeli İslami Sermayenin Yükselişi**, çev. İhsan Durdu, İstanbul, Ufuk Yayınları, 2012.

OSMAN, Fethi, **İhvan-İslam ve Demokrasi**, çev. Aydın Ünlü, İstanbul, Endülüs Yayınları, 1991.

OSMAN, Ghada, **A Journey in Islamic Thought The Life of Fathi Osman**, London, IB Tauris&Co Ltd, 2011.

OSMAN, Tarek, **Egypt on the Brink from Nasser to Mubarak**, New Haven, Yale University Press, 2010.

OWEN, Roger ve PAMUK, Şevket, **20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi**, çev. Ayşe Edirne, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002.

ÖZKOÇ, Özge, **Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı Modernleşme Merkezileşme ve Özerklik**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.

PARGETER, Alison, **The Muslim Brotherhood From Opposition to Power**, Londra, Saki Books, 2010.

Phelps Harris, Christina, Nationalism and Revolution: The Role of the Muslim Brotherhood, California, Mouton&Co, 1964

PRASHAD, Vijay, **Ulusun Ölümü ve Arap Devriminin Geleceği**, çev. Senem Erdoğan, İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 64.

RAMAZAN, Tarık, **İslami Yenilenmenin Kökenleri Afgani'den, el-Benna'ya Kadar İslam Islahatçıları**, çev. Ayşe Meral, İstanbul, Anka Yayınları, 2005.

RAMAZAN, Tarık, **İslam ve Arap Uyanışı**, (çev. Belirtilmemiş), İstanbul, Açılım Kitap, 2013.

RANKO, Annette, **The Muslim Brotherhood and its Quest for Hegemony in Egypt State Discourse and Islamist Counter-Discourse**, Hamburg, Springer VS., 2012.

RIZA,Reşid,**İttihad-i Osmani'den Arap İsyanına Arap Gözüyle Osmanlı**, çev. Özgür Kavak, İstanbul Klasik Yayınları, 2007.

RODINSON, Maxime, **İslamiyet ve Kapitalizm**, çev. Orhan Suda, İstanbul, Gün Yayınları, 1969.

ROY, Olivier, **Siyasal İslam'ın İflası**, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, Metis Yayınları, 1994.

ROY, Olivier,**Küreselleşen İslam**, çev. Haldun Bayrı, İstanbul, Metis Yayınları, 2003.

ROY, Olivier, **İslam'a Karşı Laiklik**, çev. Ender Bedisel, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2010.

SADIKI, Larbi, **Arap Demokratikleşmesi Demokrasi Olmadan Yapılan Seçimler**, çev. Ümit Hüsrev Yolsav, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.

SAFRAN, Nadav, **Egypt in Search of Political Community, An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt 1804-1952**, London, Cambridge University Press, 1961.

SALWEN, Sarah, **Inside the Brotherhood: Explaining the Strategic Choices of the Muslim Brothers in Egypt and Jordan and the Islamic Movement in Israel**, (yayınlanmamış doktora tezi), 2012.

SARUP, Madan, **Post-yapısalcılık ve Postmodernizm**, çev. Abdülbaki Güçlü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2004.

SAYYİD, Salman, **Fundamentalizm Korkusu, Avrupamerkezcilik ve İslamcılığın Doğuşu**, çev. Ebubekir Ceylan, Nuh Yılmaz, Ankara, Vadi Yayınları, 2000.

SCHULZE, Reinhard, **A Modern History of the Islamic World**, çev. Azizeh Azodi, New York, I.B. Tauris Publishers, 2002.

SERVİ, Muhammed, **İhvan-ı Müslimin Zindan Hatıraları**, çev. Mustafa Demir, İstanbul, Dua Yayıncılık, 2013.

Seyyid Kutub ve Arkadaşları Niçin İdam Edildi?, (yazar belirtilmemiş), çev. Osman Zeki Soyyiğit, İstanbul, Çağaloğlu Yayınları, 1970.

SINOUE, Gilbert, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa**, çev. A.C. Akkoyunlu, İstanbul, Doğan Kitap, 1999.

SİBAİ, Mustafa, **İslam Sosyalizmi**, çev. Yaşar Nuri Öztürk, İstanbul, Yeni Boyut Yayınları, 2010.

SİVAN, Emmanuel, **Radical Islam Medieval Theology and Modern Politics**, Binghamton, Vail-Ballau Press, 1985.

SPRINGBORG, Robert, **Mubarak's Egypt: Fragmentation of the Political Order**, Colorado, Westview Press, 1989.

STADIEM, William, **Mısır'ın Son Firavunu Kral Faruk Zirvede Geçen Yaşamı ve Trajik Sonu**, çev. Ömer Ekit, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2005.

ŞEFİK, Münir, **İslam Düşüncesinde Değişim**, çev. Vahdettin İnce, İstanbul, Dünya Yayıncılık, 1996.

ŞİNNAVİ, Fehmi, **Siyasal İslam'a Doğru**, çev. İlyas Arslan, İstanbul, Şura Yayınları, 1998.

ŞİNNAVİ, Fehmi, **Siyasal İslam'a Doğru**, çev. İlyas Arslan, İstanbul, Şura Yayınları, 1998.

TADROS, Mariz, **The Muslim Brotherhood in Contemporary Egypt: Democracy Redefined or Cofined?**, London, Routredge, 2012.

TAHA, Mahmud Muhammet, **İslam'ın İkinci Mesajı**, çev. Hasan Aslan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011.

TAMİMİ, Azzam S., **Raşid Gannuşi, İslamcılık Gelenğinde Bir Demokrat**, çev. Ayşe Yönkul, Ankara, Hece Yayınları, 2016.

TİLMİSANİ, Ömer, **Hasan El-Benna ve Davet Mektebi**, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, Madve Yayınları, 1987.

TOURAİNE, Alain, **Modernliğin Eleştirisi**, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012.

TRIPP, Charles, **İslam and Moral Economy The Challange of Capitalism**, Cambridge, Cambridge niversity Press, 2006

- TUĞAL, Cihan, **Türk Modelinin Çöküşü Arap Ayaklanmaları İslami Liberalizmi Nasıl Yıktı?**, çev. Osman Akınhay, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2016.
- VATIKIOTIS, P. J., **Nasser and His Generation**, London, Croom Helm Ltd, 1978.
- VATIKIOTIS, P.J., **The History Of Egypt, From Muhammed Ali To Sadat**, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1980.
- VATIKIOTIS, Panayiotis J., **İslam ve Ulus Devlet**, çev. Enis Arslanoğlu, İstanbul, Pınar Yayınları, 1998.
- VOLL, J. Obert, **İslam Süreklilik ve Değişim I-II**, çev. Cemil Aydın, Cengiz Şişman, Mehmet Demirhan, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1991.
- WATT, W. Montgomery, **İslami Hareketler ve Modernlik**, çev. Turan Koç, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997.
- WICKHAM, Carrie Rosefsky, **The Muslim Brotherhood Evolution of an Islamic Movement**, Princeton, Princeton University Press, 2013.
- WICKHAM, Carrie Rosefsky, **Mobilizing Islam Religion, Activism and Political Change in Egypt**, New York, Colombia University Press, 2003.
- YEKEN, Fethi, **İslam Fikir Hareket İnkılab**, çev. Cuma Ağaç, İstanbul, İnkılab Yayınları, 1986.
- YEKEN, Fethi, **Çağdaş Davet Önderleri**, çev. Ziya Eryılmaz, İstanbul, Ravza Yayınları, 2001.
- ZAHID, Mohammed, **The Muslim Brotherhood Egypt's Succession Crisis the Politics of Liberalisation and Reform in the Middle East**, London, Tauris Academic Studies, 2012.

ZEKERİYA, Fuad, **Çağdaş İslamcı Harekette Hakikat ve Hayal**, çev. Sinan Köseoğlu, İstanbul, Kitap Yayınları, 2007.

ZOLLNER, Barbara H. E., **The Muslim Brotherhood, Hasan al-Hudaybi And Ideology**, New York, Routledge, 2009.

ZUBAİDA, Sami, **İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar**, çev. Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

ZUBAİDA, Sami, **İslam, Halk ve Devlet**, çev. Sami Oğuz, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.

II. MAKALELER VE KİTAP BÖLÜMLERİ

ABDULLAH, Ahmet, "Mübarek'in Kumarı", çev. Ulus Baker, **Birikim**, Sayı 22, Şubat 1991, s. 50-53.

AHMAD, Aijaz "İslam, İslamcılıklar ve Batı", **Küresel Parlama Noktaları Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler**, Leo Panitch ve Colin Leys (Ed.), çev. Tuncel Öncel, İstanbul, Yordam Kitap, 2009, s. 15-50.

AL-ANANI, Khalid, "MB vs. SCAF", **Al-Ahram Weekly**, July 2012, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2012/1104/eg4.htm>, (Erişim Tarihi: 20.08.2018).

AL-ANANI, Khalid, "Upended Path: The Rise and Fall of Egypt's Muslim Brotherhood", **Middle East Journal**, Vol. 69, No. 4, Autumn 2015, s. 527-543.

ALEXANDER, Anne, "Mubarak in the International Arena", **Egypt, The Moment of Change**, Rabab El-Mahdi ve Philip Marfleet (Ed.), London, Zed Books, 2009, s.136-150.

ALEXANDER, Anne, "Brothers-in Arms? The Egyptian Military, the Ikhwan and Revolutions of 1952 and 2011", **The Journal of North AfricaN Studies**, Vol. 16, No. 4, December 2011, s. 533-554.

ALY ABD-EL MONEIN, Said ve WENNER, Manfred W., "Modern Islamic Reform Movements: The Muslim Brotherhood in Contemporary Egypt", **Middle East Journal**, Vol.36, No.3, Summer 1982, s. 336-361.

AMAR, Paul, "Mısır", **Arap Baharı'ndan Kesitler Yeni Ortadoğu'yu Anlamak**, Paul Amar ve Vijay Prashad (Ed.), çev. Ömer Can Furtun, Seyit Ümmetoğlu, Yankı Deniz Tan, İstanbul, İntifada Yayınları, 2014, s. 49-98.

ANSARI, Hamied, "The Islamic Militants in Egyptian Politics", **The International Journal of Middle East Studies**, Vol.16, No.1, 1984, s. 123-144.

AROIAN, Lois A., "Education and Employment: The Graduates of Dar Al Ulum (1873-1923)", **Journal of the American Research Service in Egypt**, Vol. 16, 1979, s. 163-174.

ATACAN, Fulya "Otoriteryanizm Kıskaçında Mısır", der. Fulya Atacan, **Değişen Toplamlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2004, s. 15-52.

ATACAN, Fulya, "Mısır'da 'Devrim Hikayesi' ve Geçiş Sürecinin Temel Problemleri, **Ortadoğu Konuşmaları Bölgesel ve Küresel Perspektiften 'Arap Baharı'**, (Ed. Zahide Tuba Kor), İstanbul Küre Yayınları, 2014, s. 165-194.

AYUBI, Nazih, "The Political Revival of Islam: The Case of Egypt", **The International Journal of Middle East Studies**, Vol.12, December 1980, s. 481-499.

BAER, Gabriel, "Islamic Political Activity in Modern Egyptian History: A Comparative Analysis", **Islam, Nationalism and Radicalism**, Gabriel R. Warburg ve Uri M. Kupferschmidt (Ed.), New York, Praeger, 1983, s.33-54.

BAKER, Raymond William, "Afraid for Islam: Egypt's Muslim Centrists between Pharaohs and Fundamentalists", **Daedalus**, Vol.120, No. 3, 1991, s. 41-68.

BAYAT, Asef, "Islam and Democracy What is the Real Question?", **ISIM Paper 8**, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2007, s.5-21.

BAYAT, Asef, "İslamcılık ve İmparatorluk", **Küresel Parlama Noktaları Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler**, Leo Panitch ve Colin Leys (Ed.), çev. Tuncel Öncel, İstanbul, Yordam Kitap, 2009, s. 51-66.

BEININ, Joel, "Egypt: Society and Economy, 1923-1952", **Egypt: Modern Egypt From 1517 to the End of the Twentieth Century**, M. W. Daly (Ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 309-334.

BEININ, Joel, "Worker's Struggles under 'Socialim' and Neoliberalism", **Egypt, The Moment of Change**, Rabab El-Mahdi ve Philip Marfleet (Ed.), London, Zed Books, 2009, s. 68-86.

BERNARD-MAUGIRON, Nathalie, "2007 Constitutional Amendments in Egypt and Their Implications on the Balance of Power", **Arab Law Quarterly**, Vol. 22, No 4, 2008, s. 391-417.

BERQUE, Jacques "Hangi İslam", **Hangi İslam**, Ali Coşkun (Ed.), çev. Neslihan Er, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015.

BOTMAN, Selma, "The Liberal Age, 1923-1952", **Egypt:Modern Egypt From 1517 to the End of the Twentieth Century**, M. W. Daly (Ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 285-309.

CAMPAGNA, Joel, "From Accommodation to Confrontation: The Muslim Brotherhood in the Mubarak Years", **Journal of International Affairs**, Vol. 50, No. 1, Summer 1996, s. 278-304.

CHALCRAFT, John, "Mısır'da 25 Ocak Ayaklanması, Hegemonya Yarışı ve Yoksulların Patlaması", **Yeni Ortadoğu Arap Dünyasında Protesto ve Devrim**, Fawaz A. Gerges (Ed.), çev. M. İkbâl Saylık, Timur Demirtaş, İstanbul, İyi Düşün Yayınları, 2014, s. 183-210.

DAVISON, Roderic H., "Osmanlı İmparatorluğu Hükümetinde Temsil İlkesinin Ortaya Çıkışı", **Orta Orta Doğu'da Modernleşme**, William R.Polk, Richard L. Chambers (Ed.), İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s.133-155.

EL-ABDİN, A. Zeynel "The Political Thought of Hasan Al-Banna", **Islamic Studies**, Vol. 28, No. 3, 1989, s. 219-234.

EL-BENNA, Hasan, "Yeni Rönesans (Yeniden Doğuş)", **Değişim Sürecinde İslam**, John Esposito ve John Donohue, (Ed.), çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul, İnsan Yayınları, 1991, s. 82-87.

EL-GHOBASHY, Mona, "Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers", **International Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 37, No. 3, 2005, s.373-395.

EL-GHOBASHY, Mona, "Egypt's Paradoxical Elections", **MERIP**, Year of Elections: Fact and Fiction, No.28, Spring 2006, s. 20-29.

EL-GHONEMY, M. Riad, "Development Strategies, 1950-2001", **Egypt in the Twenty-First Century Challenges for Development**, M. Riad El-Ghonemy (Ed.), London, Routledge Curzon, 2003, s. 73-110.

EL-HOUDAIBY, Ismail, "From Prison to Palace: The Muslim Brotherhood's Challenges and Responses in Post-Revolution Egypt", **Fride Working Paper**, Fride and Hivos, No. 117, February 2013.

EL-MAHDI, Rabab, "The Democracy Movement: Cycles of Protests", **Egypt, The Moment of Change**, Rabab El-Mahdi ve Philip Marfleet (Ed.), London, Zed Books, 2009, s. 87-102.

ELSHOBAKI, Amr, "The Muslim Brotherhood Between Evangelizing and Politics", **Islamist Politics in the Middle East**, Samer S. Shehata (Ed.), New York, Routledge, 2012.

EL-RASHİDİ, Yasmine, "Bekleyen Kent Kahire", **Devrimleri Yazmak Tunus'tan Suriye'ye Arap İsyanından Sesler**, Al-Zubaidi, M. Cassel ve C. Roderick (Ed.), çev. Nesrin Demiryontan, İstanbul, Metis Yayınları, 2013, s. 58-74.

FAHMY, Ninette S., "The Performance of the Muslim Brotherhood in the Egyptian Syndicates: An Alternative Formula for Reform?", **Middle East Journal**, Vol. 52, No.4, 1998, s. 551-562.

FANDY, Mamoun, "Egypt's Islamic Group: Regional Revenge?", **Middle East Journal**, Vol. 48, No. 4, Autumn 1994, s.607-625.

FAROOQI, N. Rahman, "Pan-Islamism in the Nineteenth Century", **Islamic Culture**, Vol. LVII, No. 4. October, 1983, s. 283-296.

FARUKI, Kemal A., "İslami Güçleniş: Beklentiler ve Eksiklikler", **Güçlenen İslam'ın Yankıları**, John L. Esposito (Ed.), çev. Erol Çatalbaş, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1989, s. 305-320.

FAYID, Ammar Ahmed, "Mısır'da Selefiler: Dini Meşruiyette Siyasal Meşruiyete", **Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler** Politik Cihadi Davetçi, Beşir Musa Nafi, İzzuddin Abdu'l-Mevla, El-Hevvas Takıyye (Ed.), çev. Nurullah Çakmaktaş, İstanbul, Yarın Yayınları, 2016, s. 53-75.

"Fulya Atacan'la Arap Baharı Üzerine", Siyasal İslam, İktidar ve Hegemonya, **Praksis**, Sayı 26, 2011, s. 11-29.

GAMAL, M. Selim, "United States and the Arab Spring: The Dynamics of Political Engineering", **Arab Studies Quarterly**, Vol:3, No:35, Special Issue Perspectives on the Arab Uprisings, Summer 2013, s. 255-272.

GERGES, Fawaz A., "Giriş: Bir Kırılma", **Yeni Ortadoğu Arap Dünyasında Protesto ve Devrim**, Fawaz A. Gerges (Ed.), çev. M. İkbâl Saylık, Timur Demirtaş, İstanbul, İyi Düşün Yayınları, 2014, s. 19-58.

GERSHONI, Israel, "The Muslim Brothers and Arab Revolt in Palestine 1936-1939", **Middle Eastern Studies**, Vol.22, No.3, Jul 1986, s.367-397.

GOLDBERG, Ellis, "Peasants in Revolt: Egypt 1919", **International Journal of Middle Eastern Studies**, Vol.24., No.2, May 1992, s. 261-280.

- GOMAA, Ahmed M., "Islamic Fundamentalism in Egypt During the 1930s and 1970s", **Islam, Nationalism and Radicalism**, Gabriel R. Warburg ve Uri M. Kupferschmidt (Ed.), New York, Praeger, 1983, s.143-158.
- HADDAD, Yvonne Y., "Seyyid Kutub: İslami Güçlenişin İdeoloğu", **Güçlenen İslam'ın Yankıları**, John L. Esposito (Ed.), çev. Erol Çatalbaş, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1989, s. 83-118.
- HANEFİ, Hasan, "The Relevance of the Islamic Alternative in Egypt", **Arab Studies Quarterly**, Vol.4., 1982, s. 54-74.
- HANEFİ, Hasan, "İslami Sol ve Mısır'da Modernleşme Denemeleri", çev. İbrahim Arslan, **İslamiyat**, Cilt. 7, Sayı.4, 2004, s. 131-150.
- HARDERS, Cilja, JURGENSEN, Carsten ve TABBARA, Tanja, "Sivil Toplumun Taşıyıcısı Olarak, Mısır'daki Meslek Birlikleri", **Ortadoğu'da Sivil Toplum Sorunları**, Ferhad İbrahim ve Heidi Wedel (Ed.), çev. Erol Özbek, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 61-92.
- HARNISCH Chric ve MECHAM,Quinn, "Democratic İdeology in Islamist Opposition? The Muslim Brotherhood's 'Civil State'", **Middle Eastern Studies**, Vol. 45, No. 2, Spring, 2009, s. 189-205.
- HATINA, Meir, "Restoring a Lost Identity: Models of Education in Modern Islamic Thought", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol.33, Issue.2, 2006, s. 179-197.
- IBRAHİM, Ahmad H., "The Arab Uprising and the United States: The Dichotomy Between Balancing Stability and Upholding Commitment t Democracy, **Diges of Middle East Studies**, Vol, 25, Issue 1,2016, s.70-87.

IBRAHIM, Saad Eddin, "Anatomy of Egypt's Islamic Groups: Methodological Note and Preliminary Findings", **International Journal of Middle East Studies**, vol.12, No. 4, 1980, s. 423-453.

IBRAHIM, Saad Eddin, "An Islamic Alternative in Egypt: The Muslim Brotherhood and Sadat", **Arab Studies Quarterly**, Vol.4, No. 1/2, Spring 1982, s. 75-93.

IBRAHIM, Saad Eddin, "Egypt Islamic Activism in the 1980's", **Third World Quarterly**, Vol. 10, No. 2, April 1988, s. 632-657.

ISMAIL, Salwa, "Confronting the Other: Identity, Culture, Politics and Conservative Islamism in Egypt", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 30, Issue 2, April 2009, s. 199-225.

ISMAIL, Salwa, "Egyptian Revolution against the Police", **Social Research**, Vol. 79, Issue 2, 2012, s. 435-462.

ISMAIL, Salwa, "The Popular Movement Dimension of Contemporary Militant Islamism: Socio-Spatial Determinants in the Cairo Urban Setting", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 42, Issue 2, April, 2000, s. 363-393.

JARABA, Mahmoud, "Why Muslim Brotherhood Year-Long Rule Fall?", **Zeitschrift für Politik**, Vol. 61, No.1, März 2014, s. 61-80.

JOHNSTON, David L., "Hassan Al-Hudaybi and the Muslim Brotherhood: Can Islamic Fundamentalism Eschew the Islamic State?" **Comparative Islamic Studies**, Vol.3, No.1., October 2008, s. 39-56.

KAMPFFMEYER, Georg , "Egypt and Western Asia", der. H. A. R. Gibb, **Whither İslam, A Survey of Modern Movements in the Moslem World**, London, V. Gollancz, 1932, s.101-170.

KANDIL, Hazem, "Sisi's Egypt, **New Left Review**, Vol.102., December 2016, s. 5-39.

KANDİL, Hazem, "Mısır'da İki Devrim Arasında Ordu ve 30 Haziran 2013'ün Tahlili", **Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm**, Doğan Çetinkaya (Ed.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 89-146.

KARPAT, Kemal, "New Renaissance: The Viewpoint of the Muslim Brotherhood", **Political and Social Throught in the Contemporary Middle East**, Kemal Karpat (Ed.), New York, Preager Publishers, 1968, s.115-118.

KEDDIE, Nikki R., "Pan-Islam as Proto-Nationalism", **The Journal of Modern History**, Vol. 41, No.1, March, 1969, s. 17-28.

KHATAB, Said, "Al-Hudaybi's Influence on the Development of Islamist Movements in Egypt", **Muslim World**, Cilt. 91, Issue 3/ 4, October 2001, s. 451-480.

KIENLE, Eberhard, "More than a Response to Islamism: The Political Deliberalization of Egypt in the 1990s", **Middle East Journal**, Vol. 52, No. 2, Spring 1998, s. 219-235.

KOTOB-ABED, Sana, "The Accommodations Speak: Goals and Strategies of the Muslim Brotherhood of Egypt", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 27, No.3, August, 1995, s. 321-339.

KUPFERSCHMIDT, Uri M., "Reformist and Militant Islam in Urban and Rural Egypt", **Middle Eastern Studies**, Vol. 23, No.4, October 1987, s. 403-418.

- LEE, Dwight E., "The Origins Of Pan-Islamism", **American Historical Review**, Vol. 47, Issue 2, January 1942, s.278-287.
- LEIKEN, Robert S. ve BROOKE, Steven, "The Moderate Muslim Brotherhood", **Foreign Affairs**, Vol. 86, No.2, 2007, s. 107-121.
- MAKRAM-EBEID, Mona, "Political Opposition in Egypt: Democratic Myth or Reality", **Middle East Journal**, Vol. 43, No.3, Summer, 1989, s. 423-436.
- MARSOT, Afaf Lütfi Al-Seyyid, "The Ulama Of Cairo In The Eighteenth And Nineteenth Centuries,", **Scholars, Saints And Sufis: Muslim Religious Institutions In The Middle East Since 1500**, Nikki Keddie (Ed.), Berkeley, University Of California Press, 1972, s. 149-166.
- MAYER, Thomas, "Egypt and the 1936 Arab Revolt in Palestine", **Journal of Contemporary History**, Vol. 19, No. 2, 1984, s. 275-287.
- MEIJER, Roel, "The Egyptian Jama'a Al-Islamiyya as a Social Movement", **Social Movements, Mobilization, and Contestation in the Middle East and North Africa**, Joel Beinin ve Frederic Variel (Ed), Stanford, Stanford University Press, 2011, s. 143-162.
- MUNSON, Ziad, "Islamic Mobilization: Social Movement Theory and the Egyptian Muslim Brotherhood", **The Sociological Quarterly**, Vol. 42, No. 4, Autumn 2001, s.487-510.
- MUSTAFA, Hala, "The Islamist Movements under Mubarak", **The Islamist Dilemma The Political Role of Islamist Movements in the Contemporary Arab World**, Laura Guazzone (Ed), Reading, Ithaca Press, 1995, s. 161-185.

NAGUIB, Sameh, "Islamism(s): Old and New", **Egypt, The Moment of Change**, Rabab El-Mahdi ve Philip Marfleet (Ed.), London, Zed Books, 2009, s. 103-119.

NORTON, A. Richard, "Thwarted Politics: The Case of Egypt's Hizb El-Wasat", **Remarking Muslim Politics: Pluralism, Contestation, Democratization**, R. F. Hefner (Ed.), Princeton, Princeton University Press, 2005, s. 133-160.

Özkoç, Özge, "Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketleri Üzerine Bir Karşılaştırma", **Mülkiye Dergisi**, 40 (1), 2016, s. 29-56.

OWEN, Roger, "Mısır ve Tunus Diktatörlerin Devrim Yoluyla Düşürülmesinden Yeni Bir Anayasal Düzen Kurma Mücadelesi", **Yeni Ortadoğu Arap Dünyasında Protesto ve Devrim**, Fawaz A. Gerges (Ed.), çev. M. İkbâl Saylık, Timur Demirtaş, İstanbul, İyi Düşün Yayınları, 2014, s. 295-312.

RAMADAN, Abd Al-Azim, "Fundamentalist Influence in Egypt: The Strategies of the Muslim Brotherhood and the Takfir Groups", **Fundamentalism Observed**, Martin H. Marty ve Scott Appleby (Ed.), Chicago, The University of Chicago Press, 1991, s. 152-164.

ROUSSILLON, Alain, "Republican Egypt Interpreted: Revolution and Beyond", **Egypt: Modern Egypt From 1517 to the End of the Twentieth Century**, M. W. Daly (Ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 334-393.

SADIKI, Larbi, Popular Uprising and Arab Democratization, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 32, No 1, 2000, s.71-95.

SHEPARD, William E., "Islam and Ideology: Towards a Typology", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 19, Issue 3, August 1987, s. 307-336.

SID-AHMED, Mohammed, "Egypt: The Islamic Issue", **Foreign Policy**, No. 69, Winter 1987-1988, s.22-39.

NADINE Sika, "Dynamics of a Stagnant Religious Discourse and the Rise of New Secular Movements in Egypt", **Arab Spring in Egypt: Revolution and Beyond**, Bahgad Korany ve Rabab El-Mahdi (Ed.), Cairo, The American University Press, 2012, s.63-82.

STACHER, Jashua A., "Post-Islamist Rumbings in Egypt: The Emergence of the Wasat Party", **Middle East Journal**, Vol. 56, No. 3, summer 2002, s. 415-432.

TAMAM, Hussam ve HAENNİ, Patrick, "Dindar Winner'ların Gülüşünün Gölgesinde Pozitif Düşünce ve Neo-Liberal Aklın Diğer Müslüman Kurnazlıkları", **Siyasal İslam ve Liberalizm Endonezya, İran, Mısır, Tunus, Türkiye**, Ayşen Uysal (Ed.), İzmir, Yakın Kitabevi, 2009, s. 26-52.

TAPPER, Richard, "Giriş", **Çağdaş Türkiye'de İslam**, Richard Tapper (Ed.), çev. Özden Arıkan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1993, s. 7-38.

TAUBER, Eliezer, "Egyptian Secret Societies 1911", **Middle Eastern Studies**, Vol. 42, No. 4, Jul 2006, s. 603-623.

TRIPP, Charles, "Ali Mahir and the Politics of the Egyptian Army 1936-1942", **Contemporary Egypt: Through Egyptian Eyes**, Charles Tripp (Ed.), London, TylorFrancis Group, 1993, s.45-71.

WATERBURY, John, **Sonsuz Yanılığlar Karşısında Hindistan, Meksika, Mısır ve Türkiye Kamu Girişimi ve Devlet Gücü**, çev. Muhsin Mengütürk, Nesrin Nas, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997.

WICKHAM, Rosefsky Carrie, "The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt's Wasat Party", **Comparative Politics**, Vol. 36, No. 2, January 2004, s.205-228.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Tekfir", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt. 40, İstanbul, Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, S.350-356.

ZAHID, Mohammed ve MEDLEY, Michael, "Muslim Brotherhood in Egypt and Sudan", **Review of African Political Economy**, Vol. 33, No. 110, December 2006, s. 693-708.

ZAID, Ahmed Muhammed, "Müslüman Kardeşler Hareketinin İslam Dünyasına Etkisi", **Hasan El-Benna ve Müslüman Kardeşler, Uluslararası Sempozyum 5-6 Mayıs 2012**, Cilt II, İstanbul, Artus Basım, 2012, s. 373-427.

ZEGHAL, Malika, "Religion and Politics in Egypt: The Ulama of Al-Azhar, Radical Islam, and the State", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 31, No. 3, August 1999, s. 371-399.

ZOLLNER, Barbara, "Prison Talk: The Muslim Brotherhood's Internal Struggle during Gamal Abdel Nasser's Persecution", 1954 to 1971, **International Journal of Middle East Studies**, Vol.39, No. 3 (August), 2007, s. 411-433.

ZUBAIDA, Sami "Is There a Muslim Society?: Ernest Gellner's Sociology of Islam", **Economy and Society**, Vol. 24, Issue 2, May 1995, s. 151-188.

III. İNTERNET KAYNAKLARI

"1923 Egyptian Constitution", http://constitutionnet.org/sites/default/files/1923_-_egyptian_constitution_english_1.pdf, (Erişim Tarihi: 27.08.2017).

"1971 Egyptian Constitution",
<http://constitutionnet.org/sites/default/files/Egypt%20Constitution.pdf>, s. 3,
(Erişim Tarihi: 21.02.2016).

"A Talk with Ex-MB Leader İbrahim El Zafarani", **Asharq Al-Aswat**, <https://eng-archive.aawsat.com/theaawsat/features/a-talk-with-ex-mb-leader-ibrahim-el-zafarani>, (Erişim Tarihi: 18.09.2016).

"Al-Arian: Brotherhood's Freedom and Justice Party to be based on Islamic Law",
Egypt Independent, <https://www.egyptindependent.com/al-arian-brotherhoods-freedom-and-justice-party-be-based-islamic-law/>, (Erişim Tarihi: 14.09.2016).

ARAFA, Mohammed Gamal, "MB The Dark Horse of 2005 Parliamentary Election",
Ikhwanweb, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=5632>, (Erişim Tarihi: 13.05.2017).

"Egypt Court's Parliament Verdict Angers Islamists", **Al-Ahram**, June 2012,
<http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/47394/Egypt/Politics-/Egypt-courts-parliament-verdict-angers-Islamists.aspx>, (Erişim Tarihi: 12.02.2016).

"For Egypt's Salafis, Coup Presents an Unexpected Dilemma", **The Times of Israel**,
<https://www.timesofisrael.com/for-egypts-salafis-coup-presents-an-unexpected-dilemma/>, (Erişim Tarihi: 03.09.2016).

"Friday Protests against Morsy, Poor Economy Sweep Nation", **Al-Masry Al-Youm**,
March 2013, <https://egyptindependent.com/friday-protests-against-morsy-poor-economy-sweep-nation/>, (Erişim Tarihi: 12.07.2017).

"Grand Opening of New MB Headquarters Saturday", **Ikhwanweb**,
<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28607>, (Erişim Tarihi:
13.02.2019).

"Live Updates: Morsi Ousted; Head of Constitutional Court to take over Egypt
Presidency", **Al-Ahram**, July 2013,
<http://english.ahram.org.eg/News/75594.aspx>, (Erişim Tarihi: 12.04.2016).

"Muslim Bro 2.0 Abdel Moneim Abou El-Futuh", <https://bidoun.org/articles/muslim-bro-2-0>, Summer 2011, (Erişim Tarihi: 05.05.2015).

"Muslim Brotherhood and Democracy in Egypt", **Ikhwanweb**, June 2007,
<http://ikhwanweb.com/article.php?id=808&ref=search.php> (Erişim Tarihi:
11.08.2015)

"Muslim Brotherhood Launches 'Together We Built Egypt' Campaign Tuesday",
Ikhwanweb, January 2013, www.ikhwanweb.com/article.php?id=30591,
(Erişim Tarihi: 13.06.2017).

"MB Chooses to Boycott Second Round of Polls", **Ikhwanweb**, December 2010,
<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27387>, (Erişim Tarihi:
12.02.2019).

"Rice Speech Promotes Democracy in Egypt",
<http://edition.cnn.com/2005/WORLD/meast/06/20/mideast.rice/> (Erişim
Tarihi: 12.02.2016).

"Tahrir Square Protesters Show President Mursi the 'Red Card'", **Al-Arabiyya**, June 2013, <https://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2013/06/30/Egypt-braces-for-June-30-rebellion-as-Mursi-marks-first-year-.html>, (Erişim Tarihi: 10.12.2016).

"The Principles of Muslim Brotherhood", **Ikhwanweb**, February 2010, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=813&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 13.02.2016).

"The Muslim Brotherhood Program", **Ikhwanweb**, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=811>. (Erişim Tarihi: 13.04.2017).

"1977 Political Party Law", <http://aceproject.org/ero-en/regions/mideast/EG/Law%20No.%2040%20of%201977%20-%20english.pdf> (Erişim Tarihi: 21.04.2016).

ABBADI, Saedd, "Egyptian Security Blocks MB Annual Iftar Party", September 2007, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=14085&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 24.04.2016).

ABDALLAH, Raja ve ABD'AL LATİF, Najwan "Leaders of Wafd Interviewed on Muslim Brothers Alliance", **Al-Musavvar**, No. 3012, Mart 1984, s. 22-23, <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a339806.pdf> (Erişim Tarihi: 17.05.2017).

ABDEL-LATIF, Omayma, "Abdel-Moneim Abul-Futuh: A Different Kind of Syndicalism", **Al-Ahram Online**, 19-25 May 2005, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2005/743/profile.htm>, (Erişim Tarihi: 22.12.2017).

ABDEL-LATIF, Omayma, " Egypt: Brothers Trigger Debate but Can't Pass Legislation", **Ikhwanweb**, April 2006,(Erişim Tarihi: 13.09.206).

ABDEL-LATIF, Omayma, "Nasser and the Brotherhood", **El-AhramWeekly**, 27 June-3 July 2002, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2002/592/special.htm>, (Erişim Tarihi: 20.03.2014).

ABU EN-NASR, Hamid, "Muslim Leader Addresses "Open Letter" to Mubarak", **JPRS Near East&South Asia**, s. 12
(<http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a363013.pdf>; Erişim tarihi: 14.09.2017).

ABU RABOU, Ahmed, "The Absence of the Legilative Body and the Future of the Politics in Egypt", **Arab Reform Initiative**, May 2015, <https://www.arab-reform.net/en/node/314>, (Erişim Tarihi: 24.12.2014)

ABUL FOTOUH, Abdel Monem, "Egypt's Muslim Brotherhood A Purely Civil Organization", **Ikhwan Web**,
<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=23145&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 11.12.2014).

ABUL-MAGD, Zeinab, "Understanding SCAF", **The Cairo Review of Global Affairs**,
<https://www.thecaireview.com/essays/understanding-scaf/>, (Erişim Tarihi: 17.04.2015).

AL-ANANI, Khalil, "Is Brotherhood with America Possible?", **Ikhwanweb**, December 2007, <https://www.ikhwanweb.com/article.php?id=14754>, (Erişim Tarihi: 27.02.2015).

- AL-ARIAN, Esam, "Western Veto Behind Our Deprivation of Democracy",
Ikhwanweb, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=20185>, (Erişim Tarihi: 18.02.2016).
- AL-HALBAWY, Kamal, "A Brother and A Scholar", Ikhwanweb, January 2010,
<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=22724> (Erişim Tarihi: 12.03.2015).
- AL-HAMZAH, Da'bas, "Notion that Shai'rah Application Threatens Christians Refuted", **Al-Nur**, Mart 1984
(<http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a339820.pdf>, (Erişim Tarihi: 23.09.2017).
- Al-Shater: Nahda Project Start with Building a Strong Democratic System,
Ikhwanweb, April 2012, <https://www.ikhwanweb.com/article.php?id=29928>,
(Erişim Tarihi: 04.04.2016).
- ALTMAN, I. Elad, "The Egyptian Muslim Brotherhood after the 2005 Elections",
<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=3948&ref=search.php>. (Erişim Tarihi: 12.03.2017).
- ALY, Abdel Monem Said, "The Paradox of the Egyptian Revolution", **Middle East Brief**, No. 55, September 2011, s. 4-5,
<http://www.brandeis.edu/crown/publications/meb/meb55.html>, (Erişim Tarihi: 15.04.2016).
- AMIN, Samir, "A Arab Revolutions: A Year After", **Pambuzaka News**, March 2012,
<https://www.pambazuka.org/governance/arab-revolutions-year-after>, (Erişim Tarihi: 17.02.2014).

ANDONİ, Lamis, "Erdogan is No Gamal Abdel Nasser", **Ikhwanweb**, June 2010,
<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=25351>, (Erişim Tarihi:
14.03.2015).

BROWN, Nathan J., ve HAMZAWY, Amr, "The Draft Party Platform of the Egyptian
Muslim Brotherhood: Foray Into Political Integration or Retreat Into Old
Positions?", Carnegie Endowment for International Peace Papers, January
2008, https://carnegieendowment.org/files/cp89_muslim_brothers_final.pdf,
s. 2, (Erişim Tarihi: 22.08.2017).

BROWN, Nathan, "When Victory Becomes an Option Egypt Muslim Brotherhood
Confront Success", January 2012, **Endowment for International Peace
Papers**, https://carnegieendowment.org/files/brotherhood_success.pdf,
(Erişim Tarihi: 21.06.2013).

BUSH, George W., " Remarks by the President at the 20th Anniversary of the National
Endowment for Democracy", 6 Kasım 2003, [https://georgewbush-
whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/11/20031106-2.html](https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/11/20031106-2.html). (Erişim
Tarihi: 21.03.2010).

CHOUAKI, Salah "Siyasal İslam ile Uzlaşmak İmkansızdır."
<https://dunyadanceviri.wordpress.com/2014/09/20/siyasal-islam-ile-uzlasmak-imbkansizdirsalahchouaki/>, (**Erişimi Tarihi:** 12.11.2014).

Comparing Egypt's 1971 Constitution to Today", **Al Jazeera**, December 2012,
[https://www.aljazeera.com/indepth/spotlight/egypt/2012/12/20121291737106
51270.html](https://www.aljazeera.com/indepth/spotlight/egypt/2012/12/2012129173710651270.html), (Erişim Tarihi: 15.03.2016)

Crowds in Cairo Praise Morsi's Army Overhaul, **Al-Jazeera**, August 2012,
[https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/08/201281215511142445.h](https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/08/201281215511142445.html)
tml, (Erişim Tarihi:13.08.2018).

DIBA, Khalid, "Recep Tayyip Erdogan:Arab Hero?", **The Guardian**, September 2011,
[https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/sep/22/recep-tayyip-](https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/sep/22/recep-tayyip-erdogan-arab-hero-turkey)
erdogan-arab-hero-turkey, (Erişim Tarihi: 12.12.2015).

Egypt MB Announces Khairat Al-Shater Presidential Candidate, **Amwal Al-Ghad**,
April 2012, [http://en.amwalalghad.com/egypts-mb-announces-khairat-al-](http://en.amwalalghad.com/egypts-mb-announces-khairat-al-shater-as-presidential-candidate/)
shater-as-presidential-candidate/, (Erişim Tarihi: 14.05.2015).

Egypt New President Vows to Free Blind Sheikh Tied to 1993 WTC Bombing, **Mail Online**, June 2012, [https://www.dailymail.co.uk/news/article-](https://www.dailymail.co.uk/news/article-2166718/Mohammed-Morsi-Egypt-New-President-Vows-To-Free-Blind-Sheikh-Tied-To-1993-WTC-Bombing.html)
2166718/Mohammed-Morsi-Egypt-New-President-Vows-To-Free-Blind-Sheikh-Tied-To-1993-WTC-Bombing.html (Erişim Tarihi: 28.12.2016).

Egypt Protests Continue in Deadlock over Mursi Powers", **Asharq Al-Awsat**,
November 2012, [https://eng-archive.aawsat.com/theaawsat/news-middle-](https://eng-archive.aawsat.com/theaawsat/news-middle-east/egypt-protests-continue-in-deadlock-over-mursi-powers)
east/egypt-protests-continue-in-deadlock-over-mursi-powers, (Erişim Tarihi:
13.06.2016).

Egypt Tourism Minister Resign over Appointment of New Governor of Luxor
Province", [https://www.independent.co.uk/news/world/africa/egypt-s-](https://www.independent.co.uk/news/world/africa/egypt-s-tourism-minister-resigns-over-appointment-of-new-governor-of-luxor-province-8665786.html)
tourism-minister-resigns-over-appointment-of-new-governor-of-luxor-
province-8665786.html, (Erişim Tarihi: 12.01.2017).

Egypt's 2010 Elections-Fraud, Oppression and Hope for Change, **Ikhwanweb**,
December 2010, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27550>, (Erişim
Tarihi: 02.09.2016).

Egypt's 2012 Constitution, <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/eg/eg047en.pdf>,
(Erişim Tarihi: 16.02.2016).

"Egypt's Muslim Brotherhood criticizes Erdoğan's call for a Secular State", **Al Arabiyya**,
<http://www.alarabiyya.net/articles/2011/09/14/1668114html>, (Erişim Tarihi:
13.05.2016).

EL-AMRANI, Issandr, "The Emergence of a 'Qobtic Question' in Egypt, **Middle East Report**, 2006, <https://www.merip.org/mero/mero042806>. (Erişim Tarihi:
21.02.2017).

EL-ANANI, Khalil, "After Political Islam?", June 2007, <http://islamists2day-e.blogspot.com/2007/09/after-political-islam.html>, (Erişim
Tarihi:22.04.2016).

EL-ANANI, Khalil, "Brotherhood Reveals its Colours", **Al-Ahram**, December 2010,
<http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2010/1024/op5.htm>, (Erişim Tarihi:
10.02.2019).

EL-ARIAN, Essam "What the Muslim Brothers Want", **New York Times**, 9 February
2011, <https://www.nytimes.com/2011/02/10/opinion/10erian.html>, (Erişim
Tarihi: 16.03.2016).

EL-AWADI, Hesham, Islamists in Power: The Case of the Muslim Brotherhood in
Egypt", **Contemporary Arab Affairs**, Vol. 6, No. 4, 2013, s.539-551.

EL-BISHRY, Tarek, "Egypt's New Legitimacy", March 2011, **The Guardian**,
<https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/mar/21/egypt-referendum-constitution-legitimacy-change>, (Erişim Tarihi: 12.03.2015).

EL-DEEN, El-Sayed Gamal, "Egypt Court Sentences 683 Morsi Supportes to Death",
April 2014, **Al-Ahram Online**,
<http://english.ahram.org.eg/News/99979.aspx>, (Erişim Tarihi:03.010.2015).

EL-DIN, Gamal Essam, "Egyp's Constitution: A Controversial Declaration", **Al-Ahram Online**, March 2011,
<http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/8960/Egypt/Politics/Egypt%E2%80%99sconstitutionA-controversial-declaration.aspx>, (Erişim Tarihi: 11.05.2015).

EL-DIN, Gamal Essam, "Islamists vs Secularists on Constitution", **Al-Ahram**,
September 2012, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2012/1114/eg10.htm>,
(Erişim Tarihi: 05.01.2018).

EL-DIN, Gamal Essam, "**Purple Fingers, Black Bands**", 29 March-4 April 2007, **Al-Ahram Weekly**, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2007/838/fr1.htm>,
(Erişim Tarihi: 21.04.2016).

ELEIBA, Ahmed, "Muslim Brotherhood Denies Military Council Deal, Insists on
Timely Transition", **Al-Ahram Weekly**, August 2011,
<http://english.ahram.org.eg/News/19291.aspx>, (Erişim Tarihi: 12.07.2018).

EL-HUSSEIYN, Hamdi, "El-Arian: The Brotherhood Considers the Founding of a
'conservative' Party", **Ikhwanweb**, December 2005,
<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=5022>, (Erişim Tarihi: 23.07.2015).

EL-SHARIF, Ashraf, "Islamism after the Arab Spring", **Current History**, Vol.
110:740, December 2011, s. 2, (Erişim Tarihi: 21.02.2012).

EL-SHARNOUBI, Osman, "Egypt President Mursi in Power: A Timeline (Part I), **Al-Ahram**, June 2013, <http://english.ahram.org.eg/News/74427.aspx>, (Erişim Tarihi: 19.09.2016).

EL-SHATIR, Khairat, "No Need to be Afraid of Us", **The Guardian**, 23 Nov 2005, <https://www.theguardian.com/world/2005/nov/23/comment.mainsection>, (Erişim Tarihi: 07.08.2017).

EL-SHOUBAKİ, Amr, "The Egyptian Presidential Elections: The Limits of Reforms", Arab Reform Initiative, <https://www.arab-reform.net/en/node/331>. (Erişim Tarihi: 17.04.2017).

"English Text of Morsi's Constitutional Declaration", **Al-Ahram**, November 2012, <http://english.ahram.org.eg/News/58947.aspx>, (Erişim Tarihi: 16.08.2016).

Eskandar, Wael, "Muslim Brothers and Officers: A History of Pacts", **Jadaliyya**, January 2013, http://www.jadaliyya.com/pages/index/9765/brothers-and-officers_a-history-of-pacts, (Erişim Tarihi: 23 Ağustos 2014).

ESKANDAR, Wael, "SCAF: A Brief History of Injustice", **Al-Ahram Online**, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/26220/Egypt/Politics-/SCAF-A-brief-history-of-injustice.aspx>, (Erişim Tarihi: 21.07.2015).

ESKANDAR, Wael, "What Happens on 30 June?", **Jadaliyya**, June 2013, <http://www.jadaliyya.com/Details/28860/What-Happens-on-30-June-The-Silver-Lining>, (Erişim Tarihi: 19.07.2015).

EZZAT, Dina, "Egypt: The President, the Army and the Police", **Al-Ahram**, December 2012, <http://english.ahram.org.eg/News/61344.aspx>, (Erişim Tarihi: 02.09.2015).

FAHIM, Kareem, "In Upheaval for Egypt, Morsi Forces out Military Chiefs", **New York Times**, August 2012,
<https://www.nytimes.com/2012/08/13/world/middleeast/egyptian-leader-ousts-military-chiefs.html>, (Erişim Tarihi: 21.04.2016).

FATHI, Yasmine, "Egypt's Battle of Camel: The Day the Tide Turned", **Ahram Online**, February 2012, <http://english.ahram.org.eg/News/33470.aspx>,
(Erişim Tarihi: 09.04.2016).

FATHI, Yasmin "The Muslim Brotherhood", **Al-Ahram**, November 2010,
<http://english.ahram.org.eg/NewsContent/24/83/387/Elections/MB/The-Muslim-Brotherhood.aspx>, (Erişim Tarihi: 31.08.2016)

FATHY, Yasmine, "Essam El-Arian: The Brotherhood's Genial Face", **Al-Ahram**, October 2010, <http://english.ahram.org.eg/NewsAFCON/2017/68.aspx>,
(Erişim Tarihi: 17.08.2017).

FJP Abandons the Motto "Islam is the Solution", **Ikhwanweb**, May 2011,
<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28604&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 21.09.2015).

Freedom and Justice Party, November 2012, **Jadaliyya**,
<http://www.jadaliyya.com/Details/24642>, (Erişim Tarihi: 08.04.2016).

GOLDBERG, Ellis, "The Missing Ikhwan and an Electorate Split in Tree", **Jadaliyya**, Jun 2012, <http://www.jadaliyya.com/Details/26142/The-Missing-Ikhwan-and-An-Electorate-Split-in-Three>, p. 6., (Erişim Tarihi: 16.05.2015).

"Habib Admits Errors in Party's Platform", **Ikhwanweb**, October 2007,

<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=14397>, (Erişim Tarihi: 22.06.2017).

HAMID, Shadi, "The Massacre That Ended the Arab Spring", August 2017, **The**

Atlantic, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/08/arab-spring-rabaa-massacre/536847/>, (Erişim Tarihi: 13.02.2018).

HAMZA, Khaled, "Ikhwanweb: Egypt's Revolution is a People Revolution with No Islamic Agenda", 5 February 2011, **Ikhwanweb**,

<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27963> (Erişim Tarihi: 16.03.2016).

HAMZAWY, Amr ve BROWN, Nathan J., "The Egyptian Muslim Brotherhood

Islamist Participation in a Closing Political Environment", Carnegie Endowment for International Peace Papers, March 2010,

https://carnegieendowment.org/files/muslim_bros_participation.pdf, (Erişim Tarihi: 21.08.2017).

HOWAIDY, Amira, "A Model Capitalist?", **Al-Ahram**, April 2012,

<http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2012/1093/eg4.htm>, (Erişim Tarihi: 13.02.2016).

Human Rights Watch Report Egypt 1999,

<https://www.hrw.org/legacy/worldreport99/mideast/egypt.html>, (Erişim Tarihi: 21.03.2017).

Human Rights Watch Report Egypt 2005,

https://www.hrw.org/reports/1995/WR95/MIDEAST-02.htm#P170_51357 (Erişim Tarihi: 21.03.2017).

HUSSEIN, Abdel-Rahman, "Parliamentary Subcommittees Wield Limited Powers",

Egypt Independent, February 2012,

<https://www.egyptindependent.com/parliamentary-subcommittees-wield-limited-powers/>, (Erişim Tarihi: 12.07.2017).

KHALIL, Ashraf, "The Muslim Brotherhood Struggles in a New Egypt", May 2014,

<http://time.com/94263/muslim-brotherhood-egypt-sisi-morsi/>, (Erişim Tarihi: 26.07.2016).

KETCHLEY, Neil, "How Egypt's Generals Used Street Protests to Stage a Coup",

Washington Post, July 2017,

https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/07/03/how-egypts-generals-used-street-protests-to-stage-a-coup/?utm_term=.d601be7556d8, (Erişim Tarihi: 14.09.2017).

Khairat El-Shater on "The Nahda Project" (Complete Translation)", Current Trends in Islamic Ideology, April 2012, **Hudson Institute**,

<https://www.hudson.org/research/9820-khairat-al-shater-on-the-nahda-project-complete-translation->, (Erişim Tarihi: 21.06.2018).

KIRKPATRICK, David D. "Egypt's New Leader Takes Oath, Promising to Work for

Release of Jailed Terrorists", **New York Times**, July 2012,

<https://www.nytimes.com/2012/06/30/world/middleeast/morsi-promises-to-work-for-release-of-omar-abdel-rahman.html>, (Erişim Tarihi: 27.12.2016).

KIRKPATRICK, David D., "Islamists win 70% of Seats in Egyptian Parliament", **New York Times**, January 2012,

<https://www.nytimes.com/2012/01/22/world/middleeast/muslim-brotherhood-wins-47-of-egypt-assembly-seats.html>, (Erişim Tarihi: 21.04.2015).

KOUDDOUS, Sharif Abdel "In Egypt, a President Without Power", **The Nation**, June 2012, <https://www.thenation.com/article/egypt-president-without-power/> (Erişim Tarihi:08.12.2017).

LYNCH, Marc, "Consevative Gains in Muslim Brotherhood Elections", **Ikhwanweb**, December 2009, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=22266&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 12.07.2017).

LAVI, L., "An Examination of Egypt's Draft Constitution Part I: Religion and the State- The Most Islamic Constitutionin Egypt's History", **MEMRI**, December 2012, <https://www.memri.org/reports/examination-egypts-draft-constitution-part-i-religion-and-state-%E2%80%93-most-islamic-constitution>, (Erişim Tarihi: 07.04.2018).

MAHMOUD, Hussein, "MB's Leading Role in January 25 Day of Anger- Prospects for Victory", **Ikhwanweb**, February 2011, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28054&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 10.04.2016).

MASOUD, Tarek, "The Muslim Brotherhood", April 2011, <https://intelligence.house.gov/sites/intelligence.house.gov/files/documents/sfr20110413masoud.pdf>, s.3, (Erişim Tarihi: 18.06.2015).

MB Chairman: We Seek to Participate, not Dominate Elections", **Ikhwanweb**, April 2011, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28432> (Erişim Tarihi:19.10.2018).

MB Statement on the Dialogue between Youth, Political and National Forces with Egypt's Vice-President",

<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27977&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 18.03.2016).

MB's Freedom and Justice Party Welcomes Membership for All, **Ikhwanweb**,

<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28220>, March 2011, (Erişim Tarihi:03.05.2015).

MB's Statement on Tunisia Uprising and the Demands of the Egyptian's People",

Ikhwanweb,

<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27890&ref=search.php>, 19 January 2011, (Erişim Tarihi: 1.04.2017).

Mohamed Morsi Sworn in as Egypt's President, **Al-Jazeera**, July 2012,

<https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/06/20126307128551518.html>, (Erişim Tarihi: 27.04.2017).

Mohammed Al-Qasas, **Jadaliyya**, <http://www.jadaliyya.com/Details/24660/Mohamed-Al-Qasas>, (Erişim Tarihi: 12.08.2016).

Morsi's First 100 Days: A Report Card, **Al-Ahram Weekly**, October 2012,

<http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/140/55089/Egypt/The-Balance-Sheet/Morsis-first--days-A-report-card.aspx> (Erişim Tarihi: 13.04.2016).

MOSA, Romana M., " Mohammed Ma'mun Al-Hudeybi on 1995 Elections",

<https://www.arabwestreport.info/en/official-mb-spokesperson-ma%CA%BEm%C5%ABn-al-hu%E1%B8%8Dayb%C4%AB-1995-parliamentary-elections>, (Erişim Tarihi: 12.03.2017).

Mursi Draws Fire with New Egypt Decree Expanding His Powers", **Al-Arabiya**,

December 2012, <https://english.alarabiya.net/en/News/2012/11/22/Mursi->

draws-fire-with-new-Egypt-decree-expanding-his-powers.html, (Erişim Tarihi: 02.04.2018).

Muslim Brotherhood Initiative for Reform in Egypt, **Ikhwanweb**,

<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=797>. (Erişim Tarihi: 13.11.2017).

Muslim Brotherhood Launches 'Together We Built Egypt' Campaign Tuesday",

Ikhwanweb, January 2013, www.ikhwanweb.com/article.php?id=30591,
(Erişim Tarihi: 13.06.2017).

NAGUIB, Sameh, Egypt's Unfinished Revolution", **International Socialist Review**,

Issue 79, September-October 2011, <https://isreview.org/issue/79/egypts-unfinished-revolution>. (Erişim Tarihi: 17.04.2016).

"Profile: National Salvation Front", **BBC**, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-20667661>,
(Erişim Tarihi: 19.10.2016).

"Program of the MB Party Leads to Disagreements Among Group's Leaders",

Ikhwanweb, November 2007,

<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=14414&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 22.06.2017).

"Public Debate on the Political Platform of the Planned Muslim Brotherhood Party in

Egypt", **MEMRI**, April 2008, <https://www.memri.org/reports/public-debate-political-platform-planned-muslim-brotherhood-party-egypt>, (Erişim Tarihi: 13.05.2017).

OTTOWAY Marina ve CAROTHERS Thomas, "The Greater Middle East Initiative:

Off to a False Start, **Carnegie Endowment for International Peace Papers**,

<https://carnegieendowment.org/files/Policybrief29.pdf>, (Erişim Tarihi: 14.05.2016).

RABIE, Dalia, "On 25 January, one Anniversary but Two Commemorations", **EgyptIndependent**, January 2013, <https://egyptindependent.com/25-january-one-anniversary-two-commemorations/>, (Erişim Tarihi: 13.06.2017).

RAMADAN, Al Said, "The Muslim Brotherhood and Political Party", <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=809&ref=search.php>, (Erişim Tarihi: 21.04.2017).

RASHWAN, Deia'a, "Muslim Brotherhood in Egypt", **Ikhwanweb**, June 2007, <http://ikhwanweb.com/article.php?id=798&ref=search.php> (Erişim Tarihi: 28.04.2015).

SALAH, Mohammad, "The Egyptian Government and the Muslim Brotherhood", **Ikhwanweb**, February 2010, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=23233> (Erişim Tarihi: 13.10.2017).

SALLAM, Hesham, Mısır'da Türk Takıntısı, çev. Gülfer Göze, **Jadaliyya**, June 2013, <http://www.jadaliyya.com/Details/29173/Misir%E2%80%99in-Turk-Modeli-Takintisi>, p. 15, (Erişim Tarihi: 13.05.2015).

SALLAM, Hessam, "Post-Elections Egypt: Revolution or Pact?", **Jadaliyya**, February 2012, <http://www.jadaliyya.com/Details/25249/Post-Elections-Egypt-Revolution-or-Pact>, p.8, (Erişim Tarihi: 21.02.2014).

SCHEMM, Paul, "Egypt Struggles to Control Anti-War Protests", **MERIP**, March 2003, <https://merip.org/author/paul-schemm/>, (Erişim Tarihi: 28.04.2016).

SELIM, Gamal M., "Egypt under SCAF and Muslim Brotherhood: The Triangle of Counter-Revolution", **Arab Studies Quarterly**, Vo. 37, No.2, Spring 2015, s. 177-199.

SHADID, Anthony, "Egypt Shut Door on Dissent as US Official Back Away", <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=2058&ref=search.php>. (Erişim Tarihi: 04.07.2015).

SHAHIN, Emad El-Din, "Political Islam in Egypt", **CEPS**, No. 266, May 2007, s. 2, <https://www.ceps.eu/publications/political-islam-egypt>. (Erişim Tarihi: 13.11.2017).

SHAHIN, Emad, " Political Islam: Ready for Engagement?", 2005, <http://emadshahin.com/?p=728> (Erişim Tarihi: 12.01.2018).

SHALABI, Al-Sayed Amin, "Has Egypt's Foreign Policy Changed?", **Al-Ahram Weekly**, June 2013, <http://weekly.ahram.org.eg/News/2851.aspx>, (Erişim Tarihi:12.02.2016).

SHEHATA, Samer ve STACHER, Joshua, "Boxing in the Brothers", **MERIP**, Agust 2007, <https://www.merip.org/mero/mero080807>, p.3, 15, (Erişim Tarihi: 28.04.2017).

SHEHATA, Samer ve STACHER, Joshua, "The Brotherhood Goes to Parliament", **MERIP**, Vol. 36, 2006, <https://www.merip.org/mer/mer240/brotherhood-goes-parliament>. (Erişim Tarihi: 08.05.2016).

SHENKER, Jack, "Egyptian Vote on Constitution Reveals Deep Divisions", March 2011, **The Guardian**,

<https://www.theguardian.com/world/2011/mar/18/egypt-constitution-vote-divisions>, (Erişim Tarihi: 12.03.2015).

STACHER, Joshua, "Egypt without Mubarak", **MERIP**, April 2011,
<https://www.merip.org/mero/mero040711>, (Erişim Tarihi: 12.02.2016).

STACHER, Joshua, "Establishment Morsi", **MERIP**, No.265: Egypt:The Uprising Two Years On, Winter 2012.

STANBOLIYSKA, Rayna, "Egypt's Constitutional Referendum Results", **Jadaliyya**, December 2012, <http://www.jadaliyya.com/Details/27696>, (Erişim Tarihi: 11.02.2017).

Tahrir Square Protesters Show President Mursi the 'Red Card'", **Al-Arabiyya**, June 2013, <https://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2013/06/30/Egypt-braces-for-June-30-rebellion-as-Mursi-marks-first-year-.html>, (Erişim Tarihi: 10.12.2016).

TAMMAM, Husam , "One-Way Street", June 2007,
<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=862>, (Erişim Tarihi:12.02.2017).

TAMMAM, Husam, "Phenomenon of Islamic 'Justice and Development' Parties", **Ikhwanweb**, August 2008,
<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=17697>, (Erişim Tarihi: 16.09.2016).

The Founding Statement of the Freedom and Justice Party, **Ikhwanweb**,
<http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=28662>, June 2011, (Erişim Tarihi: 12.05.2015).

The New Wasat Party Program", çev. Fadi Alkhabbaz,

<https://kurzman.unc.edu/files/2011/06/EGY-2011-Hizb-al-Wasat.pdf>. (Erişim Tarihi: 11.01.2018).

"Update: Muslim Brotherhood Endorses Khairat Al-Shater as Presidential Candidate",

Egypt Independent, March 2012,

<https://www.egyptindependent.com/update-muslim-brotherhood-endorses-khairat-al-shater-presidential-candidate/>, (Erişim Tarihi: 15.05.2015).

VASAGAR, Jeevan, "Dilemma of the Moderates", **The Guardian**, June 2002,

<https://www.theguardian.com/uk/2002/jun/19/september11.religion1>, (Erişim Tarihi:23.03.2016).

WALSH, John, "Egypt's Muslim Brotherhood", **Harvard International Review**, 2003,

<http://hir.harvard.edu/article/?a=1048> (Erişim Tarihi: 14.01.2018).

ÖZET

Bu çalışma, ilk modern İslami kitle hareketi olarak siyasal İslam tartışmalarının merkezinde yer alan Mısırlı Müslüman Kardeşler'in dönüşümünü incelemektedir. Çalışmada, Müslüman Kardeşler'in dönüşümünün örgütün inanç veya ideolojisine indirgenemeyecek kadar çok boyutlu unsurlarla ilişkili olduğu iddia edilmektedir. Bu iddia temel dayanağını, Müslüman Kardeşler'in öncelikle Mısır'ın özgül sorunlarına odaklanan bir dini dernek olarak kurulduğundan beri izlediği stratejilerden, davranış kalıplarından, ideolojik dönüşümünden ve Mısır yönetimiyle etkileşiminden almaktadır. Çalışmada, Müslüman Kardeşler'in dini bir dernekten siyasi bir partiye dönüşünün kapsamlı bir analizi sunulmakta, örgütün siyasal İslam anlayışı ve bu anlayışın süreklilik ve kopuş ögeleri incelenmektedir.

Çalışmada, 1928'de kuruluşundan 3 Temmuz 2013 darbesine kadar Müslüman Kardeşler'in Mısır rejimi ile ilişkisi ve geçirdiği ideolojik dönüşüm tarihsel bir perspektiften ele alınmıştır. Müslüman Kardeşler'in dönüşümünün, Mısır rejiminin yapısı ve Mısır'ın siyasi kültürü gibi değişime açık olgulardan ve örgüt içi tartışmalardan kaynaklandığı tezine dayanmaktadır. Bu bağlamda Müslüman Kardeşler gibi İslami hareketlerin tarihsel biçimlerinin sürekliliklerinin olmadığı gösterilmeye çalışılmaktadır. Müslüman Kardeşler'in diğer dini ve seküler gruplarla paylaştığı süreçlerin ve söylemlerin ortaklığı vurgulanmaktadır.

ABSTRACT

This study explores the evolution of Egyptian Muslim Brotherhood placing at the core of political Islam discussions, as one of the first modern Islamic mass movements. This study claims that, given the deep historical roots of the organization, dismantling Muslim Brotherhood is connected to multiple factors beyond their beliefs and ideology. This claim is based the anlysis of the strategy they followed, their behavior patterns, evolution of their ideology and how they have interacted with those power in Egypt, since their inception as a local religious movement focused on Egypt's problems. This study presents a detailed and comprehensive analysis of how Muslim Brotherhood evolved from a small religious movement to a political party, along with their view on political Islam, the elements of continuity and break off within this view.

In this study Muslim Brotherhood's relationship with the Egyptian regime from its birth in 1928 until July 3rd coup d'etat (2013) and its ideological evolution within this time frame from, a historical perspective. The evolution of Muslim Brotherhood is based on the thesis that it is grounded to the facts such as the structure of the Egyptian regime, Egypt's political culture and the internal debates, which are open to change. In this regard, it is tried to be shown that Islamic movements such as Muslim Brotherhood not having historical continuity in their forms and structures. It is emphasized that Muslim Brotherhood go through a typical evolution process and shares a similar discourse with other religious and secular movements.